

SCfSD '14

INTERNATIONAL CONFERENCE
"Scientific Challenges for Sustainable Development"

INTERNATIONAL
UNIVERSITY OF STRUGA

The Heritage

N.1

International Scientific Conference SCIENTIFIC CHALLENGES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT Proceedings

February 2015 Struga, Macedonia

ISSN: 1857-7482

Book of Proceedings

International University of Struga

International Scientific Conference
“Scientific Challenges for Sustainable Development”

Organizers:

International University of Struga (IUS)

ISSN 1857-7482

Organizing committee:

Bashkim Rama - Rector of International University of Struga

Anastas Angjeli - Rector of Mediterranean university of Albania

Mevlud Dudić- Rector of International University of Novi Pazarit

Hilmi Ibar - Trakya University

Sabahudin Komoni- University of Pristina

Shyqeri Kabashi- Business University College

Ligor Nikolla- University of Tirana

Aleksander Biberaj- University of Tirana

Coordinators:

Armen Kadriu- International University of Struga

Guximtar Rushani- International University of Struga

Biljana Ciglovska – International University of Struga

Florida Veljanoska – International University of Struga

Jeton Shaqiri – International University of Struga

Blerti Dauti – International University of Struga

Majlinda Axhiu – International University of Struga

Armir Ziba –International University of Struga

Table of Content

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT WITHIN A COMPANY THROUGH THE PROGRAMMING SOFTWARE APPLICATION	6
УЛОГАТА НА МАЛИТЕ И СРЕДНИТЕ БИЗНИСИ	16
THE ROLE OF GOVERNMENT IN ECONOMIC AND FINANCIAL CRISIS USING THE EXCHANGE RATE	28
THE RESULTS OF FLAT TAX IN ALBANIA AND THE RECOMMENDATION FOR THE APPLICATION OF ESCALATED PROGRESSIVE TAX	33
THE MARKETING AND THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY IN THE REGION OF VLORA, THE ROLE OF SEA PORTS FOR THIS DEVELOPMENT	43
THE IMPORTANCE OF GOOD MANAGEMENT OF TAXES FOR A MODERN TAX SYSTEM IN TRANSITION COUNTRIES	53
MENAXHIMI I KONCESIONIMIT NË SEKTORIN E UJIT TË PIJSHËM ME PARTNERITET PUBLIK-PRIVAT (PPP) PROCESI I KONCESIONIMIT TE N.P.N. "PROAQUA" NE STRUGE	68
Sfidat e shteteve në zhvillim për adoptimin e koncepteve të Bazelit dhe ndikimet në R.Maqedonisë	81
SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN GJIROKASTRA REGION	88
IMPACT OF E-COMMERCE ON SMALL AND MEIDUM SIZE TOURISM ENTERPRISES IN MACEDONIA	97
NDIKIMI I KONKURRENCËS GLOBALE NË KËMBIMET TREGTARE TË PIJEVE ALKOHOLIKE DHE JOALKOHOLIKE NË MES VENDEVE TË ZHVILLUARA DHE VENDE NË TRANZICION	112
Methods used in foreign language learning	125
SHKAQET E PAPUNËSISË NË KOSOVË 2008-2012	131
COMPETITIVENESS OF THE REGION AS A BASIS SUSTAINABLE REGIONAL DEVELOPMENT	141
RËNDËSIA E MARKETINGUT NË AVANCIMIN E BIZNESEVE NË KOSOVË	147
MANAXHIMI I PROJEKTIT NËPËRMJET PARTNERITETIT	155
ENHANCING BUSINESS ETHICS IN ALBANIAN ENTERPRISES AFTER THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS	163
ROLI I AUDITIMIT NË ZBULIMIN E GABIMEVE NË PASQYRAT FINANCIARE	171
DISTRIBUIMI DHE SHITJA E VERËRAVE NË TREGUN TURISTIK NË KOSOVË	182
NDIKIMI I ZHVILLIMIT EKONOMIK NË MIRËQENIEN SOCIALE	193
NDIKIMI I KRIZES EKONOMIKE DHE FINANCIARE NE BISNESET KOSOVARE DHE MASAT E NDERMARRA NGA QEVERIA	201

KORRELACIONI I EKONOMISË SË KOSOVËS ME DISA EKONOMI TË TJERA ME TË CILAT KA INTENSITET MË TË LARTË MARRËDHËNIESH EKONOMIKE DHE TREGTARE _____	211
ROLI I MARKETINGUT NË SUKSESIN E NDËRMARRJES _____	221
THE INSURANCE MARKET IN ALBANIA, A PANEL ANALYSIS. _____	231
GREEK CRISIS AND ITS EFFECTS ON ALBANIAN ECONOMY _____	239
FISCAL POLICY UNDER OBSERVATION OF THE TAXPAYER _____	249
MENAXHIMI STRATEGJIK I BURIMEVE NJERËZORE _____	258
A STUDY ON THE EFFECTS OF HOLIDAY ON QUALITY LIFE: ESKISEHIR SAMPLE _____	267
CHALLENGES OF ALBANIAN GOVERNMENT TOWARDS SUSTAINABLE TOURISM _____	279
EMPIRICAL INVESTIGATION OF KNOWLEDGE MANAGEMENT PRACTICES IN ALBANIAN BUSINESS ORGANIZATIONS _____	286
STUDY OF SIDE INFLOWS IN FIERZA BASIN USING Q-DISTRIBUTION AND LOG-PERIODIC APPROACH. _____	297
DECENTRALIZIMI FISKAL NË R. E MAQEDONISË _____	306
INTRODUCTION TO HEALTH ECONOMICS: AN EMERGING BRANCH BETWEEN ECONOMICS AND HEALTH CARE _____	318
CHALLENGES OF OPINION MINING TOOLS _____	330
VPN _____	339
BASHKËPUNIMI I KOSOVËS ME SHTETET FQINJE KUNDËR KRIMIT TE ORGANIZUAR _____	351
PËRFSHIRJA E SHQIPËRISË NË INTERESAT GJEOSTRATEGJIKE TË SHTETEVE TË BASHKUARA DHE ALEATEVE TË SAJ, LIDHUR ME SIGURINË E ENERGISË NË SHTRIRJEN GJEOGRAFIKE MIDIS DETIT KASPIK DHE EUROPËS JUGLINDORE _____	368
ALBANIAN PRIVATE INTERNATIONAL LAW _____	381
PROTECTION OF COPYRIGHT IN THE DIGITAL WORLD _____	390
THE HUMAN RIGHTS AND THE SOCIAL GROUPINGS IN THE AGE OF GLOBALIZATION DEMOCRACY AND OTHER CONCEPTS _____	401
SFIDAT E KOSOVËS DREJT RRUGËS SË INTEGRIMIT EKONOMIK. POLITIKAT TREGTARE TË KOSOVËS DREJT RRRITJES EKONOMIKE _____	411
ROLI I QEVERISË GJATË TRAJTIMIT TË KRIZËS EKONOMIKE DHE FINANCIARE _____	442
BALISTIKA KRIMINALISTIKE _____	456

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT WITHIN A COMPANY THROUGH THE PROGRAMMING SOFTWARE APPLICATION

Prof.Dr. Vehbi Ramaj¹ , Prof.Dr.Aferdita Berisha²

Prof.Dr.Afrim Loku³ , Mr.sc. Mentor Kryeziu⁴.

¹Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti Ekonomik

E-mail address: vehbiramaj@yahoo.com

²Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti Ekonomik

E-mail address: aferdita.berisha@uni-pr.edu

³Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti i Shkencave të Aplikuara në Ferizaj

E-mail address : afrim.loku@uni-pr.edu

⁴Kolegji ISPE, Fakulteti Ekonomik, Prishtine

E-mail address: mentor.kryeziu7@gmail.com

Abstract

This project will build human resource management system. The system in deal and with client application is planned to be built on the Microsoft platform.

The system is constructed with two layers of data or back-end layer and the application layer or the front-end. The database will be built on MS SQL Server 2008.

The application will run on the platform . NET and will be "Desktop Application", since the company that provided the system has required such a thing.

The purpose of this application is to provide the opportunity better management of human resources of this company.

Main fields of functionality of this system will be: Payment Module (payroll), time and labor management module and human resources management module.

Key words: *Management, Human Resources, The software application, system, application*

Abstrakt

Në këtë punim do të ndërtohet sistemi për menaxhimin e burimeve njerzore. Sistemi në marrëveshje dhe me kërkesën e klientit është paraparë që të ndërtohet në platformën e Microsoft-it. Sistemi është i ndërtuar me dy shtresa, shtresa e shënimeve apo back-end dhe shtresa e aplikacionit apo front-end. Baza e të dhënave do të ndërtohet në MS SQL Server

2008. Aplikacioni do të zhvillohet në platformën .NET dhe do të jetë “Desktop Application”, pasi që kompania për të cilën është paraparë sistemi ka kërkuar një gjë të tillë.

Qëllimi i këtij aplikacioni është që të ofrojë mundësinë menaxhimit sa më të mirë të burimeve njerëzore të kësaj kompanie. Fushat kryesore të funksionalitetit të këtij aplikacionit do të jenë: Moduli i pagesave (payroll), moduli i menaxhimit të kohës dhe punës si dhe moduli i menaxhimit të resurseve njerëzore.

Fjalët kyqe: Menaxhim, Burime njerëzore, Softweri aplikativ, Sistemi, Aplikacioni

1.Hyrje

Në këtë punim që do të paraqesim si formë të projektit, do të ndërtohet sistemi për menaxhimin e burimeve njerëzore. Sistemi në marrëveshje dhe me kërkesën e klientit është paraparë që të ndërtohet në platformën e Microsoft-it. Sistemi është i ndërtuar me dy shtresa, shtresa e shënimeve apo back-end dhe shtresa e aplikacionit apo front-end. Baza e të dhënave do të ndërtohet në MS SQL Server 2008. Aplikacioni do të zhvillohet në platformën .NET dhe do të jetë “Desktop Application”, pasi që kompania për të cilën është paraparë sistemi ka kërkuar një gjë të tillë.

Qëllimi i këtij aplikacioni është që të ofrojë mundësinë menaxhimit sa më të mirë të burimeve njerëzore të kësaj kompanie. Fushat kryesore të funksionalitetit të këtij aplikacionit do të jenë: Moduli i pagesave (payroll), moduli i menaxhimit të kohës dhe punës si dhe moduli i menaxhimit të resurseve njerëzore.

2. Funksioni i departamentit të burimeve njerëzore

Funksioni i departamenteve të burimeve njerëzore në përgjithësi është administrativ dhe jo e zakonshme për të gjitha organizatat. Menaxhimi efikas dhe efektiv i resurseve njerëzore ka përparuar për një proces gjithnjë e më imperativ dhe kompleks.

Moduli i pagave do të automatizojnë procesin e të paguarit, mbledhjen e të dhënave në kohë në të cilën punëtori ka punuar, llogaritjen, zbritjen e ndryshme dhe taksat, dhe raportet periodike mbi taksat që duhen të paguhet për punonjës. Ky modul mund të përfshijë të gjithë punonjësit të lidhura me transaksionet si dhe të integrohen në sistemet e menaxhimit financiar.

Moduli i menaxhimit të kohës dhe punës- mbledh orët e punës së punonjësve. Ky modul do të sigurojë fleksibilitet të gjerë në metodat e mbledhjes së të dhënave, aftësitë e shpërndarjes së punës . Analiza e kostos dhe efikasitetit do të jenë funksionet kryesore.

Moduli i menaxhimit të burimeve njerëzore- përbëhet prej gjurmimit me anë të të dhënave ekzistuese punonjëse që tradicionalisht përfshin historitë personale, shkathtësitë, aftësitë, të arriturat dhe paga. Këto module, do të sigurojnë përfitime për vetë departamentin e burimeve njerëzore, aplikacioni do të ndihmojë gjithashtu që ndërmarrja të këtë të dhëna të centralizuara. Pra më këtë do të zvoglohet përsëritja e vazhdueshme e shënimeve nga departamentet e ndryshme. Lista e moduleve të përfshira në “ Sistem për menaxhimin e resurseve humane” është:

- Moduli për informatat mbi punëtorët
- Moduli i administrimit
- Moduli i pagesave

Moduli për informatat mbi punëtorët, përmban të gjitha informatat për menaxhimin e punëtorëve siç janë të dhënat mbi detajet personale si emri, kualifikimi, aftësit, eksperiencia, id-ja e shfrytëzuesit, parulla sekrete, etj. Rëndësia e moduleve në zhvillimin e softverëve është që ne mund të kuptojmë sistemin që po e ndërtojmë dhe për çka mund të përdoret ai sistem. Gjatë kohës së projektit ne mund të krijojmë shumë module dhe përfundimisht ti kombinojmë ato për krijimin e sistemit, ashtu që të jetë e lehtë futja e të dhënave në bazën e të dhënave.

Moduli i administrimit, ka të bëjë me menaxhimin e informatave për punëtorët për shembull rreth punësimit të personit të përshtatshëm, kriterin e pagesës.

Moduli i pagesave, ka të bëjë me pagesat e punëtorit të bazuar në punën e tij. Gjithashtu ky modul përfshinë edhe mënyra dhe politikën e kalkulimi të pagave.

3. Planifikimi dhe analizat e fizibilitetit

Ne të gjithë jemi të vetëdijshëm për faktin se fuqia punëtore luan një rol jetik në çdo lloj organizate. Prandaj studimi i burimit paraprak për fuqinë punëtore është i nevojshëm. Një studim paraprak siguron analizen me një kuptim më të plotë të problemeve, në lidhje me mundësitë e personelit. Një studim fizibilitetit duhet të bëhet për të përcaktuar realizueshmërinë e një ide përpara se të bëhet zhvillimi i saj.

3.1.Fizibiliteti teknik

Qëllimi i vlerësimit të fizibilitetit teknik është për të përcaktuar nëse kompania ka aftësi, në drejtim të softuerit, harduerit, personelit dhe të ekspertizës për të përfunduar projektin. Një studim teknik paraprak është një mjet i shkëlqyer për të identifikuar problemet në planifikimi afatgjatë. Më poshtë kemi bërë vlerësimin e disa nga pjesët e fizibilitetit teknik.

Rreziku për familjarizimin me aplikacionin është i vogel:

- Departamenti i IT-së ka përvojë në krijimin e desktop aplikacioneve.
- Departamenti i kontabiliteti e ka të njohur punën e tatimeve dhe rregullat e pagesave të punëtorëve.
- Rreziku për familjarizimin me teknologjin është i lartë:

Pjesa dërmuese e stafit nuk ka përvojë në zhvillim e apliacioneve në gjuhen programues të kërkuar nga ana e klientit. Mirëpo për këtë arsye është paraparë që sipas nevojës të angazhohen edhe trajnime për stafin. Teknologjia që do të përdoret do të jetë kryesisht teknologji e Microsoft-it si MS SQL Server 2005 dhe MS Visual Studio 2010. Disponimi i stafit për të përdorur këtë teknologji është i kënaqshëm.

- Rreziku mbi madhësinë e projektit është i vogel:

Sa i përket madhësisë së projektit nuk konsiderohet si ndonjë sfidë shumë e madhe. Në projekt do të jetë i përfshirë 1 person, por sipas nevojës do të shqyrtohet mundësia që të angazhohen edhe persona tjerë.

3.2.Fizibiliteti ekonomik

Fizibiliteti ekonomik do të thotë më shumë në fitim e më pak shpenzime. Kështu çdo organizatë duhet të mbani në mend që më shumë njerëz nuk duhet të jenë të punësuar se sa kërkohet si ajo mund të ngrëjë koston.

4. Plani punues i projektit per aplikacion

Plani punues është një mundësi për t'ju ndihmuar punëtorëve që të sqarojnë detyrat, dhe të përcaktojnë prioritetet dhe komunikimin e rregullt gjatë zhvillimit të procesit të punës. Plani arrihet duke:

- ❖ Inkurajuar dialogun përgjatë detyrave dhe/ose projekteve
- ❖ Çartësuar fokusin e punës dhe pritjet e performances
- ❖ Siguruar informatat e rëndësishme rreth evaluimit të procesit se deri ku është arritur me përmbushjen e qëllimeve dhe objektivave.

Kryesisht plani punues bene:

- ❖ Vendosjen e përgjegjësi kryesore për pozitat (ashtu sic përcaktohen nga mbikëqyrësi dhe nga punëtori).
- ❖ Pyet mbikëqyrësin dhe punëtorin për tu pajtuar rreth prioritetëve për një kohë të caktuar.
- ❖ Vendos se çka duhet të arrihet dhe si duhet të kuptohet që është arritur caku i suksesit.
- ❖ Mban punëtorin dhe mbikëqyrësin nën vëzhgim për një kohe me qëllim të monitorimit të progresit.
- ❖ Inkurajon komunikimin në të dyja drejtimet, mes të mbikëqyrësit dhe punëtorit përgjatë kohës së përfshirjes së tyre në punë. Plani punues mund të ndryshoj ose të modifikohet sipas nevojës përgjatë gjithë vitit.

Në vazhdim kemi paraqitur Pert Chart-in bazuar në aktivitetet kryesore gjatë projektit.

1. Inicializimi i projektit
2. Identifikimi i nevojave
3. Projekt propozimi
4. Definimi i kërkesave
5. Krijimi i use Case-ve
6. Krijimi i DFD-së
7. Krijimi i ERD-së
8. Definimi dhe dizajnimi i arkitekturës
9. Definimi i specifikacioneve minimale të aplikacionit
10. Implementimi i sistemit
11. Trajnimi i shfrytëzuesve
12. Përfundimi i projektit
- 13.

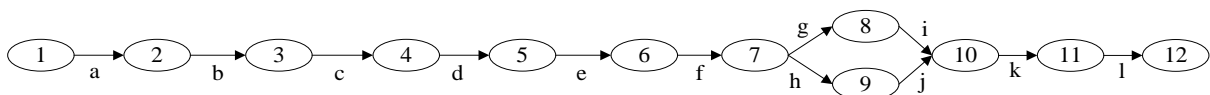

Fig 1. – Pert Chart Diagrami

Plani punues është dizajnuar që të lehtësoj menaxhimin dhe arritjen e qëllimit gjatë menaxhimit duke i radhitur punët sipas rëndësisë së tyre. Gjithashtu ndihmon në menaxhimin e kohës dhe identifikon pjesët që duhet tu kushtohet rëndësi e veçantë. Departamentet punojnë shumë më lehtë atëherë kur punëtorët i kuptojnë objektivat e punës së tyre për përmbushjen e misionit të atij departamenti.

5. Definimi i kerkesave

Definimi i kërkesave është bërë përmes intervistave me punonjësit dhe administratën e kompanisë “SMBNJ”. Kërkesat janë definuar duke përdorur disa nga teknikat më të shpeshta për të njohur sistemin ekzistues (As-Is system) që e përdorë administrata e kësaj kompanie. Qëllimi është që të përcaktohet shtrirja e sistemit, të përcaktohet se çfarë duhet të bëjë sistemi. Kërkesat ndahen në kërkesa funksionale dhe jofunksionale.

Kërkesat funksionale do të jenë:

- ❖ Një kod për secilin departament për çdo punonjës
- ❖ Futja e pageses për çdo punonjës
- ❖ Përcjellja punonjësit e sëmure dhe koha e lejuar personale kundrejt kohës së (shpenzuar) marrë.
- ❖ Përcjellja e dates së punesimit të punonjesit
- ❖ Përcjellja e kohës dhe raportimin e pjesmarrjes për punonjes me honorar
- ❖ Përcjellja e kohës dhe raportimin e pjesmarrjes për punonjes me pagese
- ❖ Printimi i kontrollimeve të pageses
- ❖ Përpunimi i tatimeve të pageses
- ❖ Përpunimi i të tatimeve më procedurë të caktuar me ligj në fuqi.
- ❖ Raporti mbi perlllogaritjet e tatimeve të punonjesit
- ❖ Ofrimi i mundësi për të kërkuar për dhe listen e punonjesve me kritere të ndryshme
- ❖ Shtyp listen e stafit punues sipas klases së punës brenda departamenteve duke përfshirë numrat e telefonit, kontaktet emergjente dhe telefonat
- ❖ Raporti i të punësuarve me ndryshime të përfitimit.
- ❖ Raporti i të punësuarve të cilët kanë punuar për periudha të përcaktuara nga përdoruesi (p.sh. 90 ditë, gjashtë muaj).
- ❖ Raporti mbi vlerësimin në baza mujore.
- ❖ Raporti i të punësuarve të rinj duke treguar emrin, departamentin, pozitën, statusin, datën e startuese dhe orientuese
- ❖ Mbeshtet kodet fleksibile të definuara nga përdoruesi ose fushat e të dhënave për të përcjellur informacionet e veçanta për përdorues dhe të përdoren në raportet
- ❖ Kërkimet mbi të dhënat e punonjesit sipas numrit të punonjesit
- ❖ Kartela kohe me të dhëna të punonjesit në kartele në renditjen alfabetike sipas departamentit.
- ❖ Raporti i detajuar të orëve të autorizuar të punuara kundrejt atyre aktuale për secilin punonjës

Kërkesat jofunksionale janë: operacionale, të përfirmes, të sigurisë, kulturore, politike dhe juridike, që do të na paraqiten si më poshtë:

- ❖ Sistemi duhet të jete ne gjendje të ekzekutohet-punoje neper harduer dhe sisteme operative të ndryshme.
- ❖ Sistemi duhet të jetë i përshtatshem për modifikim të mëturjshëm dhe sa me i kuptueshem për perdoruesin.
- ❖ Paisjet kompjuterike ne të cilat do të implementohet sistemi si: kompjuteret dhe serveri duhet të kene performanca të mira ne shpejtesi, memorje dhe hapësire të mjaftueshme për ruajtjen e të dhenave.
- ❖ Sistemi duhet të jete i gatshem për punë 24 ore ne dite, 365 dite ne vit.
- ❖ Perdoruesi i sistemit duhet të jete i mbrojtur nga gabimet.
- ❖ Qasje ne të dhena ose ne vete sistemin duhet të kontrollohet.
- ❖ Sistemit mund t'i qasen vetem personat e autorizuar.
- ❖ Bazes se të dhenave mund ti qasen vetem personat pergjegjes.
- ❖ Sistemi duhet të kete mbrojtje nga viruset, worms, trojan horses etj.
- ❖ Te dhenat personale për punëtorin mbrohen dhe mbahen konfidenciale.
- ❖ Çdo raport apo dokument tjetër i leshuar duhet të përmbaje logon standarde të kompanisë, adresën dhe telefonat kontaktues.

6. Faza e dizajnit të sistemit

Faza e dizajnit të sistemit përfshinë: Kërkesat e sistemit, ambientin operues, arkitekturen e sistemeve dhe nën sistemeve, dizajnin e bazës së shënimeve, formatin hyrës, planifikim dalës, interfejsin punues, dizajnin e detalizuar, procesimin logjik, interfejsat dalëse.

Fig.2. Te dhenat e personelit

Aplikacioni do të funksionojë në ambientin e punës së kompanisë. Për arsye të familiarizimit të stafit të kompanisë aplikacioni zhvillohet në platformën e Microsoftit.

Specifikojnë tipin e harduer-it dhe softuerit në të cilin do të punojë sistemi. Këto kërkesa kryesisht fokusohen në softuerin e sistemeve operative (p.sh. Windows, Linux etj.)

sistemeve të databazave (p.sh. Oracle, SQL server etj) .Në rastin tonë kompjuteri si cili do të përdoret si server dhe kompjuterët tjerë do të kenë të instaluar sistemin operativ Windows, Windows Server 2003 në server dhe Windows XP në kompjuterët e punës.

Zakonisht kërkesat e biznesit ndërrojnë por edhe vet teknologjitë operative ndryshojnë kohë pas kohe. Prandaj sistemi duhet ti përkrah këto ndryshime. Kërkesat për adaptimin e sistemit definojnë se si duhet të reagojë sistemi informativ në rastet e ndryshimit të sistemeve tjera informative.Sa per ilustrim(p.sh sistemi momentalisht punon ne Windows Xp por si do te reagoj në vesionet më të reja të sistemeve operative).

Kërkesat për mirmbajtjen e sistemit, specifikojnë se cilat ndryshime në nevojat biznesore duhet të parashikohen.Është e kuptushme se të gjitha ndryshimet nuk mund të parashikohen . Mirëpo zgjerimi i kompanise në të ardhmen duhet pasur parasysh andaj është mirë të mendohet se dizajnimin e aplikacionit në atë mënyrë që të jetë i adaptueshëm dhe të reflektojë për ndryshimet që ndodhin dhe për kërkesat që lindin ndërkohë.

Kërkesat për performancë fokusohen në çështjet e performancës siç janë shpejtësia e reagimit, kapaciteti i ruajtës së shënimeve dhe besueshmëria. Çdo kërkesë duhet të krahasohet me rezultatet e arritura. Në të vërtetë disa analist të sistemit shkruajnë një specifikacion për test dhe në të njëjtën kohë ata i përshkruajnë kërkesat. Në raste të tilla mund të jetë kërkesë edhe shpejtësia e reagimit të sistemit kur ka shumë kërkesa.Vet tekonlogjia e përdorur për zhvillim na mundëson një shpejtësi të madh të procesimit të dhënave(SQL server 2005) gjithashtu kapaciteti i ruajtës së shënimeve është i lartë.

Siguria është aftësia për të mbrojtur sistemin informativ nga shkëputja dhe humbja e shënimeve, pa marrë parasysh se pse ka ndodhur ajo, qoftë nga sulmet e qëllimshme apo edhe nga fatkeqësitë e ndryshme duhet të jetë e lartë. Siguria është detyrë primare e grupit operacional përgjegjës për instalimin dhe operimin e sigurisë si Firewall, Intrusion Detection System, dhe procedurave rutinore për backup dhe recovery.

7. Implementimi i sistemit

Për programimin e sistemit referohuni aplikacionit.

Oraret administrativ - Gjenerim

Gjenero për të gjithë punëtorët | Gjenero Orarin | Mbyll

Gjenerimi i orareve për punëtorët e administratës

Zgjedh rrajin:

Muaj: Gusht | Viti: 2010 | Punëtori: []

Punëtorët:

Emri	Mbiemri	Prindi	Ditëlindja	NsPersonal	KartelaID	Mob	Email	Qyteti	Vendbanimi
Afrim	Musli	Ademi	01/11/1976		2001121637				
Agron	Ilaz	Ademi	04/07/1973		1004359158				
Ali	Veli	Ademi	01/05/1975		1030473317				
Azem	Muharrem	Abdullahu	25/08/1956		1014121770				
Aziz	Jahir	Agushi	07/10/1957		2001055367				
Bekim	Brahim	Ahmeti	15/04/1977		1003055724				
Bekim	Sadri	Ademi	17/03/1973		1004737543				
Eshref	Vesel	Abdullahu	06/06/1955		1007246532				
Fuat	Muhamet	Ademaj	07/06/1984		1003289717				
Ilir	Berisha	Ahmetaj			1009288046				
Muhamed	Behë	Ademi	01/09/1974		1007143202				
Nazmi	Nimon	Abazi	24/04/1959		1001799530				
Sali	Osman	Ahmetaj	11/12/1961		1003092964				
Shani	Ali	Abazibra	24/06/1972		1002303490				
Shefqet	Rrahman	Abdullahu	05/12/1975		1010426665				
Sherafedin	Musli	Ademi	17/04/1971		1006023912				

Të dhënat e kompanisë

Të dhënat e kompanisë

Emri i kompanisë*: HRMS

Nr. i biznesit*: 000-001 | Tel/Mob: 044-345-345

Tel/Fix*: 038-345-345 | Fax: 038-345-345

Email: info@hrms.com

Webfaqja: www.hrms.com

Adresa*: Prishtine

[Ruaj] [Refresh] [Mbyll]

Logo

[Merr logon] [Largo logon]

Vetem JPEG, GIF, BMP, PNG

[Ruaj] [Refresh]

Fig.5. Të dhënat e kompanisë

8. Testimi i softwearit

Softueri për Burimet Njerzore është krijuar në dy versione:

- Versioni 1.0 Beta:

Ky version është krijuar për testim, dhe për të mundësuar përmirësimin e gabimeve që do të shfaqen gjatë testimit, si dhe si mundësi e fundit që të bëhet ndonjë ndryshim ose edhe të shtohet ndonjë veti e re.

- Versioni 1.0: Ky version është versioni final për Burimet Njerzore i cili do të përfshijë të gjitha ndryshimet e sugjeruara nga personeli i kompanise gjatë versionit testues beta, po ashtu do të jenë eliminuar të gjitha gabimet e zbuluara gjatë versionit testues beta si dhe ky version i fundit i softuerit do t'ju dorëzohet SQRR.

Fig. 6. Gjenerimi i orarit

9.PËRFUNDIMI

Në këtë punim, kam paraqitë, aplikacioni për menagjimin e burimeve njerzore brenda një kompanie, prodhuese apo shërbyese. Pjesa e menaxhimit të burimeve njerzore- përbëhet prej gjurmimit me anë të të dhënave ekzistuese punonjëse që tradicionalisht përfshin historitë personale, shkathtësitë, aftësitë, të arriturat dhe paga. Këto module, do të sigurojnë përfitime për vetë departamentin e burimeve njerzore, aplikacioni do të ndihmojë gjithashtu që ndërmarrja të këtë të dhëna të centralizuara. Pra më këtë do të zvoglohet përsëritja e vazhdueshme e shënimeve nga departamentet e ndryshme.

REFERENCAT

- Software Engineering, Ian Sommerville Addison Wesley; 8 edition (May 25, 2006)
- UML 2 for Dummies by Michael Jesse Chonoles and James A. Schardt
- 2.The Unified Modeling Language User Guide SECOND EDITION By Grady Booch, James
- Rumbaugh,Ivar Jacobson.
- Introducing Human Resource Management by Caroline Hook, Margaret Foot
- **Human Resource Management** by Alan Price.
- Menaxhimi i burimeve njerzore, Prof.Dr. Ymer Havolli

УЛОГАТА НА МАЛИТЕ И СРЕДНИТЕ БИЗНИСИ

Д-р Весна Гроздановска

АПСТРАКТ

Малите и средните претпријатија (МСП) се движечката сила на економијата на многу земји во светот. Тие се основниот извор за работа, креирање на претприемнички дух, и за воведување на иновации и се клучно значење за развивањето на конкуренцијата и за вработување. Категоријата на мал и среден бизнис се однесува на претпријатијата кои вработуваат помалку од 250 лица и кои имаат вкупен приход не поголем од 50 милиони евра или биланс на плаќања не повеќе од 43 милиони евра

ABSTRAKT

Small and medium-sized enterprises (SMEs) are the engine of the economy in many countries in the world. They are an essential source of jobs, create entrepreneurial spirit and innovation and are thus crucial for fostering competitiveness and employment. The category of small and medium-sized enterprises is made up of enterprises which employ fewer than 250 persons and which have an annual turnover not exceeding 50 million euro, and/or an annual balance sheet total not exceeding 43 million euro.

ВОВЕД

Малите и средни бизниси стануваат се поважни во нашето општество како место каде се создаваат нови можности за вработувања и се клучни чинители на добросостојбата на локалните и регионалните заедници. Малите и средни бизниси беа и останаа, сè до денес, главниот генератор за нови работни места за малдите и старите генерации. Покрај вработувањето, малиот бизнис значајно го зголемува и придонесот во создавањето на националниот доход на земјата.

Малите и средни бизниси иако не вработуваат повеќе од неколку лица сепак се многу значајни за развој на стопанството и економијата на една земја. Развојот во

индустриските земји во последните години е резултат на развојот на малите и средни бизниси.

Малите и средни бизниси добиваат поддршка од страна на владите и меѓународните организации, но сепак тие се соочуваат со големи пречки од различен карактер кои можат да се појават како недостатокот на институционална инфраструктура, недоволно знаење и искуство за успешно работење во услови на конкурентна пазарна економија, ниско ниво на приходи, намалена побарувачката за започнување со мали и средни бизниси и слично.

Формирањето и развојот на малите бизниси е многу важно за секоја економија, вклучувајќи ја и македонската. Малите и средни бизниси и во Република Македонија се соочуваат со потешкотии во работењето заради отежнат пристап до капитал, административни бариери, недоволна информираност и комплексна регулатива.

Развивањето на мал бизнис претставува сложена и комплаксна активност која бара доста знаења и познавање за можните начини за започнување со мал бизнис, водењето на тој бизнис, изборот на формата на организација, обезбедувањето на потребните средства, како и да се има сознанија и да се познаваат купувачите и пазарот на кој ќе се настапува.

1. Дефинирање на малите и средните бизниси

Малите и средните бизниси или , малите претпријатија имаат неколку иманентни карактеристики кои произлегуваат од големината. Така, на пример, малите претпријатија имаат мал број вработени, мал обем на работа, мал број потрошувачи и претежно дејствуваат на локален пазар.

Карактеристики на малите претпријатија кои ги разликуваат од големите. Тие се следниве: побрзо донесување одлуки, поголема флексибилност, поголема централизација во одлучувањето, едноставна организациона структура, големо влијание на сопственикот, директна комуникација одгоре - надолу, едноставно формално планирање, ограничена партиципација на вработените во одлучувањето, помалку нивоа на менаџмент, краткорочна ориентација во работењето, пократок животен век на претпријатието, поефикасна координација во работењето, непосредна и поефикасна контрола во работата, менаџер и сопственик на капиталот.

При дефинирањето на малиот бизнис мора да бидат земени предвид повеќе критериуми кои треба да помогнат за точно дефинирање на тоа што е мал бизнис. Првиот критериум е дека бизнисот треба да биде независен; вториот критериум е дека бизнисот не треба да биде доминантен во подрачјето во кое дејствува; третиот критериум го одредува бројот на вработените; четвртиот критериум е приходот од продажбата. Претходните критериуми го претставуваат она на што најчесто се мисли кога се зборува за малиот бизнис.¹

Европската комисија (The European Commission – EC) иницира нова европска дефиниција за малите и за средните претпријатија која се применува од 1 јануари 2005 година. Тоа се всушност, неколку дефиниции кои се презентирани во наредната табела. Подрачјето на малите и на средните претпријатија содржи:²

- микропретпријатија - од 0 до 10 вработени,
- мали претпријатија - од 10 до 50 вработени,
- средни претпријатија . од 100 до 250 вработени.

Нивниот годишен обрт не може да надмине 50 милиони евра, или нивната вкупна годишна пресметка не надминува 43 милиони евра.

Моќта на малиот бизнис во Европската унија може да биде објаснета со неколку економски индикатори. Малите и средните претпријатија во Европската унија претставуваат повеќе од 99% од 25 милиони приватни бизниси. Малите претпријатија се рангираат од конвенционални претпријатија кои дејствуваат во традиционалните сектори (трговија на мало, трговија на големо, хотели и ресторани) до мали компании специјализирани за висока технологија. Малите и средните претпријатија ангажираат 2/3 од вкупно вработените во Европската унија. Исто така, тие генерираат повеќе од половината од сите новоотворени работни места. Од финансиска гледна точка, малите и средните претпријатија создаваат 2/3 од БДП во Европската унија. Меѓу нив се среќаваат иновативни и претприемачки фирми кои имаат најголем потенцијал за брз раст и знаење пренесен во различни сектори и региони.

Вистинските гиганти на Европската економија се микро претпријатијата кои сочинуваат ури 91,5% од сите бизниси во Европската Унија:³

- микро претпријатија = 91,5%

¹ Шуклев Б. :(2006), Менаџмент на мал бизнис, Економски факултет, Скопје

² The new SME definition, User guide and model declaration, European Commission, 2005, ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/...definition/index_en.htm

³ Закон за мали претпријатија на Европа, Европска Комисија, Генерален Директорат за претпријатија и индустрија, 2008, стр. 3

- средни претпријатија = 1,1%
- мали претпријатија = 7,3%
- големи претпријатија = 0,2%

Во Република Македонија малите и средни претпријатија се дефинираат според Законот за трговски друштва. Во Законот за трговски друштва за прв пат се воведува поимот микро трговец. Согласно одредбите од законот:⁴

- за микро трговец се смета трговецот кој во секоја од последните две пресметковни години, односно во првата година од работењето го задоволил првиот критериум и најмалку еден од вториот и третиот од следниве критериуми:

- 1) просечниот број на вработените, врз основа на часови на работа да е до десет работници,

- 2) бруто приход остварен од трговецот од кој било извор да не надминува 50.000 Евра во денарска противвредност.

- 3) најмногу 80% од бруто приходот на трговецот да е остварен од еден клиент/потрошувач од лице кое е поврзано со овој клиент/потрошувач и 4) сите права на учество во микропретпријатието да се во сопственост на најмногу две физички лица.

- мал трговец е трговецот кој во секоја од последните две пресметковни години, односно во првата година од работењето го задоволил првиот критериум и најмалку еден од вториот и третиот од следниве критериуми:

- 1) просечниот број на вработените врз основа на часови на работа да е до 50 работници и

- 2) годишниот приход да е помал од 2.000.000 Евра во денарска противвредност, вкупниот обрт да е помал од 2.000.000 Евра во денарска противвредност или

- 3) просечната вредност (на почетокот и на крајот на пресметковната година) на вкупните средства (во активата) да е помала од 2.000.000 Евра во денарска противвредност.

- за среден трговец се смета трговецот кој во секоја од последните две пресметковни години, односно во првата година од работењето го задоволил првиот критериум и најмалку еден од останатите два критериуми:

- 1) просечниот број на вработените врз основа на часови на работа да е до 250 работници и

⁴ Закон за трговски друштва, Службен весник на Република Македонија, бр. 28/04

2) годишниот приход да е помал од 10.000.000 Евра во денарска противвредност или

3) просечната вредност (на почетокот и на крајот на пресметковната година) на вкупните средства (во активата) да е помала од 11.000.000 Евра во денарска противвредност.

2. Карактеристики на малите и средните бизниси

За да се отпочне мал бизнис или да се развива мало претпријатие, мора да се има и знаење потребно за бизнисот и да се обезбедат финансиски средства за да се следи бизнисот. Тоа секако не е ни малку лесно но е вистински предизвик за оние кои во себе го имаат тој претприемнички дух. Пред започнувањето на некој бизнис, тој што сака тоа да го направи, треба добро да се преиспита себе си, дали поседува соодветна храброст, односно подготвеност за превземање на ризик, одлучност и истрајност, флексибилност, желба да се успее, визија и иницијативност.

Во постапката за започнување со малиот бизнис, сопственикот ја формулира политиката на деловниот потфат, обезбедува почетен капитал односно донесува одлуки за дејствување на сопственото претпријатие. Поттикнат од желбата да се биде независен газда и поголемата слобода во преземањето на деловните активности, претприемачот одлучува да го започне својот бизнис со цел да ги задоволи материјалните потреби и да создава профит.

Малите бизниси според нивната природа имаат помалку вработени од големите бизниси. Тие располагаат со помалку средства, помалку опрема и преземаат помали проекти. Како резултат на тоа, на малите бизниси им се потребни помалку парични средства, отколку на големите бизниси во индустријата.

Во свет каде малите бизниси се основното движечко јадро на деловниот свет, успехот често се должи на комбинација од: одлична идеја, упорност, компетентност, желба за успех и одличен маркетинг. И додека големите компании често се посветени на стратегија за освојување на нови пазари и трансфер на технологија која би го усовршила постоечкиот производ, без дополнително истражување за нови идеи, потенцијалот за успех на претприемачите и малите бизниси е во иновативната идеја.

Малите и средни бизниси имаат свои препознатливи карактеристики според кои се разликуваат од големите бизниси, како:⁵

- сопственикот на претпријатето е тој што ги донесува одлуките,
- не постои надворешен одбор на директори,
- обично се ограничени во можностите да ангажираат професионалци за управување и мора да управуваат со сите аспекти на маркетингот, финансиите, вработените и друго,
- имаат централизирано управување и неможност да делегираат одговорност и авторитет,
- инженерите/научниците се креативни пронаоѓачи, но немаат соодветни вештини во маркетингот и продажба.
- некои пак, од сопствениците на малите и средни бизниси се одлични во промовирањето и продавање на производот, но често тие не знаат за финансиската страна на бизнисот.

Малите и средни бизниси ги имаат следните карактеристики:⁶

- претприемачки дух – сопствениците на мали и средни бизниси имаат неверојатна мотивација, оптимизам, енергија и желба за успех. Тие не се плашат да преземат ризик и гледаат поинаку на работите.
- ограничени вештини на управување – менаџментот во голема мера вклучува планирање, раководење, организирање и контрола во сите поголеми активности на бизнисот. Сопствениците на малите бизниси обично поседуваат една или неколку од тие вештини. Вештините во важните области на финансии, продажба и маркетинг, технички вештини, производство, човечки односи и друго, обично недостасуваат.
- имаат ограничени средства – повеќето мали бизниси се недоволно финансирани и постојано им се потребни финансиски средства. Тие немаат секогаш доволно парични резерви за зголемување на нивниот раст и зголемување на можностите. Главната причина за ова е тоа што сопствениците на мали и средни бизниси немаат гаранција која би им ја понудиле на кредиторите (бнаки и др.), затоа добивањето на „необезбедени“ финансии е невозможно.

⁵ Jennn Fusion: Everything You Need to Know About Opening a Small Business, Demand Media, 2014, Hearst Newspapers LLC, smallbusiness.chron.com/everything-need-opening-small...

⁶ <http://www.examiner.com/article/characteristics-of-a-small-business>

- имаат мал придонес од данок – поради ниската профитабилност малите и средни бизниси не се значајни придонесувачи на данокот од добивка. Нивниот економски придонес главно се остварува преку даноци за плати и даноци за потрошувачка на стоки и услуги што се купуваат и продаваат.

- трговија во рамките на конкурентни пазари – конкурентните пазари се оние кои имаат голем број на учесници, цените се под притисок, маргините се ниски, бариерите за влез се ниски и стапката на неуспех е висока. Поголем број од малите и средни бизниси немаат единствен квалитет или сила што ги разликува од конкуренцијата.

- висока стапка на неуспех – поради слабостите и проблемите претходно споменати, поголемиот дел од малите и средни бизниси не постигнуваат успех и оние кои преживуваат секогаш не постигнуваат полн потенцијал. Причините за неуспех обично се, лошото управување и/или недостатокот на средства.

- лични награди – поседување и раководење со мал бизнис е мошне поволно, благородно

- исплатливо на психолошка основа, споственикот на мал бизнис, одговорен е за својот успех има слобода да донесува одлуки и да ги имплементира, и финансиските награди се доста добри.

3. Одлучување за отпочнување на мал бизнис

Донесувањето одлука за отпочнување со мал бизнис може да биде една од најстимулирачките одлуки што може да ги направи човек во својот живот. За тоа да се направи, треба да се проверат повеќе елементи:⁷

- Да се има соодветна бизнис идеја - да се почне бизнисот не треба само да ссе има сон, туку да се разработи бизнис идеја,

- Да се направи истражување - штом се обработи идејата, та треба да се спореди со реалноста. Ако таа значи дека може да се смета дека постои подготвеност за отпочнување со мал бизнис, тогаш треба да се проценат потребите на купувачите или да се види што е тоа што сака пазарот. Тоа може да се направи на повеќе начини, со истражување и со испитување, на приме преку фокусни групи. Истражувањето и

⁷ Alysa Gregory: How to Start a Small Business, A Step-by-Step Guide to Starting a Small Business, About.com
Money Small Business Information Starting a Business Startup Basics: How to Start a Small Business, 2014

испитувањето треба да дадат одговор на прашањата како што се ила ли потреба од производите и услугите што ќе ги произведува претпријатието? На кого му се потребни производите или услугите? Дали има други компании кои произведуваат исти такви производи? каква е конкуренцијата? Како претпријатието ќе се вклопи на пазарот?

- Да се направи бизнис план – бизнис планот треба да се направи сео цел бизнис идејата да се претвори во реалност. Ако се сака да се побараат средства од инвеститор или некоја финансиска институција, пишаниот бизнис план е задолжителен. Бизнис планот треба да даде јасни насоки за тоа што се сака да се постигне и како тоа да се направи. Бизнис планот треба да ги нагласи бизнис целите, мотивацијата за тие цели да се остварат и каков маркетинг пристап ќе се користи.

- Да се планираат финансиските средства - почнувањето на бизнис може да небара многу пари, но тоа бара вклучување на некои иницијални инвестиции, кои можат да бидат од средства од сопствени извори, кредит, неповратни бизнис средства, бизнис ангели и слично.

- Да се избере бизнис организациона структура – дали претпријатието ќе биде во лична сопственост, партнерско или друштво со ограничена одговорност или компанија.

- Да се избере бизнис име – име по кое претпријатието ќе се препознава на пазарот.

- Да се обезбедат потребните дозволи за работа,

- Да се отвори жиро сметка,

- Да се промовира бизнисот. – штом бизнисот се започне, треба да се почне и со привлекување на купувачите, со користење на соодветен маркетинг план.

4. Бизнис план на малите и средните бизниси

Бизнис-планот е механизам кој може да помогне во:⁸

- Испитувањето на изводливоста на бизнис идејата. Напишаниот бизнис-план ја поттикнува компанијата да размисли за сите клучни прашања - како потенцијалната побарувачка за нејзините производи или услуги, природата на конкуренцијата, предусловите за продажба новите или подобрени производи или

⁸ Потребен ли ви е бизнис-план ако извезувате?! Бизнис101 - сменете ги основите на бизнисот, 2014

услуги, потребните ресурси, неопходните вработени, релевантните технологии и стратешки партнери, прибирањето средства, проектираните трошоци за почеток, маркетинг стратегиите и слично.

- Пристапот до услугите и финансирањето за започнување на бизнис. Потенцијалните инвеститори и кредитори бараат добро формулирани и реални бизнис планови.

- Обезбедувањето стратешки насоки. Бизнис планот е појдовна точка за утврдување на тоа дали бизнисот е на пат да ги исполни целите и задачите во поставената временска рамка и со расположливите ресурси.

- Поставувањето стандард или мерило преку кој ќе се оценуваат бизнис решенијата и резултатите. Стандардот може да се развива заедно со бизнисот, а бизнис како динамичен документ, кој треба да секорегира врз основа на нови околности.

Компанијата треба да знае како сака да биде препозната на пазарот, на кои сегменти од пазарот, со кои производи и услуги и со кои инструменти, како на пример, цена, квалитет, грижа за клиенти, начини на продажба и слично.

Слика број 1:

ПОЈДОВНИ ОСНОВИ ЗА ИЗРАБОТКА НА БИЗНИС ПЛАН

Во истражувањата за анализата на пазарот претпријатието, треба да го потврди предметот на работење, односно на кое поле од бизнис светот тоа се натпреварува. Информациите за дејноста во која припаѓа претпријатието можеда се добијат од

соодветни локални, регионални, национални или пак меѓународни организации или институции што се занимаваат со дадената проблематика..

Откога ќе се одреди пазарот и неговите насоки, треба да се одредат и неговите главни карактеристики и правци на движење, како на пример:

Колкав е вкупниот број на клиенти?

Колкава е нивната куповна моќ?

Како, всушност, функционира пазарот?

Кои се вредности се бараат од учесниците?

Кои се предностите и недостатоците на самиот пазар?

Каква е политиката на влегување на пазарот?

Дали, можеби, пазарот доживува технолошка, културна или друг вид трансформација?

Во овој дел, да се оцени колкав дел од пазарот се очекува да се освои во првите години од работењето на бизнисот. Треба да се прикаже обемот на пазарот, неговиот евентуален раст и развој, како и бројот и квалитетите на конкурентите и, секако, амбициите и сопствените способности.

Во бизнис-планот треба подетално да се опишат производите и услугите што ќе ги нуди претпријатието. Опишувањето на производите и услугите треба да се направи го што подетално. Колку повеќе карактеристики се опишуваат толку повеќе производите и услугите добиваат на индивидуалност и специфичност, како за самото претпријатие, така и за тие што ќе го оценуваат бизнис-планот, а тоа може да биде некоја банка или други инвеститор.

Треба да се даде опис на кој начин ќе се креирате производот или услугата? Кои сировини се потребни за да се произведе производот/услугата? Кои сенековите составни компоненти? Каде ќе се одвива самото производство и кои машини, алати и посебни вештини се потребни за да се произведе производот или услугата? Во каква амбалажа ќе се продаватат готовите производи?

При опишувањето на производите или услугите, треба да се наведат предностите на производите и услугите на претпријатието. Доколку има некој нов – иновативен дел на производот, што дотогаш не е виден на пазарот, во тоа треба да се објасни, зошто всушност е воведен, каков е начинот на употреба и која е предноста на неговото користење?

Доколку станува збор за нов вид на услуги, треба да се објасни што е тоа што купувачите ќе го добиваат со новата услуга, а што дотогаш не им било понудено?!

Откако се утврдени техничките карактеристики и спецификите на производите и услугите, и се наведени евентуалните иновативни методи во работењето, треба да се објаснат се придобивките за купувачите на производите или услугите, односно да се објани што е тоа што ќе го добијат клиентите со купување на тој производ или услуга? Купувачите ги купуваат производите за да ги користат придобивките што тие производи и услуги ги нудат, но во форма на чувства, а не на технички карактеристики. Тоа не значи дека техничките карактеристики на производите и услугите не се битни, туку дека треба да се утврди што точно купувачите бараат со нив.

ЗАКЛУЧОК

Малите бизниси се од витално значење за успехот на економијата. Не само што тие обезбедуваат успешни приказни на иднината, исто така, тие ги исполнуваат и локалните потреби. Тие им служат на потребите на големите бизниси на пример за фотографски услуги, печатени канцелариски материјал, угостителски и рутинско одржување.

Развојот на малите и средни бизниси значи зајакнување на конкурентноста и претприемништвото, што пак директно влијае на подобрувањето на ефикасноста, продуктивноста и степенот на иновации во економијата на една земја. За да се поттикне растот, како на малите и средни, така и на големите претпријатија потребно е квалитетно бизнис опкружување.

Во свет каде малите бизниси се основното движечко јадро на деловниот свет, успехот често се должи на комбинација од: одлична идеја, упорност, компетентност, желба за успех и одличен маркетинг. И додека големите компании често се посветени на стратегија за освојување на нови пазари и трансфер на технологија која би го усовршила постоечкиот производ, без дополнително истражување за нови идеи, потенцијалот за успех на претприемачите и малите бизниси е во иновативната идеја.

ЛИТЕРАТУРА

- Alysa Gregory: How to Start a Small Business, A Step-by-Step Guide to Starting a Small Business, About.com Money Small Business Information Starting a Business Startup Basics: How to Start a Small Business, 2014

- Carter, Sara, Jones-Evans, Dylan, Enterprise and Small Business: Principles, Practice and Policy, Pearson Education Limited, 2006,
- Jennn Fusion: Everything You Need to Know About Opening a Small Business, Demand Media, 2014, Hearst Newspapers LLC, smallbusiness.chron.com/everything-need-opening-small...
- The new SME definition, User guide and model declaration, European Commission, 2005, ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/...definition/index_en.htm
- Шуклев Б. :(2006), Менаџмент на мал бизнис, Економски факултет, Скопје
- Закон за мали претпријатија на Европа, Европска Комисија, Генерален Директорат за претпријатија и индустрија, 2008,
- Закон за трговски друштва, Службен весник на Република Македонија, бр. 28/04
- <http://www.examiner.com/article/characteristics-of-a-small-business>

THE ROLE OF GOVERNMENT IN ECONOMIC AND FINANCIAL CRISIS USING THE EXCHANGE RATE

Vjosa Hajdari, PhD (cand.)¹

¹University “Haxhi Zeka”, Str.“UÇK-së” Peja Kosovo, vjosahajdari@gmail.com

Abstract

Financial crisis sends the country into a financial chaos, causing disorientation and reduction in economic growth. Because the crises it grows number of firms that go bankrupt and manufacturing firms reduce their production as a result of this it been increased unemployment. Despite that many economists have been retrieved and have given definitions about the financial crisis, the World in 2008 it faced with it. Which was a serious crisis that left many Country on the eve of large debts or bankrupt. In this case the question arises what the Government can do to manage the crisis. This paper will clarify this question and simultaneously will argue which is better fixed exchange rate or flexible and why. Given that the crisis is a phenomenon that has been studied enough for that are sufficient literature to use in this paper.

Keywords: Crisis, fixed, flexible, financial, fiscal policy

1. KRIZA FINANCIARE

Kriza e fundit është një krizë ekonomike pasi ka prekur të tërë sektorët ekonomike duke ndikuar në prodhim dhe shërbim, njëkohësisht është edhe krizë financiare pasi preku të gjithë sektorin financiar duke i atakuar institucionet financiare, kompanitë e sigurimeve, fondet e investimeve, fondet pensionale etj.

Kriza financiare është sëmundja e ekonomisë duke e dërguar vendin në një kaos financiar, disorjentim dhe duke ndikuar në uljen e rritjes ekonomike, që shpije deri në falimentim të ndërmarrjeve dhe vetë shtetit. Duke bërë që të ulet oferta e parasë dhe të rritet kërkesa për para. Kriza financiare e fundit buronte nga Amerika ku fillimisht që nga viti 2003 FED⁹ bëri uljen e normës së interesit në 1 % që shpui në rritjen e kërkesës së kredive për blerjen e shtëpive, ku kjo bëri që shtëpit të mbi vlerësohen. Paradoksi më i madh i kësaj krize është që institucionet financiare lëshuan kredi edhe personat që nuk i kanë plotësuar kushtet për marrje të kredive, ky lëshim erdhi si rrjedhojë pasi nuk u shikuan dokumentat apo mbulushmëria e kredimarrësit apo kapaciteti i pagesës së kredimarrësit. Institucionet financiare duke menduar që mbulesa e tyre është shtëpia e lënë hipotek i mbyllen sytë për shumë kredi. Mirëpo gjithë kjo krizë ka qënë një zingjirë ku janë përfshir shumë duke fillua që nga institucionet financiare, kompanit e sigurimeve te huave, institucionet e retingut. E gjithë kjo u kthye si bumerang, përsoneat të cilët kishin marrë kredi kishin mbules për pages të kredive 2 deri 3 vitet e para mirëpo për fatëkëqësin e tyre dhe te ekonomis në përgjithësi kredit e marra ishin me interes fleksibël. Ku FED që viti 2004 deri në vitin 2007 e rriti normën e interesit nga 1% në 5% që bëri që edhe kredit e shtëpive të rrisin normen e interesit dhe shkaktoj rritje te këstit të kredis që shpui deri te pamundësia e pagese së kërsiti dhe paradoksi tjetër ishte që për shkak të mbi ofertët së madhe për shtëpi u ulë cmimi i tyre dhe që ndikoj në shkatrime të shumë institucioneve dhe humbje të shumë aksioneve dhe kapitaleve. FED nga shtatori i 2007 deri në 2009 e uli normel e interesit në 0.25% vetëm që të dal nga recezioni ekonomik ku ishe futut vendi dhe që të nxisë kredidhënjën përsëri. E keqja e kësaj ishte që kriza e Wall Street nuk mbeti vetem aty por për shkak të lidhjeve te insitucioneve dhe aksioneve, kriza e përfshiu të gjithë botën. Shkaktarët kryesorë për përhapjen e krizës janë agjensionet Fannie Mae ose Freddie Mac të cilët bënë blerjen e kredive hipotekare pastaj këto kredi i klasifikonin duke i ndarrë dhe grupuar nëpër paketa të cilat pastaj ju shitetëshin fondeve fensionale apo agjensioneve investuese.

Vendet e Ballkanit duke qënë fatëkeqësisht apo fatëmirësisht gjysëm të hapura ndaj tregjeve të Evropës përmesë sistemit bankarë dhe fondit të pensioneve, edhe keto janë prek nga kjo kriz edhe pse në mënyr indirekte në disa raste. Në Kosovë i vetëmi që ka qënë i dëmtuar nga kriza e fundit është Fondi Pensional i Kosovës “Trusti”. I cili pjesën më të madhe të mjeteve e ka pasuar në investime jashtë shtetit.

2. NDIKIMI I SHTETIT NË TEJKALIMIN E KRIZES

Qeveritë luajnë një rolë të rëndësishëm në stabilizimin ekonomikë përmesë politës fiskale dhe monetare. Për të shmangur krizat qeveria duhet që të ketë një politikë të fortë makroekonomike si dhe sistem të fortë financiar. Qeveria nuk mund të ndikoj që të pengoj mos shfaqjen e krizes financiare dhe ekonomike, mirëpo ajo mund të ndikoj që të pengoj që të

⁹ Federal Reserve Bank

thellohet kriza. Pra qeveria me anë të politikave monetare dhe fiskale duhet që të ndikoj që kriza mos të thellohet më shumë duke bërë zgjidhjet e duhura. Nga literaturatë e shumta që e rahën temën e krizes fianciare të 2007-2008 letësishtë nxjeret përfundimi që ajo që dështoj në këtë krizë ishte politika fiskale dhe jo ajo monetare. Pasi qeveria duhet të dijë që njëkohësisht duke e mbajtur rritjen ekonomike të vendit të mbaj inflacionin e ulët dhe të ketë deficit buxhetor të ulët. Pasi fillimisht kriza filloj si pasoj e ulëjes së normave të interesit për blerëjen e shtëpive mirëpo nuk ishte e gjithë faji i normave të ulëta të interesit. Dhe politika e qeverive për ulëjen e normave të interesit përseri pas krizes nuk është zgjidhja më e zgjuar që është bërë.

Euro zona tani po kanoset nga deflacioni pasi inflacioni është afër zeros qeveritë e vendeve të cilët kanë qenë të prekura nga kriza si Spanja, Portugali dhe Greqia pasi qeveritë e këtyre vendeve vazhdimisht po i rrisin tatimet e shitjeve. Që po ndikon në uljen e inflacionit afër zeros.

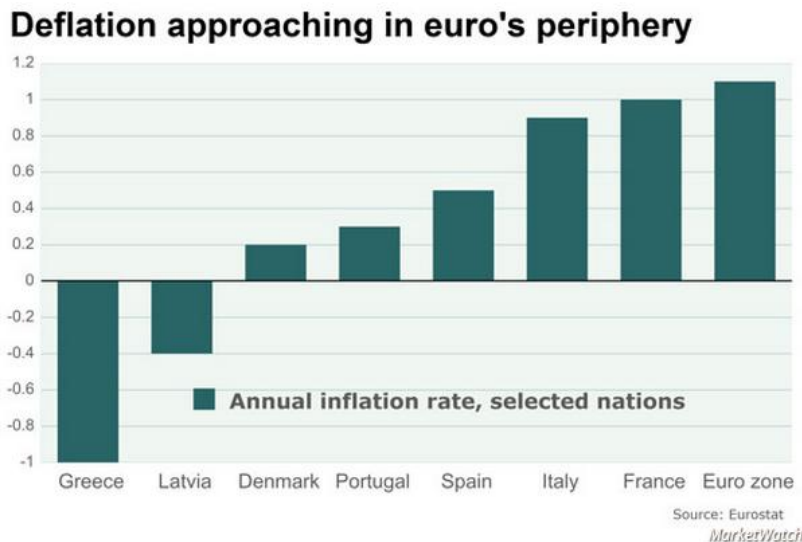

Fig.1 Deflacioni (LYYN, 2013)

Për të parandaluar deflacionin qeveritë e këtyre shteteve duhet që të marrin masa në zhdukjen e dukurive që e kanë shkaktuar deflacionin. Qeveria duhet të rrisin kërkesën për para, stimulimi i eksportit, lehtësimin e kushteve për marrjen e kredisë dhe zvogëlimi i tatimeve.

3. KURSI I KËMBIMIT FIKËS

Qeveritë e vendeve të ndryshme përdorin instrumente të ndryshme për tejkalimin e krizës këtu bënë dallim shtetet të cilat e përdorin kursin e këmbimit fleksibël dhe ato që e përdorin kursin e këmbimit fikës. Shumë shtete sidomos pas dështimit të Bretton Woods për fiksim të kursit të këmbimit preferojnë që të kenë kurës fleksibël të këmbimit. Nga literaturat e dimë që vendet që e përdorin kursin e këmbimit fikës, e fikësojnë monedhën e tyre kundrejt një monedhë tjetër siç kemi rastin e Bosnjës dhe Hercegovinës ku e ka fiksuar monedhën e saj “Mark” me euron. Këto vende nuk kanë politikë të veten monetare pasi e shfrytëzojnë politiken monetare të vendit kundrejt të cilit e kanë fiksuar monedhën. Mirëpo në rast krizë apo goditje shok këto vende apo qeveritë e këtyre vendeve reagojnë me deflacion të çmimeve. Pasi janë të kufizuar në veprime, por edhe fiksimi i monedhës ka përparësitë e veta. Vendetë me kurës të këmbimit

fiks nuk rrezikohen me zhvlerësim apo forcim të monedhës së tyre kundrejt monedhës që e kanë fiksuar monedhën si në rastin e Bosnjës dhe Hercegovinës. Eksporti dhe importi nuk janë të rrezikuar nga ndryshimi valutë. Ndërmarrjet në shtete të cilat e kanë fiksuar kursin e këmbimit nuk të ndihen të rrezikuar që kur do tu vije apo ta dërgojnë mallin, malli i tyre për shkak të ndryshimit të kursit të këmbimit të ndryshoj vlerën që mund të shkaktojë humbje apo fitim për tregtarin apo prodhuesin. Mirëpo ekziston edhe mundësia e uljes drastike të konsumit që ndikon automatikisht në falimentime të bizneseve dhe me këtë rast rriten detyrimet publike dhe e vetmja alternativë në këtë rast është që të braktiset kursi i këmbimit fiks duke e zhvlerësuar monedhën vendëse apo duke zvogëluar rezervat valutore të vendit.

Që pas vitit 1980 ekonomi meksikane ishte përmirësuar dukshëm dhe kishte një normë të interesit në nivel pozitivë. Në fillim të viteve të 1990 ekonomisë meksikane kishte harruar krizën që kishte pasur dhe ishte në lulëzim. Në fillim të 1994 u arrit marrëveshja për tregti të lirë me Shtete e Bashkuara të Amerikës njëkohësisht Meksika e kishte të fiksuar monedhën e saj me dollarin amerikan. Banka qendrore meksikane e konvertoj borxhin afatshkurtër i cili ishte në peso në dollar amerikanë. Konvertimi ndikoj në rrënjën e rezervave të huaja dhe rritjen e borxhit. Investitorët kishin frikë që qeveria nuk do të mbrinj të përmbush borxhin qeveritar. Me 20 dhjetorë 1994 qeveria meksikane mori vendimin për zhvlerësimin e pesës. Ky ishte gabimi më i madh qeveritar i bërë ndonjëherë pasi investitorët e huaj e dërguan që norma e këmbimit të ulët shumë dhe kjo e detyroj qeverinë që të rrisë normën e interesit afërsisht 80% . Ky vendim jo i mirë i qeveris ndikoj që vendi ishte pran falimentimit por kriza u lehtësua nga kredia emergjente nga Shtete e Bashkuara të Amerikës.

Kursi i këmbimit fiks nuk mund të zgjasë përgjithmonë pasi janë faktorët politikë dhe ekonomikë që ndikojnë në zhvlerësimin e monedhës duke e rritur kursin e këmbimit ndikon që prodhimet vendore të jenë më të lira se mallrat e importuara. Me rritjen e kërkesës rritet prodhimi që ndërlihet më rritjen e kërkesës për punëtor që shpie në uljen e papunësisë së vendit. Zhvlerësimi afatshkurtër rritë normat e interesit, të cilat duhet të kompensohet nga banka qendrore nëpërmjet një rritje të ofertës për para dhe rritjen e rezervave valutore.

4. KURËSI I KËMBIMIT FLEKËSIBËL

Kur jemi të kursit i këmbimit fleksibël duhet cekur që ndahet në dy grupe. Vendet të cilat kanë kurës të këmbimit fleksibël ku ndërhyjnë Banka Qendrore përmes blerjes ose shitjes së valutës së huaj në këmbim për monedhën vendëse. Kryesisht e bënë këtë për të kufizura luhatjet afatshkurta të kursit të këmbimit. Në këtë grup bëjnë pjesë Shqipëria, Romani , Serbia, Turqia etj. Grupi i dytë bëjnë pjesë vendet ku Banka Qendrore e tyre nuk ndërhyjnë në menaxhimin e kursit të këmbimit, siç janë vendet Australia, Kanada, Kili, Çekia, Eurozona, Zelanda e re, Norvegjia, USA, Britania etj.

Po thuaj të gjithë shtet më ekonomi të zhvilluar kanë kurës të këmbimit fleksibël. Për tu mbrojtur nga luhatjet e kursit të këmbimit duhet që vendi të ketë një mekanizëm të mirë të instrumenteve financiare të investimit.

Shtete e Ballkanit të cilat kryesisht varen nga investimet e huaja direkte të cilat nëse bien investimet e huaja direkte shteti detyrohet që të futet në hua që ndikon që të rritet deficitit buxhetor. Dhe për të mbuluar këtë deficit vendi duhet që të shtyp më shumë monedha dhe me shtypjen e më shumë të monedhave atëherë bëhet zhvlerësimi i monedhës së atij vendi dhe nëse nuk ndjekët kjo politike vendi do të shkoj në falimentim. Por pas krizës financiare të 2007 shumë shtete mbeten pa financime pasi kreditimi i tyre u bë i rrezikshëm, në këtë kohe

kreditorët nuk po ndërmarrin hapa drejt kreditimeve me risk të lartë, pasi ekziston rreziku i lartë i mos kthimit.

Në afatin e mesëm, ka dallim mes vendeve që zhvlerësojnë parën dhe atyre që ulin nivelin e çmimeve. Është më e lehtë dhe më shpejt ta marrësh veten pas zhvlerësimit të parasë sesa pas uljes të nivelit të çmimeve. Ky është mësimi i eksperiencës deflacionare të vendeve si Portugalia. Në këto rast, BE-u dhe Banka Qendrore Evropiane, së bashku me institucionet e tjera ndërkombëtare duhet të mbështesin programet e zgjerimit fiskal dhe të inkurajojnë sistemet fleksibël të kursit të këmbimit të parasë. Sigurisht që duhet synuar për një dysHEME në kursin e këmbimit, diçka që mund të bëhet duke pasur rezerva të mjaftueshme valutë dhe një politikë monetare të përshtatshme. Në këto raste, një strategji e rritjes të ekonomisë nëpërmjet eksportit është strategji e mirë për vendet e Ballkanit. (qafirarnaut.wordpress, 2009)

5. PËRFUNDIMI

Menaxhimi i krizës financiare është një sfidë për vetë qeverinë. Faktorët makroekonomik nuk veprojnë gjithnjë njësoj dhe nëse nuk i marrim parasysh që të gjithë faktorët makroekonomik, shpesh mund të parashikojmë rrjedhje të gabuar të situatës ekonomike. Zgjidhja që u ndërmarr pas krizës me uljen e normave të interesit siç e kam argumentuar edhe më lartë nuk ka qenë zgjidhja më e mirë. U argumentua me lartë që për vendet në zhvillim siç janë vendet e Ballkanit në ndonjë periudhë kohore edhe kursi fiks i këmbimit do ju ndihmonte shumë në zhvillim ekonomik. Siç ka thënë edhe Stanley Fischer (1999) çfarëdo sistemi të kursit të këmbimit të ketë vendi, përsëri në një moment do të dëshironim që të ishte kursi i këmbimit tjetër. Kjo na lë të nën kuptojmë që në situata të caktuar më efektive është kursi i këmbimit fikës e në situata tjera ai fleksibël.

6. LITERATURA

- Whitt, J.A. (1996). The Mexican Peso Crisis
- Garbe , P.M.(1993). The Collapse of the Bretton Woods Fixed Exchange Rate System .University of Chicago Press
- Aikins, S.K.(2009). GLOBAL FINANCIAL CRISIS AND GOVERNMENT INTERVENTION: A CASE FOR EFFECTIVE REGULATORY GOVERNANCE. International Public Management Review . electronic Journal at <http://www.ipmr.net> .Volume 10 .Issue 2
- Hardy, D. C. (2006). Regulatory capture in banking. IMF Working paper, International Monetary Fund. Retrieved April 6, 2009 from, available online at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=892925
- Fischer, S., 1999, “The Financial Crisis in Emerging Markets: Some Lessons.” Speech delivered at the conference of the Economic Strategy Institute, Washington DC .available online at: <http://www.imf.org/external/np/speeches/1999/042899.htm#1>
- Ghosh,A.R., Ostry,J.D., and Qureshi, M.S.(2014). Exchange Rate Management and Crisis Susceptibility: A Reassessment. International Monetary Fund. Working Paper No. 14/11
- <http://www.marketwatch.com/story/the-euro-zones-next-big-crisis-deflation-2013-10-23>
- <http://qafirarnaut.wordpress.com/2009/03/26/kriza-ne-evrope-lindore-cfare-duhet-bere/>

THE RESULTS OF FLAT TAX IN ALBANIA AND THE RECOMMENDATION FOR THE APPLICATION OF ESCALATED PROGRESSIVE TAX

Arif MURRJA, Phd
Director of Internal Audit
General Directorate of Road Transport
Ministry of Transport and Infrastructure, Tiranë, Albania
murrja.arif@yahoo.com

ABSTRACT

Public economic researchers share different ideas related to the application of flat tax and progressive tax. They are divided into two groups, one of them supports the thesis of flat tax, while the other group supports the thesis of progressive tax application. In order to prove which of the above mentioned group is correct, we are going to analyse the incomes by TP(Tax on Profit) and TPI(Tax on Personal Incomes) in public budget in Albania for the 2005-2010 period. In Albania the flat tax is applied in 2008 at ten percent rate. Based on this fact, the above period is divided into two subperiods. The first period 2005-2007 where in our taxative system is applied the escalated progressive tax on personal incomes and the proportional tax at 20% on commercial societies' incomes. The second period 2008-2010, where in our system is applied the flat tax at 10%, both; on personal incomes and on commercial societies' incomes.

Key words: Flat tax, progressive tax, tax on profit (TP), tax on personal incomes (TPI) and commercial societies.

I. Introduction

First, we make it obvious that the flat tax is a proportional tax. It is called flat tax because it has a wide application or said in another way it is all inclusive. However, in different countries of Europe, the flat tax is considered as all inclusive or not all inclusive. When the tax is flat it is all inclusive, the tax norm of application is the same, for the personal incomes and for the incomes from the business activity, while when the tax is flat it is not all inclusive, the tax norm is not the same, which means; personal incomes and the incomes from the business activity have special tax norms. Special tax norm is called the proportional tax.

As far as the application of the flat tax is considered, in Albania, there have been controversial debates between the two main political forces, the Democratic¹⁰ and the Socialist¹¹. The debate about the application of the flat tax or about the application of the progressive tax is a philosophical clash. Apart from the philosophical clash on the flat tax and the progressive tax the political parties in Albania should consider the fact that which of the tax norms (flat or progressive) provides the collection and deposition of higher incomes in public budget, and the application of this or of that tax norm is too much for the individual,¹²

¹⁰ Currently in power and protects flat tax theory.

¹¹ Currently the opposition and defending the theory of progressive taxation.

¹² Personal income from work.

small business (merchant)¹³ or the big business (commercial society)¹⁴ (Bachner/Scuster, 2009:115-16), from the fiscal point of view. Related to the aggravation or comforting the fiscal weight Horst Dieter Vesterhoff¹⁵, in an interview for the ABC News¹⁶ expresses himself as follows: "I barely know the tax system in Albania, but I want to say that a system should at least fulfill three conditions.

In this paper we are going to explain the fact that, even though a healthy financial budget, makes it possible to offer more goods and public services, the clash of philosophies should be taken into consideration, where on damages the individuals and the other damages the businesses. In the end we are going to recommend the application of taxation norms which provide the collection of more public budget incomes, but without punishing the above interest groups (individuals and businesses).

II. Theoretical framework

Clash of philosophies

"Flat tax is seen by the critics as a way of taking the money to poor in order to give it to the rich ones". Seen in another way, the flat tax is against the philosophy of progressive tax because it uses the formula "a hat suits all the heads" at the same time when according to the progressive version; the more provided incomes the more monetary obligations to the state there are. Those who support the flat tax say that this precaution avoids discrimination, so if someone is able to earn a lot of money, there is no need for "penalty". Actually, even though in the progressive tax case we deal with discrimination, discrimination not necessarily means an argument because this term in this case doesn't signify the negative connotation of religious or ethnic minority or that of females and males (Keen/Kim 2006).

According to those who support the flat tax this form of application improves the incomes tax's transparency, reduces the administrative costs and if norms are low, it reduces the possibilities for deviation and it even stimulates the increase of businesses in the market. Of course, for this there is a cost: the movement towards the flat tax affects the inequality delivery of incomes. Those who support this idea say that flat tax has shown its best side in Russia and Slovakia. Italy, Greece and Mexico also have found this idea interesting (Jeffrey Owens Director, OECD Centre for Tax Policy and Administration, 2006).

Countries that have applied pure and not pure flat tax

Among those countries that have applied the flat tax is Hong – Kong since 1947 at 16% (Hoxha, 2008). The application of flat tax is an experience of west countries in Europe. According to "Hermesnews" below we are going to introduce the following table for those countries that have applied the pure flat tax (for individuals and businesses) and those countries that have applied the not pure flat tax (proportional tax).

Table 5: Countries that have applied the pure flat

¹³ According to Law no.9901, dated 14.04.2008 "For traders and companies" in Albania, this form of business is called "Dealer" or legal context "Natural person".

¹⁴ According to Law no.9901, dated 14.04.2008 "For traders and companies" in Albania, in the form of business includes the "Companies" or legal context "Legal persons".

¹⁵ Economic adviser to three German chancellors Helmut Kohl, Gerhard Schröder and Angela Merkel.

¹⁶ Media in Albania.

Country	Year of application	Flat tax norm (pure)
1. Estonia	1994	26%
2. Latvia	1997	25%
3. Serbia	2003	14%
4. Slovakia	2004	19%
5. Romania	2005	16%
6. Albania	2008	10%

Table 6: *Countries that have applied not the pure flat tax or proportional*

Country	Year of application	Tax norm for individuals	Tax norm for businesses
1. Lithuania	1994	33%	29%
2. Russia	2001	13%	At the beginning 35% latter 24%
3. Ukraine	2004	13%	25%
4. Georgia	2005	12%	20%
5. Czech Republic		16%	19% since 2010

Albania is the last country that has applied in flat tax. The first countries that started to apply it were Romania, Slovenia, Montenegro, Polonia, Hungaria and Bulgaria (Hoxha,2008). What we can conduct from this, is that from 11 countries that have applied the flat tax 5 of them divide the tax in specific norms for the individual and businesses incomes, said in another way; they have applied the proportional tax (flat tax, not pure) and the 6 others have the same flat tax norm or pure flat tax. For example, Estonia applies the pure flat tax at 26% by the incomes of individuals and businesses incomes also, while Lituania applies the proportional tax norm at 33% on the individuals norms and 29% on businesses incomes.

In the group of countries that apply the pure flat tax are included: Estonia, Latvia, Serbia, Slovakia, Romania and Albania, while in the group of countries that apply the proportional tax are included: Lithuania, Russia, Ukraine, Georgia and the Czech Republic.

III. Methodology

In order to see if the application of flat tax in Albania (a) has increased the number of the commercial societies, and (b) has raised the public incomes from TP and TPI, INSTAT's data is analysed. Data on active commercial societies and data on incomes from TP and TPI they belong to 2005-2010 period. To have comparisons, this period is divided into two subperiods. First period 2005-2007, where in our tax system the flat tax is not applied¹⁷ and the second period 2008-2010, where in our system the flat tax is applied at 10%.

To prove the existing hypothesis the time serial analyse is used or said in another way the tendency analyse (Mayo, 2007:188) between two periods 2005-2007 and 2008-2010, while to see if the incomes from TP and TPI are increased or decreased from the flat tax there has been done a comparison with the average of the studying period (2005-2010).

IV. Empirical analysis

How has flat tax affected the increasing number of businesses in Albania?

¹⁷ In the period 2005-2007 is applied scalable progressive tax on personal income and proportional tax at 20% on income of businesses with legal person status.

In the 90s of the past century (XX) Albania passed from the socialist centralised system into that of the free market economy. In this long transition of 22 years this country is characterised by the informal economy, where many businesses are not declared or those that are declared, they hide their realised incomes and the employees number. According to the Albanian law the forms of business organisation are two (a)the merchant (b)the commercial societies¹⁸ (Bachner/Scuster, 2009). The first form does not obey the tax on profit but tax on selling at 1.5%. In this form of business there are included businesses that realise a sell up to or equal to 8.000.000 leke¹⁹. This way many of businesses of the legal form of commerce hide the incomes and the number of the employees in order not to be classified as a commercial society, that have an annual sell over 8.000.000 leke.

Theoretically moving into flat tax provides the increase of business number. This increase in number is explained with the fact that many of the businesses because of the tax facilities are going to be registered near the tax organs. The increase of businesses number brings the increase of the employees, where the first ones pay TP, while the later pay TPI. In Albania in order to analyse the increase of commercial society number as a result of flat tax application we are going to refer to the data in Table 7.

Table 7: Data for the commercial societies in 2005-2010 period

Years	Commercial Societies (Juridiciary Persons)	Added
÷2005	9 797	
2006	1 313	
2007	1 745	432
2008	2 489	744
2009	2 225	-264
2010	2 255	30

Source: Data on juridiciary persons number is taken from INSTAT

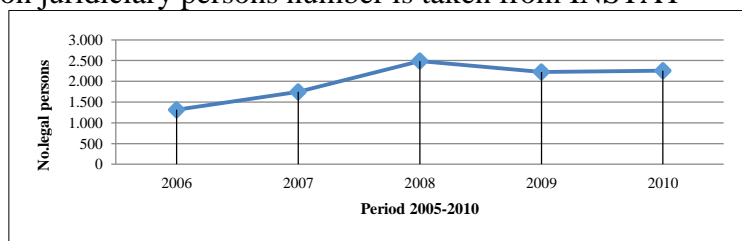

Figure 1: Judiciary persons for 2005-2010 period

As we can see from the data in Table 7 and the graphic illustration in Figure 1, it is obvious that from 2007 to 2008, period in which it is passed from the proportional tax on business incomes (20%) and the escalated progressive tax on personal incomes, to the flat tax, the number of commercial societies is increased from 1745 to 2489 or 744 more businesses. This evidence shows that because the use of flat tax application the number of commercial societies is increased in 2008, but this has not continued in 2009-2010. Especially from 2008 to 2009 the number of these businesses is decreased from 2489 in 2225 or 264 less businesses, while from 2009 to 2010, the increase is very low from 2225 to 2255 or 30

¹⁸ According to Law no. 9901, dated 14.04.2008 "For traders and companies" in Albania, these units are: (1) Collective societies; (2) Limited partnerships; (3) Limited liability companies; and (4) Joint stock companies.

¹⁹ In annex 5 of Law no. 9632, dated 30.10.2006 "On the system of local tax" in Albania, are given in detail by intervals tax: up to 2 million; 2 million-3 million; + 3 million - 4 million; +4 million-5 million; + 5 million-6 million; +6 million-7 million and +7 million-8 million.

more businesses. From the interpretation of the data in Table 7 and the graphic illustration in Figure 1 after 2008, period this where is applied flat tax, we reach the conclusion that the number of commercial societies has decreased.

This decrease shows that the application of flat tax has not affected in the increase of commercial societies. Cause of not increasing the commercial societies is the beginning of the financial crisis of 2008 in USA, which latter became an economical crisis. This crisis is affecting more and more the developing countries of Central and South Eastern Europe, which at the start were thought that would not be affected and here we cannot except Albania neither (Curri, 2009:19-16 & Murrja, 2011: 278-279).

The incomes from TP and TPI in Albania for the 2005-2010 period

In order to see the real impact of incomes increase from TP and TPI inflation is taken into consideration. In table 8 there are shown the incomes from TP and TPI for the 2005-2010 period.

Table 8: *Incomes from TP, TPI and the inflation impact (Data in billions leke)*

<i>Years</i>	<i>TP</i>	<i>TPI</i>	<i>Total</i>	<i>Increase %</i>	<i>Inflation</i>	<i>Total without inflation</i>
(1)	(2)	(3)	(3)	(4)	(5)	(6)
2004	16.308	6.852	23.160		2,2	22.650
2005	19.237	7.402	26.639	115%	2	26.106
2006	22.258	8.580	30.838	116%	2,5	30.067
2007	21.077	14.850	35.927	117%	3,1	34.813
2008	18.108	24.498	42.606	119%	2,2	41.669
2009	17.149	26.820	43.969	103%	3,7	42.342
2010	17.606	27.058	44.664	102%	3,4	43.145

Source: Data for TP and TPI are taken from INSTAT

Data about the inflation are taken from Albanian Bank

As we can see from the data in columns 3 and 4 of Table 8 and the graphic illustration in Figure 2, the increase of incomes from year to year for the 2005-2007 period is really obvious. The total incomes curb has a fast ascend steep. In this period the proportional tax is applied on commercial societies incomes and the scaled progressive tax on personal incomes.

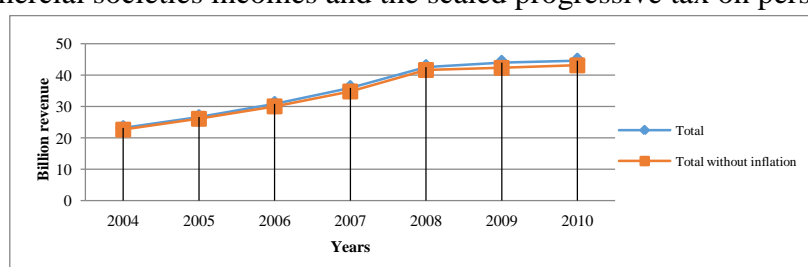

Figure 2: *Total incomes from TP and TPI*

Another situation is shown for 2008-2010 period. Incomes from TP and TPI, are increasing, but the steep of the curb in ascending is not the same with that of 2005-2007 period. Thus, after the flat tax application, the incomes have a smaller tendency in increase from year to year. We should note that in our period of study Albania has been characterized by a moderated inflation. The decrease of incomes from TP and TPI, due to inflation has an average 2.8% $[(2+2.5+3.1+2.2+3.7+3.4)/6]$. However in the second period of study (2008-2010) we notice an increase with more than a figure of inflation and actually from 2007 to 2009 the inflation increases from 2.2% to 3.7% or 1.5% more.

Concrete analyses and arguments on clash of philosophies

In order to prove the clash between two tax philosophies we are particularly going to analyse the incomes from TP and incomes from TPI. These data are illustrated in column 2 and 3 of Table 8. A clear illustration of incomes from TP and TPI for the 2005-2010 period is shown in Figure 3.

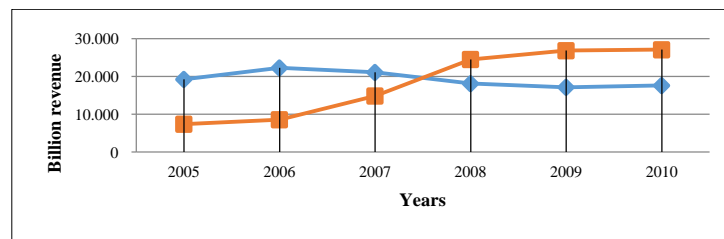

Figure 3: *Incomes from TP and TPI*

The analyse for 2005-2007 period

In this period the proportional tax (20%) is applied on commercial societies incomes and the escalated progressive tax on personal incomes. At the beginning of the period (year 2005) the incomes from TP are in the highest monetary values (19.237 billion lekë) than the incomes from TPI(7.402 billion lekë). Incomes from TP are approximately 2.6 time bigger than the incomes from TPI. However, what is worth to be emphasized is that the increase from 2005 in 2006 is nearly parallel. From 2006 to 2007 starts the decrease of incomes from TP, while the incomes from TPI increase. After 2007 due to flat tax application we have a change, where the incomes from TP fall in an obvious way, while the incomes from TPI rises in an obvious way too.

The analyse for 2008-2010 period

In this period we have the application of flat tax (10%). In Figure 3 there is clear evidence of clash of philosophies treated in the case 2 of the paper. If we compare this period (2008-2011) to (2005-2007) we have a changed situation in relation to the incomes from TP and TPI, this because of flat tax application. If we consider the data in table 8 and the graphic illustration in Figure 3, it is really obvious that the application of flat tax has weighted on personal incomes and this incomes are increasing rapidly from year to year, while the incomes from TP are falling. At the end of the study period in 2010 the incomes from TPI are 27.058 billion leke, while the incomes from TP are 17.606 billion leke. Thus we reach a conclusion that the incomes from TPI, due to flat tax application are approximately twice more than the incomes from TP.

Related to this conclusion in IMF(International Monetary Fund) for the 2011 there reads: “As far as the flat tax is considered, which in fact is 10%, we recommend its increase,²⁰ be this even for a small percentage, because this can bring considerable incomes in budget and at the same time can bring real fall of payments in public and private sector. In these three years, the results have not been the appropriate ones, this is made known by the IMF, and in these conditions the government should reconsider these taxes (www.albanwes.al).

Also the decrease of incomes from TP is explained because of the non increasing number of businesses due to flat tax application and the informality in economy which comes as a consequence of non efficiency and corruption in tax administration. In order to argument the

²⁰ In the package of proposals that the group of experts of the IMF presented in the table of the Minister of Finance, Ridvan Bode, specify the amount of the increase, or the impact that can bring about this radical change fiscal (www.albanwes.al).

level of corruption, we can recall to our attention the report made public by the non governmental organization “Transparency International” for 2012, where Albania has taken 33 points in the Corruption Perception Index from 100 possible points, while it has lost 18 places in ranking , being positioned 113th from the 95th position it had a year before (Rabeta, 2012 & ”Panorama” newspaper Thursday December 6 2012).

Incomes comparison from TP to the average of 2005-2010 period

For the 2005-2010 the average incomes from TP are 19.239 billion leke[(19.237+22.258+21.077+18.108+17.149+17.606)/6]. The passing from proportional tax on commercial societies incomes to flat tax the incomes from TP have been decreased slightly, compared to the average of these incomes for 2005-2010 period. This decrease is explained with the fact that in 2005-2007 period the incomes from business are taxed according to the proportional norm 20%, while for the period 2008-2010 these incomes are taxed according to the flat tax 10%.

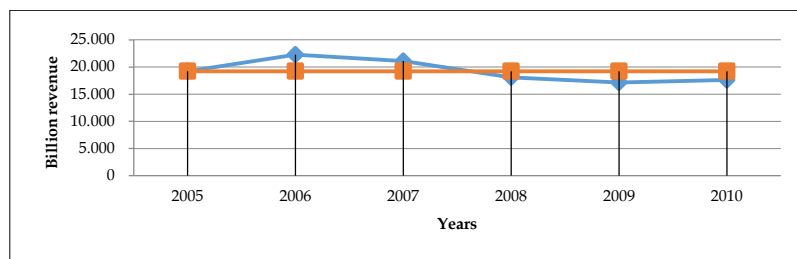

Figure 4: *The comparison of incomes from TP to the average 2005-2010 period*

The comparison of incomes from TPI to the average 2005-2010 period

For the 2005-2010 period the average incomes from TPI are 18.201 billion leke [(7.402+8.580+14.850+24.498+26.820+7.058)/6]. The passing from the escalated progressive tax on personal incomes to flat tax, the incomes from TPI have slightly been increased compared to the average of these incomes for 2005-2010 period. The above graphic illustration proves that the change from escalated progression to flat tax, the incomes from TPI have been slightly increased, while the incomes from TP have been less (Look Figure 5).

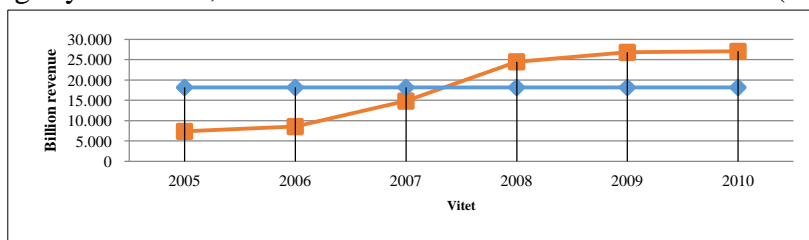

Figure 5: *The comparison of incomes from TPI to the average 2005-2010 period*

Why the tax norm of escalated progression is the best being that compared to flat tax and progressive tax?

The tax of business incomes according to escalated progression is applied in the USA. This kind of tax is mainly applied in “S” cooperates. An “S” cooperate has less than 35 shareholders and it avoids the double tax (Mayo, 2011:357-358). Until 2005 it has been applied escalated progression according to the following table (Mayo, 2011:360):

<i>The taxable incomes from “S” cooperate</i>	<i>The escalated progressive tax norm</i>
0\$-50.000\$	15%
50.001\$-75.000\$	25%
75.001\$-100.000\$	34%
100.001-335.000\$	39%
335.000\$-10.000.000\$	34%

10.000.000\$-15.000.000\$	35%
15.000.000\$-18.300.000\$	38%
Over 18.300.000\$	35%

In order to see the escalated progression as a better solution compared to the flat tax and the pure progressive tax we are going to calculate the tax on incomes of 40.000 leke according to the three tax norms (flat or proportional, pure progressive and escalated progressive).

- According to the flat (or proportional) tax norm the 40.000 leke income are taxed (The calculation is done supposing that the flat tax is at 10%):

$$40.000 * 10\% = 4.000 \text{ lekë}$$

- According to the pure progressive tax norm 40.000leke incomes are taxed(The calculation is done by taking into consideration the specifications of Table 3, where the incomes of 40.000 leke are included in class 31.000-40.000 leke and the tax norm is at 40%):

$$40.000 * 40\% = 16.000 \text{ lekë}$$

- According to the escalated progressive tax norm 40.000 leke incomes are taxed [(The calculation is done by taking into consideration the specifications of Table 4, where the incomes of 40.000 leke are included in class 30.000-40.000 leke and the tax norm is calculated $8.500 + (40.000 - 30.000) * 50\%$]

$$8.500 + (40.000 - 30.000) * 50\% = 13.500 \text{ lekë}$$

As we can see from the above calculations the scaled progressive tax of 13.500 leke is a tax weight in between compared to the flat tax of 4.000 leke and the pure progressive tax of 16.000 leke.

V. Hypothesis

H₁: Has the flat tax increased the number of commercial societies in Albania?

H₂: Has the flat tax increased the total income from TP and TPI in the public budget in Albania?

H₃: Has the flat tax eased the fiscal weight of commercial societies in Albania?

H₄: Has the flat tax weighted too much on the fiscal burden of individuals in Albania?

H₅: Does the escalated progressive tax norm eliminate the negative sides of pure flat tax and those of pure progressive tax?

VI. Conclusions

1. As a response to H_1 , we reach the conclusion that the application of flat tax in Albania has not affected in the increase of commercial societies (Figure 1). In this non increase the global economical crisis has affected, especially that Greek and Italian one, also the non efficiency of tax administration due to corruption.
2. As a response to H_2 , we reach the conclusion that from the application of flat tax the total incomes from TP and TPI do not follow the steep ascending of the curb in Figure 2. Also as a result of flat tax the incomes from TP descend, while the incomes from TPI ascend (Figure 3). The decrease from TP and the increase from TPI can be proved by the comparison to their averages for 2005-2010 period (Figure 4 and Figure 5).
3. As a response to H_3 , we reach the conclusion that the application of flat tax has eased the fiscal weight of commercial societies (2008-2010 period in Figure 3).
4. As a response to H_4 , we reach the conclusion that the application of flat tax has weighted too much on fiscal burden of individuals (2008-2010 in Figure 3).

5. The decrease of incomes from TP and TPI due to inflation is small, because Albania is characterised by a moderate inflation (average inflation for 2005-2010 period is 2.8%). However we notice that in the period of flat tax application inflation has an increasing tendency by a figure (Figure 2).
6. The escalated progressive tax eliminates the negative sides of flat tax and those of pure progressive tax.

VII. Recommendations

Based on the USA experience, and the comparisons in calculating tax on 40.000 leke incomes according to the three tax norms (flat, progressive and escalated progressive) we recommend the application of escalated progressive tax because the tax is 13.500 leke from 4000 leke with the flat tax or 16.000 leke with the progressive tax. In the case of flat tax application we have a very small tax value, while in the case of paying according to the progressive tax we have a very big tax value (4 times bigger). Another positive side of escalated progressive tax application is avoidance of business incomes by the double taxed.

REFERENCES

- Bacher, Thomas/ Schuster–Philipp, Edmund/ Winner, Marin (2009) *“The new Albanian company explained according to his sources in European law ”*, First edition, ISBN 978-99943-0-105-8, pp.16:17.
- Bexheti, Abdulmenaf 2010 First edition *“Public finances” 2007*, ISBN 978-9989-866-30-2, pp. 173.
- Çurri, Xh. *“Place the face of the global crisis”*. Builder Magazine, publication of the Albanian Constructors Association. The monthly, Year VIII, no. 64, January 2009, pp. 19-16.
- Hoxha, Blerina (2008) The article *“Flat tax plan explodes 216%”* Tuesday 03 June 2008. kohajonë.com.
- Leccisotti, Mario *“Lezione di scienza delle finanze”* Quarta edizione, Giugno 1996, ISBN 88-348-7233-9.
- Keen, Michael / Yitae, Kim and Ricardo, Varsano (2006), *“The ‘Flat Tax(es)’: Principles and Evidence”*, International Monetary Fund Working Paper No. 06/218.
- Mayo, Herbert B., *“Finance: an introduction”* 1995, Printed in the Republic of Albania.
- Mayo, Herbert B., *“Basic finance”*, 9th Edition (2007), ISBN-13: 978-0-324-32229-3 and ISBN -10: 0-324-3222-1, pp. 188.
- Mayo, Herbert B., *“Basic finance”*, 9th Edition UET Press 2012, ISBN 978-99956-39-44-0, pp. 357-360.
- Murrja, Arif *“Basic finance”* 2011, First edition, ISBN 978-99956-695-9-1, pp.278-279.
- Murrja, Arif / Bedini, Belina & Borakaj, Daniel (2011), First edition, *“Local Finance and Governance”*, First edition, ISBN 978-9928-4092-3-2, pp. 404-480:482.

- Polo, Beatrice (2002) *“Public finances”*, First edition, pp. 72-76.
- Rebeta, Lorenc *“TI: Corruption Albania falls 18 places below”*, Article in the newspaper "Shqip" Thursday 6 December 2012.
- Rosen, Harvey S., *“Public finances”*, The sixth edition, Tiranë 2003, ISBN 99927-51-44-4, pp.403-405; 488.
- Rosen, Harvey S., Bev Dahlby, Roger S. Smith & Paul Boothe, *Public Finance in Canada*, Second Canadian Edition, 2008.
- Vesterhoff Dieter Horst, *“Flat tax makes the most prosperous Albania”* ABC News.
- Article in the newspaper “Panorama”: *“Perception for corruption, Albania falls 18 countries”* Thursday December 2012.
- The balance sheet of the company *“Ndregjoni ltd”* for the year 2010.
- Institute of Statistics in Albania (INSTAT).
- Bank of Albania. <http://www.bankofalbania.org/>.
- Law no.9901, dated 14.04.2008 *“For traders and companies”* in Albania.
- Law no. 8438, dated 28.12.1998 *“On income tax”* in Albania.
- Law no. 9632, dated 30.10.2006 *“On the system of local tax”* in Albania.
- OECD (2006), *“Fundamental Reform of Personal Income Tax”*, OECD Tax Policy Studies No. 13.
- IMF Report on Albania *“To increase the flat tax”* www.albanwes.al.

THE MARKETING AND THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY IN THE REGION OF VLORA, THE ROLE OF SEA PORTS FOR THIS DEVELOPMENT

Merita Murati

¹University Pavaresia Vlore, Chamber of Commerce of Vlora, Pallati i Kultures, Vlore,
meri.murati@gmail.com

Abstract

The marketing elements have a special role in the performance of the tourism. The elements of marketing mix play an important role in tourism industry, they remain important elements, but also complex elements about the high competition and service offered.

The marketing of the sea ports have a special role in the development of tourism. The elements of marketing mix play an important role in maritime transport and port services, they remain important elements, but also complex elements about the high competition and service offered, recalling here the service features regarding port services in general.

In this study will examine the available literature related to marketing of tourism and marine ports, high competition of their, the role of ports and maritime transport in the development of tourism in our region, the role of marketing to improve port services, the role of the tourism industry for development of economy.

This paper will conclude with an aspect of the marketing mix elements and in particular with the trend for development of marketing seaport and in the other hand the development of tourism in Vlora region.

The study aims identifying the role of marketing for the development of the sea ports and the point of connection with the promoting the interests of the tourism. Questionnaires are used for gathering data. The questionnaires included both open-ended and closed questions.

Keywords: *marketing, ports, tourism, maritime transport, marketing mix*

The geographical position of district of Vlora and its role

The district of Vlora lies in southwestern Albania, south of the downstream flow of Vjosa river and is part of two major physic-geographical units: Western Region (Granary of Vlora, Topalltia and Selenica hills) and all Southern Region all the southwestern part up to the state border. In terms of organizing administrative – territorial point, District of Vlora consists of three districts: Vlora (1609 km ²), Saranda (758 km ²) and Delvina (351 km ²), of seven municipalities: Vlora, Selenica, Oricum and Himara (in the District Vlora), Saranda and Konispol (in Saranda) and Delvina (Delvina district) from 19 municipalities which are

organized in 198 villages. According to the districts there are respectively 98 villages organized in 9 municipalities in Vlora district, 62 villages in seven municipalities in Saranda district and 38 villages in three municipalities in the District of Delvina.

The centre of the county is the city of Vlora, an industrial, commercial, educational center and multiple connections. It is an ancient main port of the country and holds the "keys" of the gate (channel) of Otranto. In the ancient times the city of Vlora was called Aulona. Early tracks and numerous archaeological findings belong to the sixth century B.C. According to researchers, the ruins of a fortress with walls of hewn stone, length 40 m, height 75 m and 2 m thickness, found over the years, provide the most complete picture of the ancient city.

The territory of Vlora District has a total surface area 2706 km², length overall border is about 297 km from its approximately 11 km border state borders, bordering by land with 129 km, 75 km by boundary river and 144 km by a long coastline. 4 Vlora District as an important center and city port of the country is only 72 km away from Italy (Otranto Channel) and 77 miles to Greece (Corfu Island). 5 This geographical position of District of Vlora is a very important natural factor for the development of traffic infrastructure, establishing transit centers or points of trade turnover (in Delvin in eastern branching road crossings in Gjirokastra in Greece and towards the coast of Saranda).

The value of this position is more than understandable and justifiable. With the construction of Corridor 10 the value will intensify and multiply all aspects of life in the study area. Developing transport and trade infrastructure will further advance the development of tourism and other services in this area. The wide exit to the sea and the area, which connects the Strait of Otranto with two peninsulas: the Apennine and Balkan, has made this city an important marine and terrestrial point of connection. 6 The economic evaluation of natural (space in the study) potential aims to directly recognize, define and present the natural resources functioning in the economic and demographic development (tourism opportunity is analyzed). This evaluation also serves collection of the necessary information for local authorities (in order to better allocate funds with the reserves in order to get optimal results from the use of this potential) and for different businesses (it is known that information is the soul of development).

The geographical conditions and their role in tourism development

The Potential Geological and Landscape Features to Support Tourism

The area under the study belongs to the paleo-geographic and petrologic evolution of the Ionian area, Sazan area and a small portion in the north of the study area (syncline of Myzeqe) belongs to a different tectonic unit of the lower order than areas, which is pre-mountainous foothills or close to Adriatic sea, which include areas outside of Southern Albanides.

The Vlora Bay Region is evaluated in terms of lithological like limestone, starting from the Jurassic to the Neogene limestone. Limestone appears in the form of massive and compact partially marbled tiles. In these rocks are developed groundwater and surface karst formations as wells, gaps and other interesting forms to tourism. From the construction point of view it should be noted that the specific formation of this area is related to building "serious" tourist

The Natural Assets of the Vlora Region, Their Role in the Tourism Offer 97 structures.

It is recommended the construction of residential areas and small tourism villages. It is not recommended the construction of reasonably large hotel buildings, etc.

In the framework of the elements of the physical environment of great interest for life and human activity, is the relief. Paleo-geographic development features of the study area, lithological composition and numerous exogenous factors have determined the characteristics and landscape features.

The district of Vlora relief is generally exposed toward the west and southwest direction. The exposure is important in terms of agriculture, because this type of exposure (west-southwest) has helped in the cultivation of olives and citrus. This stretch is characteristic of the ascending Coast Mountains from the Vlora Bay to the neck of Drashovica to the mount of Çika (2045 m). From this mountain, they descend until they turn into low hills west of the Delvina valley.

The collection of these factors taken in conjunction with each other, help to record, analyze and explain presence of a diversified landscape in this space, with a high diversity, from the variety of its forms.

The sheer diversity in terms of horizontal and vertical space offers the population good opportunities for exploitation and development in several directions. So with characteristics and landscape features (morphological, morphometric and morphological) owns conditions of very good development opportunities for agricultural economy, agro-industry, communication, tourism in general and some of his particular types (coastal, cultural, river, green, mountain, etc.).

Climate Assets as Natural Resources in the Service of Tourist

Climate characteristics of the study area are a result of the collaboration of cosmic factors (solar radiation, size and its regime), impact of planets on creating climate anomalies and local factors: the contour features (configuration and orientation of general NW-SE mountain ranges and river valleys), the presence of hills and valleys with gorges that connect the gorges with inner areas (softens the effect of the mountain side), but a major role also plays the proximity to the sea which mitigates the effects of extreme climate.

Vlora district is part of the Mediterranean climatic zone with mild winters and relatively wet and dry summers, which as is known, in addition stimulates the activity of human physiological functions.

The Natural Assets of the Vlora Region, Their Role in the Tourism Offer

The emergence to two vast seas enables the development of trade, fishing and tourism, whose development is given priority given the potential that this space offers.

In conclusion, the typology of aquatic ecosystem hydrology and watershed basin surface water and groundwater in the area of Vlora District, constitute a considerable potential. The assessment of aquatic ecosystem and their use should be made in such a way that they do not harm the ecological and hydro technical balance of the study area.

The edaphic -pedological conditions (physical-chemical composition of the soil), hydrology, topography (relief, slope, slope exposure, altitude), climate (energy, temperature, etc.), have defined a biodiversity of the living world expressed in a mosaic of fauna and flora with significant landscape value and diverse use in the economy.

The evaluation of this natural environment element is a necessity in order to identify stocks and options it provides for the development of agriculture and animal husbandry, forestry, rural tourism and other vital activities.

The Vloora District vegetation is diverse due to various forms of relief, climate and microclimate. Of 208 species of trees across the country, more than 150 are found in this area. 20 The Mediterranean scrub oaks dominate mostly around this area. Above them are situated Mediterranean pines, fir types especially those of Macedonia. The greater heights are occupied by rare alpine areas and characterized by expressed xerophytes features. The animal world is another valuable asset to the geographical environment in economic terms. This value is related to the development of hunting, meeting the needs of some food, but also represents a real opportunity for the development of tourism, given that the turnover of selected tourist types of wild fauna constitute exclusive motifs of resort development, for which are paid high prices. Since hunting tourism is possible in the region, not all the animals can profit from this function. For this purpose is recommended the classification of fauna in three categories:

Rare animals that are considered "the bench of nature" of this region as the gazelle, its hunting is explicitly prohibited. Their function remains only cognitive, observant and curious for scholars, visitors and admirers of nature. To help with this need and must be built special observation places.

Animals at risk as the chamois and wild boar, the marten, the squirrel, the otter, the pelican, their hunting should be banned for a period of time. Their areas are considered as "areas prohibited by law."

Animals that can be hunted within their hunting season as rabbits, turtles and other birds. In addition to the hunting free zones, there is the need to define the zones for their reproduction

The animal number is depleted, especially mammals, due to the rare forest and hunting which is increasingly unchecked. The high mountain peaks covered in forest and still rich in fauna are an exception. The use of some pesticides to combat pests of agricultural crops has also affected the systematic reduction of fauna, especially in low areas along the valleys and hilly areas. Wild animals are greatly moving from these areas to other more quiet and convenient areas. Thus the rabbit, the wild boar, the deer, etc. are getting rarer and rarer in this basin.

Before 1990s, hunting of the animals was strictly controlled and rarer. After these years, illegal hunting has been completely uncontrolled, which reduced the number of wild animals nearly 10 times. The lack of a regulatory framework to monitor the situation and partly the poverty of the place are the recent factors of the fauna situation in this region. This situation indicates the determination of certain measures such as setting regulatory alternatives through effective techniques for those who rely on illegal means and creating specific reserves of hunting as a consideration of a certain revitalization of rural areas and opportunities for tourism development.

With these natural resources presented to Vloora County, related to the beautiful Mediterranean landscapes, with its interesting forms of relief, the rich and diverse the hydrography, its coast as a rare beauty as well as the values of multiple treatment, the most suitable climate with high temperatures and long vegetation period, are considered strong support for the development of geo-tourism.

PORT MARKETING

Even though service marketing has been developing dramatically in the past few decades the port industry have been largely neglected as far as marketing is concerned.

In order to understand a port as a commercial enterprise which is offering services to international markets, it is necessary to define its role in the chain of transport as well as the macroeconomic function of a seaport for the national economy and the geographical region where the port is located. As far as influence upon the region and national economy is concerned, a port has a double function, employment and transport.

A seaport has an important direct and indirect employment function in the region. The high value added which is produced in the port creates on the one hand a substantial income and on the other revenues in form of taxes for the government. The macroeconomic function of the seaport has to be taken into account mainly in terms of transport and port policy.

As far as the transport function is concerned, this plays an important role as link in the international chain of transport. In this respect port services are part of the logistics costs for international trade. As a general rule it can be stated, that in the chain of transport 5 to 10 percent of the overall costs are port related (Stuchtey, 1993).

Not with standing the direct cost benefit ratios in the port, external economies and diseconomies can affect the national foreign trade depending on the efficiency of the seaport.

Characteristics of Port Services

Compared with other industries port services are characterized by some typically unique aspects:

1. The most important aspect of port investment as compared for example with other transport investments is that capital allocated in seaports is very largely immobile. That means if there is a misallocation of capital for investments, a correction is only possible after the depreciation period of the investment.

2. Another typical characteristic of port investment is that most of the capital is used for infrastructure and that the depreciation period and the lifecycle is usually very long.

Therefore long-term planning is needed for these long-term investments. In this planning normally all main departments of the seaport have to be involved. The marketing section is therefore of utmost importance.

3. The product of ports, i. e. port service, cannot be stored if there is overproduction nor can it be sold from stock if there is an underproduction. This is the most important reason why planning and market research activities in this service industry are integrated compared with other industries.

4. The demand for port services is always a derived demand. It is mainly derived from foreign trade. Therefore a seaport offers its services on various markets which differ very much in terms of elasticity of demand and supply. The elasticity of demand is the main reason for the intensity of competition between seaports.

5. The port's service is only a minor part in the transportation chain from the shipper's premises to the receiver's premises. This argument became very obvious after the implementation of container services. Containers enabled long distance journeys of cargo both by sea and land and the cost is much higher than the cost of port services. In the new logistic dominated reality, this fact has become more important for just-in time concepts of the industry.

This latest argument, in particular, shows that the market position of a port is to a high degree dependent on the prices and services of the shipping lines calling at the port and the services and prices of the hinterland transport system serving the port.

Factors Determining Port Choice

In 1977 the Directorate General Transport of the Commission of the European Communities published a study (Suykens, 1989) on the existing situation in transport between ports and their hinterland in which port choice factors are analyzed. According to that study the factors that mainly influence port choice are:

- Frequency of the number of departures of regular lines,
- Available transshipment facilities;
- Special facilities for the handling of specific cargoes.

Another analysis, which was made on request of the port of Dunkirk by Lesourne and Loue (1978), was published in 1979. Four hundred and fifty industrial concerns were consulted on the elements that they thought to be important in the choice of ports. Most important to them were the following factors:

- Total cost,
- Port equipment,
- Number of regular lines, volume of traffic;
- Accessory costs,
- Quality of port services.

The conclusion of this research was that in many cases the industrial concerns did not have substantial knowledge about port facilities but they were mostly interested in the number of regular lines and in the total cost involved using the port.

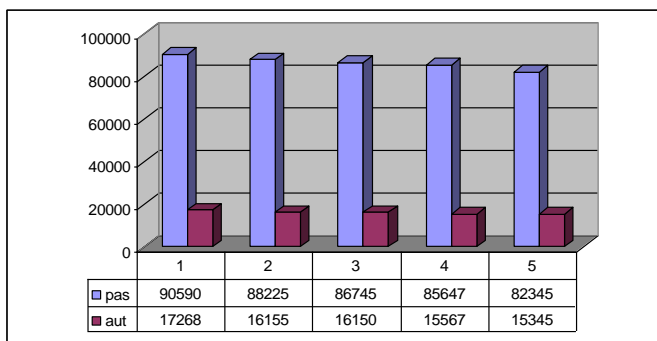
Another study was conducted by the department of Geography, Concordia University, Montreal under the title "Containerization, inter port competition and port selection" (Slack, 1985). This study suggests that decision-makers are influenced more by the price and service considerations of the land and ocean carriers than by perceived differences in the ports of entry and exit. Port infrastructure did not appear to play an important role in the routing decisions made by important groups of independent businesses involved in the North American container trade.

Port competition in Slack's opinion has been viewed traditionally as a struggle to achieve control over the hinterland, the region over which port has exclusive or partial dominance.

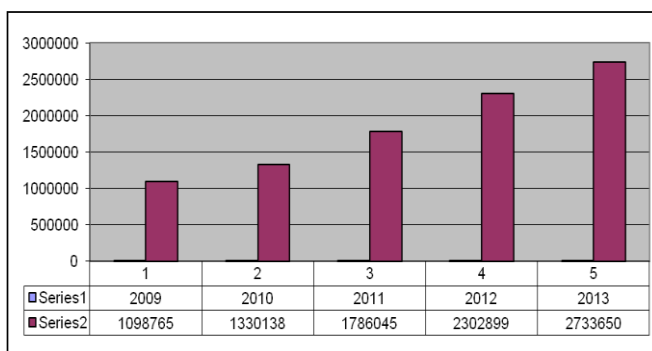
Today even primary hinterlands are subject to penetration by other ports. Another important issue mentioned in Slack's study was the fact that the choice of port appears to be based more on the price and quality of service offered by land and ocean carriers. Port facilities seem to be taken for granted in that its users assume that appropriate equipment is in place. The conclusion is that the decision-makers' choice of routes is determined by the transportation costs and service differentials rather than by characteristics of the seaport terminals. Therefore ports should endeavour to improve their land and ocean links. Marketing efforts of ports are likely to have a greater impact on forwarders and exporters with co-operation of the shipping lines.

Benefits of facilities' improvements are most likely to be realised by shipping companies and only indirectly stimulate trade growth (Slack, 1985). These issues have become more significant since 1989 where a competitive situation has developed in the shared hinterland of Pofish ports and the German port of Hamburg. The shippers now have free choice, which ports, to use and they also consider the cost of getting their cargo to the port of choice.

The dates for the tourists in Vlora Sea Port in years (2009-2013):

The trend of tourism in years (2009-2013)

CONCLUSIONS

The Vlora region has favorable geographical and geostrategic position; The region has a mountainous and hilly landscape of various forms, Mediterranean climate with long

vegetation period, the hydrograph of a rich and diverse world of flora and fauna; These areas have acquired the status of protection by law and are declared priority areas of tourism development; The natural protection is a strategic goal of particular importance for many reasons: It is an area where little is done to improve, while the negative phenomena that bring destruction are increasing and not controlled.

Marketing in services has been developing very rapidly, first in services such as travel, leisure and food industry, progressively dominating every domain of life. The pioneering country was the United States and then the concept developed in European countries. In the countries of the Soviet bloc there was no need for marketing since there was no market economy and the exchange of goods and services was centrally planned, within each country and between the members of the bloc. The collapse of communism changed this situation completely. The countries were able to operate independently and implement principles of the free market. The emergence of the market economy brought the need and desire for marketing. In Poland marketing efforts were first noticed in consumer goods and services but as the state owned enterprises were exposed to reconstruction and privatisation, marketing became an important part of their economic activities. This also affected heavy industry, transportation and of course the maritime economy including ports.

Vlora has a very favorable geographical position and a large sum of natural and cultural assets. Tourism is the economic future seen for the region developing. Tourism industry is a promoter of sustainable development but it will bring better management and stewardship that have appropriate effects and provide a long-term development, canned and preserved natural and cultural resources. Tourism development will help in employment and total income per destination; accelerated social and economic development throughout the destination; Improvement of living conditions at the destination; beginning of economic activities; Creating a positive international image of the country as tourist destination; increase foreign currency income and tax revenues for the government; social tourism development, and sustainable environment.

However the challenges that face in front of sustainable regional development are numerous like Control of the territory, territory management, and territory regulation. County of Vlora Region should develop a research project for the Region of Vlora, anticipating the development of the region for a long period of time. From this research project will emerge that will have regional needs in the future, which should be made public, in order to attract foreign investors and tourists.

References

- Alderton, P. M. (1999) *Port Management and Operations*, London: LLP Reference Publishing.
- Atkinson, R. D. and Court, R. H. (1998) *The New Economy Index: Understanding America's Economic Transformation*, Washington, DC: Progressive Policy Institute.
- Baird, A. J. (2000) "Port privatisation: Objectives, extent, process, and the UK experience", *International Journal of Maritime Economics*, 2 (3), 177-194.
- Booms, B. H. and Bitner, M. J. (1981) "Marketing strategies and organizational structures for service firms". In *Marketing of Services*, Donnelly and George:

American Marketing Association, pp. 47-51. Branch, A. E. (1998) *Maritime Economics: Management and Marketing*, 3rd edn, Cheltenham United Kingdom: Stanley Thornes.

- Brooksbank, R. W. (1991) "Successful marketing practice: A literature review and checklist for marketing practitioners", *European Journal of Marketing*, 25 (5), 20-29.
- Bureau of Transport and Regional Economics (2002) *Australia's Seaborne Containerised Freight: Forecasts to 2010-11*, Working Paper 50, Canberra: Commonwealth of Australia.
- Cahoon, S. C. (2004) *Seaport Marketing: A Census of Australian Seaports*, unpublished PhD thesis, Tasmania, Australia: University of Tasmania.
- Chang, T. Z. and Chen, S. J. (1998) "Market orientation, service quality and business profitability: A conceptual model and empirical evidence", *Journal of Service Marketing*, 12 (4), 246-264.
- Cowell, D. (1993) *The Marketing of Services*, reprint edn., Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Doyle, P.(1995) "Marketing in the new millennium", *European Journal of Marketing*, 29 (13), 23-41.
- Edgett, S. and Parkinson, S. (1993) "Marketing for service industries - A review", *Service Industries Journal*, 13 (3), 19-39.
- Figwer, H. (1999) "Marketing orientation in Polish seaports". In *Strategic Management in the Maritime Sector: A Case Study of Poland and Germany*, Ed. M., Roe, Aldershot, England: Ashgate Publishing, pp. 16-28.
- Haezendonck,E., Pison, G., Rousseeuw, P., Struyf, A. and Verbeke, A. (2000) "The competitive advantage of seaports", *International Journal of Maritime Economics*, 2 (2), 69-82.
- Heaver, T., Meersman, H. and Van de Voorde, E. (2001) "Co-operation and competition in international container transport: Strategies for ports", *Maritime Policy and Management*.
- Helling, A. and Poister, T. H. (2000) "U.S maritime ports: Trends, policy implications, and research needs", *Economic Development Quarterly*, 14 (3), 300-315.
- Hult, G. T. M., Cravens, D. W. and Sheth, J. (2001) "Competitive advantage in the global marketplace: A focus on marketing strategy", *Journal of Business Research*, 51 (1), 1-4.
- Industry Commission (1993) *Port Authority Services and Activities*, Report No. 31, 31 May, Canberra: Australian Government Publishing Service.
- Jarratt, D. and Fayed, R. (2001) "The impact of market and organizational challenges on marketing strategy decision-making: A qualitative investigation of the business-to-business sector", *Journal of Business Research*, 51 (1), 61-72.
- Mangan, J. and Furlong, F. (1998) "Strategies for developing port administration in Ireland", *Maritime Policy and Management*, 25 (4), 349-360.
- Mester, B. (1991) "Marketing from the port's point of view". In *Port Management Textbook: Volume 3-Port Marketing*, Ed. R. W. Stuchtey, Bremen: Institute of Shipping Economics, pp. 33-58.
- Misztal, K.(1999) "Marketing management in seaports". In *Strategic Management in the Maritime Sector: A Case Study of Poland and Germany*, Ed.M.Roe, Aldershot, Ashgate Publishing, pp. 49-63.
- Murphy, D., ed., (1991) *The Marketing of Ports and Harbours*, Melbourne: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- Notteboom,T. E. and Winkelmanns, W. (2001) "Reassessing public sector involvement

- in European seaports”, *International Journal of Maritime Economics*, 1 (3), 242-259.
- Palmer, S. (1999) “Current port trends in an historical perspective”, *Journal for Maritime Research*
 - Peters, H. J. F. (2001) “Developments in global sea trade and container shipping markets: Their effects on the port industry and private sector involvement”, *International Journal of Maritime Economics*.
 - Pieczek, A.U. (2000) *Analysis of Marketing Strategies in Polish Ports*, unpublished PhD thesis, United Kingdom: University of Plymouth.
 - Pieczek, A.U. and Roe, M. S. (2000) “Analysing marketing strategies in international ports of Poland: A concept of the Port of Gdynia”, *Proceedings of the Society for Marketing Advances Conference*.
 - Schulten, U. (1991) “Marketing from the customer’s point of view”. In *Port Management Textbook: Volume 3 - Port Marketing*, Ed. R. W. Stuchtey, Bremen: Institute of Shipping Economics, pp. 15-32.
 - Slack, B., Comtois, C. and Sletmo, G. (1996) “Shipping lines as agents of change in the port industry”, *Maritime Policy and Management*, 23 (3), 289-300.
 - Stuchtey, R. W. (1991) “Port competition and marketing”. In *Port Management Textbook: Volume 3 - Port Marketing*, Ed. R. W. Stuchtey, Bremen: Institute of Shipping Economics, pp. 1-14.
 - Whitaker, C. (2002) “Ensuring long-term sustainability of our ports: What should we be doing today as an investment for tomorrow?” *Paper presented to Pan Pacific 2002*, California, pp. 1-18.
 - Winkelmann, W. (2002) “Strategic seaport planning: In search of core competencies and competitive advantage”, *Ports and Harbors*, April, 17-21.
 - Zaheer, R. (1998) “Professional is the key to success in port management”, in Nautical Institute, eds, *The Work of the Harbourmaster: A Practical Guide*, 2nd, London: Nautical Institute, pp. 71-74.
 - Chamber of commerce and Industry of Vlora Region, the department of business
 - The strategy for developments of ports, Ministry of transport in Albania.
 - Sea Port of Vlora, the department of information and statistics
 - Vlora Municipality, the department of tourism and statistics

THE IMPORTANCE OF GOOD MANAGEMENT OF TAXES FOR A MODERN TAX SYSTEM IN TRANSITION COUNTRIES

Phd.cand.Enkeleda Lulaj

University “Haxhi Zeka “in Peja,

enkeleda.lulaj@unhz.eu

ABSTRACT

The purpose of this paper is look over how well is managed the tax system in transition countries with particular emphasis on Kosovo. The fiscal system in Kosovo is based on policies and best practices of the European Union, so that, fiscal policies specifically tax policies to be as appropriate on legislation and EU regulations. Tax Administration of Kosovo is the executive tax authority responsible for the implementation of legislation that relates to taxes. The tax system in Kosovo was established a decade ago and has been continuously developed since then. For this purpose, since then, this system has passed through a number of great changes and improvements, even with donor support, especially, regarding the drafting of legislation, policies and capacity building, with the intention to be developed a comprehensive modern system of an administration for the collection of revenue. This tax system contains a set of tax laws and administrative guidelines about income tax Kosovo (TAK), Personal Income Tax (PIT), on the added value taxation (VAT), customs duties, excise taxes, and avoiding double taxation. An effective tax administration not only helps in the development and creation of an environment that attracts and secures foreign investment but also in facilitating trade and the functioning of the income system on all level. Currently, the tax system in Kosovo has been considered as sufficiently harmonized and simple as well, but yet remains to be done regarding the treatment of certain issues of strategic importance, such as: the further development of its IT system, harmonization of the payment procedures of incomes that are used by banks and tax authorities, and the development and exploitation of an efficient system for the registration of taxpayers, and also a system for risk management.

Keywords: tax system in kosovo, good management of taxes, rules and procedures for a modern tax system, revenue collection by atk, registration of taxpayers, budget increase.

HYRJE

Respektimi i ligjeve tatimore është përgjegjësi esenciale qytetare. Në një vend modern, që Kosova synon të jetë, nga qytetarët kërkohet pagesa e tatimeve dhe obligimeve tjera të cilat financojnë programet qeveritare, ofrimin e shërbimeve publike si dhe standardet e larta të arsimit, mirëqenies, shëndetit, mbështetjes sociale, mbrojtjes, zbatimit të ligjit dhe infrastrukturës së përgjithshme. Të gjitha këto mund të sigurohen dhe të bëhen të mundshme vetëm në mbledhjen e duhur të tatimeve që ndikojnë në rritjen e të hyrave shtetërore. Këtë e thekson fuqishëm edhe **Kushtetuta e Republikës së Kosovës**, citojmë: **“Secili person është i obliguar që të paguajë tatimet dhe kontributet e tjera të parapara me ligj”** – Neni 119

Është detyrë dhe obligim i çdo tatimpaguesi që të respektoj dhe të zbatoj dispozitat e legjislacionit tatimor të aplikueshëm. **“Shpenzimet publike dhe mbledhja e të hyrave publike duhet të bazohen në parimet e llogaridhënies, efektshmërisë, efikasitetit dhe transparencës”** –Neni 120.Përgjegjësi e Administratës Tatimore, si Agjencion Ekzekutiv me Autonomi të plotë, është që të administrojë zbatueshmërinë e çdo lloji të tatimit të aplikuar me legjislacion tatimor në Republikën e Kosovës.Administrata Tatimore në mënyrë që të realizojë përgjegjësinë që i ka dhënë ligji, të gjitha përpjekjet i ka përqendruar në përmbushjen vullnetare të detyrimeve tatimore nga ana e tatimpaguesve. ATK në çdo rast mundohet që të krijojë kushte më të favorshme për tatimpaguesin dhe procedura sa më të lehta dhe më të thjeshta për t’i mundësuar tatimpaguesit që të përmbushë vullnetarisht detyrimin e tij tatimor. Pra, arti i Administratës Tatimore të mirë, qëndron në krijimin e një mjedisi, i cili mbështet fuqimisht përmbushjen e detyrimeve tatimore nga ana e tatimpaguesit.

REGJIMI TATIMOR NË KOSOVË

Kosova ka zhvilluar një sistem fiskal të bazuar në përvojat dhe politikat më të mira të Bashkimit Evropian, në mënyrë që të ketë politika fiskale dhe legjislacion sa më të përshtatshëm me atë të BE-së. Kjo vlen për tatimet dhe politikat doganore duke përfshirë tatimet direkte dhe indirekte (Tatimi në të Ardhurat e Korporatave,Tatimi në të Ardhurat Personale,Tatimin mbi Vlerën e Shtuar, Dogana,Akciza, etj.).

HISTORIKU I ATK-së

ATK-ja, është themeluar me datën 17 Janar 2000, nën drejtimin dhe administrimin e UNMIK-ut.Nga Shkurti i vitit 2003, barten kompetencat e udhëheqjes nga UNMIK-u, tek Ministria për Ekonomi dhe Financa, dhe që nga ajo kohë.Fillimisht, ATK-ja, ka administruar Tatimin në Hoteleri dhe Restorante, i cili është zëvendësuar me Tatimin e Paragjykuar, ku janë tatuar të gjitha të ardhurat biznese. TVSH, ka filluar të aplikohet që nga data 01.07.2001.Në prill të vitit 2002, ka filluar të aplikohet Tatimi në Paga, si dhe Tatimi në Fitim për personat juridik, të cilët deri në atë kohë janë tatuar me Tatim të Paragjykuar. Nga Janari i vitit 2005 është bërë një reformë tatimore, duke zëvendësuar Tatimin e Paragjykuar, atimin në Paga dhe Tatimin në Fitim me dy lloje të reja të tatimeve si: Tatimi në të Ardhura Personale, i cili taton personat fizik dhe Tatimi në të Ardhura të Korporatave, i cili taton personat juridik.Sistemi tatimor në Kosovë, ka evoluar nga sistemi i Rregulloreve të UNMIK-ut, në sistemin e ligjeve tatimore të nxjerra nga Kuvendi i Republikës së Kosovës.

OBJEKTIVAT E POLITIKËS TATIMORE

Të ardhurat e mjaftueshme tatimore janë të nevojshme për të garantuar demokracinë, rendin publik dhe funksionimin e sistemit ligjor.Tatimi modern duhet të jetë më shumë sesa thjesht burim të ardhurash për funksionimin e shtetit: tatimi duhet të garantojë gjithashtu që autoritetet publike të kontribuojnë në mënyrë aktive për ndjekjen e synimeve të politikave ekonomike, sociale dhe mjedisore.Gjithashtu, tatimi është trampolinë e rëndësishme për një rishpërndarje të të ardhurave tek qytetarët.

PARIMET TATIMORE

Politikat tatimore duhet të përmbushin një sërë kriteresh të rëndësishme. Para së gjithash, tatimet duhet t'i nënshtrohen marrëveshjes/ujdisë me partnerët socialë në të gjitha nivelet, duke përfshirë edhe nivelin evropian. Në veçanti në kuadrin e barrës së rëndë tatimore të përballuar prej tyre, punëtorët dëshirojnë të kenë fjalën e tyre në përcaktimin e politikës tatimore. Së dyti, tatimet duhet të konceptohen në mënyrë të drejtë, me qëllim që të garantohet barazi e taksave. Aktualisht, të ardhurat e punës taten shumë më tepër në krahasim me konsumin dhe të ardhurat nga kapitali. Së treti, e lidhur ngushtë me çështjen e barazisë tatimore është çështja e efikasitetit tatimor. Nuk është e mjaftueshme që sistemi tatimor duhet të projektohet në mënyrë të barabartë: ai gjithashtu duhet të operojë me efektivitet dhe vendosja e taksave duhet të garantohet nga procedura që funksionojnë realisht. Së katërti, tatimi duhet të jetë edhe funksional, dmth, masat tatimore duhet të konceptohen në mënyrë të tillë që të çojnë në arritjen e qëllimeve të synuara. Së pesti, sistemi tatimor duhet të jetë i thjeshtë dhe transparent, i lehtë për t'u administruar, duke i dhënë mundësinë autoriteteve tatimore të përqendrojnë përpjekjet e tyre në punën e verifikimit dhe kontrollit. Së gjashti, sistemi tatimor duhet të jetë në përputhje edhe me politikat e tjera të realizuara. Së shtati, tatimi duhet të respektojë parimet e specificitetit dhe subsidiaritetit, domethënë secilës prej niveleve të ndryshme të qeverisë duhet t'i jepen kompetencat e veta për vendosjen e taksave në përputhje me përgjegjësitë e tyre dhe natyrën e problemeve.

STRUKTURA TATIMORE

Sistemet tatimore mbështeten në tri shtylla: sipas llojit të tatimit dallojmë: - tatimin e drejtpërdrejtë i cili përfshin tatimin mbi të ardhurat personale, tatimin mbi të ardhurat korporative dhe të ardhura të tjera dhe taksat kapitale (taksat e trashëgimisë dhe dhurimit); - taksat indirekte, duke përfshirë TVSH-në, akcizën, tatimin mbi konsumin, taksat mbi produktet dhe prodhimin, kontributet shoqërore të punonjësve, punëdhënësve dhe të vetë - punësuarve. Taksat mund të klasifikohen edhe sipas bazës tatimore: më pas në bëjmë dallimin ndërmjet konsumit, punës (të punësuarit) dhe taksave kapitale. Dhe së fundmi, taksat ndahen edhe sipas nivelit të qeverisjes: qendrore, shtetërore dhe të qeverisë vendore, fondet e sigurimit social. Disponohen gjithashtu statistika specifike për taksat mjedisore, (përfshirë akcizën mbi produktet e energjisë, taksat mbi automjetet e transportit dhe taksat mbi ndotjen) dhe për tatimin mbi pronën (në bazë të të dhënave të OECD-së (Organizata për Bashkëpunimin dhe Zhvillimin Ekonomik).

Të ardhurat tatimore sipas llojit të tatimit

Tatimet e drejtpërdrejta lejojnë rishpërndarje më të madhe se sa tatimet indirekte, prandaj ato kanë tendencë të jenë më të rëndësishme në vendet me një objektiv rishpërndarjeje më të theksuar. Në këto vende normat kryesore të tatimit mbi të ardhurat personale kanë tendencë të jenë gjithashtu edhe më të larta. Në 27 shtetet anëtare të BE-së taksat indirekte, taksat e drejtpërdrejta dhe kontributet sociale sot kanë pak a shumë të njëjtën peshë në të ardhurat totale tatimore: secila prej tyre numëron rreth 13% të PBBsë. Megjithatë, Shtetet e reja Anëtare kanë një strukturë të ndryshme krahasuar me atë të Shteteve Anëtare të vjetra, ato mbështeten më shumë në taksat indirekte, ndërsa ato të vjetra (përfshirë edhe Norvegjinë) kanë aksione më të larta të taksave të drejtpërdrejta.

Tatimi në të ardhurat e korporatave (tak)

Tatimi në të Ardhurat e Korporatave aplikohet në të ardhurat e tatueshme të korporatave. Tatimpaguesit me të ardhura bruto vjetore prej €50,000 apo më pak taten në masën 3% apo 9% në të ardhurat e tyre bruto për tremujor, varësisht nga natyra e aktivitetit ekonomik. Tatimpaguesit me të ardhura bruto vjetore mbi €50,000 taten 10% në të ardhurat e tyre të tatueshme dhe janë të detyruar të mbajnë libra dhe regjistrime në përputhje me Standardet Kosovare të Kontabilitetit.

Tatimi në të ardhura personale (tap)

Tatimi në të Ardhura Personale aplikohet në të gjitha të ardhurat që merr një individ e që janë të tatueshme në bazë të Ligjit për Tatimin në të Ardhura Personale. Tatimpaguesit që i nënshtrohen këtij ligji janë personat fizik rezident dhe jo rezident, ndërmarrjet personale afariste, ortakëritë dhe shoqëritë, të cilët pranojnë apo krijojnë të ardhura bruto nga çfarëdo burimi, duke përfshirë pagën, veprimtarinë afariste, qiranë, fitoren në lotari, interesat, dividendët, fitimet kapitale (pas 1 janarit 2010), shfrytëzimin e pasurisë së paprekshme, pensionet, si dhe çdo të ardhur tjetër që rrit vlerën neto të tatimpaguesit.

Niveli i te ardhurave mujore ne €		Norma tatimore ne %	
Mujore	Vjetore	Deri me 2008	Nga janari 2009
Deri ne 80 €	960€	0 %	0%
80-250 €	960-3000€	5%	4%
250-450€	3000-5400€	10%	8%
Mbi 450€	Mbi 5400€	20%	10%

Tab.1. Tatimi ne te ardhura personale dhe norma tatimore ne %

Deri ne 2008	Nga 2009
20%	10%

Tab.2. Tatimi ne te ardhura te korporatave dhe norma tatimore ne %

Deri ne 2008	Nga 2009
15%	16 %

Tab.3. Tatimi mbi vleren e shtuar dhe normat tatimore ne %

RRITJA E TË HYRAVE NGA ARKËTIMI I TATIMEVE, FAKTOR I RËNDËSISHËM PËR SHTETIN

Administrata Tatimore e Kosovës gjatë vitit 2013 ka arritur rezultate të konsiderueshme duke realizuar të hyra në vlerë prej 305.5 milion euro, që krahasuar me planin e të njëjtës periudhë të këtij viti paraqet një tejkalim për 4.5 milion euro, ose shprehur në përqindje për 1.5%. Nëse e krahasojmë vitin 2013 me të njëjtën periudhë të vitit të kaluar, të hyrat në këtë vit janë më të mëdha për 21.5 milion euro ose shprehur në përqindje për 8%. Kontributet Pensionale për këtë periudhë janë mbledhur në vlerë prej 119.8 milion euro. Progresi i arritur i deri tanishëm,

ka të bëjë me ofrimin e lehtësirave për përmbushje vullnetare, trajtimin e barabartë të të gjithë tatimpaguesve si dhe realizimin me sukses të planifikimeve për mbledhjen e të hyrave. Suksesi i arritur i referohet ofrimit të shërbimeve profesionale, transparente dhe efektive dhe përmes zbatimit të drejtë dhe të njëjloshëm të ligjeve tatimore . ATK-ja nga viti në vit ka realizuar të hyra më të larta përmes rritjes në përmbushjen vullnetare të obligimeve tatimore, si dhe uljen e kostos për tatimpaguesit në kryerjen e obligimeve të tyre tatimore. Janë realizuar 305.4 mil. €, ose 4.5 mil. euro me shumë se plani 2013 . Në krahasim me periudhën e njëjtë të vitit të kaluar janë inkasuar 21.5 mil. euro ose 8% me shumë. Gjatë kësaj periudhe janë grumbulluar 120 mil. euro Kontribute Pensionale .

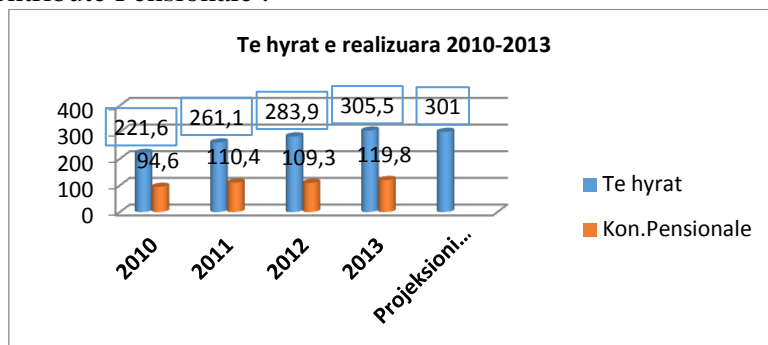

Fig.1. Të hyrat e realizuara dhe kontributet pensionale sipas viteve 2010-2013

TË HYRAT E REALIZUARA SIPAS LLOJEVE KRYESORE TË TATIMEVE 2011/2013

Lloji i tatimit	2011	2012	2013	Krahasimi 2013-2011	
1	2	3	4	5=4/2	6=4/3
TVSH-ja	122,327,310	131,394,869	149,184,989	122 %	114%
TAK	58,155,213	65,138,976	65,924,380	113%	101%
TAP	80,640,640	87,365,088	90,342,564	112%	103%
Totali	261,123,163	283,898,932	305,451,932	117%	108%

Tab.4. Të hyrat e realizuara sipas llojeve kryesore të tatimeve

TË HYRAT TEJKALOJNË PARASHIKIMET NGA PËRIUDHA PARAPRAKE

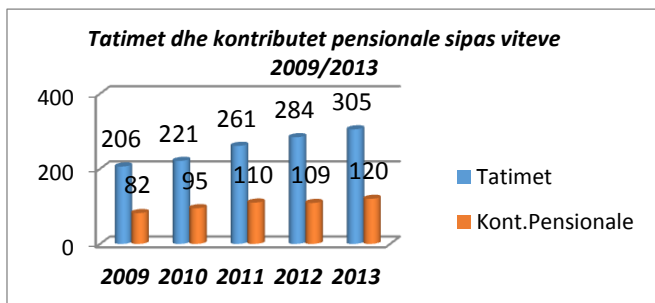
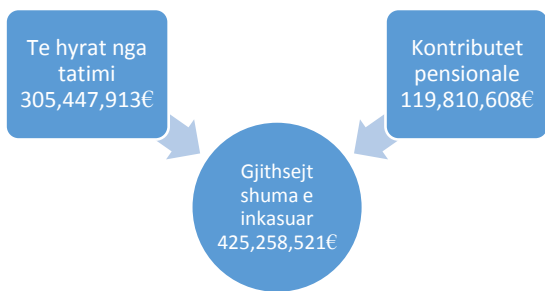

Fig.2 Inkasimi i të hyrave nga ATK

Fig.3. Tatimet dhe kont.pensionale

RRITJA E ZHVILLIMIT EKONOMIK NË BAZË TË ARKËTIMIT TË TATIMEVE

Në strukturën e të hyrave sipas llojeve të tatimeve pjesëmarrje me te madhe ka TVSH-ja me 48.8%, Tatimi në Korporata me 21.0%, Tatimi i mbajtur në Burim me 20.3%, Tatimi për Bizneset individuale me 9.3%, Tatimi në interes, dividendë, të drejta pronësore, qira, fitore në lotari dhe lojëra të fatit 0.5%, Tatimi në fitim me 0.05% dhe Tatimi i Paragjykuar me 0.02%.

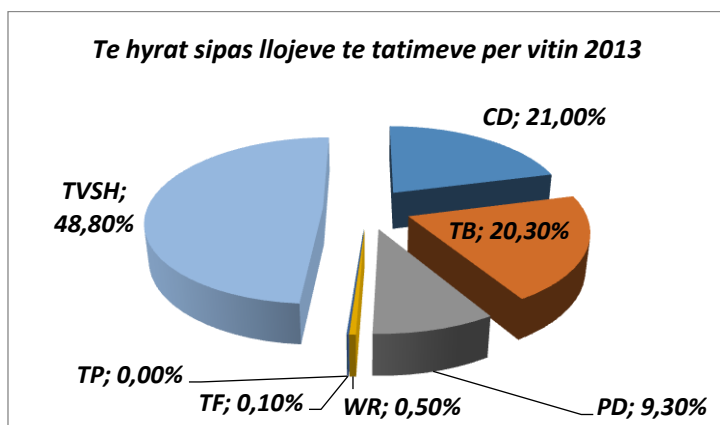

Fig.4. Te hyrat sipas llojeve te tatimeve per vitin 2013
TVSH-tatimi mbi vlerën e shtuar, TAK-tatimi në të ardhurat e korporatave, TAP-tatimi në të ardhurat personale.

TP - Tatimi i paragjykuar
TF - Tatimi në fitim

TVSH - Tatimi mbi vlerën e shtuar

TB - Tatimi i mbajtur në burim

PD - Tatimi për Bizneset individuale

WR - Tatimi në interes, dividendë, të drejta pronësore, qira, fitore në lotari dhe lojëra të fatit

CD - Tatimi për Korporata

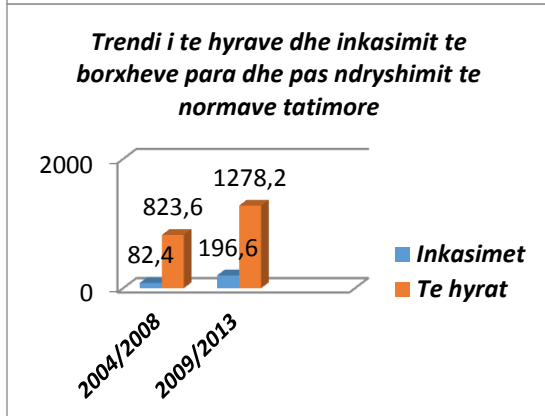
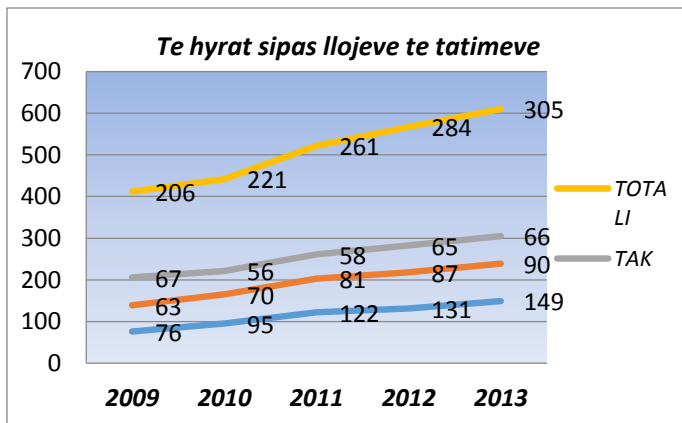

Fig.4. Paraqitja grafike e të hyrave sipas llojit të tatimeve:

TVSH, TAP dhe TAK / 2009-2013
inkasimit te borxheve

Fig.5.Trendi i te hyrave dhe

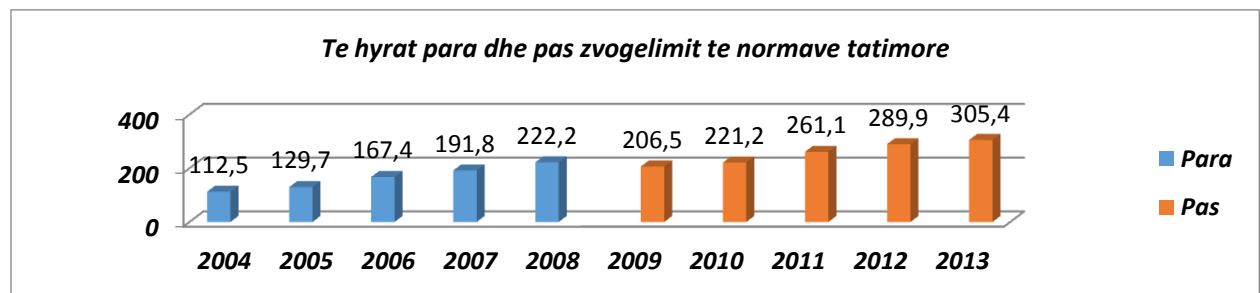

Fig .6. Të hyrat para dhe pas zvogëlimit të normave tatimore sipas ATKs-së.

Mbledhja e detyrueshme: Janë inkasuar 43.4 mil. €, vendosja e barrës tatimore për 1,349 tatimpagues në vlerë prej 23.4 mil. €. embargo në doganë 8.5 mil. € për 334 t/p 4 63 urdhërvjelje në thesar dhe institucione te tjera ne vlere prej 7.3 mil.€ 2,105 kërkesa për udhërvjelje bankare në vlerë prej 36.9 mil. €

POLITIKA E VEPRIMIT DHE MBIQYRJËS SË SISTEMIT TATIMOR MODERN

Departamenti i Operacioneve Përbushëse ne kuader te ATK-se është angazhuar në përgaditjen e politikave të veprimit dhe mbikëqyrjen e zbatimit te planeve operative ne teren, rritjen e nivelit te permbushjes dhe zbatimin e drejte te ligjeve tatimore që në rritjen dhe zhvillimin ekonomik të vendit.

TË HYRAT E REALIZUARA NË NJTM DHE SIPAS REGJIONEVE TË GRUPËZUARA

Regjioni	Te hyrat sipas viteve				%	Plani 3013	Krahasimi 2013/2012		
	1	2	3	4			5=4/Total	6	7=4/6
NJTM	160,701,695	175,976,737	185,620,941	60,77%	184,620,999	101	105	%	%
Prishtine,1,2,3	64,507,358	70,870,761	78,673,293	25,76%	76,152,999	103	111	%	%
Regjione tjera	35,914,110	37,051,434	41,157,698	13,47%	40,226,002	102	111	%	%
Totali	261,123,163	283,898,932	305,451,932	100 %	301,000,000	101	108	%	%

Tab.5.Krahasimi i të hyrave të grupëzuara, Burimi: Teknologjia Informative (SharePoint) Rimbursimet dhe kthimet në NJTM dhe regjione

Rimbursimet dhe kthimet janë shqyrtuar për 277 tatimpagues, me ç'rast janë aprovuar 34.1 mil.€, prej tyre në xhirollogari janë transferuar për Tatimin e vlerës së shtuar mjete në vlerë prej 31.3 mil. €, kurse për mbulimin e obligimeve tatimore janë transferuar në vlerë prej 2.8 mil €.

KRAHASIMI I PLANIT DHE INKASIMIT TË BORSHEVE NË NJTM DHE SIPAS ZYRAVE REGJIONALE

Gjatë këtij viti Inkasimi i borxheve është realizuar në shumë 43.4 mil.€, ndërsa për periudhën e njëjtë të vitit të kaluar janë inkasuar 36.9 mil.€ ose më shumë për 17%.

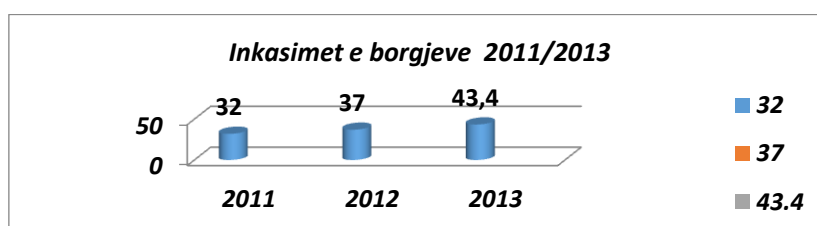

Fig.7.Paraqitja grafike e inkasimit të borgjeve

RËNDËSIA E KONTROLLI PËR NJË SISTEM TATIMOR MODERN

Kontrolli është grup veprimesh apo aktivitete të cilat i ndërmerr menaxhmenti i ATK-së për të verifikuar se a zbatohen procedurat ligjore dhe me kohë t'i zbulojë shmangiet nga standardet e pranuar, si dhe shkeljet e parimeve të ligjshmërisë.Me rastin e kontrollit, organet tatimore janë të obliguara t'i përmbahen rregullave tatimore të përcaktuara me ligjin mbi

procedurat e ATK-së.Me zbatimin e procedurave tatimore, në një rën anë mbrohen interesat fiskale të shtetit, dhe në anën tjetër mbrohen të drejtat dhe obligimet e tatimpaguesit.

Parimet themelore të kontrollit tatimor

Organet kompetente tatimore,të të gjitha llojet e kontrollave tatimore,duhen të kenë parasysh këto parime:

- ✚ **Integriteti-** është vlera kryesore e kodit të etikës. Organet tatimore kanë detyrë që të jenë në pajtueshmëri të plotë me standarde të larta të sjelljes si psh.ndershmërinë, drejtësinë, pastërtinë dhe besueshmërinë në rrjedhën e punës se tyre.
- ✚ **Pavarësia dhe objektiviteti-** organet tatimore duhet të jenë dhe të mbetën të pavarura dhe objektive për subjektin që kontrollon. Pra, kurrsesi nuk duhet të dobësohen nga interesa personale apo të jashtme, dhe nuk duhet të lejojnë paragjykim apo anim për të menjanuar objektivitetin.
- ✚ **Kompetenca dhe kujdesi i duhur-** organet tatimore kanë për detyrë të sillen në mënyrë kompetente dhe profesionale në çdo kohë, dhe të aplikojnë standarde të larta profesionale në zbatimin e punës së tyre me kompetencë dhe paanësi. Organet tatimore duhet të mbledhin informacione rreth subjektit dhe njësisve të tija, por përfundimi dhe opinionin duhet të mbështetet vetëm në fakte.
- ✚ **Sjellja profesionale-** organet tatimore duhet të kenë sjellje profesionale dhe të mos përfshihen në sjellje të tilla të cilat diskreditojnë profesionin, dhe thyejnë parimet e etikës profesionale, dmth se janë të obliguara që shërbimet profesionale t'i ushtrojnë me kujdes dhe në pajtueshmëri të plotë me kornizën ligjore.
- ✚ **Konfidencialiteti-** organet tatimore duhet të respektojnë konfidencialitetin e informatave, dhe nuk duhet të shfrytëzojnë apo shpalosin asnjë informatë pa pasur autorizimin e duhur, përveç rasteve kur ka një të drejtë apo detyrim ligjor në lidhje me to.

Procesi i kontrollit tatimor kalon nëpër këto faza:

- ✚ Planifikimi i kontrollit tatimor
- ✚ Ekzekutimi i kontrollit tatimor
- ✚ Formimi i gjykimit
- ✚ Raportimi dhe
- ✚ Krijimi i dosjes.

PËRDORIMI I DEKLARIMIT ELEKTRONIK – EDI, shërben për të gjithë tatimpaguesit që kanë të punësuar dhe kanë për obligim të deklarojnë dhe paguajnë Tatimin në burim për paga dhe kontribute pensionale (Formulari WM dhe CM) si dhe ofrimi i mundësisë së deklarimit elektronik për të gjithë tatimpaguesit në TVSh.Në këtë sistem janë regjistruar gjithsej 32,981 tatimpagues, të cilet kanë dorëzuar 796,692 deklarime.

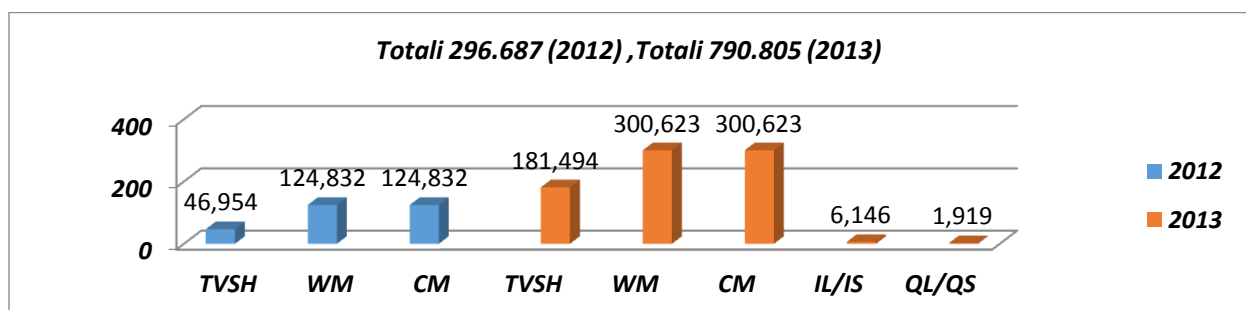
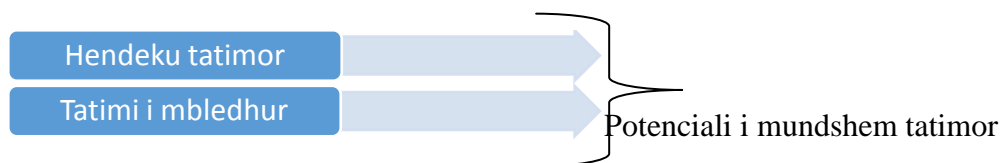

Fig.8. Deklarimi i tatimeve sipas viteve

HENDEKU TATIMOR

Siç është përmendur edhe më lartë, hendeku tatimor paraqet diferencën në mes të hyrave tatimore të mundshme sikur të gjithë tatimpaguesit t'i kryenin plotësisht detyrimet e tyre dhe shumës së të hyrave tatimore të mbledhura. Koncepti i hendekut tatimor është prezantuar në figurën e mëposhtme:

Hendeku tatimor = Potenciali i mundshëm tatimor – Tatimi i mbledhur

Fig.9.Hendeku tatimor

Me vlerë të madhe për analizën e rrezikut dhe për punën e ATK-së, në këtë drejtim, do të ishte analiza e hendekut tatimor në përgjithësi dhe e hendekut në fushat e tatimeve të veçanta. Për nga natyra, matja e hendekut tatimor është një proces i vështirë, mirëpo mund të bëhen llogaritje në një sërë mënyrash mbështetur në statistikat e ndryshme. Baza statistikore për llogaritjen e hendekut tatimor në Kosovë, është disi e mangët, mirëpo një studim i vitit 2011, është përpjekë ta llogarisë këtë hendek përmes krahasimit të një sërë burimesh, duke përfshirë vrojtimin e konsumit familjar. Krahas mundësisë për shmangie dhe evazion, ka edhe faktorë të tjerë që shpjen në hendekun tatimor. Këtu përfshihen skemat e evazionit tatimor, gabimet në kontabilitet, mosdija e tatimpaguesve etj.

STRATEGJIA E ATK-SË PËR VITET 2010-2015

Në Planin Strategjik 2010-2015 sipas ATK-së për një sistem modern tatimor, janë përcaktuar gjithsej nëntë strategji kryesore :

- ✚ Respektimi i të drejtave dhe obligimeve të tatimpaguesve dhe ATK-së, të përcaktuara me dokumentin e Statutit të Tatimpaguesve; Sigurimi i integritetit të bazës së të dhënave;
- ✚ Puna me publikun për edukimin e vazhdueshëm, rreth kryerjes së obligimeve tatimore;
- ✚ Përmirësimi i kapaciteteve teknike të stafit të edukimit të tatimpaguesve dhe shfrytëzimi i metodave të reja për ofrimin e informatave për publikun;
- ✚ Vendosja e proceseve që do të ndihmojnë parashtrimin dhe përpunimin me kohë të deklaratave dhe pagesave;
- ✚ Parandalimi dhe intervenimi i hershëm;
- ✚ Rritja e efektivitetit të programeve të kontrollit dhe analizës së rrezikut dhe identifikimin e mundësive, me fokus në ato çështje dhe kontrole që do të kenë ndikim më të madh;
- ✚ Ulja e mundësive për evazion dhe shmangie;
- ✚ Aktivitetet e hershme dhe efektive të mbledhjes.

KËRKESAT E PËRMBUSHJES SË DETYRIMEVE TATIMORE

Përgjegjësi e Administratës Tatimore, është që të administrojë zbatueshmërinë e të gjitha llojeve të tatimeve të parapara me legjislacionin tatimor në Republikën e Kosovës. Kjo do të thotë që ATK-ja, duhet të sigurojë që tatimpaguesit ta respektojnë në tërësi legjislacionin tatimor. Atëherë çfarë kërkon përmbushja tatimore? Legjislacioni tatimor është i plotë dhe kompleks, por nga një këndvështrim i përgjithshëm, detyrimet e tatimpaguesve, mund të sintetizohen në katër kërkesa të veçanta:

- ✚ **Regjistrimi** – Çdo person, i cili i nënshtrohet ndonjë lloji tatimi të administruar nga ATK, obligim primar do të ketë regjistrimin, dhe në ATK, do të marrë një Numër Fiskal, para se të përfshihet në ndonjë veprimtari ekonomike të tatueshme.
- ✚ **Dokumentimi** - Secili tatimpagues, është i obliguar që të mbajë shënime për aktivitetet ekonomike që zhvillon (libra, regjistrime, fatura etj), ashtu siç kërkohet me legjislacionin tatimor, të prezantojë këto dokumente çdo herë kur kërkohen nga ATK.
- ✚ **Deklarimi** – Tatimpaguesit duhet të dorëzojnë në ATK, deklaratat tatimore sipas legjislacionit tatimor, me saktësi dhe në afatin e paraparë kohor. **Pagesat** – Tatimpaguesit duhet të paguajnë detyrimet tatimore, në afatin e paraparë kohor dhe vendin e caktuar, pa njoftim dhe kërkesë nga ATK.

SJELLJA E TATIMPAGUESIT

Për të punuar në mënyrë të efektshme, ATK-së, i duhet të jetë në gjendje të bëjë dallimin midis tatimpaguesve që e kanë mundësinë dhe gatishmërinë për t'i përmbushur detyrimet tatimore dhe atyre që nuk kanë mundësinë, si dhe gatishmërinë për t'i përmbushur detyrimet tatimore. ATK-ja, duhet medoemos të njihet me arsyet e ndryshme që kanë tatimpaguesit kur vendosin t'i përmbushin apo të mos i përmbushin detyrimet tatimore. Sa i përket mundësive dhe vullnetit për ti përmbushur detyrimet tatimore, tatimpaguesit paraqiten në modelin e mëposhtëm :

- ✚ **Vullneti dhe aftësia e tatimpaguesve për përmbushjen**
- ✚ **Njohuritë për sjelljen e tatimpaguesve**

SEGMENTIMI SIPAS LLOJIT DHE MADHËSISË SË TATIMPAGUESVE NË KOSOVË

Në mënyrë që ATK-ja, të jetë në gjendje të trajtojë larminë e tatimpaguesve, është e nevojshme të bëhet grupimi i tatimpaguesve, pra të ndahen në segmente përkatëse të menaxhueshme, në të cilat do të futen tatimpagues me kushte pak a shumë të ngjashme. Studimet tregojnë se tatimpaguesit me kushte të ngjashme në përgjithësi arrijnë në modele të ngjashme të përmbushjes së detyrimeve tatimore. Për rrjedhojë, segmentimi bazë mbështetet kryesisht te madhësitë dhe sektorët e veprimtarisë dhe këto segmente, do të shërbejnë më pas si pikënisje për identifikimin e mëtutjeshëm të rreziqeve.

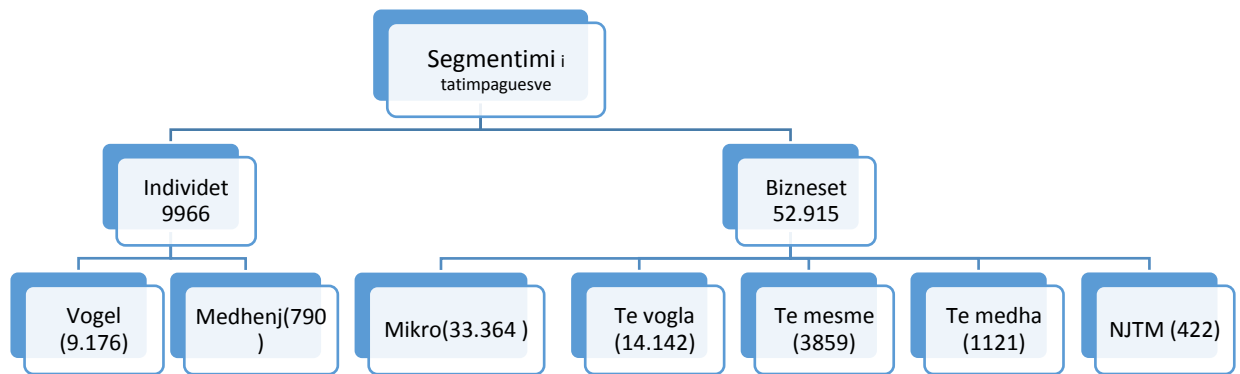

Fig.10. Segmentimi i tatimpaguesve

✚ Segmentimi i përgjithshëm i bizneseve

Kriteret e para të segmentimit për bizneset bëhen në bazë të qarkullimit të deklaruar dhe pagesat e kryera në vitin 2010. Më poshtë jepen përqindjet që zë secili segment. Mos deklaruesit janë paraqitur në vete, por janë përfshirë në segmentin “mikro”, megjithëse disa prej tyre, mund t’i përkasin segmentit të bizneseve të vogla ose segmentit të bizneseve të mesme.

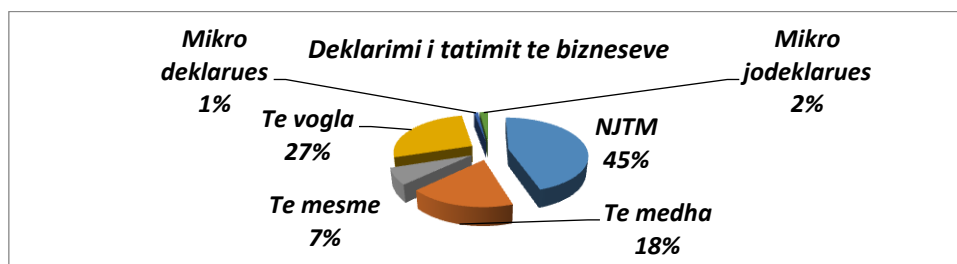

Fig.11. Pjesëmarrja e bizneseve sipas madhësisë së tyre .

ANALIZA E RREZIKUT DHE VENDOSJA E PRIORITETEVE MES RREZIQEVE

✚ Procesi i menaxhimit të rrezikut

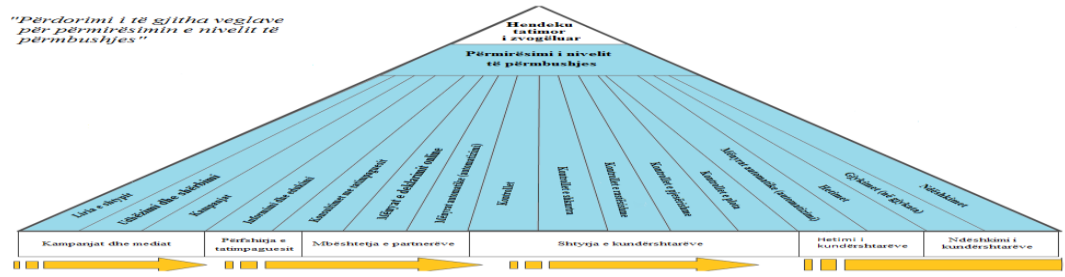
Sipas rekomandimit të OECD-së, ATK-ja, do të zbatojë një model të administrimit të rreziqeve, për të siguruar identifikimin, analizimin dhe vendosjen e prioriteteve mes rreziqeve të hendekut tatimor dhe ndërhyrjeve të lidhura me to. Ky model, duhet të sigurojë gjithashtu, që kundërpërgjigjet të vlerësohen lidhur me efektin e tyre dhe efektivitetin e kostos.

Fig.12. Procesi i menaxhimit të rrezikut në Strategjinë e Përmbushjes

✚ Veprimet e trajtimit të rrezikut

Zgjedhja e produkteve dhe veprimtarive, do të varet nga natyra e rrezikut që do të trajtohet dhe nga karakteristikat e grupit të synuar. Veprimet e planit mund të jenë si më poshtë:

Veprimet në të majtë të figurës janë më pak të kushtueshme dhe duhet të merren në konsideratë përpara se të zbatohen veprimet më të kushtueshme. Nga ana tjetër, veprimet e kushtueshme, në të djathtë nuk duhen lënë jashtë, nëse rreziku kërkon, për shembull, një nivel të caktuar kontrollësh. Shpeshherë, rrugë më e efektshme dhe efiçente është ndërlidhja e veprimeve (nga e majta në të djathtë të figurës). Për rrjedhojë, e rëndësishme është edhe renditja kohore e veprimeve. Po kështu, ide e mirë është të sigurohet që tatimpaguesit të njihen me kërkesat e legjislacionit, përpara se të kryhen veprimet e kontrollit. Përfshirja e medieve, mund ta rrisë efektin e veprimeve të informimit dhe kontrollit, duke qenë se kështu informohet një numër më i madh tatimpaguesish, lidhur me fokusin e ATK-së. Bashkëpunimi i mëtejshëm me përfaqësuesit e tatimpaguesve, mund ta mbështesë kohëzgjatjen e përmbushjes së detyrimeve tatimore.

VLERËSIMET E RAPORTEVE NDËRKOMBËTARE DHE LEHTËSITË NË PAGESË TË TATIMEVE

Kosova është e ranguar në vendin e 43 për pagesë të tatimit nga 184 vende, në raportin e Bankës Botërore

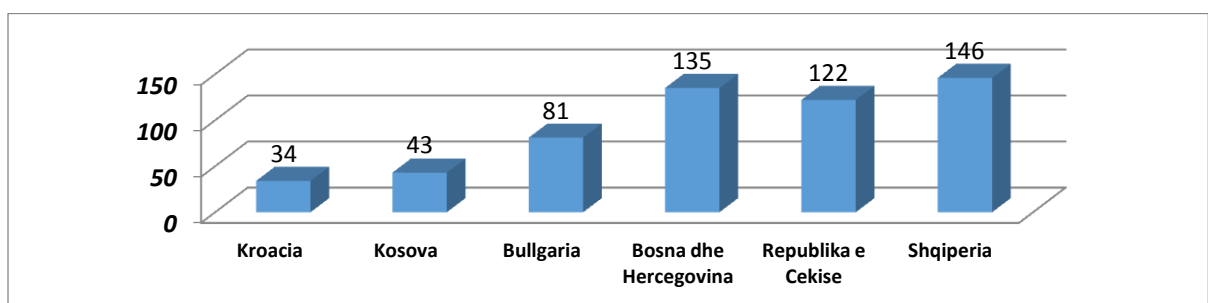

Fig.13. Renditja e Kosovës në pagesën e tatimeve, në krahasim me praktikat më të mira dhe ekonomitë e zgjedhura

Ekonomia perzgjedhur	e Pagesat (numri per vite)	Koha (oret per vit)	Shkalla totale e tatimit (% ne fitim)
-----------------------------	------------------------------------	----------------------------	---

Kosova	33	162	15.4
Ekonomite krahasuese			
Shqiperia	42	357	31.7
Bosna dhe Hercegovina	40	407	25.5
Bullgaria	13	454	27.7
Kroacia	19	196	19.8
Republika e Cekise	8	413	48.1

Tab.6. Shkalla totale e tatimit

KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Në bazë të këtij punimi shkencor mund të konkludojmë se Administrata Tatimore e Kosovës në vitin 2013 ka arritur progres sa i përketë ofrimit tëshërbimeve më të mirë ndaj tatimpaguesve. Kjo është bërë përmes deklarimit elektronik, zhvillimit dhe avancimit të sistemit për trajtimin e rreziqeve, si dhe menaxhim më të mirë të përmbushjes. Të gjitha këto veprime të marra, kanë ndikuar që Administrata Tatimore t'i tejkalojë të hyrat në raport me planin, si dhe të ketë rritje të të hyrave në raport me vitin 2012. Megjithatë, përkundër progresit, vlerësimi ynë për Menaxhimin Financiar dhe Kontrollin ka nxjerr në pah disa dobësi në fushën e të hyrave siç janë: mos realizimi i kontrolleve sipas planit, trajtimi jo i mjaftueshëm i borxheve të vjetra dhe monitorim i pa mjaftueshëm i marrëveshjeve për pagesa me këste. Po ashtu edhe në fushën e shpenzimeve përmes prokurimit kontrollet nuk ishin konsistente gjatë tërë vitit. Sipas Komisioni Europian ATK ka pasur edhe disa përparime në fushën e ndryshimeve në legjislacion, përkushtimin e ATK-së për ngritjen e përmbushjes vullnetare, deklarimi elektronik dhe lehtësitë për regjistrimin e biznesit përmes One-Stop-Shop. KE *“ATK ka arritur përparim të konsiderueshëm në reformimin dhe modernizimin e administratës tatimore”*. Zhvillimet më të rëndësishme ishin:

- ✚ Futja në përdorim e deklarimit elektronik (e-filing);
- ✚ Krijimi i një pike të vetme për regjistrimin e tatimpaguesve përmes agjencisë shtetërore të regjistrimit;
- ✚ Hapja e qendrës moderne për shërbime për tatimpagues; dhe
- ✚ Zbatimi i Planit për Trajtimin e Rreziqeve.
- ✚ Vlerësimet e raporteve ndërkombëtare Lehtësitë në pagesë të tatimeve
- ✚ Kosova është e ranguar në vendin e 43 për pagesë të tatimit nga 184 vende, në raportin e Bankës Botërore

Ndërsa si rekomandime për ATK-në të këtë bashkëpunim më të mirë me MEF për ndarjet buxhetore për paga dhe meditje, më ç'rast financimi i pagave duhet të bëhet në mënyrë transparente ,të gjitha marrëveshjet për pagesa të borxheve me këste të procesohen në Modulin e Detyrimeve, si dhe të rritet monitorimi i përmbushjes së obligimeve që dalin nga marrëveshjet për pagesa të obligimeve me këste .

LITERATURA

- Administrata tatimore e Kosovës
- Banka Qendrore e Kosovës
- Ministria e Financave të Kosovës
- Raporti i Fondit Monetar
- Raporti i Bankës Botërore
- Enti i Statistikave të Kosovës
- http://www.oag-rks.org/repository/docs/RaportiAuditimit_ATK_2013
- <http://mf.rks-gov.net/sq-al/DEPARTAMENTET/Departamenti-i-Tatimit-ne-Pron%C3%AB>
- <http://tatimineprone-rks.org/>
- <http://www.bqk-kos.org/?cid>
- Vizita në ATK
- Realizimi i pyetsorit për marrjën e informatave të nevojshme
- http://www.atk-ks.org/wp-content/uploads/2011/11/strategjia_e_permbushjes_2012-2015
- Sabri Kadriu “Financa publike “
- Sabahudin Komoni “Financa”
- Kabelo Moeti (editor) ,T.Khalo ,J.Mafunisa,S.Nsingo ,T.Makando “ Public finance fundamentals
- Harvey S. Rosen “Financa Publike “
- Sherif Bundo “Finance “
- M.Robinson “Public finance “
- <http://www.atk-ks.org/wp-content/uploads/2010/09/raporti-i-punes-per-vitin-2013.pdf>
- <http://www.atk-ks.org/wp-content/uploads/2012/04/Prezantimi-vjetor-i-punes-2013.pdf>
- <http://www.atk-ks.org/publikime/raportet-vjetore/>
- <http://www.bis.org/cbanks.html>.

MENAXHIMI I KONCESIONIMIT NË SEKTORIN E UJIT TË PIJSHËM ME PARTNERITET PUBLIK-PRIVAT (PPP) PROCESI I KONCESIONIMIT TE N.P.N. “PROAQUA” NE STRUGE

Doc.D-r Vait Ajro

Universiteti Nderkombetar i Struges

Fakulteti i shkencave ekonomike

v.ajro@eust.edu.mk

vaitajro@yahoo.com

Abstrakt

Zhvillimet e planifikuara socio-ekonomike te nje vendi kanë priteshmëri si te tilla, sidomos gjatë periudhes se tranzicionit ekonomik, mirpo në periudhën e implementimit te planeve zhvillimore ekonomike, shkaktohen probleme te shumta dhe të pa parashikuara për mirëfunksionimin e ndermarjeve publike (NP), dhe shpesh i bene ato te pasukseshme dhe te papershtatshme per tregun e lire. Sidomos kur kemi te bejme me menaxhimin e ndermarjeve publike ne nivel komunal, ato shfaqen si organizata shoqerore me interes publik, te cilat veshtire i pershtaten zhvillimeve socio-ekonomike dhe perballjes me realitetin ne treg, gjatë dhenies se sherbimve ndaj konsumatorit, si burim i vetem financiar per ekzistence ekonomike. Gjithashtu, problemi kryesore është veshtirësia e menaxhimit me ato, kur dihet se themeluesi në rastin konkret në Republikën e Maqedonisë emëron anëtarët e Keshillin Drejtues dhe të Keshill Mbikqyres, kurse Kryetari i Komunes emëron Drejtorin e Ndermarjes Publike, me cka krijohen organe drejtuese paralele dhe jofunksionale sipas ligjeve ne fuqi, Ligjit per Ndermarje Publike dhe Ligjit per Shoqeri tregtare. Prandaj zgjidhja e përshtatshme e kësaj situatë do te ishte koncesionimi me menaxhim, sipas Ligjit per Partneritet publik-privat dhe koncesionim. Ne rastin studimor Ndermarja Publike Nderkomunale (NPN) “PROAQUA” me seli ne Struge është themelar nga Keshillat e Komunave te Ohrit dhe te Struges, emerimi i anetareve te Keshillit Drejtues dhe te Keshillit Mbikqyres behet nga te dy Keshillat e Komunes, kurse Drejtori i NPN “PROAQUA” zgjidhet nga Kryetari i Komunes se Ohrit me miratim paraprak nga Kryetarit te Komunes se Struges. Veshtiresite e menaxhimit ne rastin konkrete kane te bejne me konflikete e pushteteve dhe sigurimin e mjeteve financiare per qendrueshmeri dhe arsyetueshmëri ekonomike, ne sherbim te konsumatoreve-qtetareve, duke e ruajtur rolin e mbrojtësit te interesit publik ne komunat ku vepronë dhe ushtron detyrat kjo ndërmarrje, gjatë menaxhuar me resurset ekonomike qe disponon.

Fjalët kyçe: (Ndërmarrjet Publike, Menaxhimi, Koncesionimi;)

CONCESSION MANAGEMENT IN DRINKING WATER SECTOR WITH PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP (PPP)

Process Concession N.P.N. "Proaqua" - Struga

Doc.D-r Vait Ajro

International University of Struga

Faculty of Economic Sciences

v.ajro@eust.edu.mk

Abstract

Developments planned socio-economic development of a country's expected are as such, during the period of economic transition, but over the implementation of economic development plans, are caused numerous problems and unpredictable in good functioning of public enterprises (PE), and often made them successful without appropriate and without the free market. Especially when it comes to the management of public enterprises at the municipal level, they appear as social organizations of public interest, which suited difficult socio-economic and market facing reality, while giving serv to the consumer, as the only source of financial for economic existence. Also, the main problem with the present difficulties of managing them, knowing that if concrete founder appoints the Management Board and the supervisory board, while the Mayor appoints the Director of Public Enterprise, which create parallel and dysfunctional governing bodies under the laws in force, the Law on Public Enterprises and the Law on Business Associations. Therefore their only solution would be to manage their concession, according to the Law on public-private partnership and concession. In the present case inter Public Enterprise (NPN) "PROAQUA" based in Struga, as founder of the Municipal Councils appear Ohrid and Struga, appointment of members of the Board of Directors and the Supervisory Council, made from two Municipal Councils, and Director NPN "PROAQUA" chosen by Mayor of Ohrid with prior approval by the Mayor of Struga. Management difficulties in the concrete case concerning the conflict of powers, and providing financial resources for sustainability and economic justification, on customer service-citizens, while maintaining the role of defender of the public interest in municipalities where responds and performs tasks, manage the economic resources available.

KEYWORDS: (Public Enterprises; Management; Concession;)

Parathënie

Kjo qasje studimore që ka të bëjë me sektorin e ujit të pijshëm dhe me transformimin e mundshëm të menaxhimit me ndërmarjet nga publik në atë privat, ka për synim ngritjen e vetëdijes publike, nga konsumatori i thjeshtë i këtij shërbimi deri tek ata që kanë në dorë vendimarrjen për një shërbim sa më cilësor dhe bashkëkohor.

Githsesi, kemi të bëjmë me një dukuri jo dhe aq të përhapur në vend dhe në rajon, prandaj kontributet e tilla të studimeve ekomike dhe shkencore në këtë fushë mund të japin shtytje proceseve të filluara apo të përfunduara gjatë transformimit të ndërmarjeve publike nga menaxhimi publik në atë privat.

Rasti studimor ka të bëjë me një situatë dhe një fazë ku procesi ka përfunduar nga aspekti ligjor dhe procedural, por qështja e mos-filimit të zbatimit të një procedure të gjatë të tenderimit për dhënien me koncesion të menaxhimit të NPN Proqaua me seli në Strugë, qëndron tek vendimarrja politike e autoriteve të njësisve vendore si themeluese të Ndërmarrjes Publike Ndërkomunale-Proqaua, e cila menaxhon shërbimet e ujit të pijshëm dhe të kanalizimit me pastrim në rajonin e Ohrit dhe të Strugës.

Realizimi i plotë i këtij projekti kaq të rëndësishëm për komunitat në fjalë do të jetë një shembull i mirë për sektorin e ujit të pijshëm me ndikim në vend dhe në rajon duke ofruar shërbim publik tek konsumatorët me një standard të ri dhe bashkëkohor, në kohezion me nivelin social-ekonomik të një vendi në tranzicion ekonomik dhe politik deri në integrimin e plotë të vendit në strukturat euroatlantike.

Hyrje

Menaxhimi me ujë të pijshëm në sektorin publik paraqet një sfidë në vetë, me çka kemi të bëjmë me një shërbim publik, delikat dhe të përgjegjshëm si nga aspekti social, ekonomik edhe shëndetësor. Ky kompleksitet i shërbimeve publike, e bënë këtë sektor të rëndësishëm dhe të domosdoshëm që të funksionojë pa ndërprerje dhe pa gabime të rënda gjatë funksionimit për shëndetin dhe mirëqënien e konsumatorëve. Gjithashtu kemi të bëjmë edhe me zhvillimin e një shoqërie moderne dhe bashkohore gjatë planifikimit të infrastrukturës urbanistike dhe planifikimit hapsinor të një qyteti apo njësisë vendore, me të gjitha shërbimet e nevojshme, që mirëqënia dhe komoditeti i popullatës ti përshtatet ambientit jetësor. Ky standard bashkëkohor kërkon impenjim dhe investim kolosal për shoqëritë në zhvillim, prandaj synimet e një shoqërie moderne, shpesh herë mbeten një ëndërr e pa realizuar, vetëm pse nuk kanë plotësuar kushtin e domosdoshëm të shërbimit të plotë me ujë të pijshëm dhe largimin, pse jo dhe pastrim të ujrave të zeza. Shoqëritë me tranzicion të vonuar dhe të lodhshëm, për popullatën e cila paraqet konsumatorin në rastin konkret, ballafaqohen me probleme jetike, siç është mungesa e ujit të pijshëm apo mungesa e kanalizimit, ashtu që zhvillimi ekonomik varet drejtpërdrejt nga investimet në këtë sektor. Periudhat kohore të planifikimit deri tek realizimi i projekteve në këtë sektor janë të gjata dhe të mundimshme për arsye teknike dhe financiare që vështirësojnë

edhe më tej arritjen e synimeve për një zhvillim sa më të shpejtë me standarde europiane. Ndërmarrjet publike janë të trashëguara nga sistemi i kaluar i shoqërisë dhe të njëjtat kanë ngelur pa u ndryshuar nga mënyra dhe sistemi i menaxhimit. Ligjet që e rregullojnë këtë lëmi kanë evoluar dhe kanë ndryshuar herë pas here, kurse Ndërmarrjet publike mbeten pa lëvizje dhe avancim në drejtim të zhvillimit ekonomik dhe plotësimit të standardeve europiane, për ku vendi dhe rajoni pretendon të anëtarësohet. Jo pse këto ndërmarrje nuk e kanë kryer funksionin dhe detyrat e tyre për shërbimet në fjalë, por ato nuk e kanë mundësinë e mirëfunksionimit të tyre për shkaqe organizative dhe për shkaqe ligjore, ku vërehet pamundësia e financimit për zhvillim ekonomik, njëkohësisht dhe pregaditja teknike dhe kadrovike e tyre për një shërbim bashkëkohor në raport me konsumatorin e ditëve të sotme. Jemi dëshmitarë të një evolucioni tekniko-teknologjik, të ngritjes dhe vetëdijes sociale dhe ekonomike të shoqërisë e cila lëviz dhe qarkullon në vend, në rajon dhe në shtetet europiane me zhvillim ekonomik. Kjo kategori e konsumatorit duke u kthyer në vendbanimin e tyre me të drejtë kërkojnë një jetë sa më të mirë dhe të ngjajshme me vendet e zhvilluara. Prandaj, kërkesat e kohës dhe të nevojës të konsumatorit, me të drejtë paraqesin problemin kryesor të planifikimit ekonomik, social, urbanistik dhe hapsinor për uji të pijshëm dhe kanalizim, ku barra kryesore rëndon tek mirëmenaxhimi dhe planifikimi resurseve njerëzore, teknike dhe financiare, që në këtë rast i posedon ose duhet ti ketë një Ndërmarrje publike në sektorin e ujit të pijshëm. Mirpo, ndërmarrjet publike sot ballafaqohen edhe me një problem tjetër, gjatë faturimit të shërbimit, konvertimi në mjet financiar për nevojën e vazhdimësisë së punës, për të qënë në krye të detyrës që i takon sipas ligjit, por paradoksi i vërtet është kur NP nuk arrijnë të plotësojnë normat e planifikuara të inkasimit, këtu fillonë problemi pasi që lëndohet sistemi financiar i tyre dhe tregohet paqëndrueshmëri ekonomike, në raste të veçanta dhe paarsyetueshmëri ekonomike për ekzistencë të Ndërmarrjeve publike, sepse ato paraqesin barrë financiare edhe për Komunitat edhe për shoqërinë. Nuk mundet të ketë në njërin anë faturim të mjaftueshëm të shërbimit të ujit të pijshëm dhe kanalizimit me pastrim të ujërave të zeza dhe nga ana tjetër inkasim i ulët i mjeteve financiare për mbarvajtjen e shërbimeve publike! Situata ende më e pakuptimtë në këtë sektor do të ishte kur Ndërmarrjet publike vazhdimisht paraqesin raporte financiare me humbje, dhe të njëjtat raporte kalojnë dhe miratohen nga organet drejtuese deri tek themeluesi i cili është organ përgjegjës për ndërmarrjet publike në fjalë. E gjithë kjo situatë paradoksale që në të shumtën e rasteve tregohet si normale dhe justifikohet me ndikimet politike dhe me vështirësitë e menaxhimit. NP qëndrojnë si të plagosura përball konsumatorit vigjilent dhe të zgjuar që nuk paguan shërbimin publik si detyrë dhe obligim ligjor vetëm e vetëm pse, një ditë në muaj konsumatori ngelet i pakënaqur nga shërbimi publik me uji të pijshëm! Sigurisht që e drejta qëndronë në anën e konsumatorit dhe detyrat e pa zbatuara i takojnë NP, megjithatë fatkeqësia më e madhe në këto kushte i ka kapluar të dy palët dhe problemin nuk mundet ta zgjedhin palët të cilat duhet të bashkëpunojnë mes veti. Por, pala e tretë në këtë rast do të ishte themeluesi i shërbimeve publike Këshilli Komunal, duke qëndruar si arbitër midis organit që zbaton detyrat e marra ndaj konsumatorit, i cili pret që shërbimi të jetë i plotë dhe sa më bashkëkohor kundrejt pagesës dhe vlerës së produktit. Edhe në këtë rast nuk është arritur ndonjë progres i mirë për sa i përket organit më të lartë, themeluesit të NP që të sjellë rregulla dhe ligje në

favor të të dyja palëve. Kjo situatë lë shumë për të dëshiruar sepse të zgjedhurit e popullit, Këshilltarët Komunal, nuk kanë arritur deri më sot të saktësojnë raportin midis NP dhe konsumatorit. Por këtë raport e ka në dorë ligjet dhe direktivat e Qeverisjes qendrore të cilat në të shumtën e rasteve gjatë miartimit të dispozitave ligjore që rregullojnë këtë lëmi, nuk e konsultojnë aspak qeverisjen vendore, dhe kështu problemi thellohet dhe përfundon në një rreth vicioz.

1. OBJEKTIVAT

Objektivat e studimit janë :

- Identifikimi i fushave kyçe në zhvillimin e menaxhimit me PPP-së, ku hulumtimi dhe debatet e mëtejshme janë të nevojshme.
- Të sigurojë njohuri për sistemet dhe proceset e nevojshme për të maksimizuar arritjet dhe të kufizojë ndikimet negative që rrjedhin nga përdorimi i modelit të PPP-ve.
- Ngritja e vetëdijes në mesin e palëve të interesuara në sektorin publik dhe privat për qasjen mbi alternativat që ofron shërbimi në sektorin e ujrave që kanë për qëllim për të përmirësuar qëndrueshmërinë dhe efikasitetin e shërbimeve publike.
- Të kontribuojë në debatin në lidhje me dobinë dhe pasojat e PPP-ve, në Republikën e Maqedonisë dhe në rajon, në mënyrë që të ndihmojë për të hapur një rrugë të re përpara, për më shumë planifikime strategjike kombëtare me modelin e menaxhimit me PPP-në, si formë konsensuale dhe bashkëpunuese.

2. PYETJE KËRKIMORE

Pyetjet kërkimore të mëposhtme janë:

- Pse duhet të krijohen PPP-të, cilat ishin objektivat e tyre dhe deri në çfarë mase kanë këto objektiva do të përmbushen ? Cilat janë ndikime pozitive dhe negative të PPP-së? Cilët faktorë kanë kontribuar për këto ?
- Në lidhje me ofrertat e shërbimeve të deritanishme çfarë mund të kontribuojë modeli i menaxhimit me PPP, sa mund të arrihet në aspektin i efikasitetit, cilësisë, qasjes dhe mbulimi gjatë ofrimit të shërbimeve? Cila është NPN - Proaqua si rast për ta studiuar në sektorin e ujrave, fektet financiare në drejtim të tarifave të ngarkuar për konsumatorët, financave kapitalit dhe përfitime financiare ndaj partnerit publik?

- Çfarë pasojash ka modeli i menaxhimit me PPP-në për punët në drejtim të krijimit të vendeve të punës, kufizimet, pagat, kushtet e përgjithshme të punës? Cila është perspektiva e organizatave sindikale gjatë organizimit të punës që do të përfshihen në menaxhimin me modelin e PPP-së në çdo nivel, dhe cila është perspektiva e tyre prej këtij modeli?
- Cilat janë perspektivat e palëve të interesuara në sektorët e ujit dhe të ambientit jetësor, nëse këto raste specifike do të ndikojnë në trajtimin e ardhshëm të opsioneve të PPP-së, në ato sektorë ?
- Cilat janë nevojat specifike për trajnim të grupeve të interes që kanë synim të përfitojnë? Dy fushat kryesore të fokusit të identifikuar për studimet e rasteve janë :
 - a) Ofrimi i shërbimit me efikasitet, cilësia, financat, furnizimi me uji të pijshëm dhe përballueshmëria me sasi të mjaftueshme për konsumatorët.
 - b) Çështjet e marrëdhënieve të punës, të tilla si kushtet e shërbimit, krijimin e vendeve të punës, transferimet , kufizimet dhe mjedisi i punës.

3. PËRZGJEDHJA E RASTIT STUDIMOR

Rasti më i mirë dhe unikat që ky studim trajton lidhur me atë që u tha më lartë, është Ndërmarrja Ndërkomunale Publike (NPN) – Proaqua, e themeluar nga Komuna e Ohrit dhe Strugës për shërbimet publike si furnizimi me ujë të pijshëm, kanalizim dhe pastrim të ujrave ta zeza. Në sektori i ujrave për hulumtim të modelit të menaxhimit me PPP-së është zgjedhur NPN Proaqua me seli në Strugë e themeluar nga Komuna e Ohrit dhe Komuna e Strugës ku përfshihet dhënia në koncesion e menxhimit të NPN Proaqua-s, një operatori të huaj që do të ofrojë shërbime të ujit të pijshëm, kanalizimit dhe pastrimit të ujrave të zeza. Arsyet pse është zgjedhur modeli i menaxhimit me PPP-së, janë me sa vijojnë:

c) Kjo ndërmarje që nga themelimi i sajë ka trashëguar tre ndërmarjet që para 15 viteve kanë funksionuar të ndara, kanë operuar në të dyja komunat me shërbim të ujsellsit dhe kanalizimit, dhe e treta me sistemin e kolektorit dhe qendrën e pastrimit të ujrave të zeza. Projekti për bashkimin e tre ndërmarjeve publike si Ujsjellësi i Strugës, Ujësjetësi i Ohrit dhe Ndërmarrja ndërkomunale për mbrojtjen e liqenit të Ohrit nga ujrat e zeza, në fillim të vitit 2000 u prit me entuziazëm dhe me shpresë se shërbimi publik në këtë fushë do të transormohet rrëjnësisht dhe do të bëhet bashkëkohor. Ashtu dhe u veprua me shumë pompozitet dhe me mjete financiare në formë granti dhe kredie, fillojë të funksionojë NPN–Proaqua me seli në Strugë.

d) Pas disa viteve të funksionimit normal, me vështirësi të theksuara, më saktësisht në vitin 2004, NPN–Proaqua ngarkohet me një kredi tjetër financiare me afro 10 mil Euro duke e ngritur kapacitetin e furnizimit dhe duke ndërtuar infrastrukturën e ujsjellësit dhe kanalizimit në rajonine Ohrit dhe të Strugës. Që nga ky moment sipas studimit dhe

analizave të asaj kohe rezulton se për mungesë të menaxhimit të pa mundur për realizimin e objektivave tekniko-finaciare për arsye politike-ekonomike që ka mbizotëruar në atë periudhë kohore, ashtu që nuk u përmirësua situata, por për kundrazi, NPN-Proaqua u bë ngarkesë për të dyja komunat dhe për konsumatorët e rajonit. Arsya është e thjeshtë: Mosefikasitet ekonomik dhe financiar, paarsyetueshmëri financiare dhe paqëndrueshmëri ekonomike, janë dhe mbeten tre faktorë të mospësuksit të një ideje avangarde dhe bashkëkohore, këto faktorë lidhen ngusht me *mënyrën e menaxhimit*, të drejtat dhe kufijtë e veprimit me NPN që operon në rajonin e Ohrit dhe të Strugës, me shërbimet kryesore, furnizimi me ujë të pijshëm, kanalizim dhe pastrim të ujrave të zeza.

e) Rasti i tillë i mospësuksit, parqet rastin më specifik në veprimtarinë ekonomike të një rajoni dhe të një vendi me aspirata për në BE. Projekti i mirëstudjuar nga konzorciumet europiane dhe nga studjues profesionit europian nuk kanë qenë të përshtatshëm me situatën politiko-ekonomike në vend, modeli i dështuar i menaxhimit përball koherencës së organeve drejtuese në raport me organet shtetërore. Me një fjalë, ideja e transformimit të një NP me kapital financiar të siguar në formë kredie dhe zgjedhja e modeli të gabuar mbi menaxhimin e resurseve publike në të dyja Komunat, bëri që të mos ketë sukses përpjekja për modernizimin e shërbimeve publike në Ohër dhe në Strugë. Sot Komunat e Ohrit dhe e Strugës mbushin plotë dhjetë vjetë që nuk kanë mundësi të kthejnë borxhin në formë kredie ndërkombëtare që ka garantuar Qeveria e RM në emër të Komunave, për llogari të NPN Proaqua me seli në Strugë. Pasi ndryshojë ligji për vetëadministrim lokal, territori i Komunës së Strugës dhe e Ohrit u zgjerua, me çka NPN Proaqua ballafaqohet me sfida të reja përballë vështirësive ekonomike.

f) Gjithashtu pas disa tentativave të Komunave për ndarjen e NPN Proaqua, rezultojë se kredia e marrë bashkarisht nuk i lejon ato ta ndajnë ndërmarrjen dhe ta kthejnë në gjendjen e mëparshme të vitit 2000. Ashtu që agonia në këtë ndërmarrje vazhdonë të sundojë me pakënaqësi ndaj konsumatorit, humbje financiare të vazhdueshme, ngarkesë politiko-ekonomike e komunave dhe moszhvillim teknik dhe kadrovik brenda sajë, që nënkupton rrëshqitje dhe degradim ekonomik dhe financiar me pasoja të rënda për rikoprim apo për rikomponim të ndërmarrjes, për të qenë në krye të detyrës së caktuar për furnizim me ujë të pijshëm, kanalizim dhe pastrim të ujrave të zeza.

4. HAPAT E RASTIT STUIMOR

Studimi do ta trajtojë një rast të veçantë, që është N.P.N. Proaqua, e themeluar në vitin 1998 nga Komuna e Ohrit dhe Strugës. Në këtë rast përfshihet koncesionimi i menxhimit të NPN Proaqua nga një operator i huaj që do të ofrojë shërbime të ujit të pijshëm, kanalizimit dhe pastrimit të ujrave të zeza. Arsytet pse është zgjedhur modeli i menaxhimit me PPP janë me sa vijonë:

- Themelimi i ndërmarrjes së përbashkët
- Investimi dhe zhvillimi infrastrukturor

- Rënie dhe humbje financiare
- Përpjekje për këthim në gjendjen e mëparshme
- **Metodologjia e punës në studimin e fizibilitetit**
 - Baza e të dhënave aktuale
 - Përzgjedhja fillestare
 - Të dhënat dytësore
 - Treguesit specifikë
 - Çështjet metodologjike
- **Raporti mbi gjendjen aktuale**
 - Pjesa teknike: Gjendja e përgjithshme, niveli i kyçjeve të popullatës, humbja e ujit, sistemi i ujsjellësit, kanalizimit, sistemit për pastrimin e ujrave urbane, paisjet operative, efikasiteti energjetik, niveli i të punësuarëve dhe investimet afatshkurtëra.
 - Pjesa komerciale: Të dhëna të përgjithshme, Mjete financiare dhe borxhet, financat, likuiditeti etj.

- **Korniza ligjore**

Ligji për veprimtari komunale

Ligji për ndërmarjet publike

Ligji për koncesione dhe PPP

Ligji për ujrat

Ligji për shoqata tregëtare

Ligje të tjera relative si ato për tatimet etj.

Konkluzat lidhur me opcionet juridike

- **Modelet institucionale**

Modeli institucional mundëson që: Pronën dhe infrastrukturën e lë në duart e Komunave. Zvogëlimin e harxhimeve në Proaqua, në kufirin e mundësisë për të qenë e aftë ti paguaj shfrytëzuesit e shërbimeve. Masa për restaurim, duke marrë parasyshë zvogëlimin e harxhimeve për të punësuarit me zgjidhje të pranueshme sociale dhe politike.

- **Qasje teknike / masa dhe parashkime**

- Baza e të dhënave

- Shpenzime operative

Mirëmbajtja dhe riparimi; energjia; materiale të përdorura dhe mbetja; të punësuarit;

Programe për përmirësime operative:

- për ujin e pa faturuar
- për efikasitetin energjetik
- për menaxhim me paisjet
- për shkallën e pagesave

- **Implikimet financiare**

- **Mbështetja e parashikimeve**

- Huamarrje; Logaritja e amortizimit; Tarifat/çmimet; Inflacioni; Financimi i paisjeve të kompanisë koncesionare; Të punësuarit; Shkalla e pagesës; Programi për përmirësim; Shlyerje e borxheve; Të hyra operative; Koncesioni; Të ardhurat për PROAQUA-n

- Biznis plani për koncesionerin
- Biznis plan për Proaqua
- Përshkrimi i potencialeve

- **Programe kryesore për investim**

- Investime operative

- Ndërrimin e rrjetit; Modernizimi i objekteve për pastrimin e ujit; Modernizimi i largimit të ujrave të zeza; Ripërtirja e paisjeve&mjeteve;

- Investime për rritjen e shërbimeve

- Rrjeti i ujësjellsit; Rjeti i kanalizimit

- Investimet për përforcimin e kualitetit dhe ruajtjen e standardeve të UE

- Pastrimi i ujrave të zeza;

- **Qëndrimet**

Studimi i fizibilitetit u kompletua në një takim me bazë diskutimi të palëve të interesuara më datë 21.10.2009, nga ky takim lindën disa mendime:

- Nga frika se qeveria mund të refuzojë ndarjen e PROAQUA-s, sepse në të kaluarën është dëshmuar se e ka penguar ndarjen në tre njësi të mëparshme!

- Kanë shpresë me rëndësi të veçantë sidomos nga partneri privat të investojë së paku 10 mil Euro pa marrë parasyshë se kush do të zgjidhet!
- Duke konsideruar se mbi –punësimi dhe jo-efikasiteti i menaxhimit të PROAQUA-s në raport me konsumatorët do jenë problemet e trashëguara nga më parë por tani nga menaxhuesit e ndërmarjes dhe Krytarët e Komunava shprehin gadishmëri dhe mendojnë se Partneri privat nuk duhet të shqetësohet!

5. PROCESI I TENDERIMIT DHE OFERTA E PARTNERIT PRIVAT

- Studimi i fizibilitetit viti 2010; Vendimi i KD të PROAQUA-s; Vendimet e Këshillave të Komunave; Formimi i Komisionit për tenderim; Shpallja e Tenderit viti 2011; Aplikimi – Dy kompani të huaja; Vendimi i komisioni për fituesin; Shpallet fitues AQUALIA – Spanja; Kontrata - Negociatat vazhdojnë...!

Inflation rate	Inflation rate	Inflation rate	Inflation rate	Inflation rate	
37.57	38.32	39.09	39.87		
10.02	10.22	10.42	10.63		
15.03	15.33	15.64	15.95		
24,606,048	24,606,048			258,317,041	
163,870,430	142,127,250	88,828,750	117,553,750	121,665,000	686,520,943

%	Koncesioni gjatë 4 viteve të para për 35	Ivestime gjatë 7 vitve të para për 35 vjet
40	258,317,041 den ose 4.210.567 euro	686,520,943 den ose 11.190.290 uro
28	258,317,041 den ose 4.210.567 euro	594,825,943 den ose 9.695.662 euro
23	188,615,392 den ose 3.074.430 euro	564,260,943 den ose 9.197.453 euro
0	32,808,063 den ose 534.771 euro	319,740,943 den ose 5.179.803 euro

Sherbimet	2012	2013
Tariff increase (%)	35%	5%
Residential Tariff Water (MKD)	34.43	36.83
Residential Tariff Sewage (MKD)	9.18	9.82
Residential Tariff Wastewater (MKD)	13.77	14.73
Concession Fee payments (MKD)	139,403,297	69,701,649
Investment (MKD)	27,328,167	25,147,597
Tariff increase (%)	18%	10%
Residential Tariff Water (MKD)	30.09	33.70
Residential Tariff Sewage (MKD)	8.02	8.99
Residential Tariff Wastewater (MKD)	12.04	13.48
Concession Fee payments (MKD)	69,701,649	69,701,649
Investment (MKD)	27,328,167	25,147,597
Tariff increase (%)	18%	5%
Residential Tariff Water (MKD)	30.09	32.20
Residential Tariff Sewage (MKD)	8.02	8.59
Residential Tariff Wastewater (MKD)	12.04	12.88
Concession Fee payments (MKD)	69,701,649	69,701,649
Investment (MKD)	27,328,167	25,147,597
Tariff increase (%)	Inflation rat	Inflation rate
Residential Tariff Water (MKD)	25.50	26.01
Residential Tariff Sewage (MKD)	6.80	6.94
Residential Tariff Wastewater (MKD)	10.20	10.40
Concession Fee payments (MKD)	8,202,016	8,202,016
Investment (MKD)	27,328,167	25,147,597

2014	2015	2016	2017	2018-2047	TOTAL
-------------	-------------	-------------	-------------	------------------	--------------

Nr.	Item - Artikulli	Estimated Cost (m.€) Estimated Cost (m. MKD)	City
1	GIS	0.1 - 6.1	Strugë
2	GIS	0.1 - 6.1	Ohër
3	SCADA	0.3 – 18.3	Struga
4	SCADA	0.35 – 21.35	Ohër
5	EBRD drinking water network replacement: 10 km	1 - 61	Ohër
6	WW Main Pipe Insulation: 3,5 km (200-800 mm)	0.35 – 21.35	Ohër
7	Asbestos-Cement drinking water network replacement: 4 km main pipe (400 mm)- 20 km City centre (100-200 mm)	2.4 – 146.4	Strgë
8	Asbestos-Cement drinking water network replacement: 12-13 km (80-300 mm)	1.5 – 91.5	Ohër
9	AMR Water Meters (NO INFORMATION)		Strugë
10	AMR Water Meters: 13.000 units	1.9 – 115.9	Ohër
11	WWTP Capacity increase (2nd Phase)	7 - 427	Strugë
12	Rain water network: 20-25 km (300-800 mm)	2 - 122	Ohër
13	Rain water network: 5 km (300-600 mm)	0.5 – 30.5	Strugë
14	New drinking water connection (20.000):	6.6 – 396.5	Strugë
15	New spring water intake (6.000 inhabitants)	4 - 244	Ohër
	TOTAL	28 - 1708	PROAQUA

6. PËRFUNDIMI

Gjendja e palakmueshme materiale dhe financiare ne PROAQUA-s, tregon qartë se periudha e transformimit të ndërmarjeve publike është tejzgjatur dhe gjendja sa vjenë e bëhet e papërballueshme.

1. Potenciali material, ekonomik dhe kadrovik në PROAQUA-s jep shpresë për mundësinë e tejkalimit të situatatë, sepse resurset natyrore të ujit të pijshëm janë treguesi më i mirë për nga cilësia dhe sasia që kanë burimet në këtë rajon.
2. Nënshkrimi i kontratës me koncesionerin-partnerin privat duhet sa më parë të nënshkruhet nga partneri publik dhe atë nga dy Kryetarët e komunave të Ohrit dhe të Strugës për këto arsye:
 - Hapet rruga e investimeve direkte me kapital të huaj privat.
 - Paguhet borxhi-kredia ndaj EBRD-së, problem ky që e ka dëmtuar rëndë. buxhetin e Komunës së Strugës.
 - Zvogëlimi i numrit të të punësuarëve do të reduktohet në atë masë sa vetë buxheti i palnifikuar ka mundësi ti përballojë.
 - Ndërhyrja urgjente në infrastrukturë me investime direkte do të lehtësonte punën e mirëmbajtjes dhe zgjerimit të rrjetit për furnizim, duke dixhitalizuar të gjithë infrastrukturën që nga burimet e ujit deri te konsumatori
 - Plotësohen dhe ruhen standardet e BE për këtë sektor të rëndësishëm në shoqëri.
 - Konsumatori më në fund do të shërbehet dhe do të këthrrhet në partner real.

7. LITERATURA

- Ligji për koncesione dhe PPP në RM
- Arkivi i NPN “Proaqrua”-Strugë
- Dokumentacioni i tenderit

Sfidat e shteteve në zhvillim për adoptimin e koncepteve të Bazelit dhe ndikimet në R.Maqedonisë

Jeton Shaqiri¹,

¹International University of Struga, j.shaqiri@eust.edu.mk

Abstract

Institucionet bankare duhet të jenë më të qëndrueshme nga ndryshimet ekonomike në të ardhmen. Standartet e Bazel III do të forcojnë sistemin bankar dhe do ta bëjnë më imun nga ndryshimet ekonomike. Parashtrohet pyetja cilat do të jenë efektet e Bazel III për sistemin bankar në Republikën e Maqedonisë? Përdersa tregjet financiare në mënyrë graduale po përmirësohen pas krizës globale ekonomike, sistemet rregulluese në botë po mundohen në sjelljen e rregullave të reja të cilat do të përgatisin sistemin bankar nëpërmjet rritjes së kapitalit nga këto zhvillime ekonomike në periudhën e ardhshme. Bëhet fjaë për masa të cilat do ta rrisin kapitalin dhe do rrisin likuiditetin e bankave. Cilat do të jenë efektet e këtyre masave në sistemin bankar të RM-së?

Në vitin 2012, FSI ka kryer një studim mbi zbatimin e Bazel II, në juridiksionet që nuk janë as anëtarë të Komitetit të Bazelit mbi Mbikëqyrjen Bankare (BCBS) dhe as anëtarë të Bashkimit Evropian. Metodologjia e përdorur në këtë studim është e ngjashme me atë të miratuar nga BCBS në tetor 2011 për raportin e tij mbi përparimin e Basel II.

Mbeshtetur ne te dhenat e raportit te inspektimit te realizuar ne kete periudhe mbi implementimin e Basel II ne rajonin e Ballkanit perkatesisht ne shtetet : Shqiperi, Kosove, Maqedoni, Mal i Zi, Serbi dhe Bosnje Hercegovine, duket qarte qe vendi qe i ka dhene me shume perparimi implementimit te rregullave dhe standarteve te Basel II eshte Serbia me vleresim 4 (rregullore ne fuqi). Me pas renditen vendet e Maqedonise dhe Malit te Zi te cilat shfaqin te njejten ecuri zbatimi ne lidhje me elementet e inspektuara kryesisht me vleresimin 3 (rregulla te publikuara) dhe 4 (rregullore ne fuqi).

Keywords: Fsi, BCBS, BASEL II, BASEL III

1.1 Sfidat me te cilat perballen vendet ne zhvillim ne adaptimin e BASEL II

Shqetësimi kryesor lidhet me nevojën për tu mbështetur në vlerësimin (Rating) e agjensive të jashtme për llogaritjen e kërkesave të kapitalit minimal. Aktualisht agjensitë e brendshme vlerësuese mungojnë totalisht në vende si Maqedonia ose janë pak të zhvilluara në shumë vende jashtë OECD-se. Nga ana tjetër në pjesën më të madhe të këtyre ekonomive shumë ndërmarrje të vogla nuk mund ta përballojnë të jenë klient të agjensive vlerësuese ndërkombetare. Meqënëse huamarrësit e pavlerësuar (unrated) nga agjensitë ndërkombetare të vlerësimit do të shënohen me 100% risk sipas Basel II, fillimisht shumica e kredive të brendshme mund të përfundojnë në këtë kategori (100% risk). Kjo mund të reduktoje analizën sensitive të riskut të sistemit të ri (Basel II) duke e përfruar ose duke e bërë të njëjtë me Basel I. Për më tepër, në disa vende (Maqedoni), bankat mbajnë një pjesë të konsiderueshme të bonove të thesarit të qeverisë. Sipas Basel I, ekspozimit të bankës ndaj qeverisë të përcaktuara në monedhen vendase i është caktuar 0% peshë risku pavarësisht nëse risku i kredisë qeveritare është vlerësuar (rated) ose jo.

Sipas Basel II, është e mundur që kredisë qeveritare t'i caktohet një mase risku ndërmjet 0% deri në 150%, mundësisht 100% meqe ajo bie në kategorinë e pavlerësuar (unrated). Kjo tregon që në një vend me tipare të tilla sa më sipër (p.sh Maqedonia) sistemit bankar do t'i duhet të rrisë alokimin e kapitalit për të qënë në përputhje me nivelin minimal të raportit.

Një tjetër synim i rëndësishëm i Basel II është të forcojë disiplinën e tregut duke zhvilluar një sërë kërkesash për dhënien e informacionit. Në ekonomitë në zhvillim ka mjaft vend për përmirësim në drejtim të lejimit të pjesëmarrësve të tregut në vlerësimin e informacione kyçe në ekspozimin ndaj riskut, procedurat e vlerësimit të riskut dhe mjaftueshmërisë së kapitalit. Sidoqoftë, në periudhen afatshkurtër, dhënia e informacioneve mund të ketë edhe disa implikime negative sidomos në ekonomitë në zhvillim si Maqedonia ku reagimi i publikut ndaj informacioneve të ndryshme mund të jetë mjaft i ashpër. Publiku në Maqedoni reagon veçanërisht keq ndaj lajmeve të ashpra për sektorin bankar ose për një bankë të veçantë dhe tenton të injorojë çfarë ka positive për to. Kjo tregon se nxitja e dhënies së informacionit bankar sipas standarteve të kërkuara nga Basel II mund të bëhet problematike nëse nuk mbështetet nga një kuptueshmëri e përshtatshme nga publiku. Një metodë më graduale mund të jetë më e nevojshme. Kjo metodë mund të marr formën e një standarti të përkohshëm ndërmjet Basel I dhe Basel II që mund t'i ofrojë bankave në ekonomitë në zhvillim disa nga përfitimet e Basel II pa u përballur me kosto frenuese shtesë. Vlen të theksohet se Basel II është një pasues logjik dhe i përshtatshëm i Basel I. Ai merr shembull nga mësimet e kaluara e të tashme dhe jep udhëzime të shkëlqyera për sistemin financiar dhe autoritetet mbikëqyrëse për të ecur përpara. Nga ana tjetër, zbatimi i tij mund të konsiderohet mjaft ambicioz dhe një detyrë e vështirë për vendet në zhvillim. Prandaj është e rëndësishme për të gjetur mënyrat për ta bërë atë sa më të përshtatshëm për nevojat e vendeve përkatëse duke ndjekur një qasje graduale dhe jo duke rrezikuar suksesin e saj nëpërmjet një adoptimi të painformuar.

1.2 Maqedonia dhe qasja ndaj Bazel II. Po Bazel III?

"Roadmap" (hartat e rruges) së Maqedonisë (pra e Bankës Popullore të Maqedonisë), është ajo graduale drejt përafritimit me Bazel II dhe direktivat europiane, për veprimtarinë e institucioneve të kreditit dhe mjaftueshmërinë e kapitalit, si një qasje e zgjedhur nga autoriteti mbikëqyrës e që konsideron zhvillimin dhe nevojat e sistemit bankar maqedonas. Kjo qasje do të nisë fillimisht me adoptimin e metodave standarte të matjes, vlerësimit dhe monitorimit të rrezikut, duke vijuar në periudhën afatmesme edhe me modelet e brendshme dhe ato të avancuara të matjes, vlerësimit dhe monitorimit të rreziqeve. Banka e Maqedonisë, ka lançuar së fundi (shkurt 2013) për diskutim në industrinë bankare, projektin e rregullores së re "Për raportin e mjaftueshmërisë së kapitalit", si rishikim tërësor të rregullores ekzistuese, nën dritën e Bazel II. Projekti synon përshtatjen e metodave standarte për rrezikun e besueshmërisë dhe rrezikun e tregut, si dhe të metodës së treguesit të thjeshtë dhe asaj standarte për rrezikun operacional për llogaritjen e kërkesave për kapital nga bankat, me qëllim adresimin më të mirë të nevojave të tyre për kapital për monitorimin kryesisht të këtyre rreziqeve, duke siguruar në çdo rast nivelet e kërkuara të këtij raporti (12 për qind). Projekti është asistuar nga Banka e Italisë, në kuadrin e një programi dy-vjeçar binjakezimi, krijon mundësinë për një qasje më të përafërt të kuadrit të rregullativ mbikëqyrës. Po kështu, projekti lançohet në këtë periudhë, që gjykohet si një periudhë e përshtatshme, pas së cilës ky standard (marrëveshje e kapitalit) kaloi testimin në vendet dhe bankat që janë aktive në tregjet ndërkombëtare dhe për të cilat ai ishte dizenuar, duke krijuar një pamje të plotë me të gjitha anët pozitive dhe negative të dëshmuara nga zbatimi në praktikë të tij.

Projekti shihet si mundësi për bankat, për përsosjen e mëtejshme të sistemeve të administrimit të rrezikut dhe llogaritjes së nevojave me të kalibruara të kapitalit (ekonomik). Qasja që sjell në këtë projekt Bazel II siguron një lidhje racionale të kapitalit të bankës me profilin e rreziqeve të saj, e konkretisht trajton kërkesa e rregulla të autoritetit mbikëqyrës, kryesisht lidhur me të.

- metodën standarde të llogaritjes së kërkesës për kapital për rrezikim të besueshmërisë dhe rrezikun e palëve të treta (kundërpartisë);
- prezantimin e konceptit të Institucionit të Jashtëm të Vlerësimit të Kredisë (ECAI) Agjencisë së Kreditimit të Eksporteve (ECA) dhe përdorimin e vlerësimeve të tyre sipas klasave përkatëse të ekspozimit;
- prezantimin e një numri më të zgjeruar klasash ekspozimi si dhe parimet dhe rregullat për llogaritjen e ekspozimeve të peshuara me rrezik, për secilën klasë ekspozimi;
- parimet dhe metodat e njohjes së teknikave të zbutjes së rrezikut të besueshmërisë;
- metodën e treguesit të thjeshtë dhe metodën standarde të llogaritjes së kërkesës për kapital për rrezikun operacional (të patajtuar më parë në kërkesat e autoritetit);
- metodën standarde të llogaritjes së kërkesës për kapital për rrezikun e tregut;

- kërkesat e autoritetit mbikqyres per procesin e vlerësimit të brendshem të mjaftueshmërisë së kapitalit, bazuar në strategjitë për administrimin e rreziqeve;
- publikimin nga ana e bankës, te informacionit, që lidhet me mjaftueshmërinë e kapitalit për të siguruar përputhshmerine me kërkesat e disiplinës së tregut.

Aktualisht, mesimet e krizës së vitit 2008 nxorën në pah nevojën për rishikimin e Bazel II, që sot ne termat e një kuadri të rishikuar njihet si Bazel III (ose direktiva IV e kapitalit) dhe që kryesisht mbart rishikime të kërkesave të kapitalit për qëllime të monitorimit të rrezikut të likuiditetit, të kërkesave më të kujdesshme per njohjen e elementeve përbërës te kapitalit mbikeqyres (rregullator), etj. Banka e Sliqiperisë, me lançimin e **direktivës së IV** të kapitalit do mundesoje pështatjen e kërkesave për kapitali mbikqyrës (rregullator), në kuadrin mbikëqyrës që fokuson këtë element të rëndesishem të raportit të mjaftueshmerise së kapitalit, si dhe të përfshirjes së disa elementëve të tjerë, që lidhen me monitorimin e rrezikut të likuiditetit.

1.3 Maqedoniadhe vendet e Rajonit ne implementimin e Basel II

Në vitin 2012, FSI ka kryer një studim mbi zbatimin e Bazel II, në juridiksionet që nuk janë as anëtarë të Komitetit të Bazelit mbi Mbikëqyrjen Bankare (BCBS) dhe as anëtarë të Bashkimit Evropian. Metodologjia e përdorur në këtë studim është e ngjashme me atë të miratuar nga BCBS në tetor 2011 për raportin e tij mbi përparimin e Basel II.

Mbeshtetur ne te dhenat e raportit te inspektimit te realizuar ne kete periudhe mbi implementimin e Basel II ne rajonin e Ballkanit perkatesisht ne shtetet : Shqiperi, Kosove, Maqedoni, Mal i Zi, Serbi dhe Bosnje Hercegovine, duket qarte qe vendi qe i ka dhene me shume perparimi implementimit te rregullave dhe standarteve te Basel II eshte Serbia me vleresim 4 (rregullore ne fuqi). Me pas renditen vendet e Maqedonise dhe Malit te Zi te cilat shfaqin te njejten ecuri zbatimi ne lidhje me elementet e inspektuara kryesisht me vleresimin 3 (rregulla te publikuara) dhe 4 (rregullore ne fuqi).

Per sa i perket shteteve si Bosnja Hercegovina dhe Maqedonia kane te njejtet tregues statusi ne nivelin 1 (drafte rregulloresh te pa publikuara).

Referuar elementit P3, “Disiplinimi i Tregut / Berja Publike” (shtylla 3), Maqedoniaka tregues statusi 4 (rregullore ne fuqi - Rregullorja "Për kërkesat minimale, të jepet informacioni nga bankat dhe degët e bankave të huaja "), miratuar me vendimin No.60, datë 29.08.08 të Këshilli Mbikëqyrës i Bankës së Maqedonisë, e cila përcakton kërkesat minimale , metodat dhe afatet kohore lidhur me informacionin që duhet të publikohet në raportet periodike të bankave dhe degëve te bankave të huaja. Sipas kësaj Rregulloreje, bankat duhet të publikojne raporte periodike të cilat përmbajnë informacion në përputhje me gjashtë kategorite kryesore të përcaktuara nga Komiteti i Bazelit dhe Direktiva e BE 2006/48/EC (Kapitulli 5 , Aneksi XII) dmth performancën financiare dhe aktivitetet e tyre, profilet e rrezikut, praktikat dhe strategjitë në menaxhimin e riskut, Raporti CAR, cilësia e portofolit të

kredisë, politikat kontabël, etj. Kjo rregullore është pjesërisht në përputhje me Direktiven e lartpërmendur të BE- rregullore në fuqi e cila ka të bëjë me Shtyllën 3 dhe është paraparë të rishikohet gjatë periudhes 2013 – 2014.

Me dobet paraqitet Kosova, ku ne pjesen me të madhe të elementeve të inspektuar treguesit e statusit kanë vlerësimin N/A (jo të aplikueshme – referuar: SA, FIRB, AIRB). Kosova është në fazën e implementimit të akordit të Basel I mbi Riskun e Kredive.

KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

1. Implementimi i Basel II në vendet në Zhvillim është duke u implementuar nga Banka Qendrore. Rasti i Shqipërisë është në implementim të siper.

2. Politika për zhvillimin e strukturës së Bazel III pothuajse është kompletuar. Reformat janë domethënëse dhe sjellin bashkëleksione mikro dhe makro të krizës. Tashme ndodhemi në fazën tjetër atë të implementimit në vendet e zhvilluara. Një nga mësimet e krizës : është vendimtare se si të gjitha vendet e botës ndjekin procesin global të implementimit.

3. Ritmi i rritjes së investimeve në vend ka rënë, duke reflektuar ngadalësimin e kreditimit nga sektori bankar dhe të shpenzimeve kapitale të politikës fiskale. Bizneset kanë ngadalësuar ritmin e vendosjes së depozitave pranë institucioneve financiare (në formën e depozitave) dhe detyrimeve të tyre ndaj këtyre institucioneve (në formën e huasë së marrë).

4. Në lidhje me rrezikun e tërthortë nga kursi i këmbimit, bizneset paraqesin një pozicion financiar shumë më të thelluar në valutë krahasuar me pozicionin debitor neto në lekë. 41% e tepricës së kredisë totale për individët të marrë pranë bankave, përbëhet nga kredi e pambuluar nga rreziku i kursit të këmbimit, duke treguar se ekspozimi ndaj rrezikut të kursit të këmbimit është i pranishëm.

5. Cilësia e portofolit të kredisë ka shënuar rënie për sektorët kryesorë të ekonomisë. Ajo ka shënuar rënie edhe në termat e kapitalit, duke rezultuar në një mbulim më të ulët me kapital të vlerës së huave me probleme nga sektori bankar.

6. Përgjithësisht reforma financiare pati të njëjtat karakteristika në të gjithë Evropën Juglindore sepse: - Të gjitha vendet trashëguan probleme të ngjashme të krijuara në fillimet e zhvillimit të ekonomisë së tregut nisur nga një ekonomi e centralizuar si sisteme financiare të tilla si: kuadër ligjor e rregullator i pamjaftueshëm, besim i pakët në institucionet financiare, akumulim i një numri të madh kredish të këqija nga bankat shtetërore, nivel i ulët i ndërmjetësimit financiar, shkalla e lartë e përqendrimit të bankave si dhe problemi i pastrimit të parave etj.

Të gjitha vendet e rajonit u këshilluan nga institucione financiare ndërkombëtare dhe adoptuan eksperiencën bashkëkohore përëndimore dhe standartet ndërkombëtare. Kështu që edhe Maqedonia nuk bëri përjashtim.

7. Krijimi dhe forcimi i autoritetit mbikëqyrës në Maqedoni është një pjesë e rëndësishme e kësaj reforme si garantuesi kryesor i qëndrueshmërisë së sistemit bankar e financiar. Në këtë aspekt kemi;

8. Me përkufizim është e vështirë të përcaktohet shkaku i krizës tjetër. Shumë risqe duken turbull në horizont dhe të gjitha vendet duhet të vazhdojnë procesin e ndërtimit të kapacitetit të tyre për të absorbuar shokun pavarësisht burimit. Kapaciteti i absorbimit të shokut duhet të jetë më i fortë se çka qëndër më përpara dhe implementimi i standarteve duhet të jetë më konsistent dhe më i fuqishëm.

9. Reformën në aspektin rregullativ;

Është e rëndësishme të përmendim këtu hartimin e rregulloreve, rishikimin e përmirësimit e herëpashershme të tyre, vendosjen e normave të mbikëqyrjes bankare për bankat e nivelit të dytë për të reflektuar zhvillimet e tregut dhe përafrimin e vazhdueshëm të tyre me standartet ndërkombëtare të Komitetit të Bazelit.

10. Përmirësimi i sistemit të raportimit dhe analizës

U realizua standartizimi i analizave në mënyrë të tillë që ato të shërbenin në unifikimin e vlerësimit të bankave dhe si sisteme paralajmëruese të hershme të fenomeneve negative me të cilat mund të përballen bankat e veçanta apo sistemi bankar në tërësi.

11. Standartizimi i inspektimeve në vend

Vlen të theksohet standartizimi i procedurave, zhvillimi dhe standartizimi i fazave e përmbajtjes së raportit të ekzaminimit, zhvillimi i planeve për të nxitur efikasitet në procesin e inspektimit, rritja e cilësisë së inspektimeve duke futur sistemin CAMELS. Ky sistem shërben për vlerësimin e mbarëvajtjes së bankave mbi një bazë të njëjtë dhe për të identifikuar ato banka, që kërkojnë një vëmendje të veçantë nga mbikëqyrja bankare. Vlerësimi pasqyron gjendjen e përgjithshme të bankës, respektimin e anës ligjore e rregullative si dhe aftësinë drejtuese të manaxhimit të bankës.

12. Mbikëqyrja e orientuar drejt vlerësimit të riskut

Ndryshimi i perceptimit të programit të inspektimit, duke u orientuar më shumë në inspektimin e fushave, të cilat paraqesin rrezik për bankat, sesa në revizionimin e thjeshtë të aktivitetit bankar, duke krijuar një fushë më të specializuar e të ndryshme kontrolli në krahasim me kontrollin e kryer nga kontrollorët e jashtëm.

13. Sfidat e rikonceptimit të funksionit mbikëqyrës

Zhvillimi i sektorit financiar e ka ballafaquar funksionin e mbikëqyrjes me dilemën e të qënurit i unifikuar apo jo, brenda apo jashtë bankës qëndrore. Ky mbetet një debat i hapur që do të orientohet për t'i shërbyer sa më mirë mbikëqyrjes së sistemit financiar. Në stadin aktual që ndodhet Maqedonia arsyet që flasin në favor të ushtrimit të funksionit të mbikëqyrjes bankare brenda Bankës së Maqedonisë janë më të shumta. Për të rritur efikasitetin e tij, është e nevojshme që ky funksion të konceptohet me më shumë autonomi. Hapi i parë drejt unifikimit

të mbikëqyrjes është marrëveshja midis Bankes së Maqedonisë, komisionit të letrave me vlerë dhe autoritetit mbikëqyrës të sigurimeve, por gjithçka do të varet nga zhvillimi i sistemit financiar.

14. Nje aspekt tjetër i rëndësishëm, është dhe qëndrueshmëria e regjimit të politikës monetare. Në Shqipëri është e vështirë parashikimi i kërkesës për para, dhe lidhja ndërmjet variablave makroekonomik, kjo për shkak të shkallës së lartë të informalitetit. Euroizimi përballë këtij fenomeni mbetet një alternative, e cila nuk kupton kulturën e stabilitetit të çmimeve.

15. Perfitimet dhe kostot që do të ketë Maqedoniane rastin e një zëvendësimi monetar, do të jenë të shumta: perfitimet në këtë aspekt janë: siguri ndaj kursit të këmbimit, qëndrueshmëri më e madhe e politikave qeveritare, ulje e normës së inflacionit, kosto të ulta transaksioni, stabilitet makroekonomik. Kostot janë: humbje e të ardhurave nga senjorazhi, humbje e sovranitetit të politikës monetare, humbje e rolit të huadhenesit të fundit.

Referenca

- Costs and benefits of unilateral Euroisation in Central Eastern Europe (CEE), Working Paper series: Russian – European Center for Economic Policy
- Committee of European Banking Supervisors (CEBS) (2010) Results of the comprehensive quantitative impact study.
- -Basel Committee on Banking Supervision (2010). Results of the comprehensive quantitative impact study. USAID – Funded Economic Governance II Project, CAMELS Ratings
- -Working Paper No.47 / 2008 – The Implementation and the Consequences of Basel II – Slovenia, Russia, Albania. – Silvia HELMREICH and Johannes JAGER.
- *Inflacioni, kurset e këmbimit dhe roli i politikës monetare në Maqedoni.*- Marta Muço, Peter Sanfey dhe Anita Taci (2003)
- -Ardian Fullani: Basel II, its implications, opportunities and challenges ahead for Albania and Southeastern Europe - by Mr Ardian Fullani, Governor of the Bank of Albania, 11 November 2005.
- Bank of Albania, Supervisory Report of Banking Sector,
- European Council, (1993), Council Directive 93/6/EEC on the Capital Adequacy of Investment Firms and Credit Institutions.
- European Council, (1989), Council Directive 89/299/EEC on the Own Funds of Credit Institutions
- Buletini zyrtar i Bankes së Shqipërisë për miratimin e “Politikë operacionale të mbikëqyrjes” (raporti i Mbikëqyrjes 2012,)
- -Publikimi për miratimin e rregullores për administrimin e rrezikut të kredise.
- -*Strategjia e zhvillimit të mbikëqyrjes bankare për periudhën afatmesme 2009 – 2014*” – Bank of Albania Pdf.

SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT IN GJIROKASTRA REGION

MSc. Dorina Ciko

“Eqrem Çabej” University, Economic Department, Gjirokastra, Albania

E-mail: dorinaciko@yahoo.com

Abstract

The challenges facing our country in general and in particular the region of Gjirokastra have in their attention the sustainable economic development. Recently, sustainable development represents one of the most studied problems. Sustainable development can not be thought if all areas of a country are not developing at the same rates so, the main goal is giving opportunity for an all-round development, but rational and efficient use of resources in general.

The Regional Development in Albania should be addressed in internal needs and efforts, fulfilling the requirements in order to be integrated in the European Union. So what we need to achieve is not simply copying the structures and European models, but we should adapted to the specifics of the Albanian reality. This adjustment will allow analyzing these models and understanding which errors should not be repeated and what lessons can be drawn.

The purpose of this paper is an analysis of the factors affecting social and economic development of this region where despite the potentials offered problems remain evident and continues to be one of the least developed areas of the country.

In particular, the paper will focus on initiatives that will be taken for improving the local economy, providing a sustainable growth and improving the quality of life for all residents. Local economic development is a process in which the public sector, private sector partners and nongovernmental must work together to improve local economies.

This paper will be achieved through methods of qualitative and quantitative empirical research focusing specifically in Gjirokastra region. Finally the paper will close with some conclusions and recommendations.

Keywords: regional development, sustainable development, factors, challenges.

I. FACTORS THAT AFFECTING IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT

I.1 The evolution of the concept of sustainable development

The concept of sustainable development was born in the late 1980s as a response to economic development which did not consider the protection of natural resources and the environment. Although, there is no universally accepted definition, the World Commission on Economic Development (WCED) suggested, in the Brundtland Report, that sustainable development is *“development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their needs”* (WCED 1987). The Brundtland Report is the first research report which highlighted three essential components of sustainable development: environmental protection, economic growth and social equity. With concern for the environment the term of sustainable development became a common theme for many research in 1990. The notion of sustainable development is expanded being implemented in many areas of economic activity. Thus, according to (WTO, 1993) the sustainable development is *“a process which requires the occurrence of development without degradation and wastage of resources which enable the development, doing that in this way the resources to enable future generations as well as current generations”*.

Sustainable development requires economic growth to occur in an environmentally healthy way and socially equitable. (Swarbrooke, 2002) Sustainable development has mainly to do with the quality of life, caring for the duration of the capacity of the Earth. Human security, prosperity and welfare depend on a healthy environment. Sustainable use of natural resources, protection from pollution and preserving natural habitats are essential to reduce poverty and improve the quality of life.

To achieve sustainable development, it is necessary to find the causes of the phenomenon. If we deal only with the effects, and their causes are still there, the effects will be reproduced. Sustainability represents the ultimate goal in today's time of uncertainty and constant change when social and environmental problems are growing constantly defining the equilibrium condition for the identification of appropriate strategies.

I.2 Directions of sustainable development in Gjirokastra region

Ensuring economic sustainability

After 1990, with the changes that occurred in Albania an important place took structural changes of the national economy affected by market, the demography, etc. These changes did not escaped either of Gjirokastra Region.

Some of the targets where should focus the development of the region are:

Development of agricultural sector. Region of Gjirokastra has a favourable geographical position providing the opportunity for the development of agriculture and livestock. Development of agriculture is supported by suitable climatic conditions, water resources, land, heads of livestock, pasture and meadow area and above all traditions. Flat areas have the greatest agricultural potential, hilly areas have conditions for fruit growing, viticulture, farming and mountain areas provide conditions for farming, forestry and tourism. The agricultural sector plays an important role in the region's economy. Advantages of the region are particularly associated with being a connecting point with other regions in Albania and on the border with Greece. Being so close to important markets should provide a support in domestic production to make it competitive in the regional and European markets. So, the region faces a new challenge of increasing competitiveness in the international market and

with the intention to entry into the European Union. An important factor that affects in economic growth of a country and reflecting the increasing competitiveness is external trade. Actually, agricultural production isn't in desired levels and has a low level of exports. Lack of an organized agricultural market, prevalence of small agricultural production units, destruction of most of the previous structures and production capacities, difficulties of market access, weak rural infrastructure, outdated technology, low economic level of farmers, agricultural land fragmentation, lack of knowledge about modern methods of management etc. have impeded the desired growth of this sector. Measures to be taken for the development of agriculture in the region are: fair and final resolution of property issues, improved infrastructure, improved production technologies, encouragement of investment through lending, to provide assistance in improving the quality of products to meet the requirements European markets, participation in promotional fares made known to local products etc.

Development of non-agricultural sectors. Sustainable economic development and creation of new opportunities depend on the performance of the private sector. Regional policies should aim at facilitating trade for a suitable environment for local and foreign entrepreneurs. So, an important element for economic development in the region linked to improved employment using resources that provides Gjirokastra region. Also, it is important to promote the development of processing industry of agricultural products, the development of the packaging industry water (natural sources of drinking the mineral waters in the area are numerous), processing of food for farming, use of water resources reserves for power generation etc.

The development of the construction sector. If in other sectors of the region's economic development had fluctuation and probably total destruction, the construction sector had a rapid development by maintaining a significant weight in the development of the region. Construction industry was regarded as an engine of economic development until 2008 that accounted for about 14.9% of GDP (according to INSTAT) and had a growing trend for a long time. After this period there is a decrease as a result of the unclear legal situation with blocking effects, unclear ownership titles, housing market saturation, decline in demand and the overall economic crisis, the decline in remittances, unfair competition by sector informal construction, lack of clear policies, bureaucratic procedures for approval and issuance of building permits, etc., have impeded strategic investors.

Development of tourism. One of the most important sectors of the region's economic development is definitely tourism. Tourism is one of the activities with the most significant impact on sustainable development. Tourism has specific connection with the environment and society and this affects in sustainable development more than other economic activities. This is due to its unique dependence on the quality of the environment, the distinctive cultural features, interconnection, security and social welfare. On the one hand, if tourism is badly planned or carried to excess, it can become the destroyer of specific qualities that are essential for sustainable development. On the other hand, it may constitute the driving force of their preservation and promotion directly, through raising awareness and funds to support these values, or indirectly, through the withdrawal of support from other partners.

Ensuring social sustainability

Every society should live, produce, consume and live with other members of the society and the environment in such a way that the result of their activity lead to social welfare, and to satisfy the needs of future generations. Ensuring social sustainability should aim at reducing poverty, where poverty has regional dimensions and is more pronounced in mountainous

areas. Poverty as explained in the Progress Report of the National Strategy for Economic and Social Development, means more than simply inequality in the distribution of goods. It is connected not only with the material terms of not providing basic needs such as food, clothing and shelter but also with the spiritual aspect as hopelessness, exclusion from economic and social life, inability to maintain social traditions, and lower security. Also, another element of social sustainability relates to the creation of the possibility to make information accessible by anyone with the help of education by providing universal education for all. A very important element of social sustainability relates to the promotion of gender equality, to help all minorities and privileged groups (such as invalids) to integrate and be given equal opportunities.

It is worth mentioning another element associated with social sustainability namely investment in terms of regional stability. The security of our region requires a clear vision and shared commitment. The countries of the region share common values. For the countries of our region, based on the same values of modern democracies, having the same long-term interests, cooperation is the best option. Potential risks are increased so that the concept of security is ever-increasing. Security means not only elements of military defence of the country, but also increased risks from terrorism, organized crime, epidemics and natural disasters. So any development strategy has as a prerequisite for peace, the fight against organized crime and security.

Ensuring environmental sustainability

The 5th program of the European Community action for sustainable development and environment stresses that: "...every kind of human activity with economic, social and cultural character depends on the quality of the mutual connectivity between society and nature. Development is real only if it brings improved quality of life. This requires maintaining the overall balance of natural, the real socio-economic value of consumption and natural heritage maintaining, efficient allocation and use of resources among all countries and regions of the world".

The unstudied interventions during the transition are associated with many environmental problems. The region has water resources, which are used to supply the population but cases of water pollution have been present due to network amortized mixing of drinking water with sewage waters and illegal drilling pipe. Another problem relates to the issue of waste which thrown in temporary and unstudied places, dumping in open environments from rural families or the lack of infrastructure for a selection of their collection. So, the lack of a regulatory plan and uncontrolled constructions are associated with land degradation and reduction of green areas and without criteria cutting of forests. Another problem relates to the pollution of rivers from sewage and industrial wastes which are associated with disappearance of flora and fauna. Other environmental problems present linked with air pollution especially in the suburbs and industrial areas as a result of the burning of waste, exhaling gases into the air from cars etc.

In these conditions, the humanity confronting with the problems that itself has created, increasing the level of awareness and knowledge about them negative impact of the activity brings the necessity of education as a single solution to the challenge of diverse problems we face.

Effective implementation of the programs for environmental protection and management depends on the full support and cooperation of other stakeholders such as the public sector, private and local governments, which is defined by a certain level of knowledge, awareness and training in relevant fields. Increased awareness and education are key areas for sustainable development. Environmental education is a learning process that increases

people's knowledge and their awareness of the environment and its associated challenges, develops the necessary skills and expertise to address the challenges, to strengthen attitudes, motivations and commitment to making informed decisions and taking responsible actions.

II. A general view of the performance of indicators for the Gjirokastra region

Gjirokastra region lies in south-eastern Albania and bounded on the north by the region of Berat, in the northwest region of Fier, in the northeast region of Korca, in the south of the region and southwest of Vlora and southeast with Greece. Region of Gjirokastra is positioned in southern Albania with a 2884 km² area with a hilly mountainous terrain. In its administrative division has three districts (Gjirokastra, Tepelena, Permet), 6 municipalities (Gjirokastra, Libohove, Permet Kelcyre, Tepelene and Memaliaj), 26 communes and 258 villages. Region of Gjirokastra has a favorable geographical position and can be called a connecting point of Albania with Europe.

The demography. Albania is known for its small population, but is characterized by an intense growth and urbanization over the past 20 years of transition. Free movement after 1990 has significantly changed the geography of development. Massive dislocations from the remote areas and mountainous peripheral areas to the western coast and central part have resulted in increased population density and the concentration of economic activities in these areas being associated with significant displacement of the workforce, economic resources and investments. During the period 2001-2013, in Albania, the resident population is reduced in 10 regions and increased in only two regions. All over the country during this period the population has declined by 9.1%, but in Gjirokastra population has declined by 39% while in Tirana has increased by 28%. The Albanian population is concentrating in Tirana, Durres, Elbasan, Fier and which constitute 58% of the total. National population density is averaged 103 inhabitants/km². Tirana is characterized by the regions with a high density 460% while the region of Gjirokastra enters in regions with below the average density only 23%.

Table 1: Population and Population Density

Albania	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Pop	3067740	3060483	3042374	3024944	3004214	2981233	2954823	2926935	2898183	2870420	2842925	2815749	2787615
Den	106.71	106.45	105.82	105.22	104.50	103.70	102.78	101.81	100.81	99.84	98.89	97.94	96.96

Source: INSTAT

Gjirokastra is the region with the largest decline of population in Albania, decline that was caused by migration and emigration, as well as from lower rates of fertility that this region has had in recent decades compared to the rest of the country. So, there was a large-scale movement of people from rural to urban areas but also movements abroad are especially in the neighboring country Greece. The rate of urbanization in the whole country was 42% for 2001 and 55% for 2013. Tirana had the highest rate of urbanization as the region in 2001 with 64% and Dibra had the lowest rate of urbanization with 20%. In 2013, resulted Durres region with the highest rate of urbanization of 78%, while Dibra had the lowest with 26%. While the rate of urbanization in Gjirokastra region was 39% in 2001 and 51% in 2013.

Table 2: Population, Population Density, Urban and Rural Population in the Region of Gjirokastra

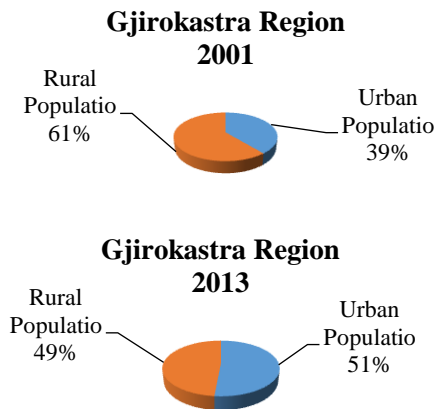
Gjirokastra Region	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013

Population	112889	109681	106660	103161	99768	96040	92329	88553	84938	81040	76797	72578	68497
Density	39,14	38.03	36.90	35.77	34.5	33.30	32.01	30.7	29.45	28.09	26.62	25.16	23.75
Urban Pop	44033	43635	43047	42426	41776	41055	40195	39464	38628	37798	36959	36117	35262
Rural Pop	68856	66046	63613	60735	57992	54985	52134	49089	46310	43242	39838	36461	33235

Source: INSTAT

The urban population in Gjirokastra region was 35 262 inhabitants in 2013 with a 20% decline compared with 2001 when in the cities of region lived 44 033 inhabitants. The average annual decline of urban population was 1.9%. The rural population in Gjirokastra region was 33 235 inhabitants in 2013 with a 47% decline compared to 2001 when it was 68 856 inhabitants.

Graf 1: Urban and rural population

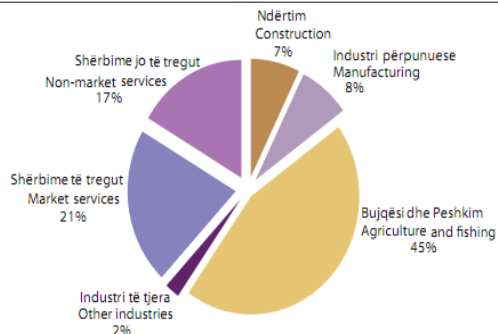
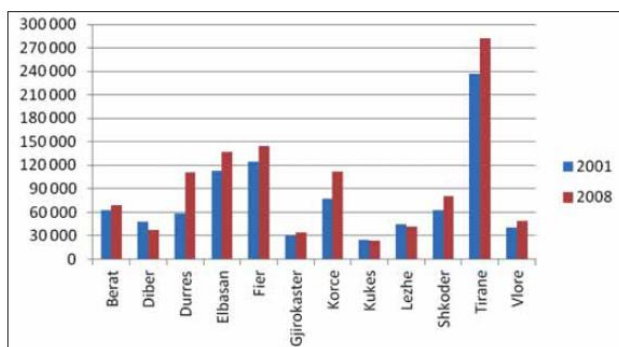
Source: INSTAT

The employment. Employment in Albania has shown unequal growth during the period after the collapse of the communist system. In 2006, total employment in the country was about the same as in 1995. Only since 2007 has been a high growth in employment and the workforce. In 2007, the employment was 29.5% higher than in 2006, and for the whole period 2001 to 2008 the growth rate was 22% in total or averaged 2% per year. (According to INSTAT)

The regional distribution of employment has changed over the years, mainly due to an internal dynamic migration. Migration flows have been more intense in the decade 1991-2000; however, the regional distribution of employment continued to change after 2001. During the period 2001-2008, regions that experienced a high increase in the number of employees were Korca, Durres, Elbasan, Fier and especially Tirana, while in regions Dibra, Kukes, Lezha had a significant reduction.

Graf 2: Employment by region

Graf 3: Employment by economic activity

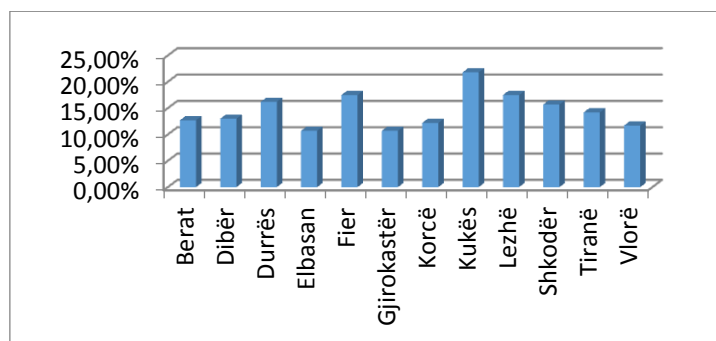

Source: INSTAT

According to INSTAT, in 2013 the unemployment rate reached 15.6%. The participation rate in the labor force to population aged 15-64 years was 59.9% (70.2% for males and 50.4% for females). In 2013 compared to the previous year the total number of employees was reduced by 11.2%. Total employment is dominated by the agricultural sector 44.6%, and the service sector 37.9%.

The poverty. In the years 2002 - 2008, poverty in Albania has declined from 25.4% in 2002 to 18.5% in 2005 and 12.4% in 2008. After 2008, as a result of the global financial crisis and overall macroeconomic situation associated with lower rates of growth since 2008, poverty has increased. Thus, in 2012 it reached to 14.3%. Increasing poverty is associated with increased regional poverty. Changes in poverty rates between regions increased compared with 2008. As a result of population movements by the mountainous areas in terms of other regions has been felt a reduction of poverty in areas of the Mountain region. While other regions carry the burden of these movements which can be one of the reasons that bring as a result a general increase in poverty. As seen in the chart below 2012 Kukës region has the highest rate of poverty of 21.8% while Gjirokastra and Elbasan Region the lowest 10.7%. (INSTAT)

Graf 4: Poverty indicators by region

Source: INSTAT

III. Conclusions

Albania, in recent years has walked in the way of progress in efforts to be directed towards the development and to be part of the European Union. Globalization and Albania intention to move towards European integration are factors that lead to a more open market and the reduction or elimination of barriers. So, it is important to understand globalization not as a series of cross-border transactions, but as a fundamental transformation of society, which means a long-term strategic process of change and results-oriented and goals to bring about changes in values, beliefs, attitudes, behaviour and performance for the whole society. Support for economic globalization allows nations, societies, governments, businesses and individuals to create more prosperity and revenue through advanced forms of production, consumption and exchange. To improve the quality of life will need be given appropriate attention to sustainable development and the creation of appropriate macroeconomic conditions for the development of the manufacturing sector.

Sustainability represents the ultimate goal in today's time of uncertainty and constant changes by determining the state of equilibrium for the identification of appropriate strategies. The main principle of sustainable development is to encourage development that meets the requirements of the present without compromising the future generations to meet their requirements. Sustainable development recognizes the interdependence between environmental systems, social and economic, as well as promotes equality and justice through public empowerment and a sense of global citizenship. Besides sustainable development at the national level will need to pay special attention to the development at regional levels as its integral part. Sustainable development of Gjirokastra region will be the result of cooperation of various stakeholders like local governments, private sector, non-profit and community. It should focus on improving the economy of the region and should be in accordance with natural and human potentials, into strengthening the agricultural and livestock sector, private sector support, creating and maintaining a favourable economic environment, to attract young investors, reducing unemployment, poverty reduction and providing quality public services.

References

- Dokumenti i Politikave për Planifikimin dhe Zhvillimin e Territorit në Shqipëri (2014- 2018).
- Eber, S. (ed.), (1992) Beyond the Green Horizon: A Discussion Paper on Principles for Sustainable Tourism, London, WWF and Tourism Concern.
- Gorica, K. Menaxhimi i turizmit të qëndrueshëm, (Cikël leksionesh)
- INSTAT - www.instat.gov.al Shqipëria: trendi i varfërisë 2002-2005-2008-2012; Popullsia 2001- 2013 sipas qarqeve; Tregu i punës
- Moses N. Kigundu, (2002), Managing Globalization in Developing and Transition Economies: Building Capacities for Changing World, Westport, Praeger.
- Nicol, G. Jano, L. Harri, A. (2003) Shqipëria: rruga e ardhshme drejt zhvillimit të Qëndrueshëm.
- PNUD, Regional Disparities in Albania, (2010)
- Raport Kombëtar i Shqipërisë: Një ecje drejt arritjes së objektivave të Mijëvjeçarit, Ministria e Punëve të Jashtme dhe Departamenti i SKZHSHE-së (Strategjisë Kombëtare për Zhvillim Shoqëror Ekonomik) në Ministrinë e Financave, Shqipëri, 2004.
- Strategjia e zhvillimit të Qarkut Gjirokastrë, 2002, 2003, 2005.
- Strategjia lokale për zhvillimin e qëndrueshëm (Bashkia Gjirokastrë), 2004.

- Swarbrooke, J. (2002) Sustainable Tourism Management.
- United Nations Development Program, (2005), Albanian regional development Opportunities and challenges.
- WCED (1987). Our common future. Oxford: Oxford University Press
- World Bank and Cities of Change Initiative, Making Local Economic Development Strategies. www.worldbank.org

IMPACT OF E-COMMERCE ON SMALL AND MEIDUM SIZE TOURISM ENTERPRISES IN MACEDONIA

MSc Armir Ziba

a.ziba@eust.edu.mk

armirziba@hotmail.com

ABSTRACT

Internet Commerce as a key component in the economic development of a nation involves the creation of new economic activities. New productive markets' emerge, the structure and activities of organization drastically change, free-flow of information, evolving decision-making and consumer behavior and also it is important to recognize that the core aspects of returns to scale are found at micro level or SMEs.

Why SMTE-s? It would have been easier to choose a different industry where I would have had to analyze all the costs related to the Information technology and also to the production process, but considering that the tourism sectors avoid the need to deliver products and services around the world - a task that gives a customer dissatisfaction, but also evaluating customers trust and belief on purchasing products and services considering that the final product is not presented before them, and as a customer you just cannot start consuming the product in the moment you have finished the payment process, but it is postponed for the near future

To meet the goal of this thesis, we will try to give real answers to the following questions:

- What is the role of tourism in the economic development of Macedonia?
- Impact of Information Technology on SMTE-s, on Enterprises size and does SMTE-s have knowledge implementing information-technology respectively E-Commerce?

Key words: E-commerce, Information Technology (IC) Small and medium-sized enterprises (SMTE), Tourism industry, Macedonia

INTRODUCTION

The way SME, consumers and economy in general as crucial economic actors adopted EC, leads to further differences between adopters and non-adopters, where in line with definitions of EC businesses that used a Web site that could "facilitate any form of business transaction in which the parties interact electronically, rather than by physical exchanges or direct physical contact" (McCole and Ramsey 2005), were known as adopters; and those who did not conform to this definition were known as non-adopters. Internet Commerce as a key component in the economic development of a country involves the creation of new economic activities.

Information technology gives many advantages as well as innovations, and this master thesis deals with innovation, e-tourism and consumer behavior. Defining the tourism innovation is a really hard task, but the main point is that by using the Internet and by applying the Information technology, will impact the SMTE-s and they will reach greater results as well as the market will expand. Internet and its protocol TCP/IP have created a platform where communication is easier and gradually the cost of access to the internet as we witness everyday is going down.

Connecting the three entities: the Internet, the SMTE-s and the Customers – is a very powerful combination. Bringing together those three components, that are vital to the success and to the possibility to see it from different perspective while the customers enter the buying process of tourism products and services, would have caused a little doubt and disbelief, because they cannot touch or taste the final product. They are affected by the presentation of the products, making it a little more different from the traditional way of doing business from the moment you enter the buying-selling process till you literally own (you got it in your hands) the product.

Other points of study of the key factors of e-commerce for SMTE-s:

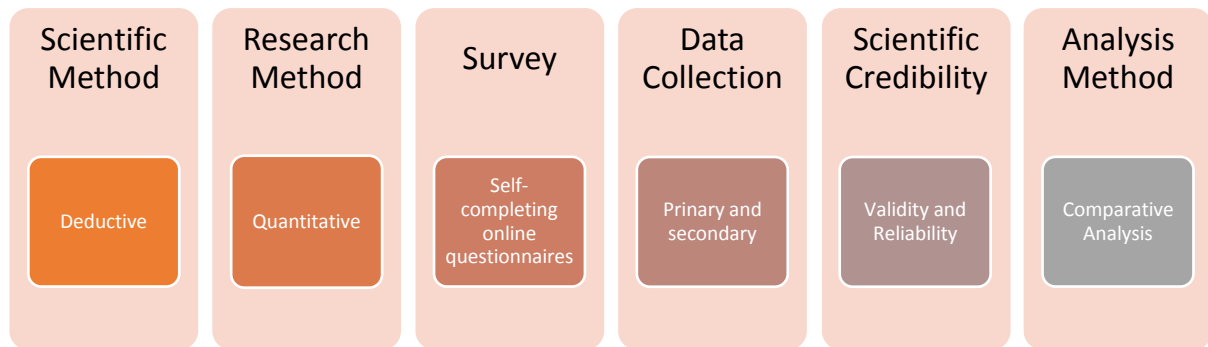
- ❖ Simplifying access to information on tourism products and services,
- ❖ Maximum usage of existing markets and creating new ones,
- ❖ Reducing operating costs,
- ❖ Interacting and cooperating with other business partners,
- ❖ Simplifying the business process,
- ❖ Establishing interactive relationship with customers etc.

Many new business models have their pros and cons which can be summarized as a limited knowledge, cost of initial investments, resistance to adoption of e-commerce etc.

Destination Management Organization (DMO) and SMTE-s have to deal not only with technological changes, but also with organizational changes. Individual DMO-s and business should become more integrated internally, while new partners are possible externally.

Summarizing, the research paper is focused on the SMTE-s and the application of Information technology, is there a positive impact, how should it be reflected in the tourism industry and in the economic development, generally speaking, and as well as evaluating the consumer behavior in the products and services that are a bit “unusual” compared to the random products and traditional buying-selling processes.

Summary of Methodology Chart

LITERATURE REVIEW AND DATA INTERPRETATION

“For the blue-collar worker, the driving force behind change was factory automation using programmed machine tools. For the office worker, it’s office automation using computer technology: enterprise resource planning systems, groupware, intranets, extranets, expert systems, the Web and e-commerce” – by Tom Peters

Digital economy has slightly changed the way how enterprises are operating, but it doesn’t change the fundamental elements of core-economy such as demand, supply, price etc. Behind the digital economy are web-based systems on the internet and other networks that help to conduct commerce or better known as buying-selling process. The past decade internet has been the drive force for major socio-cultural and economic changes, email became the common form of communicating and over the years internet evolved through social networks, blogging, auction, buying, selling etc.

Why internet and adopting e-commerce is so important? What are the benefits of it’s adoption? There are slightly differences between e-commerce and e-business. So implementing information system doesn’t support only the buying and selling process but also customer service, collaboration with business partners, transactions etc. Electronic commerce can take several forms depending on the *degree of digitization* (the transformation from physical to digital) involved. The degree of digitization can relate to: (1) the *product* (service) sold, (2) the *process*, or (3) the *delivery agent* (or intermediary) (Turban, E., McLean, E. & Wetherbe, 2003, p. 117)

Chaffey (2002) sees e-commerce as buying and selling of goods via internet, while Kalakota and Whinston (1997) define e-commerce from four viewpoints:

1. Communicative viewpoint: E-commerce means the transmission of information, goods, services and/or paying money via electronic devices.

2. Online viewpoint: E-commerce means buying and selling of information and goods online.
3. Service viewpoint: E-commerce is a tool that simultaneously lowers the costs and increases the speed and quality.
4. Commerce process viewpoint: E-commerce means a tool used for improving and accelerating working processes.

Finding bold e-commerce definition is hard, but from the viewpoints presented above it reflects what e-commerce means, which imply communication and information flow, online product presentation, marketing and selling/buying, cutting cost and supporting different organizational process. All E-commerces require good management practice.

Digital revolution is upon us. Implementation of information technology in all aspects of our everyday life enabled introduction of 3 elements: Digital economy, digital enterprises and digital society. According to Turban at al (2010), internet economy or web economy refers to convergence of computing and communication technologies on the Internet and other networks and the resulting flow of information and technology that is stimulating EC and vast organizational changes. From Turban's definition about digital economy we understand that the main function is that enterprises are undergoing through changes, which brings us to the second element or known as digital enterprises. It is a new business model that uses IT infrastructure in a fundamental way to accomplish one or more of three basic objectives: (1) reach and engage customers more effectively, (2) boost employees productivity, and (3) improve operating efficiency. Of course the third element or the digital world is people and the way they live and interact. On digital world, the focus lies on online consumer behavior and consumer psychology which is better analyzed on the second part of the master thesis.

Turban, Mclean and Wetherbe (2003) define that EC need to be supported by 5 areas and good infrastructure:

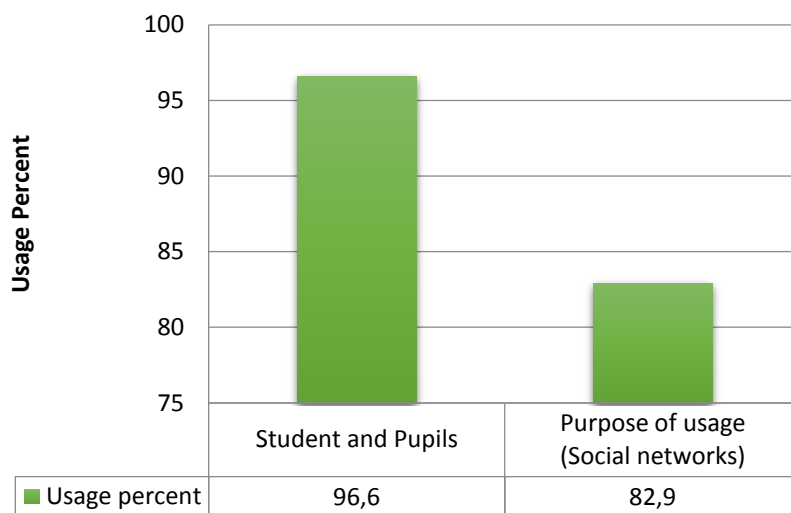
1. *People*: Sellers, buyers, intermediaries, information systems specialists and other employees, and any other participants.
2. *Public policy*: Legal and other policy and regulating issues, such as privacy protection and taxation, determined by the government.
3. *Marketing and advertising*: Like any other business, EC usually requires the support of marketing and advertising. This is especially important in B2C online transactions where the buyers and sellers usually do not know each other.
4. *Support services*: Many services are needed to support EC. These range from payments to order delivery and content creation.
5. *Business partnerships*: Joint ventures, e-marketplaces, and business partnerships of various sorts are common in EC. These occur frequently throughout the supply chain (i.e., the interactions between a company and its suppliers, customers and other partners).

The author will presented some data, which are related to the three above mentioned newly created elements (digital economy, digital enterprises and digital society). Data istaken from Statistical office of the Republic of Macedonia, whereby this secondary data can be qualified as trusted, valid and reliable.

According to data of the Statistical Office of the Republic of Macedonia, in the first quarter of 2011, 55.0% of the households had access to the Internet at home, which is 8.9% percentage points more in comparison with the same period in 2010. In this period, the most common Internet connection, used by 46.5% of the households with internet access, was broadband connection that included: fixed wired (cable, fiber, Ethernet, PLC etc.), fixed wireless (satellite, public WiFi, WiMax) and mobile connection to the Internet (via at least 3G handset- UMTS, or at least 3G modem-USB/card for laptop).

In the first quarter of 2011, 58.9% of the total population aged 15-74 used a computer, while 56.7% used the Internet. Internet was most used by pupils and students, i.e. 96.6%. Internet was most frequently used, by 82.9% of the internet users in the last 3 months, for participating in social networks.

Chart 1: Percent of Internet Usage in Macedonia

In the first quarter of 2011, only 4.1% of the internet users that had ever used the Internet, placed orders through the Internet for buying goods or services for private purposes, while 6.7% did so in the last 12 months, mostly for buying clothes or sport equipment (20.4%).

Of those who used the Internet in the last 12 months, 22.2% used e-government services, for obtaining information (18.2%), for downloading official forms (11.2%) from the public authorities'/administrations' websites, and for sending filled in forms to the public authorities'/administrations' websites (7.4%).

Using internet and integrating information technology into their daily work is essential for businesses. Official information of Statistical Office of Republic of Macedonia, shows that in January 2011, 88.6% of the enterprises in the financial and non-financial sector, with 10 or more employees, had access to the internet.

Electronic transmission of data suitable for automatic processing, i.e. sending and/or receiving of data via any computer network (Internet or other), in an agreed or standard format which allows their automatic processing (e.g. EDI, EDIFACT, XML), to or from systems out of the enterprise, was performed by 37.4% of the enterprises. E-invoices suitable for automatic processing were more frequently received (by 9.3% of the enterprises) than sent (by 6.0%).

Sharing information electronically and automatically between different functions of the enterprise was performed by 47.0% of the enterprises.

RFID (radio frequency identification) technologies were used in 7.5% of the enterprises, mostly for person identification or access control.

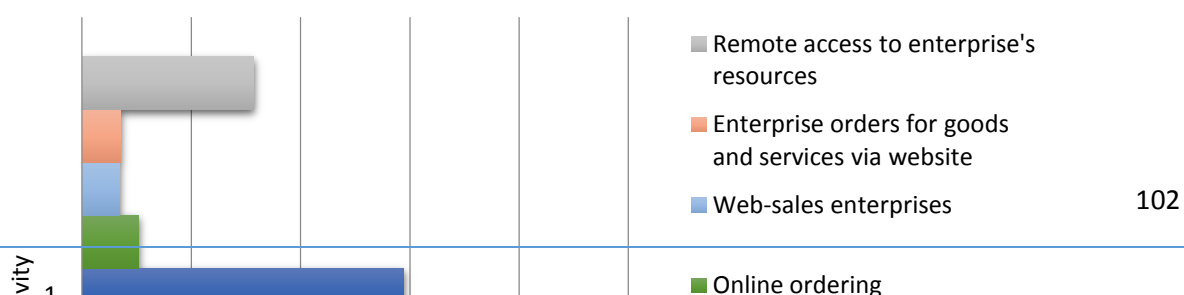
Their own website homepage has 58.9% of enterprises and 10.4% had online ordering enabled via their website.

During 2010, 6.9% of the enterprises with at least 10 employees had web-sales i.e. have received orders for goods or services via website, while 7.1% sent orders for buying goods/services via website.

Most frequently used e-government services, during 2010, by enterprises that had access to the Internet, that were getting forms (78.2%) and obtaining information (76.8%) from public authorities' websites, while the most common administrative procedures managed electronically (by returning filled in forms electronically) were declarations of social contributions for the persons employed (28.1%). In 2010, around 24% of enterprises with Internet access offered goods or services in electronic procurement systems of public authorities in the country.

In January 2011, half of the enterprises with at least 10 employees had policies for using telephone, web or video conferencing instead of physical travel and 31.4% provided to the persons employed remote access to the enterprise's resources (e-mail system, documents and applications) that enabled working outside the enterprises' premises.

Chart 2: Internet Usage by Enterprises

Why e-commerce is so important to be implemented on SMTE-s today is better shown by the benefits that brings to the organizations, customers and society, better summarized on below given table.

Table 1: Benefits of E-commerce

Benefit	Description
<i>Benefits to Organizations</i>	
Global reach	Locating customers and/or suppliers worldwide, at reasonable cost and time.
Cost reduction	Lower cost of information processing, storage distribution.
Facilitate problem solving	Solve complex problems that have remained unsolved.
Supply chain improvements	Reduce delays, inventories and cost.
Business always open	Open 24/7/365; no overtime and other costs.
Customization/personalization	Make it consumers' wish, fast and at reasonable cost
Seller 's specialization (niche market)	Seller can specialize in a narrow field.
Ability to innovate, use new business models	Facilitate innovation and enable unique business models.
Rapidly time-to-time market and increased speed	Expedite processes; higher speed and productivity.
Lower communication costs	

<p>Efficient procurement</p> <p>Improved customer service and relationship</p> <p>Fewer permits and less tax</p> <p>Up-to-date company material</p> <p>Help SME to compete</p> <p>Lower inventories</p> <p>Lower cost of distributing digitizable product</p> <p>Provide competitive advantage</p>	<p>The internet is cheaper than VAN private lines.</p> <p>Saves time and reduces costs by enabling e-procurement.</p> <p>Direct interaction with customers, better CRM.</p> <p>May need fewer permits and be able to avoid sale tax.</p> <p>All distributed material is up-to-date.</p> <p>EC may help small companies to compete against large ones by using special business models.</p> <p>Using customization inventories can be minimized.</p> <p>Deliver online can be 90 percent cheaper.</p> <p>Innovative business model.</p>
<p><i>Benefits to consumers</i></p> <p>Ubiquity</p> <p>More product/services</p> <p>Customized products/services</p> <p>Cheaper product s/services</p> <p>Instant delivery</p> <p>Information availability</p> <p>Convenient auction participation</p> <p>No sale tax</p> <p>Enable telecommunicating</p> <p>Electronic socialization</p>	<p>Can shop any time from any place.</p> <p>Large selection to choose from (vendor, products, styles)</p> <p>Can customize many products and/or services.</p> <p>Can compare and shop for lowest price.</p> <p>Digitized products can be downloaded immediately upon payment.</p> <p>Easy finding what you need, with details, demos etc.</p> <p>Do auctions any time and from any place.</p> <p>Sometime.</p> <p>Can work or study at home.</p> <p>Can socialize online in communities yet be at home.</p>

Find unique items	Using online auctions, collectible items can be found.
<i>Benefits to Society</i>	
Enable telecommunication	Facilitate work at home; less traffic, pollution.
More public services	Make education, health etc. available for many people.
Increased standard of living	Can buy more and cheaper goods/services.
Close the digital divide	Allow people in developing countries to accept more services

Source: Turban

The following analysis is conducted for verifying if the two following hypothesis regarding the Small and medium sized enterprises are true or false. The hypothesis that the author will test are:

Hypothesis:

- ❖ Implementation of e-commerce and information technology does not always bring competitive advantages on SME-s,
- ❖ The application of e-commerce increasing sales,

The semi-completed questionnaire (see Appendix 1) was send to SMTE-s on their emails, respectively FB pages, whereby the collected data will help the author on for detailed comparative analysis where the core variable which separates the 3 groups is the number of employees. The comparative analysis will give answers to the following questions such as:

- For which main activity enterprises are using their websites?
- For what purposes enterprises are using the software for managing clients information and,
- The difference between enterprises on increasing sales as a result of E-commerce application.

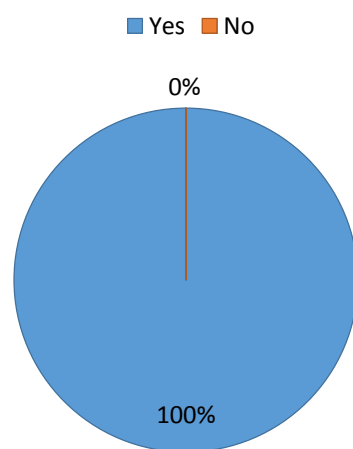
The first three question focuses generally on advantages that e-commerce brings and will test the first hypothesis (*Implementation of e-commerce and information technology doesn't always bring competitive advantages on SME-s,*), whereby the third question will give answers and will verify if the hypothesis (*The application of e-commerce increasing sales*) is true or false. The author is very grateful to the Tourism enterprises which decided responding the questionnaire, and supplied the author with information and data, which will be used for academic purposes, respectively for testing the above mentioned hypothesis.

Table 2: Percentage of Enterprises Surveyed

Number of employees	1 – 10 Micro	11 – 25 Small	More than 50 - Medium
Enterprise surveyed	57%	26	17%

The table shows information about the enterprises divided into 3 categories, based on number of employees as grouping criteria. Since the topic of this master includes e-commerce, it is essential to choose enterprises which have website, as shown better on the following chart, where 100% of the respondents (enterprises) tend to have their own website.

Chart 3: Percentage of Tourism Enterprises that Own Website

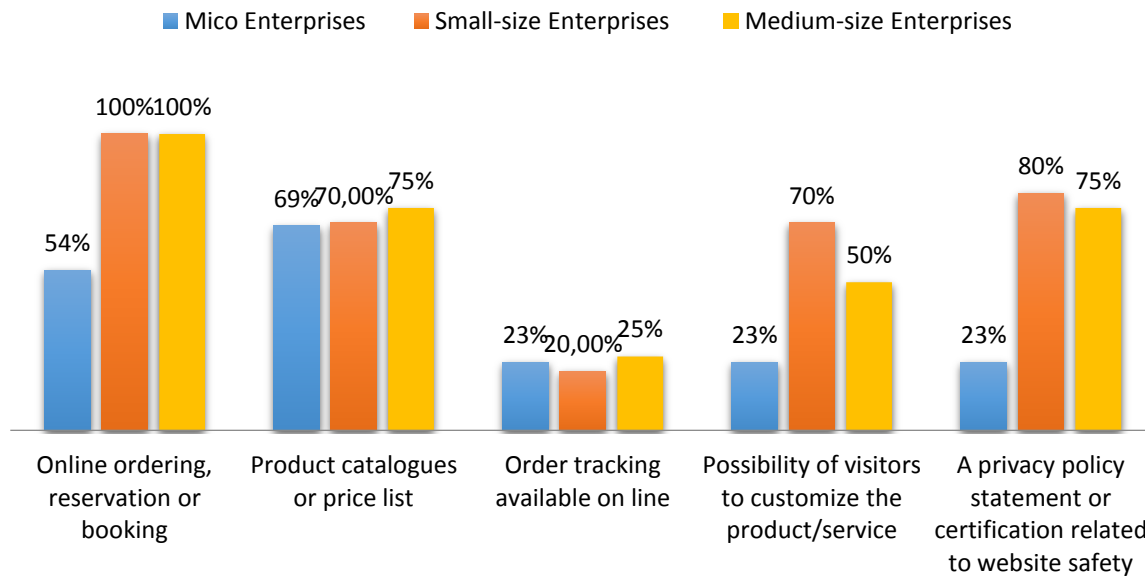

So, clearly all the enterprises support their own website which consists of homepage and other profile on social networks. Maintenance of those website need professional skills, which is mostly done from so called third party or enterprises which are specialized for ICT products and services.

Since all the enterprises have their own Websites, the analysis is focused on comparing what activities enterprises facilitate using their websites.

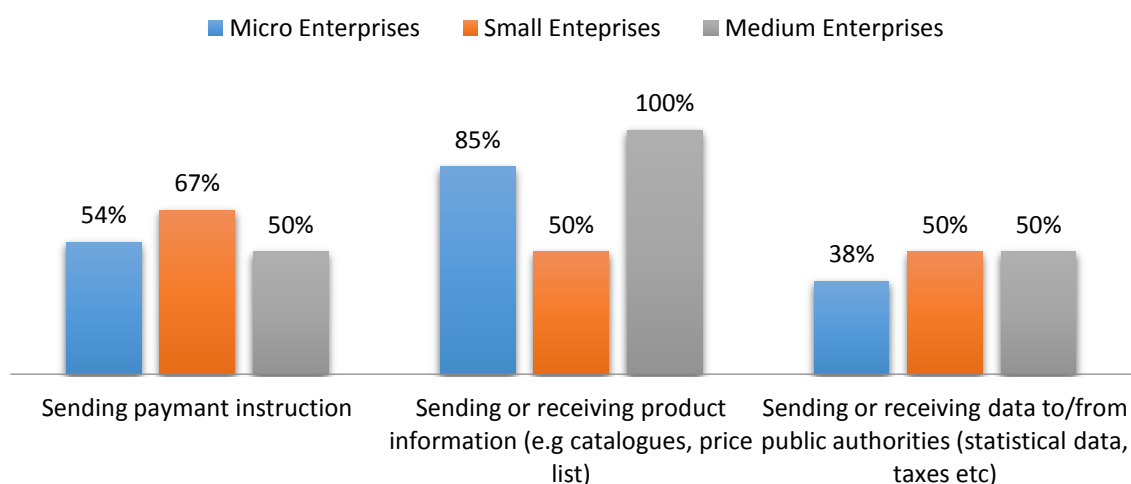
Comparing the activities facilitated mostly by enterprises, the author clearly can conclude that the 3 groups of enterprises support online booking, but micro tourism enterprises have a lower percentage of online reservation and booking compared to small and medium tourism enterprises. What it seems more boldly on small enterprises, the customers can customize their products compared to the medium enterprises whereby only 50% of medium tourism enterprises support this feature. Also there is slightly very small difference between small and medium enterprises when it comes to privacy policy and website safety, whereby the micro tourism enterprises should work upon increasing their trust of the consumer on convincing of privacy and safety.

Chart 4: Activity Facilitated by Enterprises Website

Other than that, EC brings different advantages to the enterprises such as new skills by the employees, engaging new customers and information sharing, enterprises applying software's form managing clients and business function of enterprises. When it comes to electronic communication, such as sending or receiving information from customers and business, enterprises are oriented more on promotional goals. 41% of the enterprises use electronic communication for sending and receiving products information (e.g catalogues, price lists), followed by activity such as sending payment instruction 32% and the third but not the least is electronic communication with public authorities.

Chart 5: Electronic Communication of Tourism Enterprises

Comparative analysis presented above the given chart, shows that Medium Tourism Enterprises are far more communicative with customers or stakeholders when it comes to sending product information, meanwhile when it comes to engage with customers for payment instruction purposes, is mostly done by the Small Tourism Enterprises. Customer

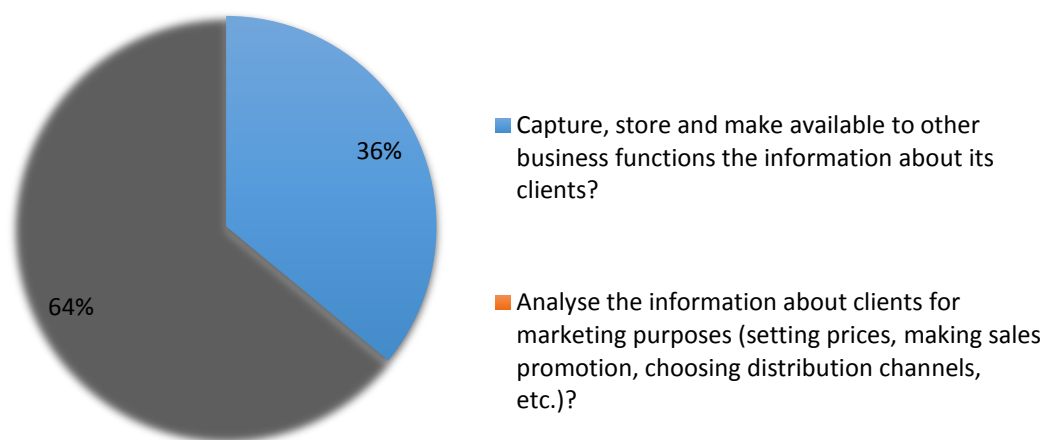
information collected by enterprises on pre-orders and post-purchase situations, SMTE-s managing through different software for purposes such as:

1. Capturing, storing and making available to other business functions the information about its clients and,
2. Analyze the information about clients for marketing purposes (setting prices, making sales promotion, choosing distribution channels, etc.)

The first function is more compact using collected information for the business function of enterprises, functions such as human resources, finance, management etc. whereby the second function in collecting, processing and analyzing data for promotional goals such as advertising, sale channels, distribution, social networks etc.

The following chart shows that the majority of SMTE-s are more oriented using data for marketing purposes, which means evolution of SMTE-s from Products Centric Organizations to Customer Centric Organizations.

Chart 6: Enterprises Software Application for Managing Client information

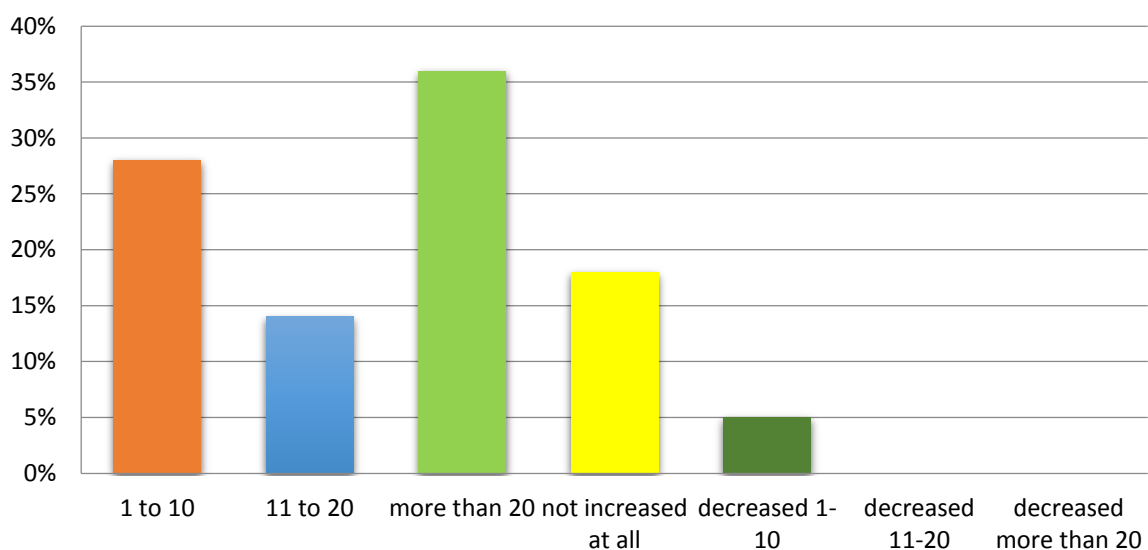

If we compare results between micro, small and medium enterprises, we can conclude that micro enterprises are mostly oriented on analyzing information on marketing and promotion point of view, whereby the small and medium tourism enterprises almost equally use systems for better managing client information, respectively for business function and for marketing purposes.

The author has chosen to present only few charts on this matter whereby the questionnaire (see Appendix 1) contains more answers which helps the author to verify that hypothesis *“Implementation of e-commerce and information technology doesn’t always bring*

competitive advantages on SME-s” is *False*. Application of EC and ICT brings different advantages to SMTE-s regarding the customers satisfaction, which also is mentioned above of their evolution from Product oriented organizations to Customer Centric Organizations. The second hypothesis of this chapter is whether the author will verify if it is true or false is “Application of e-commerce increasing sales”. On questionnaire form, the author set a specific question (question number 16, Appendix 1) where SMTE-s would provide an estimated percentage of sales increase of using E-Commerce in 2012, in relation to 2011. Those are the data obtained.

Chart 7: E-Commerce and Sales Increase on SMTE-s

As it is shown above on the chart, 35% of the Small and Medium Tourism Enterprises have sales increased on 2012 for more than 20% which directly and indirectly resulted from applying E-Commerce. Of course, it is expected on free market economies that not all enterprises had benefits from EC, there is a small percentage of 5 percent of enterprises which saw their sales decreased from 1 to 10 %.

Hypothesis “Application of E-Commerce increasing sales”, based on the data collected and above given chart can verify that this hypothesis is *True*. Comparative analysis shows that sales increase is more pronounced on Small and Medium Enterprises, whereby Micro Tourism Enterprises have not had bold effect from applying EC.

Importance of EC appears not only to tourism enterprises but on all enterprises regardless in which industry they operate. Nowadays enterprises are oriented on satisfying consumers needs and desires, providing personalized products or operating in a niche markets. Advantages of EC are shown very well in this research paper, the application will probably cause a major change in enterprises functions how they communicate and distribute the end product to their consumers, but the positive side is much greater than the negative sides, and considering that the M-Commerce is starting to grow it is time in Macedonia enterprises to overcome the “fear” of change caused by ICT.

CONCLUSION AND RECCOMENDATION

Interpreting the topic E-Commerce application on small and medium-sized tourism enterprises and the evaluation of purchasing tourism products and services online in Macedonia, can be very complex but conclusion and recommendation can be oriented on point of view such as:

1. Should Macedonia view Tourism Industry as generator of economic development
2. Are Small and Medium Tourism Enterprises are ready and have knowledge to implement ICT technology and

Tourism can improve local standards, create jobs as it is shown on this thesis and generate foreign direct investments. Without SMTE-s which are selling tourism products and services the tourism industry can not have the impact that is presented on this master thesis. On other hand ICT technology and platforms such as E-Commerce, Customer Relationship Management, Supply Chain Management etc can have positive impact on SMTE-s. Not only for improvement of core organization function but also for finding new distribution channels, market penetration, entrance on niche markets and products and enabling consumer behavior to personalize tourism products and services. Destination Management Systems are not very implemented on SMTE-s in Macedonia. Actively and step by step if the SMTE-s are following those new ICT trends can have great benefits for promotion and selling their products and services.

Recommendation can be made onto those key areas:

- ❖ Tourism attraction
- ❖ Tourism business, fostering Small and Medium Tourism Enterprises to be more competitive and to enter on niche markets
- ❖ Tourism infrastructure which should and can be built by Macedonia, focus lies on transportation such as roads, railways and airports. Maybe idea of Water Airport on

Ohrid Lake is good, but implementing the Government project is hard, and especially when there is already Ohrid Airport, and we end up with 2 Airports on the same location.

- ❖ Tourism promotion, using Tour Operators and Tour Fair to promote and attract customers to Macedonia.
- ❖ Applying E-commerce platforms
- ❖ Integrating Destination Management Systems
- ❖ Strengthening privacy policy, there are laws that secure the privacy and information but still need to encourage SMTE-s to work toward this issue

BIBLIOGRAPHY

- ❖ Chaffey D., Johnston K., Mayer R., and Ellis-Chadwick F., (2006) “Internet Marketing”, 3d Edition, Pearson Education
- ❖ Davis, P. (2002) Tourism. Oxford University Press,
- ❖ Gefen, D. and Straub, D. W. “Managing user trust in B2C e-services” e-Service Journal, 2(2), 7-24.
- ❖ Hair J. , Bush R. and Ortinau D. (2002) “Marketing Research” 2nd edition. McGraw-Hill Companies
- ❖ Kalakota R., Whinston A., (1997).“Electronic Commerce. A Manager’s Guide”
- ❖ Kotler Ph., Armstrong G., (2010) “Principles of marketing” 13 edition, Pearson education
- ❖ Laws, E., (1991) “Tourism marketing: service and quality management perspectives” Stanley Thornes Publishers, Cheltenham.
- ❖ Lindstrom, M (2010) “The truth and lies about why we buy, Broadway books,.
- ❖ OECD (1999) “The economic and social impact of electronic commerce”.
- ❖ R.Connolly, F.Bannister, (2007) “Consumer Trust in Electronic Commerce: Social and Technical Antecedents” World Academy of Science, Engineering and Technology
- ❖ S. Velkoski, (2008) “Statistika na turizmot”, Fakultet za turizam i ugostitelstvo- Ohrid,
- ❖ Sh.M.Abbass, O.B.Ibrahim, (August 2011) “A Model of Trust-building in E-commerce from Consumer to Consumer Perspective in KSA”, International Journal of E-education, E-business, E-management and E-learning, Vol.1, No.3,
- ❖ Turban E., King D., Lee J., Liang TP., Turban D., (2010) “Electronic Commerce: A managerial perspective”, Pearson Education
- ❖ Turban, E, McLean, E, and Wetherbe, J. , (2003) “Information Technology for Management: Transforming Organizations in the Digital Economy” 3th edition New York: John Wiley & Sons

NDIKIMI I KONKURENCËS GLOBALE NË KËMBIMET TREGTARE TË PIJEVE ALKOHOLIKE DHE JOALKOHOLIKE NË MES VENDEVE TË ZHVILLUARA DHE VENDE NË TRANZICION

Suada Ajdarpašić

Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Ekonomik

suada.ajdarpasic@unhz.eu

Abstrakt

Ka kohë që globalizimi i tregjeve dhe i produkteve ka ndikim esencial në këmbim tregtar mes shteteve të zhvilluara dhe atyre në zhvillim, ku rajoni, si Ballkani Perëndimor, ballafaqohet me një diferencë marramendëse në të gjitha fusha të jetës, e sidomos në atë ekonomike. Pasojat e globalizimit jo vetëm se janë evidente por edhe të dëshmuara, pasi që fuqitë industrialisht më të zhvilluara janë ato që dominojnë duke krijuar disproporcion global. Si rrjedhojë nga kjo, shumë polemika i adresohen pikërisht këtij raporti të pabarabartë mes shteteve të pasura dhe të varfëra.

Për realizimin e këtij punimi është përdorur metoda e anketimit për të treguar se si disa ndërmarrje nga vendet në zhvillim janë ndikuar nga fenomeni i globalizimit, e sidomos atij të tregjeve dhe të produkteve në raport me vendet e zhvilluara.

Cili është ndikimi i konkurrencës së huaj? Çfarë pasojash sjellin në vendet në zhvillim? Cilat mjete i përdorin për ta kundërshtuar këtë kërcënim? A mund të garojnë me ndërkombëtarët? Cilat janë ato anët pozitive që mund ti sjellin me vete?.... janë çështjet të cilat do të diskutohen në vazhdim të këtij punimi.

Fjalët kyçe: *Vendet në tranzicion, Globalizimi, Tregjet, Produktet, Efektet, Konkurrenca....*

1. Hyrje

Ekonomia si një disiplinë është një prej fushave më të rëndësishme me të cilën njeriu operon dhe nga e cila ka benefite të mëdha. Me një fjalë ekonomia është element kyç me të cilin shteti prosperon dhe depërton në botën ekonomike. Qëllimi kryesor i këtij punim është që të tregoj se cili është ndikimi i konkurrenca ndërkombëtare globale në vendet në tranzicion.

Duke u bazuar në realitetin, e dim se fenomeni i globalizimit të tregut, pothuajse brenda një nate, është bërë çështja më urgjente e kohës sonë, për të cilën debatohet vazhdimisht si nga njerëzit të nivelit të lartë ashtu edhe nga ata të shtresave më të ulëta, ku destabiliteti i krijuar nga ky fenomen sjell disproporcion marramendës mes rajoneve në zhvillim dhe atyre të zhvilluara.

Vendet në tranzicion, siq është Kosova, ballafaqohen me trazira dhe probleme të shumta, jo vetëm ekonomike, por edhe politike dhe shoqërore. Përmes këtij punimi do të paraqesim

aftësitë e ndërmarrjeve të Kosovës për tu përgjigjur tregut global, si dhe faktorët të cilët ndikojnë në suksesin e tyre.

Teoria e tregut si një ndër faktorët më esencial në ekonomi, në vete gërthen kompleksitete të shumta. Për të arritur deri tek një treg ndërkombëtar kërkon shumë punë, përkushtim, dhe aftësi. Bizneset kosovare ndikohen nga shumë faktorë, duke filluar nga Qeveria e tyre, e deri tek konkurrenca ndërkombëtare. Ky punim tregon se si ndërmarrjet kosovare i luftojnë këto dukuri.

Për pasurimin dhe realizimin e këtij punimi është përdorur pyetësori me të cilin janë anketuar tri ndërmarrje të Pejës. Pyetësori është i përbërë prej shtatë pjesëve, ku janë të përfshira informata gjithëpërfshirëse të ndërmarrjeve.

Në vijim të këtij punimi pjesa e parë mbulon informata në lidhje me kompaninë dhe produktet kryesore të saj, pjesa e dytë informata themelore për strukturën e tregut të Kosovës, pjesa tretë informata për formimin e çmimit për produktet kryesore të ndërmarrjes, pjesa katërt informata për mënyren e shqyrtimit të çmimeve egzistuese të produkteve, pjesa pesët informata për faktorët që ndikojnë në vendimin për ndryshimin e çmimeve të produkteve kryesore, pjesa gjashtë informata për ndryshimin e çmimeve egzistuese të produkteve kryesore, dhe pjesa shtatë informata për formimin e çmimeve të produktit kryesor për tregjet eksportuese (të huaja).

2. Ndikimi i konkurrencës globale në funksionalitetin e vendeve në tranzicion

Rast studimi – Kosova

Globalizimi nuk është thjesht një fenomen bashkëkohor. Ai në fakt ka evoluar me kalimin e kohës duke hapur mundësi të shumta për një zhvillim të gjërë anë e kënd botës, i cili paraqet procesin e intensifikimit të lidhjeve mes ekonomisë ndërkombëtare përmes tregtisë ndërkombëtare, si dhe investimeve të huaja direkte nga firmat multinacionale dhe investimeve financiare ndërkombëtare²¹. I implikuar në të gjitha fusha të jetës sonë, ai megjithatë nuk është duke sjellur zhvillim të barabartë, sepse disa qarqe janë duke u integruar në ekonominë globale më shpejt se të tjerët.

Pasojat e thellimit të globalizimit, çoftë ai pozitiv apo negativ, mund të përballojnë padyshim vetëm vendet me ekonomi dhe teknologji më të zhvillur si përfituesit më të mëdhenj. Ky përfitim vjen nga fuqia e tyre për të determinuar marrëdhëniet me shtete të tjera dhe vetë procesin e globalizimit²². Po çfarë ndodh me shtetet që janë në procesin e zhvillimit apo tranzicionit? Pa pasur alternativ, ato shtete thjesht duhet të ju përmbahen rregullave, kushteve dhe diktaturës së lojtarëve të mëdhenj!!!

²¹ Vjollca V. Hasani, Rëndësia e globalizimit në zhvillimin ekonomik, rasti i Kosovës, Prishtinë, ABB, 2012, Thesis, nr. 1.

²² Joseph E. Stiglitz, Globalization and its Discontents, First Edition, USA, Published by Norton paperback, 2003, ISBN: 97 9951-479-02-8.

Rasti i Kosovës është çështje e ndjeshme dhe njëkohësisht shembull adekuat për ti krahasuar marrëdhëniet ndërkombëtare tregtare mes vendeve të fuqishme me ato ekonomisht më të dobëta.

Kosova është një vend mjaft tërheqës për investim, ka pozitë të mirë strategjike dhe gjeografike, është vend në Eurozonë, është e pasur me burime natyrore, që e ka një popullat më të re në Evropë, dhe e gjithë kjo do të mjaftonte për një zhvillim të pavarur shtetëror po të mos egzistonte implikimi i faktorëve negativ si; korrupsioni, mungesa e njerëzve të kualifikuar dhe profesional, sistemi i dobët ligjor, ambient i pafavorshem biznesor, si dhe shumë faktor të tjerë ndikues. Prandaj, edhe aftësia e shtetit të Kosovës për tu përballuar me fenomenin e globalizimit është mjaft e vështirë, pikërisht për shkak të mungesave esenciale që i përmendëm më lartë.

Mund të themi se parakushti minimal që një shtet të zë rrënje në procesin e globalizimit dhe të jetë i dobishëm, një vend duhet të përfshijë sistemin bankar që gjeneron procesin ekonomik përmes ndër – financimit efektiv, sistemin liberal, sinjeritetin dhe praktikat demokratike, sektori privat i fuqishëm, qytetarët vigjilent që mbajnë qeverinë në gishtërinjë dhe një ekonomi pozitive apo në rritje²³.

Efektet e globalizimit karshi vendeve në tranzicion shpeshherë janë negative sepse i prek në pikën e tyre më të dobët, e që është sistemi i dobët ekonomik . Në përgjethësi, globalizimi i tregjeve paraqet një kërcënim dhe sfidë serioze, jo vetëm për Kosovën, por edhe për të gjitha vende të sistemit të tillë. Andaj, e vetmja mënyrë që këto vende të kenë fuqi për ti kundërshtuar kësaj sfide është që të realizohen si shtet në vete.

Përdnryshe, tregtia ndërkombëtare është mjaft domethënëse. Efektet e saj në jetën ekonomike të njerëzve janë esenciale, për vet faktin sikur shteti amë të mos bëj tregti fare me shtete tjera do të ishte e dëmshme për shtetin. Është vështirë të paramendohet, pasi që nuk do të kishim pasur shumë alternativë të blejm në një shtet të tillë, e sidomos në vend i cili ndodhet në fazën e formimit.

Globalizimi i tregjeve është faktor kryesor në zgjidhjen e dilemave dhe pyetjeve të tilla. Nevojat konsumatore si dhe synimet e larta ekonomike të vendeve të zhvilluara paraqesin variablen kryesore në këmbimet tregtare globale, ku sot ky këmbim është bërë shumë më i lehtë sesa në kohën kur teknologjia e sofistikuar nuk ka egzistuar. Janë në fakt forcat ndërkombëtare të ofertës dhe të kërkesës, variablat të cilat i determinojn rregullat e tregut²⁴, duke e bërë atë treg global, ku e gjithë popullata e globit mund të ketë qasje.

Mund të themi se firmat multinacionale dhe lokale të cilat eksportojnë në shtete të zhvilluara si dhe në shtete në zhvillim, në përgjethësi janë firmat më të mëdhaja në glob, që i kanë produkte dhe shërbime me cilësi shumë të lartë, e që i paguajnë punëtorët më mirë sesa firmat tjera.

²³ Vjollca V. Hasani, Rëndësia e globalizimit në zhvillimin ekonomik, rasti i Kosovës, Prishtinë, ABB, 2012, Thesis, nr. 1.

²⁴ Michael Parkin, Economics, Fifth Edition, University of Western Ontario, Published by Addison-Wesley Publishing Company, Inc, 1999, ISBN: 0-201-68025-4.

Ndërmarrjet botërore të cilat kanë qasje në gjithë tregun botërore janë firmat të cilat posedojnë besimin e konsumatorëve në çdo kënd të botës. Ato firma arrijnë që me anë të produkteve dhe shërbimeve të tyre të pushtojnë botën çdo ditë e më shumë duke depërtuar shumë thellë në shtete të ndryshme, si të zhvilluara ashtu edhe atyre në zhvillim. Egzistenca e konkurrentëve, edhe sipas teorisë paraqet kërcënim, në raste të disa firmave, si të Coca Cola-së, Eviol, Boeing 777...., ajo nuk mund të jetë penges vdekjeprurëse, sepse me posedimin e cilësisë, konsumatorëve potencial, emrit global... konkurrenca mund të evitohet shumë lehtë.

Nese flasim për ndërmarrjet e Kosovës, mund të themi se ato janë shumë larg konkurrentëve të tyre ndërkombëtare, si nga ana e cilësisë, emrit, brendit, besimit konsumatorë, ashtu edhe nga ana e aftësisë konkurrionale. Forcat ndërkombëtare tregtare janë aq të fuqishme sa që ndikojnë shumë negativisht në tregun kosovar dhe produktet e tyre, dhe si pasojë kemi të bëjm me një deficit tregtar i cili me globalizimin e tregjeve dhe produkteve të huaja ky deficit vazhdimisht rritet dhe shënon rramje të ekonomisë.

Produkte të cilat do ti përdorim si shembull në këtë punim janë:

- ✓ pije natyrale të ndërmarrjes “Ujë Rugove”,
- ✓ pije alkoholike të ndërmarrjes “Birra Peja”, si dhe
- ✓ pije të gazuara të ndërmarrjes “Bibita”.

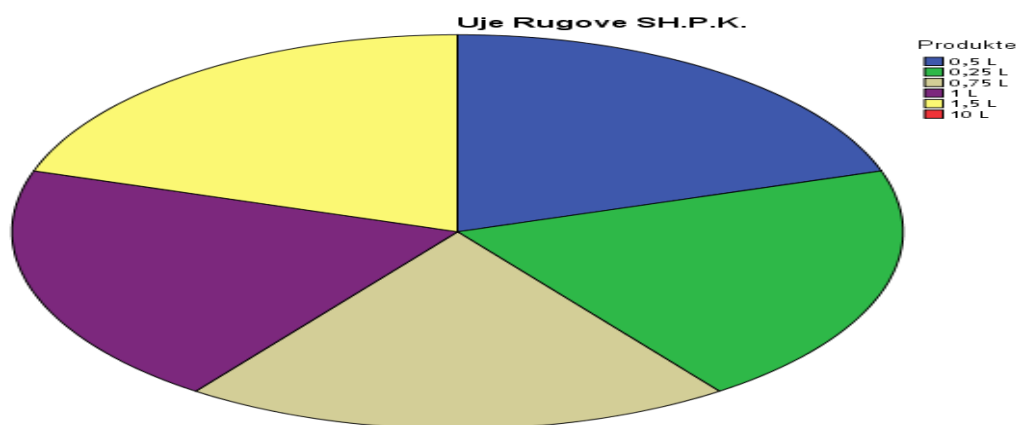
3. ANALIZA E TË DHËNAVE

3.1. Ndikimi i tregjeve globale në tregun kosovar

3.1.1. Ndërmarrja “Ujë Rugove” dhe ndikimi i konkurrencës globale

Ndërmarrja “**Ujë Rugove**” është një nga ndërmarrjet më të suksesshme në regjionin e Pejës e sidomos të Kosovës, me gjithsej 7 konkurrentët, si kombëtar ashtu edhe ndërkombëtar. Me një numër prej 51-199 të punësuar, në vitin 2013 arriti të realizojë 1.000.000 e më shumë të ardhura nga shitja e përgjithshme e produkteve kryesore. Në suazat e veta i përmbanë 6 lloje të produktit kryesor, e që janë:

Graf 1. Llojet e produkteve sipas sasisë

Kjo ndërmarje nuk e ka karakterin eksportues pasi që pjesëmarrjen totale prej 100% e realizon vetëm në tregun e Kosovës, ku 50% të shitjes së produktit kryesor e realizon vetëm me anë të konsumatorëve të rregullt, kurse 50% tjera nga konsumatorët e rastit dhe jo-konsumatorët. Vendosjen e çmimit final e bëjnë kryesisht në varësi nga: kostot e punës dhe lëndëve të para. Mirëpo, në ndryshimin e çmimit ndikojnë shumë faktorë, dhe çdo rishikim i çmimit bëhet në bazë të ndryshimit të kushteve në treg. Faktorët që ndikojnë në ndryshimin e çmimit janë:

- ✓ Ndryshimet në koston e punës,
- ✓ Ndryshimet në çmimet e energjisë dhe karburantit,
- ✓ Ndryshimet në çmimet e lëndëve të para,
- ✓ Ndryshimi në koston e financimit,
- ✓ Ndryshime në çmimin e konkurrentëve,
- ✓ Ndryshime të tjera në koston e prodhimit.

Tabela 1. Çmimet e produkteve me njësi dhe copa

Çmimi i shitjes me njësi			Çmimi i shitjes me më shumë njësi	
Nr.	Lloji i produktit	Çmimi i shitjes në €	Sasia e shitjes	Çmimi i shitjes në €
1	0,5 L	0,15	12 copa	1,90
2	0,25 L	0,27	24 copa	6,50
3	0,75 L	0,60	12 copa	7
4	1 L	1	6 copa	6
5	1,5 L	0,28	6 copa	1,70
6	10 L	1	12 copa	1

Kjo ndërmarje ka rezultuar mjaft e qëndrueshme me vite të tëra. Ofron produkte të cilat i përbushin të gjitha kriteret e tregut. Konsumatorët kosovar shohin këtë ndërmarje si shumë cilësore, ku blerja e produkteve të saj, sipas tyre është efektive.

Përparësia e kësaj ndërmarrje në raport me konkurrentët kombëtar veçohet në bazë të burimit të saj natyral, apo burim nga bjeskët e bukura të Rugovës. Sa i përket konkurrentëve ndërkombëtar, mund të themi se nuk është aq e dobët karshi tyre. Arma më e mire me të cilën lufton kundër ndërkombëtarëve, është në fakt besimi i konsumatorëve potencial kosovar. Me të kuptuar cilësinë dhe kualitetin e ujit, konsumatorët kombëtar vështirë se do blejnë nga të huaj.

Nga konkurrentët më të dalluar mund të veçojmë:

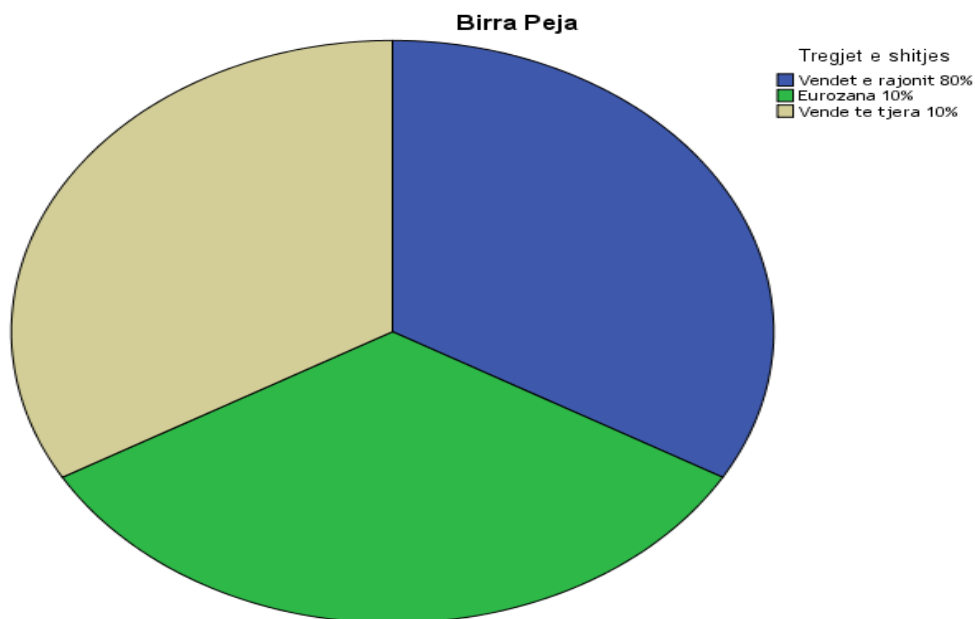
Tabela 2 . Konkurrentët potencial “Ujë Rugove“

Konkurrentët kombëtar	Konkurrentët ndërkombëtar
Ujë Akull	Prolom voda
Ujë Peja	Evia
Miros	Rosa
Dea	

3.1.2. Ndërmarrja “Birra Peja” dhe ndikimi i konkurrencës globale

Një ndërmarrje tjetër e cila është poashtu e suksesshme në territorin e Kosovës është “**Birra Peja**”, e cila për dallim nga ndërmarrja e mëparshme eksporton në vendet e huaja dhe e cila realizoi të ardhura më shumë se 1.000.000€ brenda vitit 2013. Me 200 e më shumë të punësuar gjatë vitit 2013 arriti që 80% të produktit kryesor të eksportojë në vendet e rajonit, 10% në vendet e Eurozonës si dhe 10% në vende të tjera duke përfshirë edhe Kosovën.

Graf 2. % e të ardhurave totale nga shitja e produkteve kryesore në tregjet e caktuara

Për dallim nga ndërmarrja “Ujë Rugove”, “Birra Peja” nuk e ka asnjë konkurrentët kombëtar, por vetëm ndërkombëtar, ku numri i përgjithshëm arrin 7, e ata janë:

Tabela 3. Konkurrentët potencial “Birra Peja“

Konkurrentët ndërkombëtar
Heineken
Laško pivo
Beck’s
Jelen pivo
Efes Pilsen
Skopsko
Nikšičko pivo

Prezenca e konkurrentëve ndërkombëtar mund të paraqet rezik afatshkurtër por jo edhe afatgjatë. Për vet faktin se shteti kosovar është duke bërë të pamunduren që të mos importoj produkte nga Serbia, e që në realitet numri më i madh i konkurrentëve është nga ky shtet. Përparësia e kësaj ndërmarrje është njohja e kualitetit të saj edhe në shtete të huaja, ku eksporti jashtë vendit ka dëshmuar cilësi dhe kualitet të lartë, ku % e pjesëmarrjes në treg arrin nga 51-99%.

Produkti kryesor është I paraqitur në sasi të ndryshme dhe njëkohësisht edhe çmime të ndryshme.

Figura 1. Llojet e produkteve – “Birra Peja”

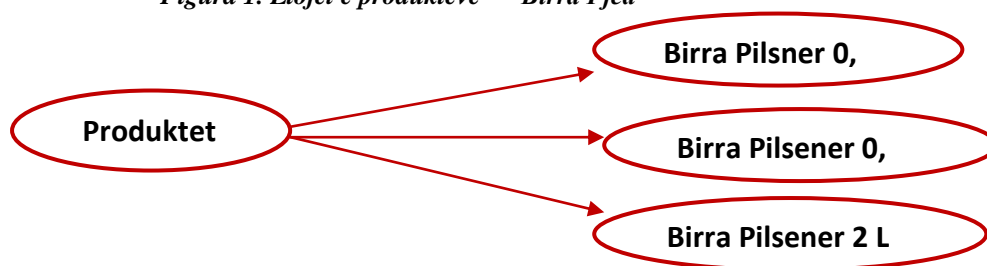

Tabela 4. Çmimet e produkteve – “Birra Peja”

Nr.	Lloji i Produktit	Sasia e produktit	Çmimi i produktit në €
1	Birra Pilsner	0,33 L	0,45
2	Birra Pilsner	0,60 L	0,50
3	Birra Pilsner	2 L	1,80

Tabela 5. Shitja e produkteve në pako – 0,33 L

Birra Peja 0,33 L pako	
Copë në komplet	24 x 0,33 L
Përmasat për komplet	240x360x240 mm
Numri i shisheve në paletë	1296
Pesha bruto për paletë	825 kg
Numri i paletave në një kamion	29
Afati i qëndrueshmerisë	6

Çmimin e caktojnë në bazë të kostos së shpenzimeve të prodhimit dhe të gjitha procedurave të tjera për arritjen deri në pikën e fundit (tregun). Çmimi caktohet për të gjithë konsumatorët njëjtë. Shqyrtimin e çmimeve e bëjnë disa here në vit, kryesisht në intervalet e caktuar, por ndonjëherë në përgjigje me ndryshimin e kushteve në treg si p.sh.

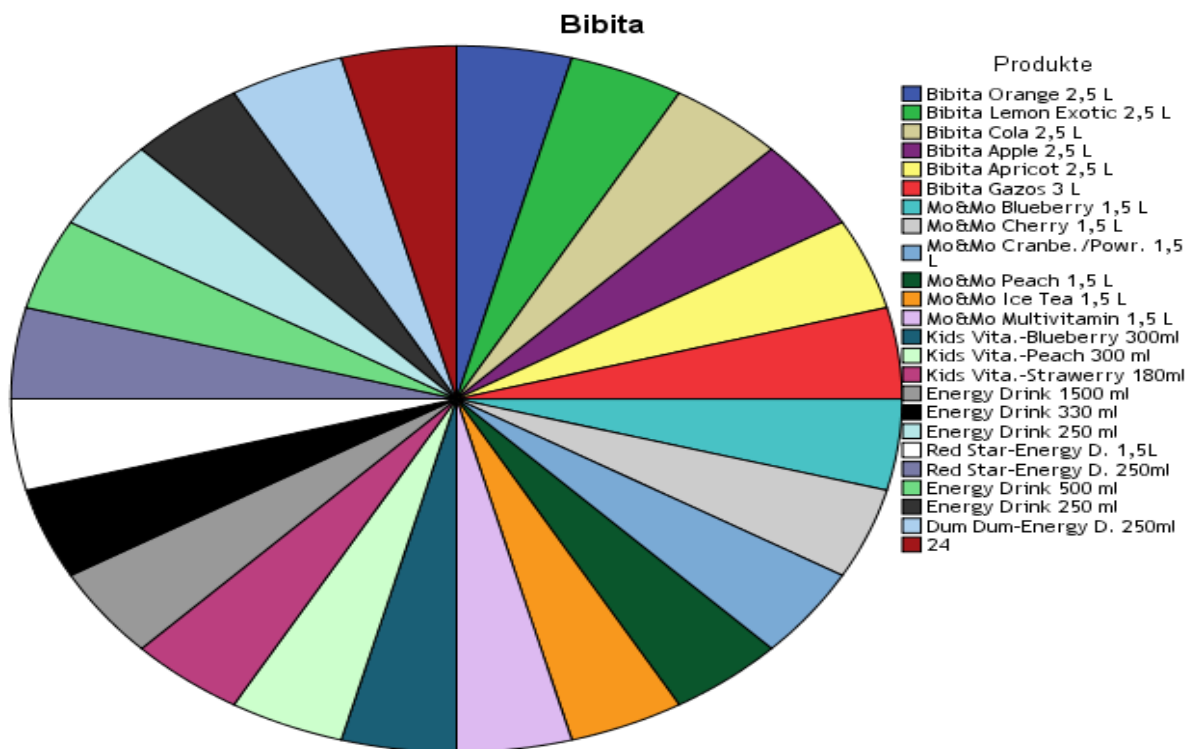
- ✓ ndryshimet në çmimin e lëndëve të para,
- ✓ kërkeses,
- ✓ çmimit të produkteve konkurruese.

Zakonisht, mundohen që mos i ndryshojnë çmimet, pasi që klientët e tyre preferojnë çmime të qëndrueshme, dhe sepse ndryshimet e shpeshta mund të ndikojnë në marëdhënie biznesi me klientët e tyre. Eksportin e realizojnë me valutën euro dhe sipas tyre konkurrencë më të lartë shohin në tregun e huaj.

3.1.3. Ndërmarrja “Bibita” dhe ndikimi i konkurrencës globale

Ndërmarrja e cila për dallim nga dy të mëparshmet, e të cilat kishin të ardhura shumë të larta, realizoi të ardhurat shumë më të ulëta në vlerë prej 100.000€ në vitin 2013. Me një numër nga 51-199 të punësuar, arrin ti prodhojë 23 produkte dhe ti shesë ato në Kosovë 40%, Shqipëri 25%, Maqedoni 18% dhe në Zvicër 22%.

Graf 3. Llojet e produkteve sipas sasisë “Bibita”

Ndërmarrja “Bibita” çmimin e përcaktonë kryesisht në bazë të shpenzimeve, si dy ndërmarrjet e mëparshme, ku çmimet janë të njëjta për të gjithë konsumatorët. Çmimi rishikohet disa here në vit dhe kryesisht në interval të caktuar, por ndonjëherë në përgjigje të ndryshimit të kushteve të tregut si: ndryshimet në çmimet e lëndëve të para, kërkesës ose çmimit të produkteve konkurruese etj.

Si faktorë të cilët ndikojnë në ndryshimin e çmimit ata veçuan:

- ✓ Koston e punës dhe të lëndëve të para,
- ✓ Ndryshimet në çmimet e produkteve konkurruese,
- ✓ Ndryshimet në cilësinë e produktit kryesor,
- ✓ Preferencat e konsumatorëve,
- ✓ Përceptimi i gabuar,
- ✓ Mungesa e produktit,
- ✓ Mungesa e lëndës së pare për prodhim.

Numri i konkurrentëve të saj arrin në më shumë se pesë, dhe pjesëmarrja e së cilës në treg përfshinë nga 5% - 20%, ku 50% i përkasin konsumatorëve të rregullt, kurse pjesa tjetër konsumatorëve të rastit. Nga konkurrentët potencial global mund të veçohen:

Tabela 6. Konkurrentët ndërkombëtar “Bibita”

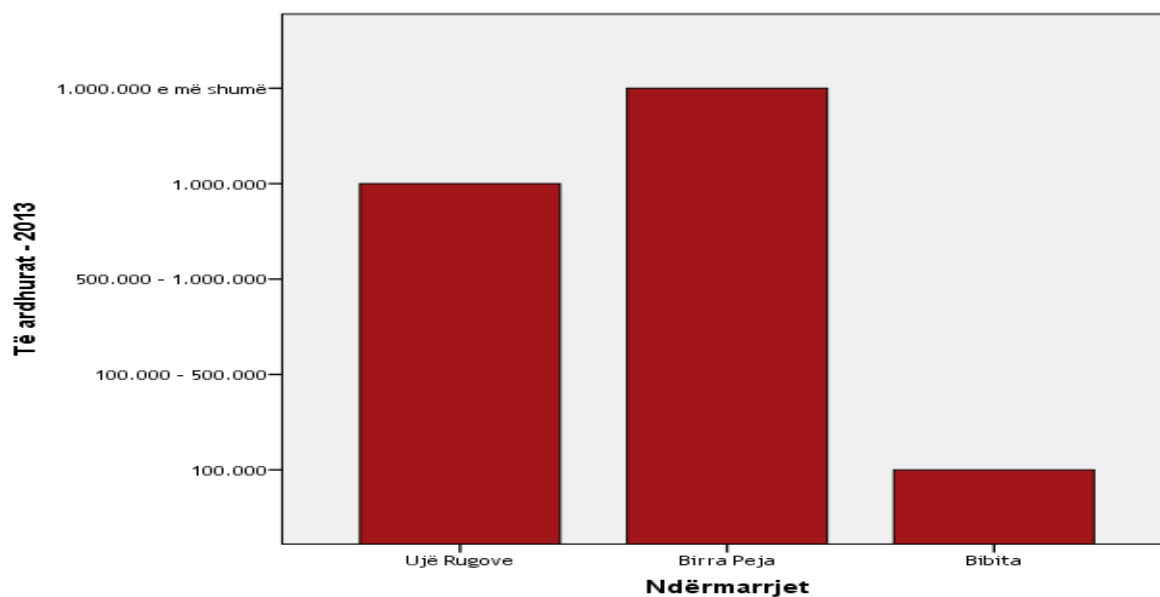
Konkurrentët ndërkombëtar
Coca Cola
Pepsi
Sprite
Schweppes
Fanta

Konkurrenca me të cilën përballet ndërmarrja “Bibita” paraqet një kërcënim mjaft të madh për egzistencën e saj. Kompanit e lartëpërmendura posedojnë konsumatorët global, andaj dhe sukcesi i tyre është shumë më i veçuar sesa të ndonjë ndërmarrje tjetër rreth globit. Është shumë e qartë se me konkurrentë të till nuk mund të garohet, përpos nëse cilësia, emri dhe kualiteti janë afër tyre.

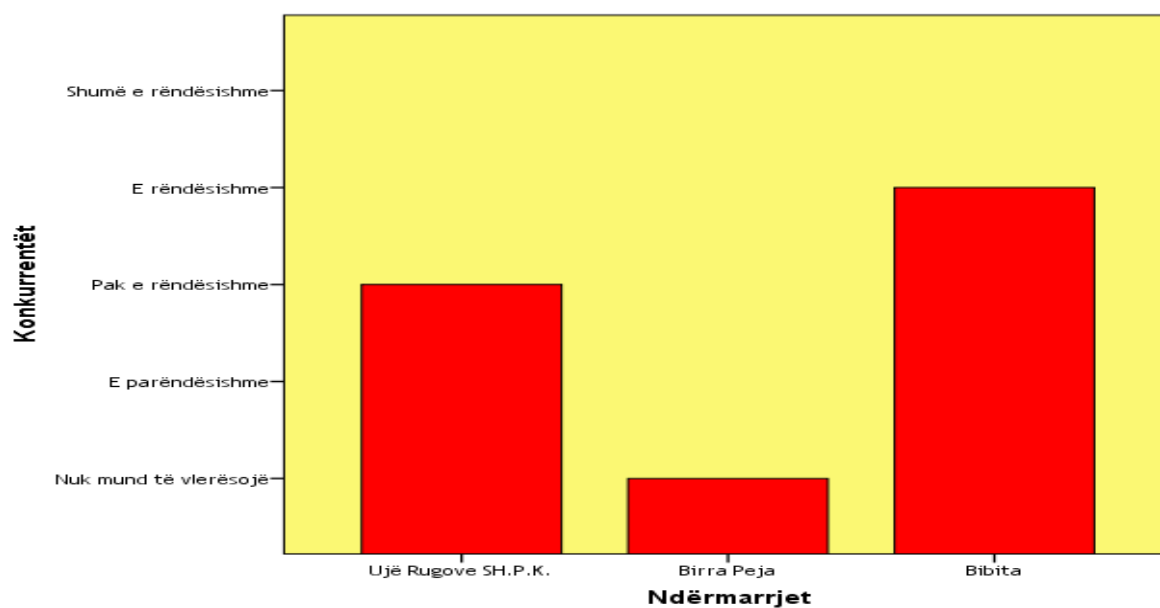
Reziku për egzistencën e kësaj ndërmarrje nuk mbetet me kaq. Reziqet e mundëshme si për këtë ndërmarrje ashtu edhe për të gjitha ndërmarrjet të tjera janë:

- ✓ Zvogëlim i kërkesës për disa nga produktet e tyre
- ✓ Mungesa e ujit dhe cilësia e dobët mund të ndikojnë negativisht në koston e prodhimit të sistemit dhe kapacitetit të ndërmarrjes,
- ✓ Ndryshimet në bizneset që prodhojnë pijet joalkoolike mund të ndikojnë në rezultatet financiare,
- ✓ Rritja e konkurrencës mund të dëmtojë biznesin e tyre,
- ✓ Nëse ndërmarrja nuk është në gjendje për të zgjeruar operacionet e tyre në tregjet e zhvilluara, norma e tyre e rritjes mund të ndikohet negativisht,
- ✓ Lulahatjet në këmbimet e huaja dhe normës së interesit mund të ndikojë në rezultatet e tyre financiare,
- ✓ Nëse ndërmarrja nuk është në gjendje për të mbajtur marrëdhënie të mira me partnerët e tyre, biznesi i tyre mund të dështojë.
- ✓ Rritja në shpenzimet e energjisë elektrike mund të ndikojë në përfitimin e tyre,
- ✓ Ndryshimet në ligj dhe rregullore, mund të rrisin shpenzimet dhe të reduktojnë kërkesën për produktin e tyre,
- ✓ Kushte të pafavorshme ekonomike dhe politike në tregjet ndërkombëtare mund të dëmtojë biznesin e tyre,
- ✓ Kushtet e këqija të motit mund të zvogëlojë kërkesën për produktet e tyre,
- ✓ Ndryshimet në standardet e kontabilitetit dhe kërkesat tatimore mund të ndikojë në rezultatet e tyre.....

Graf 4. Të ardhurat e ndërmarrjeve në vitin 2013

Graf 5. Rëndësia e ndikimit të konkurrentëve në ndryshimin e çmimeve

4. Konkluzioni

Në bazë të asaj që u tha më lartë mund të themi se egzistojnë element të ndryshë të cilët mund të ndikojnë negativisht në funksionimin e biznesit, kushteve financiare apo rezultateve në të ardhmen, në shtete që ndodhën në tranzicion.

Rasti i ndërmarrjeve të Kosovës dallon, sepse disa kanë konkurrentë të fuqishëm e disa jo, si kombëtar ashtu edhe ndërkombëtar apo global. Mirëpo, pavarësisht asaj se kanë konkurrentë ndërkombëtar, firmat kosovare mund të mos ndikohen apo ti kundërpërgjigjen sfidave globale, përderisa shteti i stimulon dhe ofron grante në fusha të ndryshme duke u ndihmuar bizneseve kombëtare të zhvillohen dhe avansohen, me çka rritet edhe ekonomia e vendit.

Mund të themi se roli i shtetit apo Qeverisë ka elemente që të ketë rol të rëndësishëm në zhvillimin e bizneseve, e mbi të gjitha zhvillimin ekonomik në tërësi. Me përdorimin e të gjitha mjeteve dhe resurseve që i posedon shteti kosovar, fusha e ekonomisë mund të avansohet dhe të fitoj aftësi konkurruese. Fokus i shtetit do duhet të jetë konkurrenca kombëtare, ku me krijimin e bizneseve shtetërore, zhvillimi ekonomik mund të jetë më i lartë, e kështu edhe stabiliteti dhe fuqia e shtetit.

Politika kombëtare e konkurrencës së Kosovës, si objektivi kryesor duhet ta ketë zhvillimin ekonomik të vendit, si dhe objektivat e përgjithshme zhvillimore që para se gjithash janë:

- ↪ Mbrojtja e lirisë së veprimtarive ekonomike të të gjitha vendeve pjesëmarrëse në treg,
- ↪ Reduktimi i çfarëdo bariere të mundëshme për hyrje në treg,
- ↪ Krijimi i një mjedisi të përshtatshëm për nxitjen e investimeve në ndërmarrjet e vogla dhe të mesme,
- ↪ Të ruaj ndershmërinë dhe korrektësinë në marrëdhënjet me bizneset vendore dhe të rajonit.

Përfundimisht, tregtia ndërkombëtare dhe globalizimi i tij ka sjell me vete si rezultate pozitive ashtu edhe negative. Shtete të zhvilluara të cilat tregtojnë me shtet të nivelit të njëjtë, krijojnë efekte pozitive anasjelltas. Mirëpo, kur shteti i zhvilluar eksporton në shtet në tranzicion (rasti i Kosovës), benefite do të ketë vetëm ai shtet që eksporton, sepse shteti pranues nuk ka fuqi të mjaftueshme që ti kundërvihet. Andaj, krijimi i raporteve të mira finjësore, jep përparësi për krijimin e raporteve globale, dhe kështu shtete të botës së zhvilluar do ta kuptonin Kosovën si shtet në zhvillim, më seriozisht.

5. Referencat

- Campbell R. McConnell and Stanley L. Brue, Economics, Principles, Problems, and Policies, Sixteenth Edition, New York, Published by McGraw-Hill Irwin, 2005, ISBN 0-07-281935-9.
- Charles W.L. Hill, International Business, Fifth Edition, New York, Published by McGraw-Hill Irwin, 2003, ISBN: 0-07-287395-7.
- Charles W.L. Hill, International Business, Fourth Edition, New York, Published by McGraw-Hill Irwin, 2003, ISBN: 0-07-121683-9.
- Dani Rodrik, One Economics Many Recipes, Globalization, Institutions, and Economic Growth, First Edition, 41 William Street, Princeton – New Jersey 08540, Published by Princeton University Press, 2007, ISBN-13: 978-0691-12951-8.
- David Begg, Stanley Fischer, and Rudiger Dornbusch, Economics, Sixth Edition, England, Published by McGraw-Hill Company, 2000, www.BeggEcon.com
- Dennis R. Appleyard, Alfred J. Field, JR. And Steven L. Cobb, International Economics, Fifth Edition, Published by McGraw-Hill Irwin, 2006, ISBN-13: 978-0-07-287737-3.
- International Chamber of Commerce (The world business organization), Standing up for the global economy, Key facts, figures and arguments in support of globalization, 75008 Paris – France, 38 – Cours Albert 1, www.iccwbo.org
- Jeffrey A. Frankel, Globalization of the economy, Cambridge – England, Published by National Bureau of Economic Research, 2000, www.nber.org/papers/w7858.
- Joseph E. Stiglitz, Globalization and growth in emerging markets, New York – NY 10027/USA, Published in Journal of Policy Modeling, Department of Economics, Columbia University, 2004.

- Joseph E. Stiglitz, Globalization and its Discontents, First Edition, USA, Published by Norton paperback, 2003, ISBN: 978-9951-479-02-8.
- Michael Parkin, Economics, Fifth Edition, University of Western Ontario, Published by Addison-Wesley Publishing Company, Inc, 1999, ISBN: 0-201-68025-4.
- Raport vjetor, Zhvillimi i NVM-ve në Kosovë, Prishtinë, RIINVEST, 2004, www.riinvestinstitute.org
- Rawi Abdelal and Richard S. Tedlow, Negotiations, Organizations and Markets, Research Papers, Harcard NOM Research Paper No. 03-20, (Social Science Research Network Electronic Paper Collection).
- Thomas A. Pugel, International Economics, Twelfth Edition, Published by McGraw Hill Irwin, 2004, ISBN: 0-07-248748-8.
- United Nations Conferences on Trade and Development, Trade and Development Aspects of Insurance Services and Regulatory Framework, New York and Geneva, 2007, www.unctad.org/tradenegotiations, www.unctad.org/dispute
- Vjollca V. Hasani, Rëndësia e globalizimit në zhvillimin ekonomik, rasti i Kosovës, Prishtinë, ABB, 2012, Thesis, nr. 1.

Methods used in foreign language learning

Shqipe Husaj

Lecturer at the University “Haxhi Zeka” Peje – Kosovo
Shqipe.husaj@unhz.eu

Abstract

Since we all learn in different ways and since some methods might be more suitable to some students than others languages might need to be learned in different ways, depending on students' learning style and on students' ability to acquire and understand new grammatical structures and language systems. So, this paper aims to bring some analysis on various methods used in foreign language learning, what are the most preferable and easier methods and books both for the students and teachers. There will also be described the current use and the impact of different technology equipments in language learning. The use of some technology tools, YouTube programs, video recorders etc, enable teachers to differentiate instruction and adapt classroom activities by giving learners the chance to hear pronunciation directly by native English speakers, thus enhancing language learning experiences. Regardless of where we live there is an enormous number of materials and resources available to us in language-learning opportunities.. There will also be a brief description of different theoretical orientations, strategies and learning activities designed to reach the specified goals and achieve the learning outcomes of the teaching and learning processes. Since there is never a single method or style for language learning, each student has to find his own method, his own way of learning because what is good for one person isn't good for the others, but students still have to check it out and try it and use it in their best way.

Key words; student, language, methods, strategies.

Introduction

Teaching a language is a process that starts from the early schooling of a child till they finish school, therefore, may be considered as a long life learning process, since non-native English speakers (speakers of other languages) no longer can study only in their mother tongue. Higher education requires an L2 knowledge to search materials in certain fields of study written in different languages. So, some learners start learning second language in the community being surrounded by speakers of a certain foreign language, others learn at school but do not find it sufficient and take extra courses, hire private teachers, travel to L2 country etc. All these above mentioned ways of learning a L2 are conducted in a certain age and require a certain cost which for some parents / students can be affordable but for some not.

Considering the best age in acquiring L2, Hyltenstam (1992) found that the age of six or seven seemed to be a cut-off point for bilinguals to achieve native-like proficiency. After that

age, L2 learners could get *near-native-like-ness* but their language would, while consisting of few actual errors, have enough errors to set them apart from the L1 group. The inability of some subjects to achieve native-like proficiency must be seen in relation to the *age of onset* (AO). “The age of 6 or 8 does seem to be an important period in distinguishing between near-native and native-like ultimate attainment. More specifically, it may be suggested that AO interacts with frequency and intensity of language use” (Hyltenstam, 1992, p. 364). Later, Hyltenstam & Abrahamsson (2003) modified their age cut-offs to argue that after childhood, in general, it becomes more and more difficult to acquire native-like-ness, but that there is no cut-off point in particular. When it comes to the relationship between age and rate L2 acquisition, “Adults proceed through early stages of syntactic and morphological development faster than children (where time and exposure are held constant)” (Krashen, Long, Scarcella 573). But, as for the fluency, it is better to do foreign language education at an early age, but being exposed to a foreign language since an early age causes a “weak identification”. Such issue leads to a “double sense of national belonging,” that makes one not sure of where he or she belongs to. However, it must be remembered that the younger the learner, the easier the language is learnt. If started in early age learns become fluent in the secondary school.

Methods used in L2 learning

There are many methods of learning a second language, but first we must understand the meaning of the method. A **method** is a plan we make for presenting the language material to the students to be learned based upon a selected approach. An **approach** is a set of assumptions about the nature of language and language learning, but does not involve procedure or provide any details about how such assumptions should be implemented into the classroom setting. In order for an approach to be translated into a method, an instructional system must be designed considering the objectives of the teaching/learning, how the content is to be selected and organized, the types of tasks to be performed, the role of students, and the role of teachers. Each student has to find his own method, his way of learning. We know some things work and some don't, but to find out exactly what does work isn't that easy. Some methods can be good, but used wrongly, therefore produce bad results and on the contrary, hard methods used correctly and produce good results.

The best method, the fastest way, the easiest path to mastering a second language is learning from **immersion** (Baker, C. (1993), a way of listening and speaking only in a certain L2. Options of this way of learning are:

- Learners attend a language course where everything is conducted in a certain L2. In this course, the teacher is a native speaker of that L2.
- Learners go to a preschool conducted in a certain L2.
- Learners visit the country of that L2 for six months or more depending how quick they pick up a language.
-

Learning from travelling

Learners visit the country of that L2 for a certain period of time depending how quick they pick up the language. **Visits can be organized in private or as group of learners.** Being

immersed in a foreign country for a certain period one can learn a language in the shortest time. Discussions about real-life language, the use of authentic texts and authentic materials, feeling the accent, etc can be defined as an authentic language consumed in an authentic environment . Adults are the ones who usually travel on a purpose of learning a language either as students living in a family or as students working in that country.

Traditional language classrooms

Traditional classroom is another way of learning an L2 that have also resulted to be successful. If the instructor of a L2 is a native speaker is much more effective than a nonnative instructor. Discussions about real-life language, the use of authentic texts and authentic materials, Dr. Garza defines authentic language as "language produced by native speakers for native speakers to be consumed in a native environment." But this leads to further questions about the appropriate use of authentic texts in a foreign language classroom. After all, the classroom is not to be confused with the "native environment." In traditional language classroom learners can interact with the teacher and classmates, learn better through cooperative activities, group work, they have possibility to ask questions and receive immediate answers, be corrected in their mistakes, etc. Moreover, many students need to have on what they do and keep them moving. Traditional language classrooms are considered also as more motivating environment which keeps learners focused on a learning process all the time.

Online courses

Schools, courses and travelling are not always the best way to learn L2. We have witnessed many children at an early age who speak a foreign language regarding TV programs for children, watching CD and video games .There also many free online language courses, workshops, different videos and games for adults, enabling learners to connect, collaborate, inspire, discover and create through myriad technologies, and at the same time save money. Learners should find the best computer programs or online books , containing many pictures and soundtracks to see and hear at the same time, since seeing and hearing is much better than reading a word only. One of the advantages of online courses is that shy and reticent learners are offered the opportunity to participate in class discussions or chats more than in the traditional classroom having to face other learners. Some learners find online courses easier to concentrate in because they are not distracted by other learners and classroom activities.(OEDB- 2012).

- Four language skills

The four language skills of listening, speaking, reading, and writing are all interconnected, therefore proficiency in each skill is necessary to become a good communicator in a language be it native speaker or a foreign one.

- L2 Reading

Reading is a complex cognitive process of decoding symbols in order to construct or derive meaning . It is a means of language acquisition, of communication, and of sharing information and ideas. Like all language, it is a complex interaction between the text and the reader which

is shaped by the reader's prior knowledge, experiences, attitude, and language community which is culturally and socially situated. The reading process requires continuous practice, development, and refinement. In addition, reading requires creativity and critical analysis. **Literacy** is the ability to use the symbols of a writing system. It is the ability to interpret what the information symbols represent, and to be able to re-create those same symbols so that others can derive the same meaning. **Illiteracy** does not have the ability to derive meaning from the symbols used in a writing system. **Dyslexia** refers to a cognitive difficulty with reading and writing. It is defined as brain-based type of learning disability that specifically impairs a person's ability to read.(NINDS Dyslexia Information Page , 2011)

There are several types and methods of reading, with differing rates that can be attained for each, for different kinds of material and purposes:

- **Subvocalized** reading combines sight reading with internal sounding of the words as if spoken
- **Speed reading** is a collection of methods for increasing reading speed without an unacceptable reduction in comprehension or retention
- **Proofreading** is a kind of reading for the purpose of detecting typographical errors

L2 Writing

Writing is a process of communicating letters or symbols on a surface, representing the sounds or words of a language. The work of a writer involves anything expressed in letters of the alphabet, especially when considered from the point of view of style and effect. Writing is a complex process that requires the author to be aware of and combine various components of a language successfully. A writing strategy can take many forms. It can be a formal plan a teacher wants students to follow to write a book report, or it can be something as simple as a trick to remember how a word is spelled. Writing in L2 becomes a conscious process for the learners, especially if the L2 orthography is different from the learners' L1, and if the rhetoric style of the L2 is vastly different from that of L1 (Silva 1993). To counter this, L2 instruction should include time for planning both content and form, for generating ideas as well as for improving accuracy. The instructor should be creative with their words, make writing simple and to the point. The reader does not have to guess what you mean while you write, if the writing is too advanced for the level of learners it may distract them from fully understanding the message. Instructors should know the readers and grab their attention with an attractive title.

L2 Listening

L2 listening involves interpersonal and interpretive mode of communication, since it requires the learner to assume either participative role in face-to-face communication or non-participative role listening to other people speak or present. It involves different levels of language from beginner speakers of L2 to academic lectures, which causes a kind of anxiety and stress among listeners.

Listening is important because it:

- occupies a lot of our time we spend communicating in the language, the time we spend listening to others speak or listening to songs, news, lectures, YouTube, etc.
- provides input that can be very significant for second language acquisition in general and the development of the speaking skill in particular.
- promotes non-linear processing of language and encourages learners to develop "holistic" strategies to texts.

Language teachers need to think of how to incorporate listening into teaching and provide opportunities both inside and outside the classroom for the learners to be exposed to significant listening input

L2 Speaking

Learners often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

In the course of learning L2, learners will frequently encounter communication problems caused by a lack of linguistic resources. **Communication strategies** are strategies that learners use to overcome these problems in order to convey their intended meaning (Richard & Shmit 2009). Strategies used may include paraphrasing, substitution, coining new words, switching to the first language, and asking for clarification (Ellis, 1997 pp.60-61) These strategies, with the exception of switching languages, are also used by native speakers. Good instructors correct learners when making a mistake , then take notes of these corrections and write down new vocabulary .

Speaking clearly and confidently can gain the attention of the audience, providing a golden opportunity for the speaker to make the message known. Wise is the speaker who gains and then holds the attention of the audience, with well-chosen words in a well-delivered presentation, forming a message that is effective, informative, and understood.

Conclusion

Most people have to study for years before they become fluent in any second language. In order to reach the fluency in L2 both learners and instructors have to search for the best and easier methods of learning. In fact, there is no good or bad method. Good methods when used wrong can produce poor results while methods found hard for the students can really work and produce good results. It depends on learners and teachers commitment and if can follow the method properly. Notice that there is NEVER a single method for language learning, just find the best one. Those who are familiar but not proficient in a foreign language don't need to spend money to increase their vocabulary. They can self-teach by reading materials such as dictionaries, books, newspapers and magazines. Reading and listening is an inexpensive way to learn a new language.

*"The superior teacher has regularly gotten superior results regardless of the method."
from William E. Bull's Spanish for Teachers: Applied Linguistics, c. 1965*

References;

- Patricia Meyer Spacks (2011). *On Rereading*, Harvard University Press. ISBN 978-0-674-06222-1

- **Jump up** ^ Rob Waugh. "[Reading a book really is better the second time round - and can even offer mental health benefits](#)", *Daily Mail*, 15 Feb 2012.
- <http://www.gse.buffalo.edu/>
- 4. Russell, V. (2009). "Corrective feedback, over a decade of research since Lyster and Ranta (1997): Where do we stand today?" *Electronic Journal of Foreign Language Teaching*, 6 (1), 21-31.
- Richards, Jack C.; Theodore S. Rodgers (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge UK: [Cambridge University Press](#). ISBN 0-521-00843-3.)
- Baker, C. (1993). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.)

SHKAQET E PAPUNËSISË NË KOSOVË 2008-2012

Lirim Lani

Kolegji Evropian Dukagjini, Pejë, Kosovë

lirimlani_1994@hotmail.com

Abstrakt

Papunësia si problemi me peshë dhe kosto mjaft të lartë për shoqërinë dhe ekonominë ka shkakuar direkt dhe ato indirekt, që e mundësojnë këtë llojë problemi të jetë një barrier për zhvillimet e mëtutjeshme ekonomiko-sociale. Kosova për dallim nga vendet e tjera të ish-FSJ-së ka trashëguar një gjendje kolosale shkatërruese të objekteve ekonomike, duke e bërë gati të pamundur një zhvillim normal ekonomik. Punimi do të trajtojë shkaqet e papunësisë nga viti 2008 deri në vitin 2012, pra pas shpalljes së pavarësisë, kur institucionet e Kosovës kanë kompetencat e plota ligjore të funksionimit normal të shtetit të Kosovës.

Elementet ekonomike që e shkaktuan një shkallë mjaftë të lartë të papunësisë në Kosovë janë trajtuar në dy segmente makroekonomike të shkaktimit të papunësisë, e para elementet e drejtpërdrejta ekonomike, dhe elementet indirekte ekonomike. Privatizimi në Kosovë, i cili do të përmbyllet në vitin 2016, me likuidimin e mbi 600 ndërmarrjeve shoqërore ka shkaktuar një fluks të madh të të papunëve në Kosovë. Poashtu, shkalla e lartë e korupcionit në institucione publike dhe private, mungesa e investimeve të huaja direkte, që janë më të ulëta në rajon, pagat e ulëta në sektorin privat dhe publik, mosfunksionimi i politikës monetare dhe asaj fiskale, janë elemente që sollën një shkallë të papërballueshme të papunësisë për ekonominë e varfër dhe në tranzision të Kosovës.

Punimi do të i trajtojë këto elemente ekonomike, që e shkaktuan këtë situatë makroekonomike, me qëllim që të ofrohet një pasqyrë reale e gjendjes së papunësisë në Kosovë nga prizmi shkencor-profesional.

Fjalët Kyçe: *Papunësi, Privatizimi, Korupcioni, Investimet e Huaja Direkte*

Hyrje

Papunësia është njëra prej problematikave të cilat e shoqëron çdo vend në botë, e sidomos vendet që janë të pazhvilluar dhe vendet të cilat janë në zhvillim e sipër. Trajtimi i këtij problemi makroekonomik kërkon kohë dhe plan zhvillimorë të qëndrueshëm, duke e mbështetur në politika të favorshme fiskale e monetare, në funksion të ndihmës së kalimit nga cikli i recenzionit në ciklin e rekuperimit apo këndelljes ekonomike.

Lufta e fundit në Kosovë (1999)²⁵, bëri që ekonomia të dalë e shkatërruar në tërësi me dëme të paparamendueshme dhe të pamatshme, e që sot e 14 vjet pasojat e saj janë evidente dhe që e përcjellin pas. Gradualisht, Kosova është duke e krijuar një treg, i cili do të sjellë

²⁵Sipas Bankës Botërore nga lufta e fundit në Kosovë "u shkatërruan 124.000 shtëpi pjesërisht, ku prej tyre 84.000 u shkatërruan tërësisht, pasuria bujqësore e shkatërruar ishte 700 deri 800 milion\$, 95% e fabrikave ishin jashtë funksionit të punës".

gjithnjë të papunë, dhe njerëz që qëllim kryesorë dhe primar në jetë e kanë largimin nga Kosova. Problem tjetër në Kosovë, që e shoqëron papunësinë është numri i saktë i të papunëve, ngase të dhënat e ndryshme, qoftë të vendorëve dhe të institucioneve ndërkombëtare nuk përputhen, ngase personat e papunë në Kosovë nuk regjistrohen në institucionet përkatëse për këtë fushë, sepse nuk besojnë që do të ju mundësohet që të punojnë me regjistrimin në këto institucione dhe ky fakt bënë që politikat zhvillimore ekonomike të kalkulohej gabim në mungesë të të dhëna të sakta.

Trajtimi i papunësisë është njëra prej sfidave edhe të vendet që janë të zhvilluara dhe që kanë një ekonomi stabile dhe funksionale, ngase sado që norma e papunësisë është e vogël, ajo prapëprapë shkakton probleme. Kosova, si vendi me papunësinë më të lartë në Europë dhe njëherit problemet e tjera të ndryshme, bëjnë që kësaj problematike mos ti kushtohet një vëmendje e duhur, por të mbetet vetëm si një diskutim që ndodh një herë në vitë. Kosova, si vendi me një ekonomi në tranzicion duhet që të përqëndrohet në eksploatimin e burimeve nëntokësore e mbitokësore, ku theks të vaçantë duhet ti kushtohet punësimit të popullatës së re, ngase ajo paraqet shpresën e vetme për një konvergjencë ekonomike, duke i arsimur për treg të punës, e jo sikurse që është duke ndodhur tani, që të krijohen vetëm për statutin e të papunësuaritë, ngase niveli akademik nuk ja mundëson që të jetë i aftë për të punuar në mënyrë të denjë për profesionin që e ka studiuar.

1.Shkaqet e Papunësisë në Kosovë

Papunësia si problemi me peshë dhe kosto mjaft të lartë për shoqërinë dhe ekonominë ka shkaktarët direkt dhe ato indirekt, që e mundësojnë këtë llojë problemi të jetë një barrier për zhvillimet e mëtutjeshme. Kosova për dallim nga vendet e tjera të ish FSJ-së ka trashëguar një gjendje kolosale shkatërruese të objekteve ekonomike, duke e bërë gati të pamundur një zhvillim normal ekonomik. Pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës, më 17 shkurt 2008, kompetencat e cinguara për vendime ekonomike kaluan tek organet shtetërore të Kosovës. Mirëpo, kjo nuk pati efektin e pritur, dhe si rrjedhojë ajo gjendje para shpalljes së pavarësisë nuk ndryshojë, por ishte një vazhdimësi e punës së UNMIK-ut.

Duke ditur faktin se Kosova ka 35-40%²⁶ normën mesatare të papunësisë, ku 90% prej tyre janë papunësi afatgjate²⁷(MPMS, *Puna dhe Punësimi 2012*), kjo e bënë një problem madhor, ngase papunësia afatgjate sjell problem për shtetin e Kosovës, duke krijuar një borxh kombëtar që gjeneratat e ardhshme do të ngarkohet për ta shlyher atë.

1.1.Privatizimi

Para se të hymë në analiza më të thella të procesit të privatizimit në Kosovë, së pari kërkohet të ndajmë procesin e zhvillimit të saj, ngase ajo u zhvillua në dy faza, që nuk dalluan në koncepte, mirëpo u dalluan vetëm nga kontrolli i drejtimit të saj. *Faza e parë*, është faza në

²⁶ Normë e papunësisë për vitin 2012, sipas ASK-së

²⁷ Papunësia afatgjate është personi i cili është më shumë se 12 muaj i papunë

të cilën UNMIK-u themelojë AKM-në²⁸ në vitin 2002, ku kontrollin kryesor e kishte UNMIK-u dhe *faza e dytë*, kalimi i kontrollit tek vendorët pas shpalljes së pavarësisë më 2008, ku më 15 qeshor 2008 në mënyrë formale u themelua AKP-ja²⁹.

Numri i përgjithshëm i NSH-ve³⁰ të përfshira në privatizim/likuidim që nga fillimi i procesit e deri më sot është 313, ndërsa numri i kompanive të reja të tenderuara prej këtyre NSH-ve është 696³¹, 675 kontrata të shitjes janë përfunduar, ndërsa vetëm tri NSH-re janë likuiduar. Nga 25 NSH-re të privatizuara me spin-of special, janë punësuar 7,108 punëtorë krahasuar me 8,340 të zotuar (Kurtishi, 2012). Sa i përket tokave bujqësore deri më tani janë privatizuar 28,842 ha dhe në proces janë 17,303 ha tjera nga gjithsej 46,145 ha (Kurtishi, 2012).

Nga procesi i privatizimit dhe likuidimit deri në vitin 2012 janë arkëtuar 632,606,224€ (Kurtishi, 2012), e që sot e tutje këto fonde mbesin të ngrira nëpër bankat e Kosovës dhe bankat jashtë vendit, në vend që të investohen në investime kapitale për të krijuar më shumë të hyra për shtetin e Kosovës.

Sipas përlllogaritjeve të AKP-së, NSH-re janë diku mbi 600 të cilat do të përfundojnë së privatizuar deri në vitin 2016 në tërësi, ndërsa paradoks ekonomik është fakti se prej të gjitha ndërmarrjeve të privatizuara numri i punëtorëve të punësuar pas privatizimit është për rreth 80% më i vogël sesa numri i punëtorëve që kanë punuar aty.

Fakt tjetër që e bënë privatizimin si njërin prej shkaktarëve kryesorë të papunësisë në Kosovë është mënyra e privatizimit, ngase këto ndërmarrje të privatizuara, përpara se të privatizohen kanë realizuar 90% të prodhimit industrial në Kosovë, ndërsa sot ato janë shëndruar në pishina, restorante, hotele etj., pa pasur një kriter fundamental të privatizimit, që i kuzhtëzon pronarët që pas blerjes së ndërmarrjes të vazhdojnë veprimtarinë ekonomike përkatëse, që ka pasur ndërmarrja para privatizimit.

Gradualisht, ky proces është duke e ngulfatur zhvillimin ekonomik të Kosovës dhe është duke e bërë të pamundur dhe vështirë të realizueshme këndelljen ekonomike të Kosovës, ku këto ndërmarrje kanë qenë katalizator të prodhimit vendor, e sot janë shëndruar në makina të prodhimit të njerëzve të papunë.

1.2.Korupsioni

Shkalla e lartë e korupsionit bënë që investimet direkte nga investitorët e huaj të bien, ngase nga korupsioni rrjedh burokracia, ndërsa kjo formë është pengesë reale e rritjes dhe zhvillimit ekonomik.

Përceptimi për korupsionin në bizneset në Kosovë, sipas sondazhit të organizatës Gallup, është 83%, dhe ky fakt bënë që investimet të zvogëlohen dhe nga kjo ka më pak të punësuar dhe më shumë njerëz të koruptuar, që janë një barrier serioze për zhvillim të qëndrueshëm ekonomik.

²⁸ Agjencia Kosovare e Mirëbesimit

²⁹ Agjencia Kosovare e Privatizimit

³⁰ Ndërmarrje Shoqërore

³¹ Numri i kompanive të reja të tenderuara nuk do të thotë edhe numri i kompanive të shitura, sepse tenderimi mund të përfundojë pa shitje për arsye të ndryshme.

Poashtu, korupsioni bënë që njerëzit e kualifikuar mirë dhe të aftë për një vend pune mos të punësohen dhe të punësohen njerëzit të cilët kanë të afërm në atë proces të punësimit, ku në Kosovë kjo është bërë një dukuri normale shoqërore, që njerëzit e aftë të migrojnë në ato vende, ku ka deficit të kuadrit profesional, e kjo Kosovës është duke i shkaktuar njëherit një papunësi të madhe dhe një punësim jo silëcor.

Tabela 1. Tregon Indeksi e korupsionit në vendet e Ballkanit

	2010	2011	2012
Kroacia	62	66	62
Mali i zi	69	66	75
Maqedonia	62	69	69
Seribia	78	86	80
Bosnia & H.	91	91	72
Shqipëria	87	95	113
Kosova	110	112	105

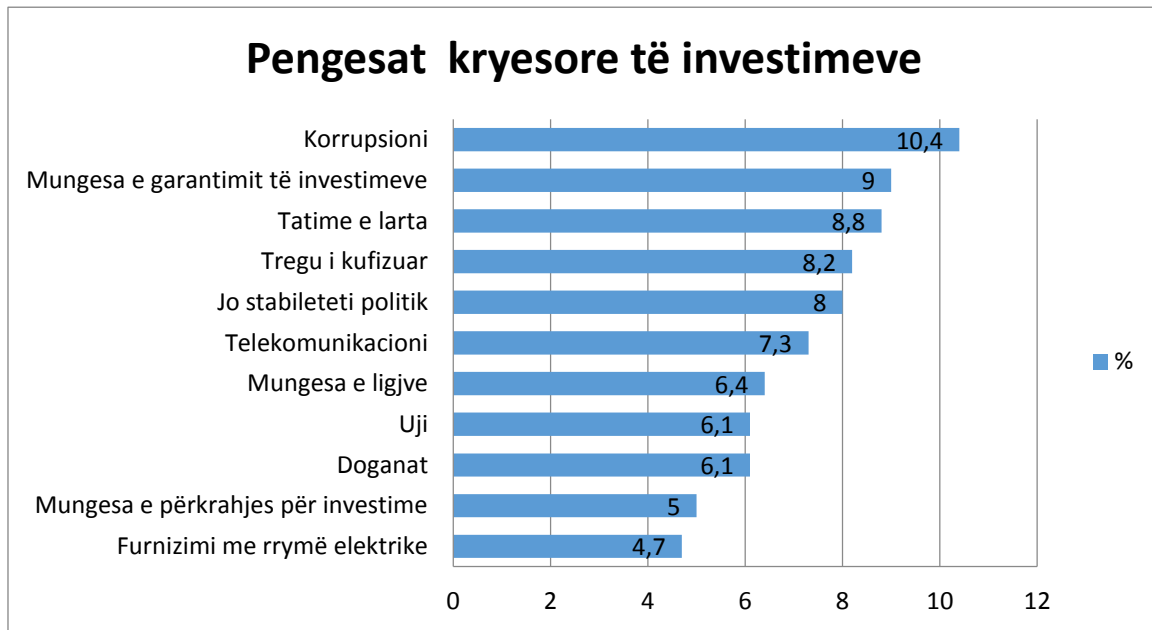
Burimi: UNDP, (2013)

1.3.Mungesa e Investimet të huaja direkte

Problematika e investimeve të huaja në Kosovë është gradualisht duke u bërë një shqetësim për gjithë spektrin ekonomik, ngase si ekonomi e vogël që jemi dhe me një ekonomi në tranzicion, investimet e huaja janë esenciale për këndellje, mirëpo investimet çdo vitë e më shumë janë duke rënë dhe atë në mënyrë drastike.

Sipas CIPE-së, shaktarët e uljes së investimeve në Kosovë janë të shumëta, por më kryesorët janë:

Grafiku 1. Tregon pengesat kryesore të investitorëve të huajë në Kosovë

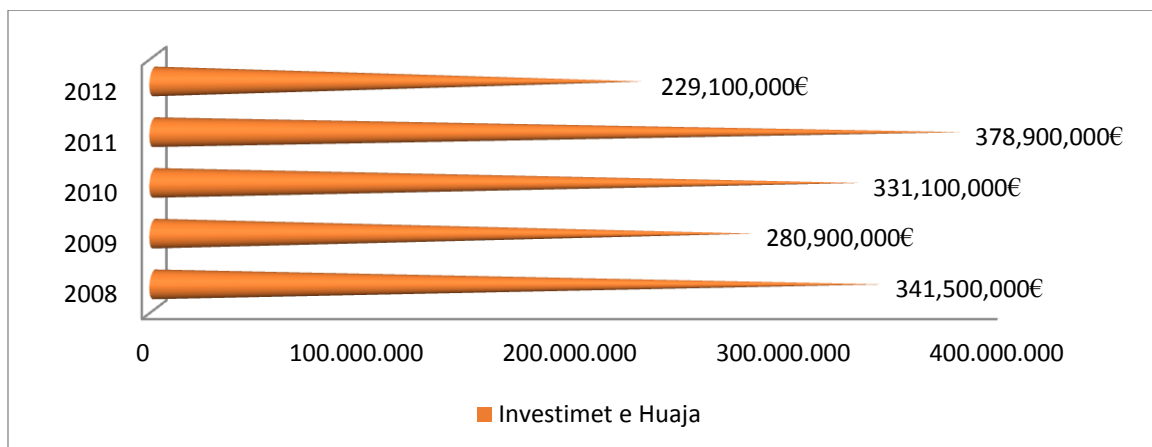

Burimi: Riinvest, Investimet e jashtme direkte në Kosovë (2002)

Sot, çdo vend në botë është në garë për thithje të investimeve nga jashtë, sepse ato janë një shtyllë e fuqishme për uljen e papunësisë dhe se çdo investim ka edhe anën tjetër që rritet besimi për investitorët e tjerë.

Sipas BQK-së, investimet e huaja kanë rënë dukshëm ndërvite dhe si pasojë e saj Kosova në vitet e ardhshme do të ketë të vështirë të kthejë investitorët ka tregu i Kosovës, të cilët kanë humbur besimin në të.

Grafiku 2. Investimet e Huaja sipas BQK-së

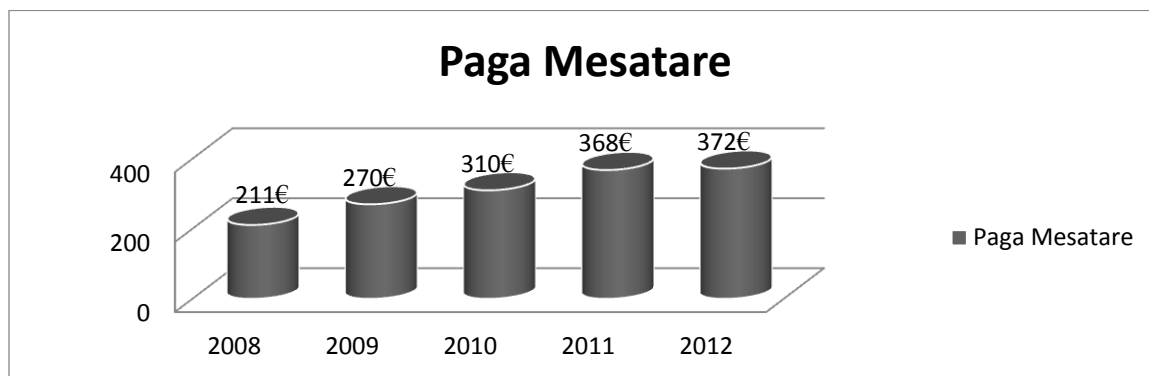
Burimi: BQK, Buletini Mujor Statistikor (2013)

Dallimi nga viti 2011 dhe 2012 është 158,800,000€ më pak dhe shprehur në përqindje është 0.25% të GDP-së vjetore të Kosovës, edhe pse kjo është vlerë e vogël, për Kosovën kjo do të thotë mjaftë, ku ajo varet nga këto llojë burimesh.

1.4.Pagat e ulëta në sektorin privat dhe shtetëror

Aktualisht pagat në Kosovë janë të ulëta për standartin në të cilën jemi, Kosova si vend që ka një deficit të lartë tregtar bënë që çmimet të jenë shpesh të luhatëshme dhe jo në propozion të drejtë me pagat aktuale. Gradualisht është rritur paga mesatare, por ajo është rritur diku rreth 60€ në vitë, e në disa vite vetëm 4€.

Grafiku 3. Paga Mesatare e Punonjësëve në sektorin Publik³²

Burimi: ASK, (2013)

Ndërsa, në sektorin privat kjo pagë ndryshon dhe është shumë herë më e vogël dhe kjo shkakton edhe pasoja për shoqërinë në përgjithësi, ngase nga ky sektor ekonomia Kosovare arkëton një pjesë të buxhetit të saj, ndërsa fitimet janë të mëdha, e pagat e punëtorëve janë të vogëla, dhe për këtë arsye ose nuk punojnë ose emigrojnë për ekzistencë. Paga mesatare në sektorin privat varion nga 150-220€, në disa raste mund të jetë edhe më e madhe, në disa raste edhe më e vogël.

1.5.Mos funksionimi i Politikës Monetare

Kosova në vitin 2002 pranojë si valutë zyrtare euron(€) dhe hyri në një treg financiar të madh të shumicës së vendeve anëtare të BE-së, ku në atë kohë Kosova sapo kishte marrur hapat e parë të këndelljes ekonomike. Pas luftës së fundit në Kosovë (1999), autoritetin apo rolin e bankës qendrore e luajtën Autoriteti Qendror Bankar i Kosovës dhe ABPK-ja³³, ndërsa më 27 korrik 2008 u themelua BQK-ja, që ishte pasardhëse e AQBK-së.

Roli i BQK-së është tejte i kufizuar për kryerjen e qëllimeve të saj dhe si e atillë Kosova është duke u bërë shikuese e ndryshimeve të mëdha financiar, në vend që të jetë përcaktuese për të. Politika monetare moderne varet nga normat bazë të interest, që bankat qendrore vendosin për të ndikuar në normat e tjera të interest (*Politika të stabilitetit Monetar dhe Financiar*, 2009). Aktualisht politika monetare në Kosovë është tepër jofunksionale e kjo për 2 arsye kryesore:

- 1) BQK-ja, nuk ka mundësi që të kontrollojë sasinë e parave në qarkullim, që do t'i mundësonte asaj që të ndikojë në shkallën e inflacionit. Kjo shpjegohet pjesërisht nga

³² Sipas ASK-së në sektorin publikë janë të punësuar 78,068 punonjës

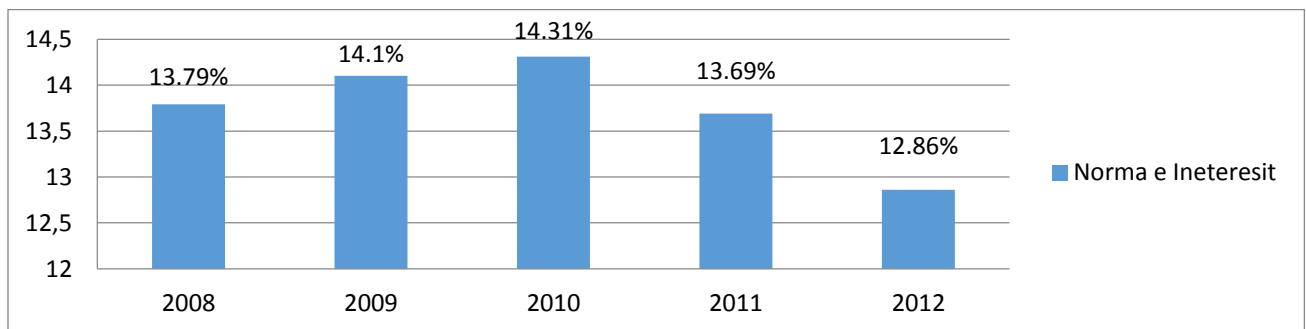
³³ Autoriteti Bankar dhe i Pagesave të Kosovës

fakti se Kosova ka varshmëri më të lartë ndaj importeve. Mirëpo, një shpjegim tjetër është se shtetit të Kosovës i mungon instrumenti i politikës monetare për të zbutur efektet e inflacionit, duke shtuar likuiditetin e ekonomisë (me rritjen e sasisë së parave).

- 2) Politika monetare do t'i jepte mundësi BQK-së që gjithashtu të ndikojë në normat e interesit bankar. Përveç, se ka inflacionin më të lartë në rajon, bankat kosovare kanë gjithashtu disa nga kamatat më të larta në rajon dhe në Evropë. Kjo është pengesë e jashtëzakonshme për nxitjen e investimeve dhe për zhvillimin ekonomik. Në kohën kur ekonomitë evropiane, amerikane por edhe ajo kineze, po stimulohen me uljen e normave të interesit, rritja e kredive në Kosovë e vështirëson praninë e likuiditetit që do të nxiste investimet private në biznese, në patundshmëri dhe në konsum. Duke marrë kontrollin e politikës monetare, BQK-ja do të mund të kishte ndikim më të fuqishëm në uljen e normave të interesit dhe stimulimin e investimeve.

Mungesa e kontrollit nga BQK-ja për normën e interesit, bënë që investimet të zvogëlohen dhe me këtë shkallë e papunësisë vetëm ngritet, por edhe më e vështirë për ekonominë e varfër të Kosovës është fakti se bankat komerciale në Kosovë caktojnë normën e interesit sipas nevojave të tyre për të rritur kapitalin e tyre vetanak, e jo ti shërbejnë ekonomisë vendore. Sipas BQK-së, norma e interesit në Kosovë nga bankat komerciale është:

Grafiku 4. Norma e Interesit nga bankat komerciale në Kosovë sipas BQK-së

Burimi: BQK, *Buletini Mujor Statistikor (2013)*

Nga tabela shohim një ulje të normës së interesit prej 2010 në rreth 2%, mirëpo kjo normë është tejet e lartë, kur të shtojmë faktin se investimet janë duke u zvogëluar dhe se deri sa BQK-ja të merr rolin determinues në përcaktimin e normës së interesit, bankat komerciale janë duke fituar më shumë sesa imagjinata e tyre.

1.6.Politika fiskale jo e favorshme për bizneset

Politika fiskale mund të jetë në shërbim të bizneseve vendore, duke krijuar politika të tilla që janë në favor të tyre, e jo në disavantazh të bizneseve. Aktualisht, politika fiskale është në shërbim të mbulimit të deficitit buxhetor të Qeverisë së Kosovës, që bënë që biznesi vendor të ngarkohet me taksa të llojëllojshme, e që për ATK-së janë objektiva kryesore

mbledhja e tyre, e që në fakt objektivë i tyre do të duhej të ishte stimulimi i bizneseve nëpërmjet zvogëlimit ose heqjes së taksave, e jo ngarkimit enorme tatimor.

Politikat fiskale në Kosovë konsiderohen të favorshme sa i përket normave tatimore, megjithatë të gjitha asociacionet biznesore raportojnë se ka probleme në implementim të politikës fiskale. Përveç, kapaciteteve të kufizuara brenda Administratës Tatimore e cila shpesh shkakton paqartësi në interpretimin e ligjit dhe vlerësimin e bazës tatimore, si rezultat i së cilës bizneset të cilat paguajnë taksat shpesh përfundojnë duke paguar gjoba, sepse ata nuk kanë qenë në gjendje t'i llogarisin mirë detyrimet e tyre tatimore. Për më tepër, paqartësitë në implementim rrisin koston (në kohë dhe para) dhe mundësitë për korupsion.

Dhënia e licencave dhe lejeve (nga niveli qendror dhe lokal) konsiderohet si një burim tjetër për korupsion dhe konkurrencë të padrejtë (p.sh. në qoftë se ato lëshohen më shpejt dhe/ose më lehtë për disa firma). Numri i licencave dhe lejeve, procedurat e komplikuar dhe kostoja (në kohë dhe para) është cekur si problem serioz në Kosovë në raportin Doing Business të përpiluar nga Banka Botërore(*Friedrich Ebert Stiftung & Riinvest*, 2011).

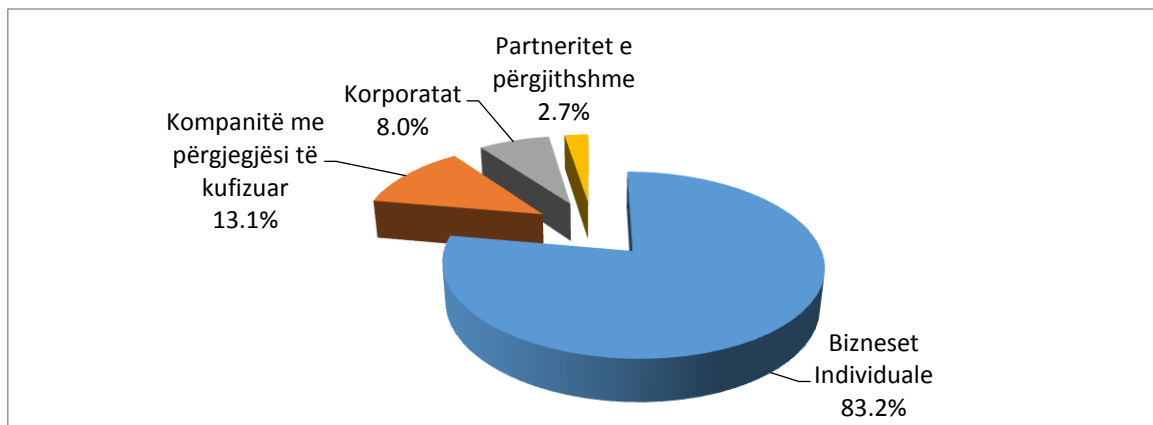
Çdo vitë në Kosovë shuhet afro 2000 biznese kryesisht të vogla për shumë arsye, por më kryesore tatimet tejet të mëdha, ligjet që ndryshohen shpesh, taksa që ndryshon %-en e saj çdo 6 muaj, e arsye të tjera të formës fiskale.

Tabela 2. Ndarja e Kompanive të regjistruara në bazë të klasifikimit sipas madhësisë

<i>Klasifikimi sipas madhësisë</i>	<i>Numri i Punonjësve</i>	<i>Numri i Ndërmarrjeve</i>	<i>Përqindja e Totalit</i>
<i>Mikro</i>	1-9	54,411	96.0
<i>Të vogla</i>	10-49	1,303	2.3
<i>Mesatare</i>	50-249	504	0.9
<i>Të mëdha</i>	>250	448	0.8
<i>Totali</i>	-	56,666	100

Burimi: UNDP, (2013)

Grafiku 5. Shpërndarja e formës juridike të kompanive të regjistruara në Kosovë

Burimi: UNDP, (2013)

Konkluzione dhe rekomandime

Privatizimi tejet jo funksional për të mirën e ekonomisë kosovare, ku në vend që të jetë shtyllë e zhvillimit ekonomik, u bë pengesë e saj, ku atë e shoqërojë edhe korupsioni tejet i lartë si në institucionet shtetërore, poashtu edhe në ato private. Mungesa e investimeve të huaja direkte, që çdo vitë janë duke u zvogëluar në mungesë të sigurisë ekonomike. Poashtu, mungesa e një politike të mirëfilltë fiskale, ku ajo në vend që ti shërbejë bizneseve i shërben mbulimit të deficitit buxhetore dhe në anën tjetër mos funksionimi total i politikës monetare, dërguan deri tek një shkallë e lartë e papunësisë në Kosovë.

Papunësia përveç pasojave ekonomike ka edhe pasojat indirekte në fushën sociale, ngase Kosova sot është duke humbur shumë shkakun e papunësisë në fushën sociale, ku problematika më e madhe që po shkakton papunësia është emigrimi i shumë kuadrave të shkolluara dhe të cilët kanë kualifikime për deficitet shkencore në Kosovë, poashtu fusha sociale po i sjell një humbje të madhe ekonomisë kosovare, ku arteria e vetme për një të ardhme të sigurt ekonomike, rinia, është duke u larguar nga Kosova.

Shkalla e lartë e papunësisë mbi 40% po shkakton dëme të mëdha ekonomisë vendore, ku politika zhvillimore ekonomike është drejtpërdrejtë e ndikuar nga papunësia, e cila po përqëndrohet më shumë në shpenzime fizike ekonomik, ndërsa arsimit dhe bujqësisë kanë një ndarje jo propozionale me nevojat e tyre, ku për këto 2 fusha ndahen rreth 5% e buxhetit të përgjithshëm të QK-së. Nevoja e madhe e shtetit për ta ulur normën e lartë të papunësisë ka krijuar një deficit të lartë buxhetor e tregtar, e cila ka ndikuar drejtpërdrejtë në uljen e GDP-së për kokë banori.

Për fund disa rekomandime për fushat e shtjelluara në punim:

- Faza e shitjes së ndërmarrjeve të ketë një çmim minimal, ku ndër këtë çmim nuk lejohet ofertimi dhe se ky çmim minimal është vlera e tregut të asaj ndërmarrje përkatëse, ngase ofertimi pa pasur një çmim minimal sjell zhvlerësim të aseteve të ndërmarrjeve dhe se krijon korupsion indirekt për blerjen e asaj ndërmarrje nga personat përgjegjës të shitjes, sikur që është duke ndodhur tani me këtë mënyrë të privatizimit;

- Fondi aktual i privatizimit që është diku rreth 632,606,224€ të mos mbetet peng i politikave ditore Kosovare, por të investohet jashtë vendit në investime kapitale, ku gjenerohen kapitale shtesë për shtetin e Kosovës;
- Mund të krijohet një mekanizëm ose ministri e veçantë për investime të huaja direkte, ku ato shqetësimi të investitorëve të adresohen në mekanizmi të lartë vendimarrës shtetëror, e jo sikur tani ku është një departament, i cili kryen vetëm rolin e ndërtimit të statistikave për investimet, në vend që të jenë përkrahë tyre;
- Çdo investitorë i huaj mund të ketë statut të veçantë të personit i cili ka privilegje ligjore në gjitha fushat ku ai dëshiron të investojë;
- Për të funksionuar politika monetare e BQK-së, së pari të ndryshohet ligji për BQK-në, ku rregullohet fushëveprimtaria e saj dhe rregullohen mekanizmat monetar, së dyti duhet që shteti të krijoj rezervë shtetërore, të krijoj kapital BQK-së për japjen e kredive bankare për bankat komerciale në Kosovë, së treti për bankat komerciale të krijojnë kushte për uljen e normës së interesit, ku nga këta të fundit kërkohet që qështjet që dërgohen në gjykatat nëpër Kosovë të zgjidhen në një afat sa më të shpejtë dhe kushtet e tjera që ata kërkojnë;
- Shteti mund të krijoj politikë fiskale të veçantë për bizneset e vogla, ashtu që të mos i ngarkuar ato me taksa të llojllojshme dhe burokratike, ngase nga bizneset e vogla krijohet potenciali real për rritjen e madhësisë së veprimtarisë ekonomike, ku shteti nga ato gjeneron më shumë të hyra dhe se ky zvogëlim duhet të mbulohet nga ulja e shpenzimeve qeveritare deri në atë masë sa e plotëson kornizën e afatmesme të shpenzimeve.

Lista e Referencave:

- Qeveria e Republikës së Kosovës. *Puna dhe Punësimi (2012)* Prishtinë: Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale;
- Kurtishi, Sh. (2012) “Material diskutues për ndërmarrjet shoqërore dhe publike në Republikën e Kosovës”. *Ekonomia, Financa dhe Statistika*;
- Friedrich Ebert Stiftung & Riinvest (2011) *Sfidat ekonomike 2011 plus*. Prishtinë;
- Riinvest(2002) *Investimet e jashtme direkte në Kosovë*. Prishtinë;
- Qeveria e Republikës së Kosovës. *Buletini Mujor Statistikor (2013)* Prishtinë: Banka Qëndore e Kosovës;
- “Politika të stabilitetit Monetar dhe Financiar”, “Konferenca e 8^{-të} Ndërkombëtare e Bankës Qëndrore të Shqipërisë”. 17 Shtator 2009. Tiranë;
- UNDP (2013) *Raporti i zhvillimit njerëzor në Kosovë 2012*. Prishtinë;
- Qeveria e Republikës së Kosovës. *Raporti Vjetor (2013)* Prishtinë : Agjencia e Statistikave të Kosovës;

COMPETITIVENESS OF THE REGION AS A BASIS SUSTAINABLE REGIONAL DEVELOPMENT

Kabir Saubanov

22 Gavrilova St., Apt. 82, Kazan 420133,
Republic of Tatarstan, Russian Federation
ksaubanov@mail.ru

Kazan University, 18 Kremlyovskaya St., Kazan 420008,
Republic of Tatarstan, Russian Federation
public.mail@kpfu.ru

Abstract

The purpose of this study is to determine the basic principles of sustainable regional development of the area as part of the country. Was used scientific methods based on the writings of Russian and international researchers studying the competitiveness of

territories, including the writings of Michael Porter. The study shows how the orientation of the regional economy in the production of one product (for example, oil) reduces the stability of its development. The main result of the study is that the key challenge in achieving sustainable regional development should be to ensure the competitiveness of the territory. Therefore, governments should focus their action in this direction.

Keywords: *competitiveness of the territory, region, regional development, sustainable development, improving the competitiveness of the region*

Problems of competitiveness in Russia began to deeply engage only in the early 90-ies. XX century. Meanwhile, the question of competitiveness is one of the most talked about in modern economics over the past decades.

Despite the enormous importance of this fundamental element of a modern market economy, which is the competitiveness, so far there is no unambiguous interpretation of the concept. This also proves himself M. Porter, whose work provided the impetus for writing a large number of works devoted to the study of competitiveness and competitive advantages in various fields of social and economic systems, including at the regional level.

In our view, competitiveness is a state of the object, its individual elements, which provides a stable advantage over similar objects, pursuing the same goal. This definition is, in our opinion, can be used both at the level of individual enterprises, as well as from the perspective of regional development.

According to Y. Savelyev [2], in the present conditions of globalization and liberalization of markets, based on economic relations between countries and regions is, on the one hand, competition for promising markets and attracting factors of production, on the other hand, mutually beneficial cooperation and partnership in order to ensure competitiveness on a global scale. These seemingly contradictory, but, nevertheless, complement each other trends that are considered as derivatives of competitive relations between countries and regions, require detailed and multilateral research. First of all, due to the fact that their development determines the modern reproductive structure of the global, national, and, in many respects, the regional economies.

Striving micro and macroeconomic subjects to create a sustainable competitive advantage in a highly dynamic changes in the environment lead to significant structural changes and the emergence of market relations as a result of the new processes and institutional actors. At the level of firms and industries (micro level) - this process intercompany integration and internationalization of production, leading to the formation of a vertically and horizontally integrated structures, all kinds of strategic alliances, as well as sectoral and inter-corporate associations, actively advocating and lobbying for the interests of its members. At the country level (macro level) - this regional integration processes leading to the formation of regional groupings of countries, the conclusion of preferential trade agreements. Economic internationalization at the micro and macro level should be considered, on the one hand, as an objective result of globalization, on the other hand, the processes, in some way, opposing globalization and to develop mutually beneficial

cooperation between a limited number of subjects in order to obtain long-term competitive advantages [2].

L.N. Chainikova [1] believes that the purpose of managing the strategic competitiveness of the region set image of the future state of regional competitiveness and the way to achieve it. In determining the management objectives of strategic competitiveness of the region must be considered from two perspectives: from the perspective of consumers' needs, ie satisfaction of social and other needs of the population in the territory of the future new products and services, and from the standpoint of solving the problem of sustained development of the region.

For the formation of the general objective of the fundamental region is the presence of the regional authorities (regional administration) vision, ie presentation on how the region is now and what it should become in the future, to aspire to. Vision - an ideal representation, the desired image of the region, a comprehensive understanding of the events and the strategic situation of the future. The strategic vision is changing the traditional approach to the development of the region, ie, not "from the past to the future", and to a more efficient - "from the future to the present." That vision is located at the apex of the pyramid strategy. Each region produces its strategic vision, taking into account their specific features [1].

In the context of the global financial and economic crisis that had swept the global economy in 2008, much more strongly intensified competitive processes due to the struggle for economic entities fallen effective demand and limited resources. This competition takes place not only at the micro level, but also at the level of individual regions, which compete to attract highly skilled labor force, foreign and foreign investment, tourist flows, the establishment of mutually beneficial foreign relations, etc. It is obvious that in these conditions, achievement of competitiveness is the key to survival and progressive development.

Meanwhile, in the Global Competitiveness Report [3], published annually by the World Economic Forum, in 2012, Russia ranked 67th out of 144 countries (involved in the rating) by the integral competitiveness index. In this case, the level of development of public management institutions Russian Federation is 133 in the world, on the development of financial markets - 130 place on the development of the business environment - 119 place on the development of innovative technologies - 85 place for the development of the national labor market - 84 place on development of health and education - 65 place in the technological readiness - 57 place, infrastructure development - 47 place.

Thus, the need to improve the competitiveness of Russia is currently one of the most pressing problems, both from the point of government, as well as from the perspective of businesses and regions.

Tatarstan is one of the leading subjects of the Federation in the level of industrial development. The region's share in production mining industry in Russia is about 5%, in manufacturing industries - 4%. However, investments in fixed capital of Tatarstan industry reaches 3% of Russia's total.

Thus, in the region formed a highly industrial territorial-production complex, which produces a large volume of industrial production, and inevitably come (in the face of

regional enterprises) in a competitive relationship with the manufacturers of other countries and other regions of Russia.

The Republic of Tatarstan during the whole period of market reforms carried out in Russia, is one of the fastest growing of the Federation. In this case, the main specialization of the region is oil production and petrochemistry. Oil-producing and (adjoint) petrochemical complex, both in terms of planning and administrative system, and in a market economy, has traditionally been the engine of industrial production in the region. In this case, our calculations show that the dependence of the Tatarstan economy from oil production and exports is higher than in the Russian Federation as a whole. This can be seen from the data presented in Table 1.

Table 1: Comparative characteristics of dependence Economy of the Republic of Tatarstan and the Russian Federation from oil

No	Indicator	Republic of Tatarstan	Russian Federation
1	Oil production in 2010 in per capita, tons	8,5	3,5
2	The share of mineral products in total exports, %	79,4	68,4
3	The share of the mining industry in the sectoral structure of gross value added, % (2009)	22,9	9,7

Source: Federal State Statistics Service

As can be seen from Table 1, if the Russian Federation in 2010, oil production averaged 3.5 tons per capita, the same indicator of Tatarstan - 8.5 tons (almost 2.5 times more).

If the share of mineral products, which are based on oil, Russia's exports in 2010 was fixed at 68.4%, while the same figure in the Republic of Tatarstan has reached 79.4%. That is 11 percentage points higher than in the Russian Federation as a whole.

It should also be noted that if the share of the mining industry in the sectoral structure of gross value added of Russia in 2009 amounted to only 9.7%, while that of the Republic of Tatarstan - 22.9%. That is, almost 2.5 times more than in Russia whole.

Results of the development of the Republic of Tatarstan in terms of so-called first wave of the global economic recession has shown that in the region there are serious systemic problems that reduce its competitiveness. One of these problems - the weak diversification of the regional economy.

Structural features are as Tatarstan industry specialization in industrial production by mining (predominantly hydrocarbon materials), production of petrochemicals, transport engineering, instrumentation, pharmaceutical and food industry. In this case, as shown by our calculations, the five largest industrial enterprises in the region ("Tatneft", a group of organizations "KAMAZ", "Nizhnekamskneftekhim", "Kazanorgsintez" and "Kazan Helicopter Plant") account for more than half of the regional industrial production. This indicates a lack of diversification of industrial production in the region (typical for Russia as a whole) and, in our opinion, lays some problems in the future development of the regional economy.

Oil orientation of Tatarstan exports³⁴ contributed to the collapse of world oil prices that occurred in 2009³⁵, had a negative impact on regional production and export of Tatarstan (in value terms) in January-September 2009 decreased by 46.1% compared to the same period of the previous year. The result was a chain reaction and the macroeconomic situation in the region has deteriorated sharply: the income tax in January-November of 2009 decreased by 45.1% from the same period in 2008, budget expenditures on the national economy fell by 25.8%, the index of industrial production amounted to 91.5% of the 2008 level, housing construction fell by 9.6%, road freight transport decreased by 10.2%.

In this regard, the Republic of Tatarstan are highly relevant questions of growth and remain competitive, especially as it concerns the industry a key sector of the regional economy.

Only on the basis of increase of competitiveness can provide stable and balanced development of the region in the long term. It should be noted that regional competitiveness is a complex and multifaceted category and, in our opinion, characterizes the ability of the regional government and manufacturers to create competitive advantage and manage them.

As one of the objectives of the Programme of socio-economic development of the Republic of Tatarstan for 2011-2015 indicated by increasing the competitiveness of the economy. This, of course, is correct and timely decision fixing a key priority of regional economic policy.

As indicated by the Programme said that today in the Republic of Tatarstan, formed three major center of attraction - Naberezhnochelninskaya agglomeration, metropolitan areas and Southeast agglomeration centers in the cities of Naberezhnye Chelny, Nizhnekamsk, Kazan and Almetjevsk. However, in the existing areas of specialization of the Republic of Tatarstan allocated agricultural areas to the centers of gravity of the second level - the territory of the agro-industrial profile. Actively working on the industrialization of the national agro-industrial complex. Tatarstan has created 14 educational clusters, which will form the center of attraction in the field of scientific and educational activities. Education Cluster - a collection of research and education centers led by the higher education institution, which includes the innovative small businesses and research centers set up around the institution of higher education. In addition, in the educational institutions

³⁴ In 2008, 81.2% of the hydrocarbons had export sales in value terms

³⁵ The average price of Urals oil in the world markets in January-September 2009 amounted to 56.5 dollars per barrel, which is 52.4% from the same period in 2008 (107.9 dollars per barrel)

cluster includes secondary and primary education. Thus, a chain of integrated education programs. The functioning of such a cluster based, inter alia, on the state order for specialists in this field for each of the clusters created with the needs of economic and social development that provides tight integration between employers and the education system.

Creating in Tatarstan Education Cluster, provided for in the regional targeted program planning, in our opinion, is one of the initial conditions for the formation of competitive industries in the region, based on internal and external markets. It is obvious that it is with the reorganization and improvement of the quality of the educational system needs to begin a large-scale work on the formation of competitive regional economy.

Given the limited amount of fuel and energy resources, their inevitable exhaustion, and an active search for oil importing countries of alternative energy sources in the long term (10-15 years) is necessary to reorient the economy of the Republic of Tatarstan with the raw model of development - on diversified. In this regard, it is necessary:

- Increase the tax burden on the oil and gas sector of the economy of the region;
- To form the regional budget spent on education, health, fisheries and agricultural sector of the economy of Tatarstan;
- Implement a program for the development of fishery industry of the region and the health system.

References

- Chainikova, L.N. (2010) *Formation control strategic competitiveness of the region*. Tambov University.
- Savelyev, Y.V. (2010) *Management of competitiveness of the region: from theory to practice*. Petrozavodsk: Karelian Research Centre of RAS.
- Schwab, K., Sala-i-Martin, X. (2012) *The Global Competitiveness Report 2012-2013*. ftp
http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf (2014, November 10).

RËNDËSIA E MARKETINGUT NË AVANCIMIN E BIZNESEVE NË KOSOVË

Prof.Dr.Afrim Loku¹, Prof.Dr. Vehbi Ramaj², Prof.Dr.Hysen Lajqi³

¹Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti i Shkencave të Aplikuara në Ferizaj

E-mail address: afrim.loku@uni-pr.edu

²Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti Ekonomik

E-mail address: vehbiramaj@yahoo.com

³Kolegji ISPE, Fakulteti Ekonomik, Prishtine

E-mail address: hysen.lajqi@gmail.com

Abstract

Many small, medium and large states, economic development and their success they achieved through marketing. Through marketing enterprises know better the needs of customers to develop products or services that will be preferred by customers. Marketing as a whole is vital in today's economy, whether in relation to the domestic market or global market. Marketing as a whole is applied in enterprises throughout the shooting process flow and tools starting from introductory element and ending with the product. Marketing in the development of Kosovo's economy from a consumer standpoint is more important, he was made the first business to achieve the final results. Marketing is so present in our daily life so that greatly affects our life style by constantly transform him and society as a whole. Although there tend to adapt our economy and society of Kosovo, marketing ultimately change our lives and our behavior. Enterprise is connected to the market, and this link provides marketing. Marketing is essential to the success of enterprises and for the economy in our country. And in this sense he provides the realization of major goals, namely the survival of enterprises, growth and economic development of Kosovo. Marketing enables better identify consumer behavior, to explore the market, to present ideas, to communicate with the public. Depending on the method of promoting products and services will depend on customer demand due to the final result of the company. The importance of marketing in the enterprise application is generally analyzed in many cases, because marketing is vital to the Kosovo Company, which means that to exist authentic country's economy, should be applied and organized marketing. Whereas marketing planning application makes it possible for businesses and the economy of Kosovo to develop a strategy that enables adapting the business to the constant changes in the market and thereby achieving success and realizing the goals in many enterprises.

Abstrakt

Shumë shtete të vogla, të mesme dhe të mëdha zhvillimin ekonomik dhe suksesin e tyre e kanë arritur në përmjet marketingut. Me anë të marketingut ndërmarjet i njohin më mirë nevojat e konsumatorëve për të zhvilluar produkte ose shërbime që do të preferohen nga konsumatorët. Marketingu si tërësi është jetësorë në ekonominë e sotme, qoftë në raport me tregun e brendshëm ose me tregun botërorë. Marketingu si tërësi aplikohet në ndërmarrje gjatë gjithë procesit të xhirimit të mjeteve xhiruese duke filluar nga elementi hyrës dhe duke mbaruar me produktin. Marketingu në zhvillimin e ekonomisë kosovare nga pikëpamja e konsumatorit është shumë i rëndësishëm, ai është bërë biznesi i parë nga këndvështrimi i rezultatit përfundimtar. Marketingu është aq prezentë në jetën tonë të përditshme sa që në masë të madhe ndikon në stilin tonë të jetesës duke transformuar vazhdimisht atë dhe shoqërinë në tërësi. Ndonëse ka tendencë t'i përshtatet ekonomisë dhe shoqërisë tone kosovare, marketingu në instancë të fundit ndryshon jetën tonë dhe sjelljet tona. Ndërmarrja është e lidhur me tregun, ndërsa këtë lidhje e siguron marketingu. Marketingu është esencial për suksesin e ndërmarrjeve si dhe për ekonominë e vendit tone. Dhe në këtë kuptim ai siguron realizimin e qëllimeve madhore, gjegjësisht mbijetesën e ndërmarrjeve, rritjen dhe zhvillimin ekonomik të Kosovës. Marketingu mundëson që më mirë të identifikohen sjelljet e konsumatorëve, të hulumtohet tregu, të prezantohen idetë, të komunikohet me publikun etj. Varësisht nga mënyra e promovimit të produkteve dhe shërbimeve do të varët kërkesa e konsumatorëve si rrjedhojë edhe rezultati i firmës. Rëndësia e aplikimit të marketingut në ndërmarrje në përgjithësi është analizuar në shumë raste, sepse marketingu në ndërmarrjet kosovare është jetësor, që do të thotë se për të ekzistuar ekonomia e mirefillët e vendit duhet aplikuar dhe duhet organizuar edhe marketingu. Kurse aplikimi i planifikimit të marketingut bën të mundur që bizneset dhe ekonomia e Kosovës të zhvillojë strategji e cila i mundëson përshtatjen e afarizmit në ndryshimet e vazhdueshme të tregut dhe në këtë mënyrë arritjen e sukseseve dhe realizimin e qëllimeve.

Fjalë kyçe : Marketingu, Planifikim, Tregu, Produkti,

1. RËNDËSIA E MARKETINGUT NË AVANCIMIN E BIZNESEVE NË KOSOVË

Marketingu në zhvillimin e ekonomisë kosovare është shumë i rëndësishëm, ai është tërë biznesi i parë nga këndvështrimi i rezultatit përfundimtar, nga pikëpamja e konsumatorit. Rëndësia e marketingut është më se e qartë sot. Marketingu është aq prezentë në jetën tonë të përditshme sa që në masë të madhe ndikon në stilin tonë të jetesës duke transformuar vazhdimisht atë dhe shoqërinë në tërësi. Ndonëse ka tendencë t'i përshtatet ekonomisë dhe shoqërisë tone kosovare, marketingu në instancë të fundit ndryshon jetën tonë, sjelljet tona. Ndërmarrja është e lidhur me tregun, ndërsa këtë lidhje siguron marketingu. Marketingu është esencial për suksesin e ndërmarrjeve si dhe për ekonominë e vendit tone. Dhe në këtë kuptim ai siguron realizimin e qëllimeve madhore, gjegjësisht mbijetesën e ndërmarrjeve,

rritjen dhe zhvillimin ekonomik te Kosoves. Marketingu mundëson që më mirë të identifikohen sjelljet e konsumatorëve, të hulumtohet tregu, të prezantohen idetë, të komunikohet me publikun etj. Varësisht nga mënyra e promovimit të produkteve dhe shërbimeve do të varët kërkesa e konsumatorëve për ato dhe rezultati i firmës.

Ndermarrjet e medha jan ato te cilat prijne sa i perket realizimit te planit buxhetor vjetor te marketingut. (Jakupi, Ali, 2000)

Tab.1 Realizimi i planit buxhetor per marketing:

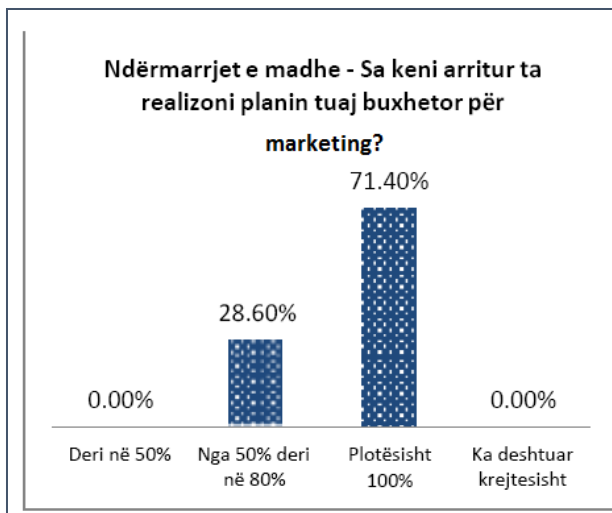
Sa keni arritur te realizoni planin tuaj buxhetore per marketingun?		Deri në 50%	Prej 50% deri në 80%	Plotësisht 100%	Ka deshtuar krejtesisht
Kategorizimi I Kompanisë	Ndermarrjet e medha	0	4	10	0
		0.0%	28.6%	71.4%	0.0%
	Ndermarrjet e mesme	9	6	11	1
		33.3%	22.2%	40.7%	3.7%
	Ndermarrjet e mesme	34	40	11	0
		4.0%	47.1%	12.9%	0.0%
Mikro ndermarrjet	70	108	10	8	
	35.7%	55.1%	5.1%	4.1%	

Kjo është e kuptueshme pasi qe edhe nga pyetjet e tjera shihet qarte se ndermarrjet e mdha kushtojne rendesi te madhe marketingut per kompanit e tyre. Ne kete raste 71.4% e ndermarrjeve te medha; 40.7% ndermarrjet e mesme kan realizuar plotesish planifikimin buxhetor . Ndersa sa ju perket ndermarrjeve te vogla dhe ndermarrjeve mikro mund te themi se ato kan hasur ne problem serioze gjate realizimit te planit buxhetor vjetor per marketing.

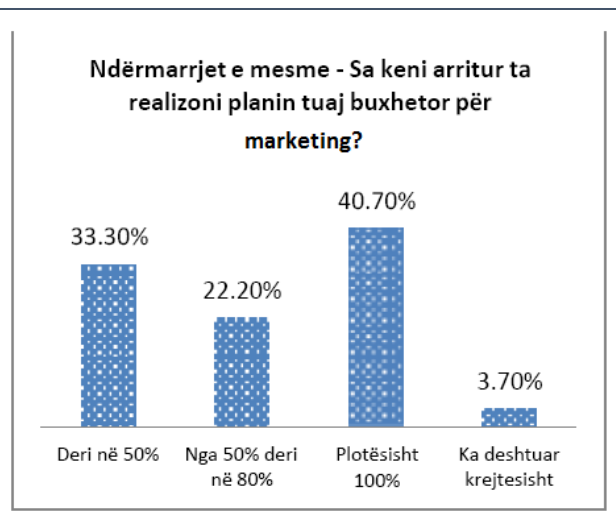
1.1. Aplikimi i planit të marketingut

Rëndësia e aplikimit të marketingut në ndërmarrje në përgjithësi është analizuar në shumë raste, sepse marketingu në ekonominë kosovare eshte jetesor, që do të thotë që të ekzistoj ekonomi e mirefillit e vendit duhet aplikuar dhe duhet organizuar marketingun. Kurse aplikimi i planifikimit të marketingut bën të mundur qe ekonomia e Kosoves të zhvillojë strategji e cila i mundëson përshtatjen e afarizmit në ndryshimet e vazhdueshme të tregut dhe në këtë mënyrë arritjen e sukseseve dhe realizimin e qëllimeve. Elementet kyçe për planin e marketingut dhe planin interaktiv të marketingut janë:

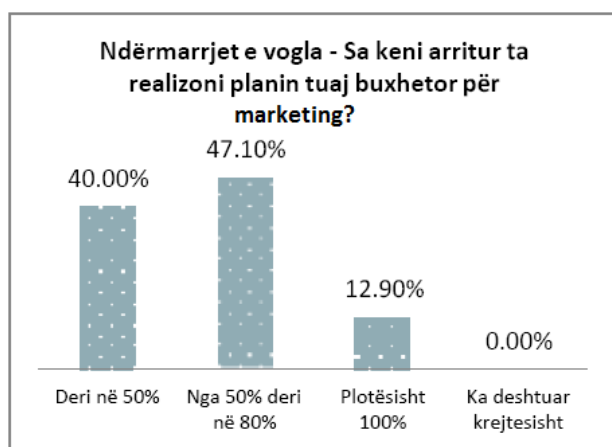
- **Produkti , Çmimi, Promocioni dhe Shpërndarja**

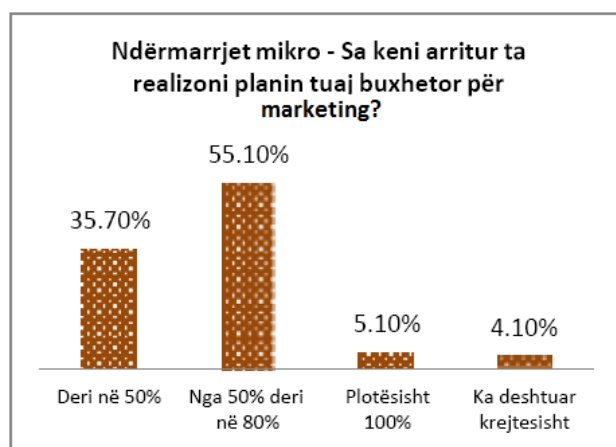
Tab.2

Tab.3

Tab.4

Tab.5

2. ANALIZA E TREGUT TË MARKETINGUT NË KOSOVË

Ne baze te nje analize që është bërë ne Kosove kemi ardhur ne perfundim se televizionet kombetare jan perzgjedhur nga 44% te ndermarrjeve te intervistuar si burime mediale me te preferuara per reklamim . Gazetat si forme e marketingut jan perzgjedhur nga 11% e ndermarrjeve.

Televizionet locale rangohen sit e tetat e medimeve me te preferuara per marketing me 10%. Radiot locale nga 9% e ndermarrjeve .

Radiot kombetare nga 8% e ndermarrjeve. Ndersa 18% e ndermarrjeve preferojn dhe ndajn buxhet per forma te tjera te marketingut, p.sh: ofruesit e shrbimeve kabllore, web faqet e medimeve etj.

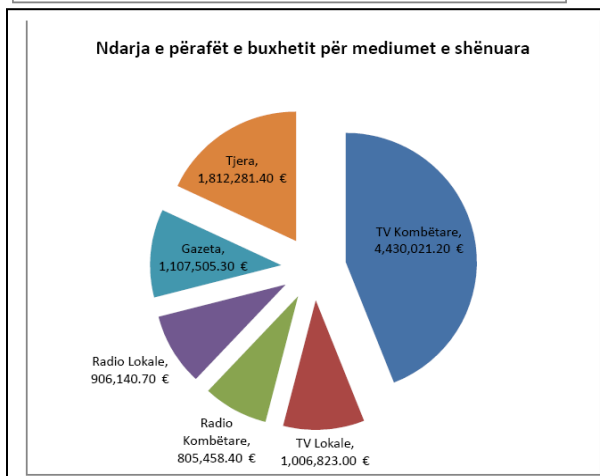
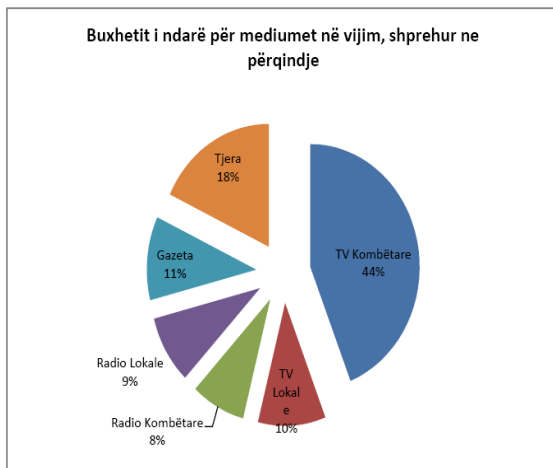
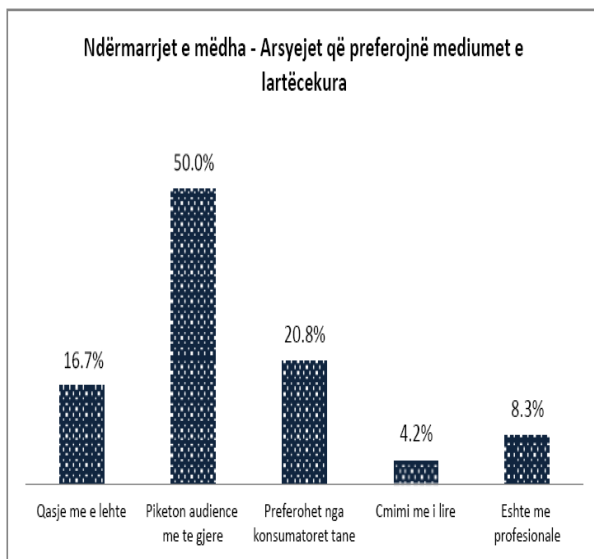

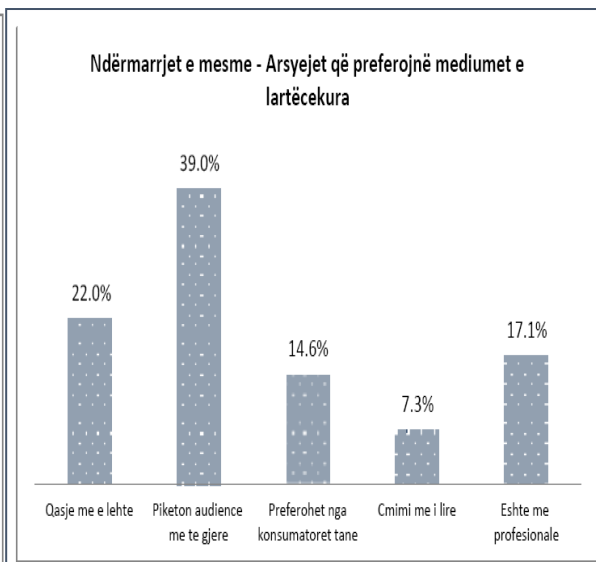
Fig.6

Fig.7

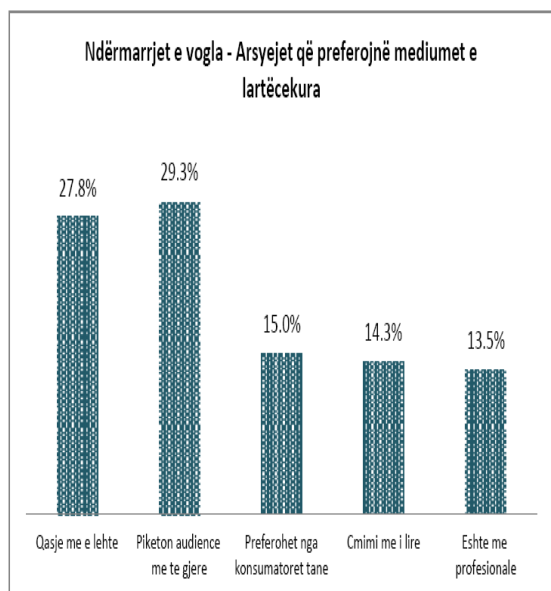
Megjithate, duke pasur parasysh se ky hulumtim ka perfshire vetem 360 kompani, mund te konkludohet se tregu i marketingut ne Republiken e Kosoves eshte shumefish me i madh duke bere qe shteti jone te kete nje ekonomi me te zhvilluar. Si rezultat, 50% e ndermarrjeve te medha I preferojne mediumet e cekura per shkak te audiences me te gjere, dhe 20.8% per shkak se ato preferohen me shume nga konsumatorët e tyre. (Reshidi,Nail) Ndermarrjet e mesme I kushtojn rendesi te madhe audiences me te gjere, mirepo per to eshte me e rendesishme edhe qasja me e leht ne ato medium. Po ashtu 29.3% e ndermarjeve te vogla dhe 30.8 % e atyre mikro i kushtojn me se shumti rendesi audiences me te gjere qe piketojn mediumet e caktuara. Grafikonet ne vijim paraqesin arsyet e preferencave te caktuara nga ndermarrjet:

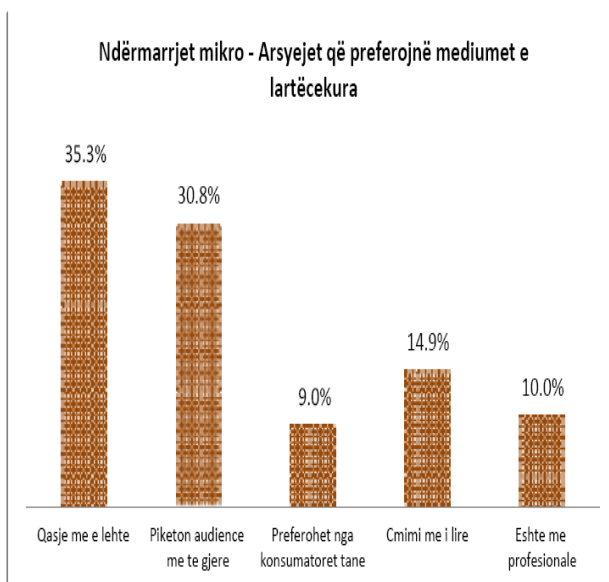
Tab.8

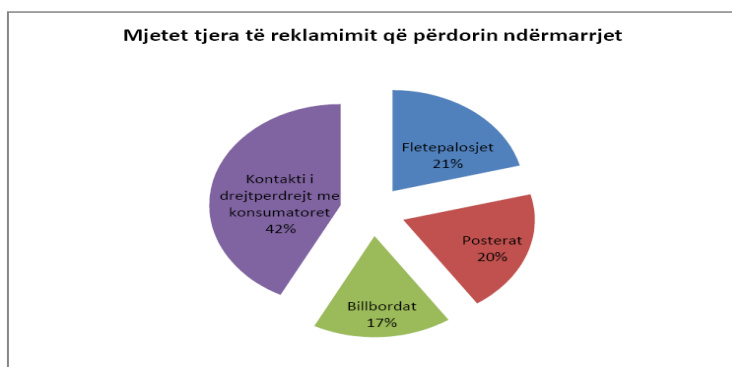
Tab.9

Tab.10

Tab.11

Tab.12

3. DETYRAT, FUNKSIONET DHE DOBITE E MARKETINGUN PËR EKONOMINE KOSOVARE

Detyra themelore e marketingut në ekonomine kosovare është që të thjeshtësoj raportin midis produktit dhe konsumatorit deri në atë masë që produkti ta shesë veten. Produkti, çmimi, shpërndrja (distribuimi), janë të sinkronizuara dhe formojnë sistemin e marketingut. Disa nga funksionet dhe dobitë e marketingut të suksesshëm prodhojnë efekte të menjëhershme për kompanitë kosovare si:

- Rritja e shitjeve
- Bërja e njohur e produktit ose kompanisë që e ofron atë
- Ndërtimi i Markës
- Bindja e blerësve
- Prezantimi i një produkti të ri
- Mundëson lidhësinë në treg
- Përballjen me konkurrencën
- Informon mbi ndryshimet
- Kundërvepron ndaj reklamës së konkurrencës
- Spikat Emrin e mire

4. KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Analiza e tregut të marketingut, ka përfshirë ndërmarrje të mëdha, të mesme, të vogla dhe mikro ndërmarrje.

- Si element kyç që e përcakton preferencën kompanive lidhur me mendimet është audience që targeton.
- Televizionet kombëtare preferohen më së shumti nga ndërmarrjet e mëdha dhe të mesme për shkak të audience me të gjera dhe shikueshmëri me të madhe.
- Mediumet lokale janë përzgjedhur si medium më të preferuara nga ndërmarrjet e vogla dhe mikro.
- Ofruarit e shërbimeve janë përzgjedhur si medium më pak të preferuara nga të gjitha kategoritë e intervistuar.

Çmimi luan rol të rëndësishëm në preferencat e ndërmarrjeve të vogla dhe mikro ndërsa ndërmarrjet e mëdha dhe të mesme i kushtojnë më shumë rëndësi edhe përiferimit të preferencave të tyre me ato të konsumatorëve.

Mosha 19-30 vjeçare është më e piktuar gjatë marketingut sepse kjo mosha konsumon më shumë produktet/ shërbimet, që kompanitë i ofrojnë. Hulumtimet e tregut në të ardhmen të fokusohen në sektorët specifik si p.sh.: në sektorin bankar, industrial, teknologjik, dizajnim etj. Organizimi i seminareve dhe debateve me kompanitë, vecmas në secilin sektor në mënyrë që të identifikohen sfidat e tyre në plasimin e produkteve/shërbimeve në treg.

5. Bibliografia

- Prof. Dr. Ali Jakupi “Bazat e Marketingut”, 2000, Universiteti i Prishtinës,
- Prof. Dr. Nail Reshidi “MENAXHIMI I STRATEGJIVE TE MARKETINGUT”2010
- <http://www.slideshare.net>
- <http://www.albaniapress.com>
- Statistikat : Komisioni i pavarur per media (hulumtim).2008
- Philip Kotler „Marketing”,2010

MANAXHIMI I PROJEKTIT NËPËRMJET PARTNERITETIT BIZNES-ORGANIZATË E SHOQËRISË CIVILE (OSHC)

Msc. Ina SEJDINI

Universiteti “Aleksander Xhuvani”

Elbasan, Shqiperi

E-mail: ina_sejdini@live.com

Abstract

Partnership and cooperation between civil society organizations and businesses in the implementation of projects in Albania, today is on the first steps and forms of organization, but actually is being paid a growing attention from several directions. The aim of this study is to examine the way our country's civil society organizations define the needs and priorities in projects as well as analyzing the possibilities of such partnerships. By giving an overview of theoretical possibilities for partnerships, will then pass to a study conducted in the city of Elbasan in which it is seen that the most common form of this partnership is the philanthropic activity.

Keywords: partnerships, projects, philanthropy, business-civil society organization

1. Hyrje

Hartimi dhe implementimi i projekteve nëpërmjet partneritetit dhe bashkëpunimit ndërmjet disa organizatave po bëhet kusht i domosdoshëm në realizimin e projekteve të fushave të ndryshme. Partneritetet, të cilat në literaturë por edhe në përvojën e deritanishme i gjen të formatuara në forma të ndryshme, kanë potencial që të mund të përmbushin sfida, por dhe krijojnë mundësi të cilat nuk do të ishin të njëjta jashtë këtyre partneriteteve. Partneriteti OSHC³⁶-Organizatë biznesi, përbën në fakt një kombinim unik në realizimin dhe implementimin e projekteve, një kombinim unik midis bizneseve të cilat udhëhiqen nga fitimi, që e mbështesin në përmirësimin e produktit, teknologjinë e re dhe inovacionin, dhe OSHC-të të cilat plotësojnë misionin e tyre në varësi të statutit që kanë, mision që shkon në lehtësim të problemeve apo sfidave që ka sot për sot shoqëria apo mjedisi. OSHC-të duke bashkuar forcat me sektorin privat mund të kenë akses në zgjidhje të cilat kontribuojnë në përmbushjen e misionit të tyre. Bizneset nëpërmjet partneriteteve me Oshc-të, arrijnë të kapin probleme mjedisore dhe sociale, të cilat janë të vlefshme për to jo vetëm për të tashmen por dhe për të ardhmen. Sfidat e ditëve të sotme janë shumë komplekse që të mund të zgjidhen apo të adresohen nga secili sektor i vetëm (Kompakti Global, Kombet e Bashkuara 2007³⁷) dhe vihet re një ndërgjegjësim në rritje si i sektorit privat ashtu edhe i Shoqërisë Civile për rolet e rëndësishme që ato kanë në gjetjen e zgjidhjeve (Samiti Botëror për Zhvillimin e Qendrueshëm, 2002)³⁸. Bizneset në ditët e sotme nuk vlersëohen vetëm mbi

³⁶ CIVICUS, IDM dhe PNUD (korrik 2010)

³⁷ <http://www.unglobalcompact.org/>

³⁸ <http://www.un.org/events/wssd/>

performancën financiare, pasi investitorët shikojnë dhe performancën në fusha të tjera si psh. çfarë kontributi jep kompania për shoqërinë; si ka qënë impakti tek Stakeholder-at; dhe kush janë risqet e reputacionit të tyre. (Heap, 2000; Bovaird dhe Loffler 2003). Si rezultat, bizneset vazhdojnë të rrisin ndërgjegjësimin e tyre mbi problemet e shoqërisë, pjesë e të cilave janë dhe ata, si dhe janë duke ndryshuar sjelljen e tyre në përgjigje të këtyre sfidave dhe problemeve. OSHC-të janë sot aktorë të rëndësishëm në mjedisin ekonomik, social, politik dhe tek bizneset (Heap, 2000). OSHC-të punojnë sot në fusha të ndryshme, duke vënë në përdorim shërbimet dhe kompetencat e tyre. Në fushatat e ndryshme të realizuara nga OSHC, ata kanë kërkuar të influencojnë qeveritë, bizneset apo institucionet e tjera mbi politikat që ndjekin për shoqërinë. Interesi në rritje për partneritete në realizimin e projekteve, në përmbushjen e misionëve, të cilat i përgjigjen sfidave të kohës shihet, si një hap shumë i rëndësishëm drejt një shoqërie më të qëndrueshme dhe më të mirë (Warhurst, 2000)³⁹. Këto partneritete sot promovohen nga shumë drejtime dhe më e ndieshmja në vendin tonë është kërkesa e organizatave dhe donatorëve të ndryshëm në kërkesat për aplikime të projekteve nga PNUD, Keshilli i Europës, Banka Botërore dhe sigurisht nga interesi në rritje i vetë OSHC-ve dhe Bizneseve për të krijuar partneritete. Partneritetet e vërteta strategjike në manaxhim dhe zbatim projektsh ndërmjet Organizatave të Shoqërisë Civile dhe Bizneseve janë të rralla dhe të panjohura në Shqipëri. Në intervistat e zhvilluara në Elbasan dhe në raportin e PNUD, gjejmë të shprehur se forma e vetme e këtyre partneriteteve në vendin tonë është aktiviteti filantropik. Por zbatimi dhe implementimi i projekteve në kuadër të partneriteteve strategjike është një potencial i madh në realizimin dhe plotësimin e nevojave të komunitetit.

2. Metodologjia

Objektivi i këtij studimit është krijimi i një panorame të përgjithshme teorike në lidhje me partneritetet, llojet e tyre, si dhe formën më të përhapur të tyre në vendin tonë, duke zhvilluar intervista me 45 biznese të Elbasanit. Këto intervista u organizuan të formatuara me një pyetësor, qëllimi i të cilit ishte jo vetëm të analizohej forma e partneriteteve OSHC-Biznes që ekziston, por të hidhet vështrim mbi faktorët mbështetës dhe pengues në zhvillimin e partneriteteve, me qëllim krijimin e një baze për ndërgjegjësim dhe zhvillim të mëtejshëm të tij në të ardhmen. Vëzhgimi është i tipit përshkrues, një kombinim i metodologjisë sasore e cilësore, si dhe materiale të mbledhura nga burime primare e sekondare. Partneritetet Oshc-Biznes në vendin tonë janë të limituara dhe në fakt duke qënë në hapat e para, literatura përkatëse në lidhje me këtë temë është e kufizuar në vendin tonë, por burime të shumta gjenden në literaturën e huaj duke e konsideruar këtë si një element shumë të rëndësishëm në realizimin e projekteve të sukseshme, si dhe në fillimin e zbatimit të partneriteteve Oshc-Biznes.

3. Tipologjite e partneriteteve Biznes-OSHC

³⁹ Warhurst, A. (2005).

Ka shume menyra bashkepunimi midis OSHC-Biznes dhe ne fakt çdo menyre ka karakteristika te ndryshme. PNUD paraqet nje sinteze te tipologjive te partneriteteve OSHC-Biznes, te cilat ne menyre permbledhur do ti paraqesim me poshte. Partneritetet OSHC-Biznes nuk jane statike, ashtu si dhe ne organizata te tjera partneritetet jane dinamike dhe mund te ndryshojne ne kohe. 1. Filantropia- Eshte forma baze dhe me tradicionalia e bashkepunimit midis bizneseve dhe OSHC-ve dhe eshte forma me e perhapur. Ky lloj partneriteti perfshin transferimin e burimeve nga Biznesi tek OSHC-te. Aktiviteti filantropik eshte i limituar persa i perket bashkepunimit dhe nuk perfshijne burimet e organizatave. Partneritetet filantropike jane te thjeshta dhe ne fakt nuk perfshijne perfshirjen e plote te organizatave, por jane nje lidhje periferike me aktivitetin e biznesit (Gogins dhe Rochlin, 2000). 2. Shkembimi Reciprok- Perfshin partneritetet, ne te cilat bashkepunimi i nje biznesi me nje OSHC behet ne baze te shkembimit te burimeve per nje aktivitet specifik si psh. ne nje fushate marketingu. Ne keto raste kompania bie dakort te jape nje shume parash ne varesi te shitjes se nje produkti te vecante me logon e partnerit Oshc. 3. Krijimi i vlerave te vecanta- Kjo tipologji perfshin metodene e te punuarit sebashku te oshc-ve dhe biznesit per te arritur ne vleren e dëshiruar duke patur objektiva individuale te vecanta. Ky partneritet kerkon angazhime te medha nga partneret ndryshe nga dy tipet e meparshme te partneriteteve. 4. Partneritetet Strategjike- Ne keto partneritete, partneret punojne sebashku strategjikisht per nje problem te perbashket te cilat te dyja palet duan ta zgjidhin. Keto jane partneritetet me te forta, te cilat sjellin vlere te medha ne perfitimin dy palesh dhe ne shkembim idesh, burimesh dhe perpjekjesh. Ne keto partneritete kerkohet bashkepunim i forte me qellim implementimin me sukses te projekteve.

4. Rëndësia e bashkëpunimit Organizatë jo fitimpruresë-Biznes

Me qëllim që të kuptohet arsyeja pse do të krijohet partneriteti ka rëndësi të kuptohet forca motivuese për të hyrë në bashkëpunim. Motivimi i një biznesi për të implementuar një projekt me një OSHC, të çon në pyetjen se çfarë do të përfitojë ky biznes nga ky bashkëpunim. OSHC-te shpesh janë poseduese të njohurive, aftësive dhe informacionit, i cili mund të jetë i një rëndësie jetësore për bizneset. Këto mund të përfshijnë njohuritë teknike, informacion në lidhje me zgjidhjen e problemeve, të cilat lidhen me mjedisin në të cilin një biznes i caktuar ushtron aktivitet. Bizneset të cilat kanë mundësi të përfitojnë nga kjo eksperiencë bëhen më të fortë në adresimin e çështjeve që shqetësojnë stakeholders-at e tyre. OSHC-të duke qenë se punojnë në rrjete me organizata apo institucione të tjera janë në gjëndje të grumbullojnë informacion më të madh. OSHC-të gëzojnë një nivel më të lartë besimi nga aktoret e ndryshëm në komunitet, se sa e gëzojnë bizneset, kështu që kjo mund të përbëjë një mënyrë se si bizneset mund të rrisin besueshmërinë e tyre. Nje tjetër mënyre se si bizneset mund te përfitojne nga partneriteti me organizatat e shoqërisë civile, është ajo e të qenit një hap përpara në lidhje me problemet për të cilat OSHC-të munden të jenë dhe agentë të ndryshimit. Për një biznes, partneriteti me OSHC mund të jetë një mënyrë e bashkimit të forcave për të ndikuar si legjislacionin ashtu dhe disa standarte të cilat mund të jenë në interes të të dy partnerëve. Nga ana tjetër, për OSHC, te paturit e një partneri nga biznesi, sjell jo vetëm ndikim për ndryshimin e sjelljeve të bizneseve në përmirësim dhe lehtësim të sfidave

globale, por organizatat e shoqërisë civile gjejnë një partner, i cili i krijon një akses financiar dhe akses në burime të tjera. Zgjedhja e partnerit të duhur konsiderohet esenciale si për OSHC ashtu dhe për biznesin. Duke gjetur partnerin e duhur kemi arritur të gjejmë dhe ekspertizën, kompetencën, sjelljen e duhur, të cilat janë elementë të nevojshëm për suksesin e një partneriteti. Rruga më e mirë në fazën e parë të fillimit të partneritetit do të konsiderohej shpenzimi i një kohe të nevojshme për njohjen sa më të mirë të partnerëve me njëri – tjetrin. Në implementimin e projekteve nëpërmjet partneriteteve, përcaktimi i një qëllimi afatgjatë dhe më pas përcaktimi i objektivave të qarta për çdo projekt do të shërbejë si bazë për suksesin apo dështimin e partneritetit në të ardhmen. Një tjetër element me rëndësi do të ishte përcaktimi i qarte i përfitimeve të përbashkëta dhe deri diku në të njëjtin nivel si te organizatës biznesit ashtu dhe të OSHC, nga zbatimi i projekteve.

5. Rezultate te intervistave te zhvilluara me disa biznese te qytetit te Elbasanit

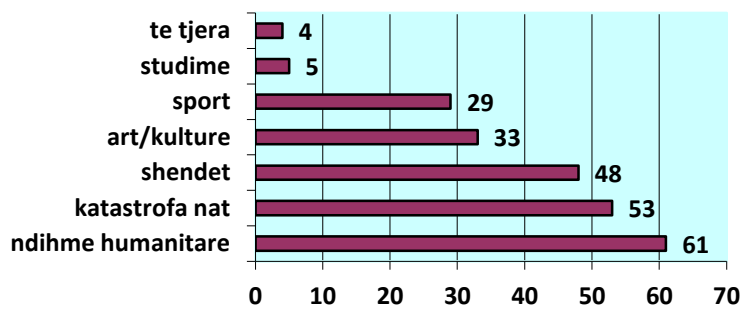
Në dallim nga shumë qytete të tjera të Shqipërisë, Elbasani është prekur thellësisht nga ndryshimet strukturore të tranzicionit, për shkak të ndërprerjes së punës dhe daljes jashtë funksionit të pothuajse të gjitha ndërmarrjeve industriale të mëdha, të përqëndruara në këtë qytet. Kjo situatë ka dhënë disa pasoja kryesore në tregun lokal të punës, të cilat janë lehtësisht të dallueshme: Numri i ndërmarrjeve të mëdha e të mesme aktive është shumë i vogël, ndërmarrjet prodhuese të mëdha e të mesme nuk përbëjnë më sektorin kryesor, si nga pikëpamja e numrit të ndërmarrjeve aktive, ashtu edhe për nga numri i të punësuarve.

Numri i bizneseve sipas viteve

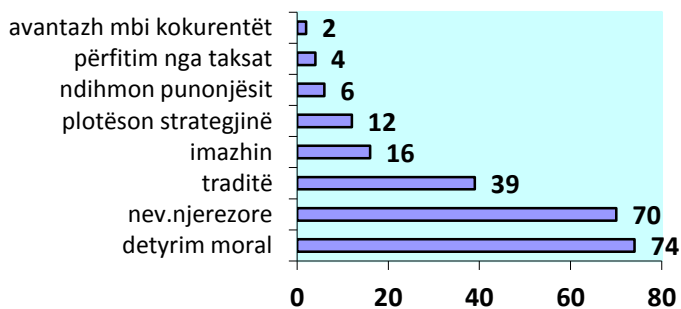
	Lloji i biznesit	Viti	Viti	Viti	Viti
		2000	2005	2010	2014
1	Biznes i vogël	2486	2783	3263	2732
2	Biznes i madh	204	293	677	786
3	OJF&ndërmarrje shtetërore	47	51	88	80
	Gjithsej	2737	3127	4028	3518

Për të parë nëse ekzistonte ndonjë formë bashkëpunimi apo partneriteti midis bizneseve të perzgjedhura me OSHC, bizneseve ju drejtua një pyetje nëse kishin mbështetur ndonjëherë Organizatat e shoqërisë Civile. Edhe pse nga 25% e bizneseve të pyetur, 15% e tyre nuk i kishin mbështetur ndonjëherë Organizatat e Shoqërisë Civile, 55% besonin se mbështetja e OSHC-ve do ta bënte biznesin e tyre më të suksesshëm, 23% e tyre shfaqën dyshime në lidhje me efektivitetin e kësaj mbështetje dhe 8% e tyre shprehën se nuk e dinë efektin që do të kishte mbështetja e OSHC-ve. Nga intervistat e zhvilluara ra në sy fakti që 14% e bizneseve nuk e gjykonin si mjet për sukses mbështetjen e organizatave të shoqërisë civile.

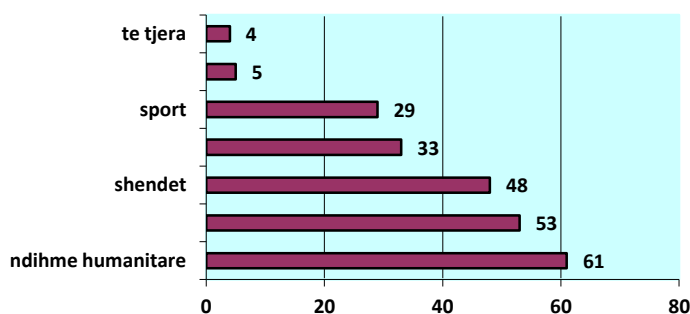
Fushat më të rëndësishme për mbështetje rezultojnë: ndihmat humanitare, katastrofat natyrore dhe shendeti

Arsyet e listuara si më të rëndësishme për dhurimin janë detyrim moral dhe përmbushja e nevojave njerëzore. Dhe më pas vinin tradita dhe imazhi i kompanisë.

Fushat kryesore të mbështetjes së dhënë nga biznesi:

Sipermarrjet deri tani mbështetjen për shoqëri civile e kanë realizuar në mënyrë sporadike dhe në varesi të kërkesës së ardhur dhe gjendjes financiare në momentin e kërkesës. Duke e konsideruar si një element që ndihmon në berjen të sukseshëm biznesin e tyre, sipermarrjet e intervistuar u pyeten dhe mbi mbështetjen që i nevojitet për të bashkëpunuar me organizatat e shoqërisë civile për të aplikuar projekte të përbashkëta. Format e mbështetjes që kërkonin prioritet sipas renditjes ishin (i) Incentiva që sjellin reduktim taksash (ii) Informim rreth programeve dhe projekteve ku mund të përfshihesh (iii) Informim në lidhje me organizatat dhe fushën e veprimit të tyre (iv) Shembuj të kompanive të tjera (v) Ndarje info dhe përvojë me kompani të tjera (vi) Mbështetje për publikim dhe promovim të këtyre aktiviteteve (vii) Mbështetje për identifikim dhe organizim të aktiviteteve (viii) Asistencë për stafin e kompanisë në lidhje me këto aktivitete.

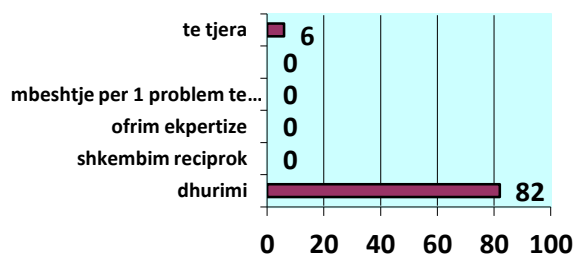
Filantropia, si forma më e përhapur e partneritetit Biznes-OSHC

Bizneset në Elbasan i mbështesin organizatat e shoqërisë civile në formë sporadike apo në

varësi të kërkesës që bëjnë organizata të ndryshme të shoqërisë civile. Forma e mbështetjes është ajo e dhurimit, dhe kryesisht realizohet nëpërmjet mbështetjes financiare dhe produkte dhe shërbime në natyrë, pra bizneset zhvillojnë kryesisht aktivitet filantropik dhe kjo është forma e vetme e realizimit deri tani të partneritetit biznes –organizatë e shoqërisë civile. Më shumë se gjysma e sipërmarrjeve të intervistuar mendojnë që aktiviteti filantropik e bën biznesin e tyre më të sukseshëm. Aktiviteti filantropik realizohet kryesisht nëpërmjet ndihmave humanitare, mbështetjes në raste katastrofash natyrore dhe për përmirësimin e shëndetit. Bizneset e intervistuar kryejnë aktivitetin filantropik sepse e konsiderojnë atë detyrim moral (70%) e tyre dhe sepse ai përmbush nevojat njerëzore. Veprimtaria filantropike e sipërmarrjeve influencohet në shkallë të lartë nga pronarët dhe administratorët. Sipërmarrjet nuk e planifikojnë mbështetjen për aktivitete filantropike, ato më së shumti e kryejnë ato në mënyrë spontane. Format kryesore të mbështetjes që kërkohen për të zgjeruar aktivitetin filantropik janë: Shtypsa financiare nga ulja e taksave; Informim rreth programeve në të cilat mund të kontribuohet me buxhet të limituar dhe procedura më të thjeshta rimbursimi.

Sipërmarrjet që kryejnë aktivitet filantropik e kanë renditur si mbështetjen e parë për nga rëndësia, krijimin e shtysave nga ulja e barrës së taksave për sipërmarrjet që realizojnë veprimtari filantropike. Kjo kërkon një rishikim të Ligjit mbi Sponsorizimet, por dhe të akteve të tjera ligjore dhe nenligjore perkatase. Sipërmarrjet që nuk kryejnë aktivitet filantropik kanë identifikuar procedurat e vështira të rimbursimit si një prej arsyeve kryesore për mos kryerjen e aktivitetit filantropik. Ndërkohë ato që kryejnë aktivitet, e kanë renditur këtë si fushën e tretë që kërkohet të përmirësohet, me synim zhvillimin e mëtejshëm të aktivitetit filantropik. Hartimi i dokumentave strategjik për përgjegjshmërinë sociale të biznesit do të ishte një element baze për fillimin e partneriteteve biznes –OSHC. Njohja me praktikën më të mirë dhe trajnimet për hartimin e dokumentave strategjik mund të shërbejnë për të rritur numrin e sipërmarrjeve që punojnë me vizion dhe plane për kryerjen e aktivitetit filantropik.

Format e mbështetjes

Konkluzione

Partneritet e vërteta strategjike në menaxhim dhe zbatim projektsh ndërmjet Organizatave të Shoqërisë Civile dhe Bizneseve janë të rralla në Shqipëri. Nga intervistat e zhvilluara në Elbasan dhe në raportin e PNUD gjejmë të shprehur se forma e vetme e këtyre partneriteteve në vendin tonë është aktiviteti filantropik. Por zbatimi dhe implementimi i projekteve në kuadër të partneriteteve strategjike është një potencial i madh në realizimin dhe plotësimin e nevojave të komunitetit. Bizneset mendojnë se kryerja e aktivitetit filantropik ndihmon në suksesin e tyre por forma e vetme e konsideruar deri tani ka qënë dhurimi, ndërkohë që partneritetet strategjike duhet të motivohen nga nevojat e brendshme dhe të jashtme të biznesit. Organizatat e shoqërisë civile zotërojnë kompetenca të cilat mund të jenë të një rëndësie strategjike për bizneset. Nderkohë që shumica e sipërmarrjeve rrjetin e saj e ka me blërësit, furnizuesit, konkurrencën, për Organizatat e Shoqërisë Civile ky rrjet është më i thellë, shkon tek ndërveprimi me organizata të tjera, përfituesit, donatorët, ligjvënësit dhe lobimet në interes publik. Aksesit tek informacioni dhe rrjetet mund të jetë një motivim i përbashkët për kompanitë e biznesit në partneritet me OSHC. Organizatat e Shoqërisë Civile që përfshihen në partneritete me bizneset i shikojnë këto të fundit si një mundësi mbështetje jo vetëm financiare por dhe si pjesë të zgjidhjes së problemeve dhe sfidave globale dhe të komuniteteve të cilat shkojnë përtej interesave financiare. Ky partneritet përbën një rrugë efektive për ndryshimin e sjelljeve nga ana e biznesit drejt praktikave më të qëndrueshme, produkteve dhe shërbimeve (Googins dhe Rochlin, 2000). Partneritetet strategjike ndërtohen në bazë të interesave të përbashkëta për zgjidhjen e sfidave strategjike. Këto partneritete mund të ekzistojnë vetëm në rast se organizatat (biznesi dhe Oshc) kanë objektiva të përbashkëta. Në realizimin e projekteve të përbashkëta partnerët krijojnë vlera të përbashkëta duke përfituar më shumë nga çdo të përfitonte më vete. Bashkëpunimet dhe partneritetet për të qënë të suksesshme duhet të mundësojnë përfitim të përbashkët për partnerët. Në rastin e studimit tonë u vu re se bizneset përmendin kryesisht dhurimin financiar, ndërkohë që ndarja e njohurive është kyç në realizimin me sukses të projekteve nëpërmjet partneritetit OSHC-Biznes. Për realizimin e projekteve në partneritetin strategjik kërkohet angazhim i plotë i niveleve menaxheriale të kompanisë së biznesit. Komunikimi dhe dialogu i vazhdueshëm është një kërkesë e rëndësishme për realizimin e projekteve. Në rastin e aktivitetit filantropik dhe intervistave u kërkua kryesisht komunikim në lidhje me eksperimentat e tjera të ngjashme në realizim projektsh, në partneritete strategjike komunikimi, dialogu dhe mbledhjet duhet të realizohen në bazë të një axhende paraprake dhe të vazhdueshme, për të siguruar realizimin e projektit. Edhe pse literatura dhe njohuritë në partneritetin strategjik janë në hapat e para, këto partneritete janë potenciale të mëdha nga të cilat përfitojnë OSHC, bizneset dhe shoqëria. Kombinimi i Organizatave të Shoqërisë Civile, të cilat veprojnë si ruajtësit e shoqërisë dhe natyrës dhe i bizneseve, si udhëheqësit e rritjes ekonomike dhe novacionit, krijojnë mundësi unike për bashkëpunimin jo vetëm në realizimin e projekteve por edhe në ndërveprimin midis sektorëve. Nga këto bashkëpunime jo vetëm janë përfitues sektorët e ndryshëm, por është edhe shoqëria si rezultat i adresimit të sfidave të kohës.

Referenca

- Bovaird T and Loffler E. 2003 “Project management and governance”
- Bendell, Jem. “Self-Regulation: An Introduction to Business-NGO Relations and
- Bendell, Jem (2000), Teams for Endearment: Business, NGOs and Sustainable Development.
- Elkington, John, and Fennell, Shelly. “Partners for Sustainability.” Greener Management International 24 (Winter 1998): 48-60
- Freeman, R. (1984). Strategic Management: A Stakeholder Approach. Boston: Pitman.
- Freeman, R., & Reed, D. L. (1983). Stockholders and stakeholders: A new perspective on corporate governance. California Management Review, 25(3), 88-106.
- Friedman, M. (1970). The Social Responsibility is to Increase Its Profits. The New York Magazine.
- Googins, B. K., & Rochlin, S. A. (2000). Creating the Partnership Society: Understanding the Rhetoric and Reality of Cross-Sectoral Partnerships. Business and Society Review, 105(1), 127-144.
- Heap. (2000). NGO-Business Partnerships. Project Management Review, 2.
- Richard Holme & Phil Watts (2000) “Corporate social responsibility: making good bussines sense”.
- Panariti S (2009). “Manaxhim projekti”
- Sustainable Development.” Greener Management International 24 (Winter 1998): 3-9.
- Turner H, Hulme D 2000 “Governance, administration and development”, Macmillan press
- UN website: <http://www.unglobalcompact.org/>
- UNDP 2000/2004/2010 “Albania Human Development Report”
- World Summit website: <http://www.un.org/events/wssd/>

ENHANCING BUSINESS ETHICS IN ALBANIAN ENTERPRISES AFTER THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Dr. Imelda Sejdini

“Aleksandër Xhuvani” University,
Rr.Rinia, Elbasan, Albania
Email: imelda.sejdini@yahoo.com

Prof.Asoc.Dr. Evis Kushi

“Aleksandër Xhuvani” University,
Rr.Rinia, Elbasan, Albania,
Email: eviscaku@yahoo.com

Abstract

Business ethics derives from transparency, objectivity, reliability, honesty and prudence and reflects the strength of a market economy. Considering these values as important means to conduct businesses, managers in Albania need to gain the basic elements of well functioning of market and society. The economy of Albania, as a developing country, is characterized by Small and Medium Size Enterprises. According to the vast literature of business ethics, managers in small and medium size enterprises have the ability to influence the ethical climate in the organization to a great extent. The current study investigates the ethical views of these managers in Albania, to gain the trust of stakeholders after loss or misplacement due to the global financial crisis. It also seeks to build material in this area in order to establish enterprise views on ethical issues. A questionnaire is conducted on both groups, small and medium size enterprises and the results are statistically tested. The research findings indicate that a range of ethical considerations are important to Small and Medium Size Enterprises. Being law abiding, enterprises reinforce in the publics' view that they are sound businesses to deal with, but business ethics goes further. In order to restore the trust is needed to be built a more robust regulatory framework. A good way to prove the reliability is, through an enhanced multilateral co-operation, especially between government and businesses and the sound international rules and regulators. This paper sets out findings that are useful to practitioners and researchers who are trying to evaluate the underlying premise by which Small and Medium Size Enterprises operate. The expansion of further research to cover the full country business enterprises and at the same time replication in other countries would provide a broader and more wide ranging view of the underlying stance on ethical issues.

Keywords: *ethics, management, enterprise, crisis, incomes*

1. Introduction

The global financial crisis had an ethical dimension, but in general it was not an ethical crisis. There are arguments that this crisis was a crisis of leadership and governance in many

institutions, which reflects the failure of an economical and social model, based on ethical assumptions.

At the beginning of the crisis, it was the lack of transparency and the doubts about solving problems in many US companies that affected rapidly the international financial system. It was first a liquidity crisis, than a solvency crisis that was quickly spread to other markets and countries. It became a loss of confidence in the soundness of the institutions involved.

As a complex phenomenon, this crisis had economic, psychological, social, political and ethical causes, independent from each other. According to different analysts, the blame is of governments and central banks, as well as the regulators and controllers of the financial system, rating agencies, managers of financial institutions, mortgage sellers, home buyers, developers and builders, etc.

Moral errors may explain why economic and political failures can lead to situations of crisis and this is why it has often been argued that this was an ethical crisis. Owners and managers of private activities, bankers and financiers, economists and journalists, politicians and public sector people in Albania, must be more conscious than ever, about the risk, the higher degree of economic destitution and the immediate need for technical and professional management of these situations. In this paper, our analysis is developed in the organizational level, with the focus on recovery and stakeholders trust gaining after loss due to the crisis.

2. Methodology

In order to investigate the ethical view of managers in Albania, finding the best ways to gain the trust of stakeholders after loss or misplacement due to the global financial crisis, a questionnaire is conducted on both groups of small and medium size enterprises and the results are statistically tested. The selection of the 200 surveyed businesses is conducted considering sectors that were affected more by the economic crisis, mainly construction firms, fason and firms with commercial activity, mainly import - export. The main questions to understand are about trust on the firm or the sector, the regulatory framework and the business outcomes related to trust and managers actions. The answers to the questionnaires were completed: 50% by the direct interview, 30% by e-mail and 20% by telephone interviews, according to the location of businesses, shown in Table 1.

Table 1. Location of businesses

SME-s Sectors	Location in Albania			Total (%)
	Center	North	South	
Construction	50	20	30	100
Fason	40	30	30	100
Comercial	60	20	20	100

3. Economic outlook of enterprises in Albania

The private sector in Albania, generates 75% of GDP and employs 83% of the workforce. This sector is steadily increasing and is characterized by small and medium-size enterprises. The classification of these enterprises is performed based on the number of employees, annual turnover and / or annual balance sheet. The classification based on the number of employees is as follows: Micro enterprises: up to 9 employees; Small enterprises: 10-49 employees; Medium sized enterprises: 50-249 employees.

This division is made according to European Union legislation that considers small and medium enterprises, all the enterprises that have fewer than 250 employees, with an annual turnover not exceeding EUR 50 million and/or a total balance sheet not exceeding EUR 43 million. Every year, is conducted by INSTAT, the structural survey of enterprises, that aims to provide information on the economic, financial structure, and key characteristics of the enterprises registered in the statistical business register by economic activity that is still active. According to the last survey, for the year 2012, the number of economic enterprises is 80.722, and based on the economic activity, enterprises that operate in trade sector comprise 46.8 percent, while enterprises with 1-4 employed are those which prevail with 91 percent (INSTAT, 2014).

Most of the enterprises, 84 percent operate in the service activities and mainly in trade sector (including trade of vehicles, wholesale and retail trade). In trade sector operate 46.8 percent of enterprises which have contributed with 48.9 percent in the realization of total turnover realized by all enterprises together.

Enterprises of producers of goods, including industry and construction sectors, have contributed approximately 36.2 percent of the total turnover realized. In industry and construction sectors are 15.6 percent of enterprises which provide employment for about 41.1 percent of the workforce.

Even though the number of enterprises had a decrease of 7.3 percent in 2012 compared to 2011, the number of employed had a slight increase by 0.2 percent and a significant increase of 7 percent in turnover. The situation differs for construction sector where the number of enterprises decreased 12 percent is associated with the decrease in the number of employed by 3.9 percent. This sector has the lowest contribution to the realization of the total turnover, 4.2 percent, reducing the value of investments by 3.5 percent.

According to these official data on economic enterprises, we focused our survey on the sectors that were affected more by the economic crisis, mainly construction firms, fason and firms with commercial activity, mainly import - export. These sectors show decreasing figures for the period after crisis.

The crisis in Albania is noted in some directions. First, we mention the significant decline in household consumption. Considering the opinions and assessments of institutions and specialists, people always think about the future and focus mainly on savings. Increased deposits of households and businesses in banks is a parameter that indicates that on the one hand banks have more liquidity available, but they also have more obligations to depositors who seek interests. This posture puts pressure on banking institutions and requires that the monetary capital employed, used, go to the service of lending. On the other hand the economy is characterized by a decreasing economic growth, accompanied by less need for funds, and began to manifest decline in turnover. Consequently, decreases the reliability of banks to businesses. Secondly, the decline in remittances is another important indicator for the

economic stability of our country. This decline worsens the familiar balances and is reflected in low consumption. On the other hand this decline worsens the balance of payments. Thirdly, is the decline in economic growth, rising unemployment, the decline in investment and the increase of inflation.

In Albania, as in other countries of Balkans, the economic financial crisis is the first year had a low influence, because of the relatively low level of capital market development. These countries had an economic growth in group, by approximately 3.6%, which continued to decline in 2011 (OECD, 2012).

An important figure that shows the difficulties of the economy is the increase of the percentage of outstanding loans on time. The data from the sector show a very clear message, families, businesses and individuals, have lost the full ability to return normally the loans because of economic and financial difficulties.

Considering other factors, like public debt, the deepening of budget deficit provoked by the economic decline, the influence of other economies like Greek or Italian economy, political factors and the poor communication with the electorate, we can evaluate the crisis panorama of our country. For a better evaluation, we can consider the number of businesses that operate in Albania, relative to the previous years. In the year 2009 are closed 30010 businesses and in the year 2011, are closed about 29000 businesses. It is difficult to understand if these businesses stopped the activity or stopped to be legal, but their closure reflects the difficulties to cover the expenses for their activity. One reason for this bankruptcy is that businesses have more difficulties in repaying bank loans. Especially the construction sector represents liquidity problems as a result of the contraction of lending to the economy in general, as well as consumer waver to invest. Even the export sector manifests liquidity problems due to delay in payments by foreign partners. Another reason is that banks are likely to be more careful in analyzing and give selected loans, while the interest rate has increased, particularly in euro. Significant rates of lending, has been associated with increased risk of credit default by customers. Regarding the conditions of lending, banks have tightened credit standards applied by the increasing demand for collateral, in relation to the size of the loan. Now businesses will need to possess larger amounts of real estate to enable the disbursement of credit by banks.

These are new challenges to afford by managers or business owners, in order to provide financial resources for investment. They must be reliable partners to banks, to customers, to suppliers and to all the other stakeholders, and this is why they have to afford ethical challenges, especially after losses, in order to be competitive and lucrative.

4. Ethics in Albanian SME-s

The role of ethics is incredibly important in the economy as a whole and particularly in the business activity. Ethics makes enterprises more responsible and enhances the performance of enterprises in the market. It also helps in building its social capital in the economy and helps the collaboration with other entities like government, civic society and other enterprises as well.

Public trust is increasingly crucial to business and society. The recovery from global economic crisis, in which the lack of trust has weakened the world financial system, highlights the importance of addressing the public trust in business. It is the interaction that

conveys to others the willingness on the part of one person to do something that is to the benefit of another person's health and well-being (Lyman, 2012). In this case, it is through the enterprises action and interaction that others can assess whether its activity is credible, reliable and fair.

Although individual firms may be free from such distrust, the general distrust of business hurts all companies, and, indeed, all participants in the global economy. So, concrete actions may be taken to address and improve public trust in business, considering both opportunities and threats in order for these actions to be effective. The concept of trust has attracted a good deal of attention and debate more broadly in the economy and thus the role of trust in commercial exchange has been considered widely in the literature (Nooteboom, 2002). It has been argued that trust can reduce transaction costs (Andaleeb, 1992), is a source of competitive advantage (Barney and Hansen 1994) and limits uncertainty and opportunism (Achrol, 1997). The three core dynamics of trust that managers must understand are: mutuality based upon shared values or interest; balance of power, sharing risks and opportunities by parties; trust safeguards that limit vulnerability.

From different studies, we have found that high-trust organizations have a strong sense of shared purpose; have employees who work together to support the same purpose; create positive cultures with high tolerance and cooperation; have coaching rather than managing leaders; have high participation in the decision making process.

Trust increases profitability and helps attracting and keeping qualified employees. The lack of trust lowers profitability, job satisfaction and commitment of employees.

The questionnaire conducted on small and medium size enterprises in Albania, underlies identified problems from outside and inside of the organization. From inside of the organization, the ethics in the workplace underlies an erosion of trust after the recent negative financial effects experienced by all these organizations. The managers of these companies, in 45% of the cases, have noticed hidden endeavors to find a new job, by the most qualified employees and in 65% of cases, the managers have approved that there have been a lack of transparent communication with employees during crisis. The reason for the lack of the transparency has been mainly not to panic about a potential business bankruptcy. Only 10% of SME-s managers have accepted to have lost qualified employees, especially in the construction sector. All these firms have laid off workers to reduce costs, averagely 20% of the overall workforce.

Form outside the organization, the reputation created is important for the other stakeholders which are the customers, suppliers, creditors, government, community and society at large. Reputation is now more important than ever as a result of an increasing number of laws that regulate the business, higher expectations from customers and the public in general about the way SME-s do business, and a business environment characterized by global expansion, technological advances, and increased competition. 85% of the enterprise managers in the focus of our study accept that they have conducted their businesses in compliance with all applicable laws and regulations but not completely in accordance with the highest ethical standards. They both claim to have used double balance sheets and have hidden income in order to pay less taxes to the state, taking into account the financial difficulties as a result of the crisis. Only 5% of these enterprises have a code of ethics and a clear policy to conduct the business according to the principles of the code. 95% of these managers do not have a clear

idea about why they are partners of choice and why they are locally accepted by the community. In 97% of cases, they do not have an ethical program that contributes to the enterprise's reputation for integrity and helps them increasing access to capital and credit.

Through a business ethics program, can be provided transactions cost reduction, which endows employees with clear guidelines on how to conduct their business in compliance with laws and ethic. It provides employees with clear guidelines on a host of daily transactions and everyone in business knows it is far easier to retain a loyal customer than to win one. During the last 5 years, the average loss of customers in all these SME-s is 45%. The full cost includes management effort to allocate time to work with officials, to maintain a second set of books, and to deal with the threat of extortion and blackmail. The real cost is the risk to reputation and pride in the enterprise and the reduced prospects for participating in a market economy.

Risk in all these businesses, even if it strives to comply strictly with the law, is subject to such as: Being exposed to criminal prosecution for bribing a government contracting officer in 90% of cases; Being debarred from government contracting or a strategic partnership for an inappropriate gift or gratuity in 30% of cases; Having to recall products for failure to follow quality standards and procedures in 10% of cases; Dealing with lost employee time for health and safety problems in 20% of cases.

The managers of these enterprises do not assess the above risks, establishing adequate standards and procedures, training, and monitoring and auditing systems. These processes can help owners and managers to plan, organize, and control the daily operations of an enterprise to minimize risks to its capital, earnings, and reputation. They include management of risks associated with accidental losses, as well as operational risks such as those arising from financial mismanagement, fraud and embezzlement, corruption, and loss of reputation.

5. Practices to be adopted by SME-s in Albania

Challenges to be afforded by SME-s in order to enhance business ethics are a lot. Enterprises must develop an ethical program, to help them giving adequate guidance to employees and agents, to ensure that they know what is responsible business conduct. By helping form reasonable expectations among its stakeholders, it minimizes disputes with customers and other stakeholders and increases stakeholder satisfaction. A business ethics program institutes procedures to detect and to prevent violations of the law and ethics.

A business ethics program is designed to establish standards and procedures to prevent and detect violations of the trust put in employees. Among these standards and procedures are processes to protect enterprise assets. These specific processes may include establishing standards and procedures, monitoring and auditing systems, and reporting mechanisms.

However, at the heart of a business ethics program is the desire of owners and managers to foster the commitment of their employees to the welfare of the enterprise as a whole. Fostering this sense of loyalty and commitment among employees and agents may be the most effective way in which a business ethics program protects the enterprise from disloyal employees.

Collaboration increases effectiveness and efficiency by enabling all stakeholders to work together closely on the basis of respect, shared values, and mutual trust. After a business

ethics program becomes a part of operations, many of the costs of monitoring and supervision can be reduced. Product quality may improve and transaction costs, such as contracting, may decline. Since, in the minds of most employees, ethics are essentially a matter of fairness a business ethics program often increases employee morale. Better morale leads to increased productivity and innovation. It strengthens the enterprise's competitive position in the market. The average SME, in general is closely identified with its owners and managers. Thus SMEs must be particularly alert to designing a well-balanced business ethics program. Often they will be tempted to work out the program on their own and to simply present it to employees and other stakeholders. They have limited resources and staff, and, after all, it is *their* enterprise. Though in many cultures workers expect to be told what to do and even what to think. A program is more quick to succeed where workers are involved enough in its design to feel committed to it and where workers are willing to use individual judgment to apply its standards to the issues they face. Owners and managers should, therefore, resist this temptation and engage their employees and other stakeholders as much as possible.

The essential function of any business is to identify and meet the most important needs of its customers. In a free market, it is only by serving customers well that the enterprise will survive and prosper over time. A good judgment must be used in evaluating the social impact of goods and services on customers and the community as a whole. The socially responsible business works hard and competes fairly. It does not abuse the public trust or degrade the environment, which we all rely on. As a participant in markets and a member of its community, the socially responsible business expresses its needs and concerns to government when appropriate. It avoids using its economic power to gain competitive advantage through political means.

6. Conclusions

To build and sustain trust at the most basic level, a business must manufacture and market quality products or services that are reasonably priced; provide steady jobs in safe and healthy environments; support community institutions serving employees and customers; and provide reasonable return on their investments.

Managers must create a set of values that define and clarify what is the enterprise and its people, and work to ensure that these values are adhered to consistently across your enterprise; Build and manage strong relationships based on mutual trust with mediating institutions; Embrace transparency; Work within the business sector to build trust in the sector; Re-invest in the trustworthiness of the business by making a commitment to enhance the core contribution that the firm makes to society;

Responsible business conduct addresses the issues of ethics, compliance with laws and regulations, and social responsibility. Businesses face these issues every day in a market economy. A business ethics program helps owners and managers ensure that their employees and agents comply with applicable laws and regulations. It also helps them minimize risk to the enterprise, enhance the enterprise's reputation, and bring value to stakeholders by adapting emerging global standards of responsible business conduct and best practices.

Small to medium-sized enterprises have an additional incentive to adopt the discipline of responsible business conduct: to create a wider commercial network. Where owners and

managers embrace the global language of responsible business through a business ethics program, a network of business enterprises and based on shared values is possible. Such a network allows the individual SME to develop some of the synergies and economies of scale that only larger enterprises can afford.

A good way to prove the reliability is, through an enhanced multilateral co-operation, especially between government and businesses and the sound international rules and regulators.

Bibliography

1. Achrol, R.S., (1997), "Changes in the Theory of Inter organizational Relations in Marketing: Toward a Network Paradigm", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 25 (2): 56–71.
2. Andaleeb, S.S., (1992), "The Trust Concept", *Research Issues for Channels of Distribution*, *Research in Marketing*, 11: 1–34.
3. Barney, J.B. and Hansen, M.H. (1994), "Trustworthiness as a Source of Competitive Advantage", *Strategic Management Journal*, 15: 175–90.
4. Carroll, Archie and Buchholtz, Ann Thomson, (2003), "Business & Society: Ethics and Stakeholder Management", South-Western.
5. Ferrell, O.C. and Fraedrich, John Houghton, (2005), "Business Ethics" 6th ed., Ferrell Mifflin Company
6. INSTAT, (2014), "The structural survey of enterprises, 2012".
7. Johnson, Craig , (2007), "Ethics in the Workplace", Sage Publications.
8. Lyman, A., (2012), "The trustworthy leader: leveraging the power of trust in the human resource management profession", MIT Institute for Work & Employment Research, Cambridge:MA.
9. McAlister, Debbie and Ferrell, O.C., (2005), "Business and Society", Houghton Mifflin Company.
10. Nooteboom, B. (2002), "Trust: Forms, Foundations, Functions and Failures", Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
11. OECD, (2012), "SME Policy Index: Western Balkans and Turkey 2012".
12. Trevino, Linda and Nelson, Katherine, (2007), "Managing Business Ethics" 4th ed., John Wiley & Sons.

**ROLI I AUDITIMIT NË ZBULIMIN E GABIMEVE NË PASQYRAT
FINANCIARE
THE ROLE OF AUDIT IN DETECTING ERRORS IN FINANCIAL
STATEMENTS**

Agim Kastrati¹, Bekim Berisha², Fatmir Mehmeti³

¹Universiteti Europian i Tiranës, Blv. “Gjergj Fishta”, Tiranë E-mail: akastrati7@hotmail.com

²Universiteti i Prizrenit “Ukshin Hoti” Prizren, E-mail: b.bekimi@gmail.com

³Universiteti Europian i Tiranës, Blv. “Gjergj Fishta”, Tiranë E-mail:
fatmir_mehmeti@yahoo.com

ABSTRACT

One of the main objectives of the audit is to detect potential errors in the client's financial statements. This study aims to identify faults that are detected by auditors during auditing of financial statements. Ten audit firms are interviewed, in various cities of Kosovo, for the purpose of collecting data for errors found during the audit of the financial statements of their clients, for the period January-December 2012. The data obtained show that through the implementation of various audit procedures are found different type of errors which occur for various reasons ranging from lack of experience of clients personnel, insufficient knowledge of accounting principles and negligence.

Data from this study provide empirical support to previous studies. Researches undertaken by Hylas and Ashton (1982) have shown that the audit affects the detection of errors in the financial statements, which have occurred for various reasons.

The study provides knowledge that audit helps companies to eliminate errors which affect the accuracy and reliability of financial statements.

Keywords: Audit, Financial statements, Disclosure of errors

PËRMBLEDHJE

Ndër objektivat kryesore të auditimit është zbulimi i gabimeve të mundshme në pasqyrat financiare të klientit. Ky studim ka për qëllim të identifikojë gabimet të cilat zbulohen nga audituesit me rastin e auditimit të pasqyrave financiare. Kemi anketuar dhjetë firma audituese në qytete të ndryshme të Kosovës me qëllim të mbledhjes së të dhënave për gabimet e gjetura gjatë auditimit të pasqyrave financiare të klientëve të tyre për periudhën Janar-Dhjetor 2012.

Të dhënat e fituara tregojnë se përmes zbatimit të procedurave të ndryshme audituese janë gjetur gabime të natyrave të ndryshme të cilat kanë ndodh për shkaqe të ndryshme duke filluar nga mungesa e përvojës së personelit të klientit, mosnjohja e parimeve të kontabilitetit e deri te pakujdesia.

Të dhënat nga ky studim ofrojnë mbështetje empirike të studimeve të mëhershme. Hulumtimet e bëra nga Hylas dhe Ashton (1982) kanë treguar se auditimi ndikon në zbulimin e gabimeve në pasqyrat financiare, të cilat kishin ndodhur për shkaqe të ndryshme.

Studimi ofron njohuri se auditimi ndihmon ndërmarrjet në përmirësimin e gabimeve duke ndikuar kështu në paraqitjen e gjendjes së saktë dhe të besueshme në pasqyra financiare.

Fjalët çelës: Auditimi, Pasqyrat financiare, Zbulimi i gabimeve

HYRJE

Objektivi kryesor i auditimit të pasqyrave financiare të klientëve është dhënia e një opinionit në lidhje me pasqyrat financiare nëse ato paraqesin realisht, në të gjitha aspektet materiale, gjendjen financiare të klientit. Kusht për të qenë këto pasqyra financiare reale duhet të jenë pa gabime materiale. Detyrë e auditorit është që duke zbatuar procedurat e nevojshme audituese të bëjë verifikimin e saktësisë së zërave të pasqyrave financiare në mënyrë që të bind veten se ato pasqyra janë pa gabime materiale. Për të arritur qëllimin e tij audituesi bënë planifikimin e punës së tij duke u bazuar në vlerësimet e tij që do të bëjë mbi funksionimin e kontrollit të brendshëm, në informatat që ka në lidhje me mënyrën e funksionimit të klientit si dhe në gjykimin profesional të audituesit e cila bazohet në përvojën e audituesit bazuar në punën e tij profesionale me klientët e lëmisë së njëjtë. Njohurit që i merr nga biseda me stafin e klientit gjithashtu shërbejnë si pikënisje se ku mund të gjenden gabimet eventuale në pasqyrat financiare të klientit. Të gjitha këto i shërbejnë audituesit që të përcaktojë procedurat dhe teknikat audituese në mënyrë që të përfitojë informata të duhura se pasqyrat financiare janë të pastra nga gabimet materiale.

Në këtë punim janë analizuar gabimet e gjetura nga audituesit në raste të ndryshme të raportuara nga auditimet e njësisë ekonomike të bëra me ç'rast janë raportuar gabimet e zbuluara në pasqyra financiare. Pyetëtori ynë ka qenë i konceptuar ashtu që për të gjitha gabimet e zbuluara të përshkruhen ngjarjet inicuese që ka ndikuar në zbulimin e gabimit dhe

zërin e pasqyrave financiare ku është gjetur gabimi. Gjithashtu janë raportuar edhe procedurat audituese të cilat janë përdorur me rastin e zbulimit të gabimit si dhe në çdo rast është përshkruar edhe shkaku i gabimit të ndodhur.

Studime në këtë lëmi kanë bërë Hylas & Ashton (1982), dhe kanë arritur në përfundim se pritjet e auditorëve bazuar në gabimet e gjetura në auditimet e viteve të mëparshme mundësojnë zbulimin e një numri të konsiderueshëm të gabimeve në pasqyra financiare.

Chen & Leitch (1999) dhe Dzeig (1994), kanë përfunduar se procedurat analitike sinjalizojnë audituesin në drejtim të gjetjes së gabimeve në pasqyrat financiare të klientit. Austen, Elifsiën & Messier (2003) në studimin e tyre gjithashtu kanë arritur në përfundim se problemet e personelit si mungesa e përvojës, jo kompetenca, pakujdesia etj. kanë ndikim signifikant në shfaqjen e gabimeve në pasqyra financiare.

1. QËLLIMI DHE OBJEKTIVAT E STUDIMIT

Objektivi i parë ka qenë që të krijohet një evidencë empirike në lidhje me ngjarjet inicuese që ndikojnë në zbulimin e gabimeve në pasqyra financiare të njësisë ekonomike të audituara.

Të krijohet një evidencë empirike në lidhje me procedurat audituese të cilat janë zbatuar me rastin e zbulimit të gabimeve në pasqyrat financiare të klientëve të audituar.

Të bëhen të dituar shkaqet të cilat kanë ndikuar në ndodhjen e gabimeve në pasqyrat financiare të klientëve të audituar duke u ndalur natyrisht në gabimet e paqëllimta sepse nëse ato janë të qëllimshme atëherë kemi të bëjmë me mashtrime.

Të kontribuoj në përgjithësi sensibilizimin e opinionit në lidhje me rolin e auditimit në rritjen e besueshmërisë së pasqyrave financiare të audituara.

2. PYETJA KËRKIMORE DHE HIPOTEZAT E PUNIMIT

Hipotezat e këtij studimi bazohen në gjetjet e studimeve të mëparshme nga kjo lëmi si dhe në përvojën tonë në fushën e studimit. Këto hipoteza janë si në vijim:

H1=Pritjet nga auditimet e mëparshme dhe procedurat analitike a kanë rol të rëndësishëm në sinjalizimin e gabimeve?

H2=Problemet me personelin a kanë ndikim direkt në shfaqjen e gabimeve në pasqyra financiare?

Bazuar në këto hipoteza është hartuar pyetësori i cili është dërguar në adresë të dhjetë firmave vendore të auditimit në Kosovë për auditimet e vitit 2012 me ç'rast audituesit janë lutur të përgjigjen në pyetësorin e përgatitur në lidhje me gabimet e zbuluara gjatë auditimit.

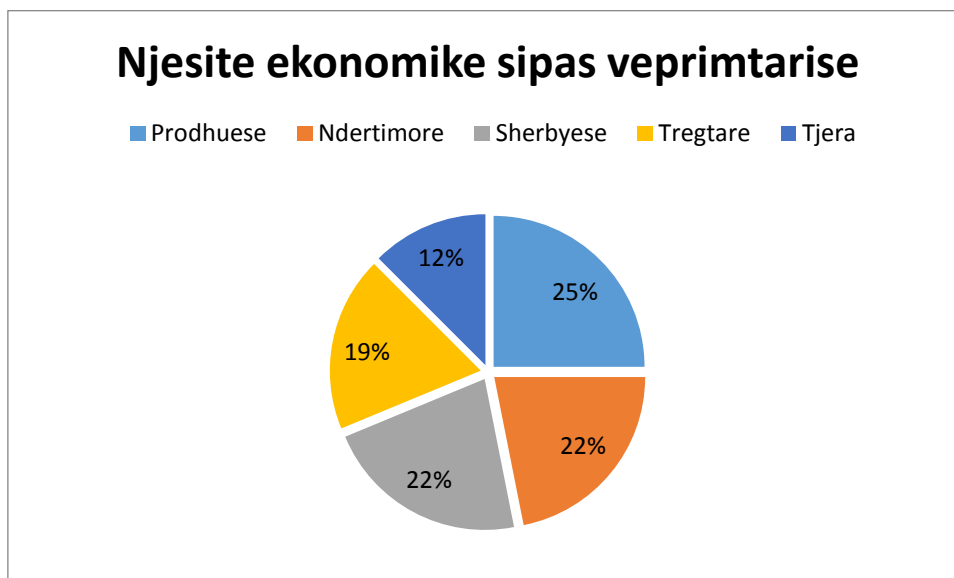
Me anë të pyetësorit është kërkuar që të jepen përgjigje në këto grupe pyetjesh:

- a) ngjarja inicuese që ka ndikuar në zbulimin e gabimit,
- b) procedurat audituese të zbatuara në atë rast,
- c) zëri i pasqyrave financiare ku ka ndodhur gabimi,
- d) shkaku i gabimit si dhe
- e) të dhënat lidhur me madhësinë e klientit, lëmin në të cilën operon, dhe shënime tjera lidhur me klientin, duke mos zbuluar me këtë rast identitetin e klientit të audituar.

Nga dhjetë firma audituese gjashtë prej tyre janë përgjigjur kërkesës sonë të cilat kanë raportuar nga 54 auditime të bëra në të cilat në 32 prej tyre janë gjetur gabime, duke raportuar 68 gabime të zbuluara në pasqyrat financiare të klientëve të tyre.

Njësitë ekonomike të audituara nga të cilat janë raportuar gabimet janë nga lëmi të ndryshme dhe janë paraqitur në figurën në vijim:

Fig. 1

Nga njësitë ekonomike të audituara 8 (tetë) prej tyre janë të angazhuara në lëmi prodhuese, 7 (shtatë) sosh janë të angazhuara në ndërtimtari, shtatë (7) në shërbime, 6 (gjashtë) në tregti dhe lëmi të tjera 4 (pesë) sosh.

3. ANALIZË, INTERPRETIM TË DHËNASH

Procedurat audituese, ngjarjet inicuese apo rrethanat të cilat kanë ndihmuar audituesit për të zbuluar gabimet në pasqyrat financiare janë klasifikuar si në vijim: (1) pritjet nga auditimet e mëparshme, (2) procedurat analitike, (3) informatat nga klienti, (4) testet thelbësore, (5) konfirmimet dhe (6) procedura tjera.

Gjykimi profesional i audituesit bazohet në përvojën e tij dhe njohuritë që ka në profesion si dhe në pritjet e gjetjeve nga vitet e kaluara të cilat ndikojnë që audituesi të orientohet më lehtë aty ku mund të gjenden gabimet në pasqyra financiare.

Procedurat analitike janë procedura audituese të cilat bëhen në fazën e planifikimit të auditimit si dhe në fazat e mëvonshme të cilat i japin informacione audituesit se ku mund të ketë gabime eventuale. Këto procedura kanë të bëjnë me krahasimin e zërave të pasqyrave financiare të vitit vijues me vitin paraardhës si dhe krahasimin e të dhënave financiare me mesataren e industrisë në të cilën vepron klienti.

Informatat nga klienti të cilat fitohen nga biseda me stafin lidhur me ecurinë e afarizmit, problemet e klientit me të cilat ballafaqohet gjatë punës etj. ndikojnë që audituesi të ketë sinjale se ku mund të gjenden gabimet eventuale

Faktorët të cilët kanë ndikuar në paraqitjen e gabimeve në pasqyrat financiare të klientëve të audituar janë ndarë si në vijim: (1) pamjaftueshmëria e njohurive profesionale në fushën kontabilitetit, (2) vlerësim apo gjykim i gabuar, (3) gabimet akruale, (4) kontrolli i brendshëm joadekuat, (5) gabimet teknike, (6) problemet tjera

Kategoria e parë përfshin gabimet e bëra për mungesë të njohurive profesionale të stafit si rezultat i ngritjes së pamjaftueshme profesionale të personelit të angazhuar në kontabilitet. Kjo ka ndikuar në njohuritë e kufizuara të parimeve kontabël dhe aplikimin e gabuar të politikave kontabël me rastin e regjistrimeve kontabël dhe gjatë përpilimit të pasqyrave financiare të tyre. Në këtë kategori kanë hyrë edhe gabimet nga pakujdesia e stafit të angazhuar në punët e kontabilitetit

Kategoria e dytë e gabimeve që ka të bëjë me gabimet në vlerësim apo gjykim, ka të bëjë me gabimet rreth vlerësimit të llogarive të arkëtueshme të pa mbledhshme, shlyerjes së inventarit dhe detyrimeve kontingjente.

Gabimet akruale kanë të bëjnë me gabimet e prerjeve të fundvitit me të cilin rast transaksionet nuk janë paraqitur në periudhën në të cilën kanë ndodhur. Këtu para së gjithash bëhet fjalë për shpenzimet e parapaguara të cilat duhet të shpërndahen në periudha kur kanë ndodhur.

Gabimet për shkak të mungesës së procedurave adekuate të kontrollit dhe të rishikimit kanë të bëjnë me gabime në rikoncilime, në llogaritjen e vjetërsisë së llogarive të arkëtueshme etj.

Gabimet teknike kanë të bëjnë me gabimet gjatë kalkulimeve dhe llogaritjeve të ndryshme të bëra nga stafi i punësuar në punët e kontabilitetit.

Gabimet e raportuara nga auditimet e bëra janë paraqitur në Tab.1 dhe nga 54 auditime janë raportuar gjithsej 68 gabime materiale.

Tab 1
Gabimet materiale të raportuara*

Nr.	Nr i auditimeve	Nr. i gabimeve	Kumulativi	%
1	22	0	0	40.74
2	16	1	16	29.63
3	6	2	12	11.11
4	4	3	12	7.41

5	3	4	12	5.56
6	2	5	10	3.70
7	1	6	6	1.85
	54		68	100.0

*Gabim material është gabimi vlera e të cilit ka ndikim në vendimmarrjet e shfrytëzuesve të informatave nga pasqyrat financiare të klientëve të audituar.

Në 16 raste të auditimeve apo në 29.63% të auditimeve të raportuara janë gjetur nga një gabim për secilin rast të auditimeve të raportuara.

Gjashtë auditime kanë rezultuar me nga dy gabime për secilin auditim që paraqet gjithsej 11.11% të totalit të auditimeve të raportuara.

Katër auditime të raportuara kanë rezultuar me nga tre gabime materiale për secilin që në total paraqesin 7.41% të totalit të auditimeve të raportuara.

Janë gjithsej gjashtë auditime të raportuara me nga 4-6 gabime materiale të raportuara që në total paraqesin mbi 11% të auditimeve të raportuara.

Nga numri i tërësishëm i auditimeve në 22 prej tyre nuk janë gjetur gabime materiale që gjithsej paraqet 40.74% të totalit të auditimeve të raportuara.

Procedurat audituese, ngjarjet inicuese apo rrethanat të cilat kanë ndihmuar audituesit për të zbuluar gabimet në pasqyrat financiare janë paraqitur në tabelën vijuese:

Tab.2

Nr.	Përshkrimi	Gabimet e gjetura	%
1	Pritjet nga auditimet e mëparshme	22	32.35
2	Procedurat analitike	18	26.47
3	Informatat nga klienti	5	7.35
4	Testet thelbësore	12	17.65
5	Konfirmimet	4	5.88
6	Procedurat tjera	7	10.29
	Gjithsej	68	100.00

Nga tabela shihet se ngjarjet që kanë ndihmuar audituesin të zbuloj gabimet në përqindje më të madhe janë gjykimi profesional i audituesit lidhur me pritjet nga auditimet e mëparshme dhe procedurat analitike të aplikuara nga audituesit të cilat në total paraqesin 58.82% të të gjitha gabimeve të zbuluara. Nga sa u tha më lartë mund të konkludojmë se është vërtetuar hipoteza e parë:

H1=Pritjet nga auditimet e mëparshme dhe procedurat analitike a kanë rol të rëndësishëm në sinjalizimin e gabimeve?

Në Tab 3 janë prezantuar gabimet e raportuara sipas fushave të auditimit në të cilat janë gjetur gabimet materiale dhe sipas lëmisë në të cilin vepron klienti i audituar.

Tab 3

N r.	Fusha audituese	Nr. i gabimev	%	Prodhuese %	Ndërti more %	Shërbi me %	Tregtare %	Tjera %
1	Pasuritë fikse	9	13.24	8.33	14.29	20.00	12.50	20.00
2	Stoqet	5	7.35	16.67	0.00	0.00	12.50	0.00
3	Llogarit e arkëtueshme	8	11.76	12.50	9.52	10.00	12.50	20.00
4	Cash-i	11	16.18	8.33	14.29	30.00	25.00	20.00
5	Te hyrat	12	17.65	20.83	19.05	10.00	12.50	20.00
6	Shpenzimet e parapaguara	7	10.29	12.50	14.29	0.00	12.50	0.00
7	Tatimet	8	11.76	8.33	14.29	10.00	12.50	20.00
8	Blerjet	6	8.82	12.50	9.52	10.00	0.00	0.00
9	Detyrimet kontingjente	2	2.94	0.00	4.76	10.00	0.00	0.00
	Gjithsej	68	100.0	100.00	100.00	100.00	100.00	100.0
	Nr. i gabimeve			24	21	10	8	5
	Nr. i auditimeve			8	7	7	6	4

Në zërin e të hyrave janë raportuar 20.83% të gabimeve të gjetura nga gjithsej 24 gabimet e raportuara në këtë fushë industriale. Ndërmarrjet shërbyese kanë përqindjen më të madhe në pjesëmarrje në grupin e tyre në gabimet e gjetura në zërin e parasë së gatshme (30%).

Gabimet e raportuara sipas fushave të auditimit dhe madhësisë së klientëve të audituar janë prezantuar në Tab 4 si në vijim:

Tab 4

Nr.	Fusha audituese	Nr. i gabimeve	Kompanitë sipas madhësisë		
			Të hyrat < 2.1	Të hyrat 2.1 - 4	Të hyrat > 4
1	Pasuritë fikse	9	4	3	2
2	Stoqet	5	1	2	2
3	Llogarit e arkëtueshme	8	3	2	3
4	Cash	11	4	4	3
5	Te hyrat	12	5	4	3
6	Shpenzimet e parapaguara	7	3	2	2
7	Tatimet	8	2	3	3
8	Blerjet	6	3	1	2
9	Detyrimet kontingjente	2	0	1	1
	Gjithsej gabimet	68	25	22	21
	Auditimet me gabime të gjetura	32	10	11	11
	Auditimet pa gabime të gjetura	24	9	8	7

Nga tabela vërehet se kompanitë më të mëdha kanë numër më të vogël gabimesh në proporcion me kompanitë e mesme dhe të vogla me numër të përafërt auditimesh.

Faktorët të cilët kanë ndikuar në paraqitjen e gabimeve në pasqyrat financiare të klientëve të audituar janë prezantuar në Tab 5 si në vijim:

Tab 5

Nr.	Përshkrimi	Nr. i gabimeve	%
1	Mungesa e njohurive profesionale	21	30.88
2	Vlerësim /gjykim i gabuar	8	11.76
3	Gabimet akruale	14	20.59
4	Kontrolli i brendshëm joadekuat	12	17.65
5	Gabimet teknike	7	10.29
6	Problemet tjera	6	8.82
	Gjithsej	68	100.00

Mungesa e njohurive profesionale të personelit paraqet përqindjen më të madhe të shkaqeve të gabimeve të gjetura nga ana e audituesve të pasqyrave financiare (30.88%), dhe pasohen me gabimet akruale të cilat janë raportuar në 14 raste ose 20.59% të gabimeve të raportuara.

Nga sa u tha më lartë vijmë në përfundim se është vërtetuar hipoteza e dytë:

H2=Problemet me personelin a kanë ndikim direkt në shfaqjen e gabimeve në pasqyra financiare?

DISKUTIM

Të dhënat e këtij studimi vërtetojnë se pritjet e audituesit nga auditimet e viteve të mëparme që bazohen në përvojën profesionale të tij paraqesin orientimin kryesor në drejtim të zbulimit të gabimeve në pasqyrat financiare të klientit të audituar. Mbi 32% e gabimeve të raportuara janë iniciuar nga pritjet e audituesit nga auditimet e viteve të mëparme me klientin ekzistues. Kinney (1979), ka gjetur se pritjet nga vitet e kaluara paraqesin sinjal të besueshëm në drejtim të gabimeve të mundshme. Hylas & Ashton (1982), kanë ardhur në përfundim se pritjet e

auditorëve bazuar në gabimet e gjetura në auditimet e viteve të mëparshme të klientit mundësojnë zbulimin e një numri të konsiderueshëm të gabimeve në pasqyra financiare.

Procedurat analitike gjithashtu kanë një rol të veçantë në sinjalizimin e gabimeve në pasqyra financiare dhe sipas raportimeve nga auditimet e raportuara ato kanë mundësuar zbulimin e mbi 26% të gabimeve të raportuara. Studimet e mëparshme e mbështesin këtë konstatim, ashtu që Chen & Leitch (1999) dhe Dzeig (1994), kanë përfunduar se procedurat analitike sinjalizojnë audituesin në drejtim të gjetjes së gabimeve në pasqyrat financiare të klientit. Austen, Elifisien & Messier (2003) në studimin e tyre kanë ardhur në përfundim se procedurat analitike, diskutimet me personelin dhe pritjet nga vitet e kaluara, së bashku kanë mundësuar zbulimin e 29% të gabimeve të raportuara që është përqindje më e vogël se sa zbulimi i gabimeve përmes testeve thelbësore.

Procedurat tjera që kanë mundësuar zbulimin e gabimeve janë sipas radhës testet thelbësore dhe se ato sigurisht se nuk duhet anashkaluar me rastin auditimit të pasqyrave financiare në drejtim të kërkimit të gabimeve të mundshme në pasqyra financiare.

Lidhur me shkaqet e gabimeve gjetjet nga ky punim tregojnë se mbi tridhjetë përqind e gabimeve të raportuara kanë të bëjnë me mungesën e njohurive profesionale në fushën e kontabilitetit. Studimet e mëhershme kanë përfundime të ngjashme, ashtu që Mautz, Reilly & Maher (1979), kanë gjetur se problemet me personelin janë shkaqet kryesore të gabimeve në pasqyra financiare. Austen, Elifisien & Messier (2003) në studimin e tyre gjithashtu kanë ardhur në përfundim se problemet e personelit si mungesa e përvojës, jo kompetenca, pakujdesia etj. kanë ndikim signifikant në shfaqjen e gabimeve në pasqyra financiare.

Zëri i pasqyrave financiare në të cilin janë raportuar më së shumti gabimet e gjetura nga audituesit është zëri i të hyrave si dhe më pastaj sipas numrit të gabimeve pasojnë paraja e gatshme dhe pasurit e prezantuara në pasqyrat financiare të klientëve të audituar. Studimet e mëhershme gjithashtu kanë përfundime të ngjashme pasi që të hyrat janë zëri i pasqyrave ku më së shumti hasen gabimet. Kështu Hulas & Ashton në studimin e cituar më lartë, kanë ardhur në përfundim se më së shumti gabime janë zbuluar në sferën e të hyrave (16% e gabimeve totale).

PËRFUNDIM / REKOMANDIME

Rezultatet e këtij punimi tregojnë se shumica e auditimeve rezultojnë me gjetje të gabimeve në pasqyra financiare. Procedurat fillestare të cilat i kanë sinjalizuar audituesit për ekzistimin e gabimeve në pasqyra financiare janë pritur nga vitet e kaluara, biseda me personelin dhe procedurat analitike. Nuk duhet anashkaluar edhe rolin e testeve thelbësore në zbulimin e gabimeve materiale në pasqyra financiare.

Të hyrat si fushë e auditimit paraqesin sferën ku më së shumti janë raportuar gabimet dhe kemi të bëjmë me të hyra më të vogla të raportuara por ka raste edhe me gabime duke raportuar të hyra më të mëdha se ato që kanë qenë reale. Më pastaj sipas gabimeve të raportuara paraja e gatshme dhe pasuritë e klientëve paraqesin zërat e pasqyrave financiare ku më së shpeshti raportohen gabime të gjetura me rastin e raportimit financiar të njësive ekonomike.

Lidhur me hulumtimin e shkaqeve të gabimeve në pasqyra financiare rezultatet e këtij punimi në rend të parë kanë gjetur problemet lidhur me personelin i cili është i angazhuar në profesionin e kontabilitetit. Këtu para së gjithash paraqiten problemet me njohuritë e mangëta të personelit në fushën e kontabilitetit, jo kompetenca dhe mungesa e përvojës etj. Si rezultat i kësaj janë paraqitur gabimet e shumta edhe gjatë regjistrimit të akrualeve në kontabilitetin e klientëve të audituar.

Rekomandojmë që shoqatat profesionale të organizojnë trajnime për kontabilistët e njësive ekonomike ashtu që stafi profesional të merr njohuri të nevojshme në lidhje me standardet e kontabilitetit dhe njohuritë tjera në fushën e kontabilitetit.

Rekomandojmë që menaxhmenti i subjekteve ekonomike të punësojë staf profesional të duhur në punët e kontabilitetit dhe ti mundësojë atij stafi pjesëmarrje në trajnime nga fusha e kontabilitetit në mënyrë që të përcillen rrjedhat aktuale në këtë lëmi dhe stafi të jetë në vazhdimësi i njoftuar për legjislacionin në fuqi dhe të rejtat në fushën e kontabilitetit.

REFERENCAT

- Mautz, R. K., Reilly, R. R. & Maher, M. V. (1979) "Personnel Failure: The Weak Link in Internal Control" *Financial Executive*, pp 22-25.
- Hylas, R.E. & Ashton, R.H. (1982) 'Audit detection of financial statement errors', *The Accounting Review* (October), pp. 751-65.
- Kreutzfeldt, R.W. & Wallace, W.A. (1986) 'Error characteristics in audit populations: Their profile and relationship to environmental factors', *Auditing: A Journal of Practice & Theory* (Fall), pp. 20-43.
- Wright, A. & Ashton, R.H. (1989) 'Identifying audit adjustments with attention-directing procedures', *The Accounting Review* (October), pp. 710-28

- Entwistle, G. & Lindsay, D. (1994) 'An archival study of the existence, cause, and discovery of income-affecting financial statement misstatement', *Contemporary Accounting Research*, 11 (Summer), pp. 271-96.
- Bell, T. & Knechel, W.R. (1994) 'Empirical analyses of errors discovered in audits of property and casualty insurers', *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 13 (Spring), pp. 84-100.
- Maletta, M. & Wright, A. (1996) 'Audit evidence planning: an examination of industry error characteristics', *Auditing: A Journal of Practice & Theory* (Spring), pp. 71-86
- Chen, Y. and R.A. Leitch (1998) "The Error Detection of Structural Analytical Procedures: " *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, Vol. 17, No. 2, Fall 1998, 36-70.
- Kinney, Jr., W.R. (2000) 'Discussion of "Research on the nature, characteristics, and causes of accounting errors: The need for multi-method approach"' *Journal of Accounting Literature* 19, pp. 93-101.
- Eilifsen, A. & Messier, Jr., W.F. (2000) 'The incidence and detection of misstatements: A review and integration of archival research', *Journal of Accounting Literature*, 19, pp. 1-43.
- Caster, P., D.W. Massey, & Wright, A.M. (2000) 'Research on the nature, characteristics, and causes of accounting errors: The need for a multi-method approach', *Journal of Accounting Literature* 19, pp. 60-92.
- Austen, L. Eilifsen, A. & Messier, Jr. W. F. (2003)" Auditor detected misstatements and the effect of information technology" Institute of Accounting, Auditing and Law. Norwegian School of Economics and Business Administration
- Bunget, O. C., (2009), "The role of financial auditor in detecting and reporting fraud and error" MPRA Paper No. 12888.

DISTRIBUIMI DHE SHITJA E VERËRAVE NË TREGUN TURISTIK NË KOSOVË

Dr.Sc.Hamëz Rama
Profesor në kolegjin ISPE,
UÇK p.n
21010 Rahovec, Kosovë,
hamezrama@hotmail.com

Abstrakt

Kosovën viteve të fundit e vizitojnë një numër të madhë turistësh me një kulturë të lartë në konsumin e verërave. Rritja e vazhdueshme në zgjerimin dhe ngritjen e kultures në konsumin e verërave bëhet gjithnjë e më e kërkuar nga mysafirët, shitja dhe ofertat e verërave në Kosovë është gjithnjë në zhvillimin kreativ duke i plotësuar kërkesat e mysafirve në turizmin e verërave. Kosova njihet me trashigimi kulturore në kultivimin e hardhisë së rrushit dhe prodhimit të verërave, e cila i ka parakushtet e shkëlqyeshme pedologjike dhe klimaterike në kultivimin e rrushit dhe prodhimin e verërave. Vlenë të theksohet se në Kosovë është rritur për lakmi prodhimi i verërave, si në aspektin sasior poashtu edhe në aspektin cilësor. Prandaj , qëllimi dhe objektivi i këtij punimi është hulumtimi i prodhimit dhe oferta e verërave , prezantimi, promovimi, distribuimi i verërave në tregun turistik kosovar. Prandaj në këtë kontekst do të vendosim hipotezën që do të pretendojmë për të arritur efekte të mira, në vendosjen e korrelacionit midis aplikimit e formave të reja të distribuimit si instrument i marketingut MIX dhe shitjes së verërave. Hipoteza e cekur më sipër hulumton në rastin, në distribuimin dhe shitjen e verërave në tregun turistik në Kosovë. Për qëllim të këtij studimi janë shfrytëzuar metodat e anketimeve, intervistave , metodat statistikore , etj. Përmes anketimit dhe intervistave janë hulumtuar qëndrimet, idetë dhe mendimet e të anketuarve në prodhimtarinë , ditribuimin dhe shitjen e verërave në tregun turistik në Kosovë. Me metodat statistikore janë hulumtuar veqanarisht tendencat, rregullsinë dhe respektimi i ligjshmërisë në fushën e distribuimit dhe në shitjen e verërave në tregun turistik në Kosovë.

Fjalët kyqe: *distribuimi, shitja, vera, turizmi, tregu turistik në Kosovë.*

1. HYRJE

Vera si produkt në Kosovë çdoherë është konsideruar si pije të cilën asnjëri nuk ka mundur ta përballoj, dhe është konsideruar si pije që i ka takuar shtresës së lartë aristokrate marrë parasysh kushtet ekonomike, fuqia blerëse e konsumatorve, pozita shoqërore e individve, etj.Me zhvillimin e shoqërisë brenda kohësh kjo çështje ka evalouar, do të thotë, prodhimi dhe konsumimi i verës shëndrohet në pjesë përbërse e jetës një pjese relativisht të

madhe të popullates dhe shoqërisë kosovare nëpërgjithësi , dhe, çdo individ i justifikon nga ajo gota e tij e mbushur me verë se ka shije dalluese. Verërat klasifikohen si pas performancave bazë të përcaktuara. Mund të klasifikohen si verërat në kuptimin e ngushtë dhe verërat speciale. Verërat në kuptimin e ngushtë të fjalës, ndahen : në verërat e pazazuara(verërat e qeta), verërat shkumbëzuese, verërat margaritare(kulminante), dhe verërat e pazazuara. Verërat speciale janë : verërat deserte, verërat të aromatizuara dhe verërat të likerizuara. Verërat si pas ngjyrës ndahen: verërat e bardha, verërat rose, verërat e kuqe. Si pas cilësive të tyre, verërat ndahen : në verërat të tryezës, verërat cilësore me prejardhje gjeografike, verërat kulminante me prejardhje gjeografike.

Nga vera kërkohet që të jetë e pastër e shëndosh dhe ekologjike , e pastër në aspektin toksikologjik dhe e pastër natyrale , ndërsa për konsumatorin të jetë me një shije të këndshme. Në kontekstin e dëshirave dhe kërkesave nga ana e konsumatorve , kërkesat vazhdimisht porriten për krijimin e shijes nga më të ndryshme të verërave të cilat do të ishin shumë interesante, si për konsumator poashtu edhe për adhuruesit të verërave. Vlen të theksohet se në trend janë verërat gjysëm të ëmbla dhe të ëmbla të cilat kanë shenuar kërkesat dhe rritje e madhe në konsum gjegjësisht në shitje në Gjermani, që tradicionalisht konsumohet birra me të madhe. Njohësit e tregut dhe ekspertët të verërave në Kosovë në bazë të hulumtimeve, analizave dhe diagnostifikimit të tregut të verërave në Kosovë, konstatojnë se përkundër rënjes së importit të verërave në Kosovë , konkurrenca vazhdimisht punon me metodat më profesionale dhe bashkohore të marketingut, arrinë të mbajnë prezencën e verërave të tyre në theks të veçantë janë verërat nga plantacionet e “13 Juli” nga Mali i Zi , si: Vranac, Prokordia, etj pastaj nga Maqedonia, si “ Skovin” , “ Bovin”, “ Tikvesh “, etj. pastaj nga Slovenia “ Vipava”, pastaj Franca, Italia, Spanja, etj. Nga vitet paraprake shenohen trendet e rritjes së prodhimit të verërave, si pas indikatorve nga MBPZHR dmth rreth 16 mil. litra verë të cilat janë nga të dy sektorë, ai formal dhe informal, ndërsa vlen të ceket se në rajonin jug të Kosovës egzistojnë edhe mjaftë prodhuesit të vegjel(mini bodrumet) nga sektori jo formal që nuk janë të licencura të cilat me metodat dhe format e tyre të shitjes mundohen të plasojnë në treg të brishtë të Kosovës ku mundësia është shumë e vogël e absorbimit të produkteve të verërave në raport me kapacitetet prodhuese dhe prodhimin vjetor. Me këtë logjik kjo veprimtari paraqet hulumtimet dhe mnyrat për logjistik, format e shpërndarjes gjegjësisht distribuimit dhe shitjen e verërave kosovare në tregun turistik në Kosovë ku po shenohen trendet e rritjes së shitjes në këtë segment të tregut.

2. HISTORIKU DHE PRODHIMI VERËRAVE NË KOSOVË

Vera në kohën e mesjetës dhe në kohën iliro-pellazge është prodhuar në mënyrë shumë primitive, rrushi është ndrydhë me këmbë dhe vera është bartur nga një vend në tjetër me enë që janë punuar nga lëkura dhe prej dheut.

Historia e zhvillimit të vreshtarisë është bashkudhëtare e historisë së zhvillimit të shoqërisë njerëzore. Duke filluar nga koha iliro-pellazge, kur njeriu i rajonit vreshtar u vendos në vendbanimin e tij të përhershëm, hardhia ishte ndër bimët e para që i u afrua pranë shtëpisë.

Rajoni vreshtar – verëtar jug i Kosovës, i njohur për rrush e verë cilësore, ngërthen një territor që shtrihet midis gjerësisë gjeografike veriore 42 shkallë e 17 minuta e 42 shkallë e 29 minuta dhe 20 shkallë e 31 minuta e 23 shkallë e 21 minuta, gjatësisë gjeografike lindore, në Pellgun e Prizrenit të Rrafshit të Dukagjinit. Ky rajon i njohur në Antikë dhe në tërë Mesjetën, sipas listës së emrave gjeografikë të Zetës mesjetare, zë hapësirën përreth rrjedhës qendrore të lumit Drini i Bardhë; prej fshatit Kramavik nëpër të gjitha fshatrat e anës së majtë të rrjedhës së Drinit kah Ura e Fshejtë e Ura e Landovicës deri te fshati Korishë, në drejtim të Suharekës, rrëzë Podgurit e së andejmi kah fshatrat: Peçan, Semetisht, Dobërdelan, Samadragjë, bri fshatit Shkozë , Zatriq, Guri i Kuq e Kaznik deri te Kramaviku.⁴⁰

Ndërsa, në gjithë territorin e Kosovës vlerësohet se janë 4965 vreshtarë (fermerë), të cilët e kultivojnë rrushin në një sipërfaqe prej 3170.27 hektarë, ku varietetet për prodhimin e verës kultivohen në një sipërfaqe prej 2455.82 ha., rrushi i tryezës në një sipërfaqe prej 712 ha. dhe rrushi për tharje në një sipërfaqe prej 2.45 ha., si dhe 7.7 mil. litra verë më 2013.

Nr. Rend.	P ë r s h k r i m i	Nj.matëse	Fermer 2013	Sipërfaqe 2013	Prodhimi verërrave 2013
1.	Vreshtarët	Ek. familjare	4965		
2.	Vreshtat me varietete për verëra	ha		2455.82	
3.	Vreshta me varietete për tryezë	ha		712	
4.	Vreshta me varietet për tharje	ha		2.45	
5.	Prodhimi vjetor i verërave 2013	lit.			7.682.425
	T o t a l :		4965	3170.27	7.682.425

Potenciali prodhues i fermerëve, sipërfaqet me vreshta dhe prodhimi i verërave në Kosovës⁴¹

3.QASJET SHKENCORE NË TREGUN TURISTIK NË KOSOVË

Duke pasur parasysh resurset dhe kapacitetet prodhuese në Kosovë, prodhimi i verërave tejkalon konsumin në Kosovë, dhe si refleksion i kësaj është e domozdoshme që të zhvillohen disa teknikat ose metodat më bashkohore të cilat stimulojnë rritjen e shitjes së verërave sidomos në tregun turistik në Kosovë. Në bazë të disa informatave shkencore mund të konkludohet se konsumi i verës në Evropë, sidomos në Mesdhe nuk është zhvilluar sa duhet, pavarësisht historisë së gjatë të prodhimit të verës. Edhe pse Kosova nuk ka një traditë të gjatë në turizmin e verërave, tani është e pashmangshme dhe përcaktuese e imazhit e saj në turizëm për shkak të rritjes së konkurrencës dhe trendet e reja në shitjen e verërave në Kosovë .

⁴⁰ Prof. Dr. Sabahudin Cena, Përmbledhje punimesh nga simpoziumi i V dhe VI në Kosovë, Prishtinë, 2005 f 15

⁴¹ Burimi:Enti i V.V, MBPHR Prishtinë , Shënimet Statistikore Rahovec, Janar 2014

Bota gjithnjë bëhet më e vogël dhe egziston një akses i lehtë në informata . Sot turistët kanë ndrrshuar, kjo vlen edhe për turistët perendimor poashtu edhe turistët tonë vendor. Paratë e veta do të shpenzojnë atje ku ofrohet diçka më interesante dhe më ndryshe. Diçka ku nuk ka në vendin e vetë apo në shtëpinë e tij. Pikërisht këtu lind diçka për zhvillimin e turizmit të verërave dhe formave më specifike të turizmit, diçka lokale,që ka trashigimi kulturore, tradicionale, dhe kulminante !Pra , Verën ?³

Prodhuesit e vegjel europian të cilët shesin verërat konsumatorve të drejtpërdrejt nga pronsia e tyre , nuk mendojnë që edhe ata janë të kyqur në turizmin e verës dhe konsiderojnë që kjo veprimtari është e rezervuar për prodhuesit e mëdhej të cilat mund të organizojnë pritjet – turat për visitor gjegjesisht turistat , ekspozitat , panairret dhe eventet e ndryshme që lidhen me verën. Ky supozim meriton hulumtimet e mëtutjeshme . Psh. Hulumtimet në Francë flasin për prezantimin e regjioneve shfrytëzohet lidhjet në mes të ushqimit dhe verës që janë më shumë të shprehura se sa vera me aktivitetet turistike.⁴

Edhe në Kosovë prodhuesit e vegjel në kantinat e tyre duhet të kenë parasysh se janë pjesë e turizmit të verërave . Në strategjinë gjithëpërfshirëse të pozicionimit të ushqimeve tradicionale dhe verës , imazhin që ka ushqimi tradicional mund të shfrytëzohet për përdorimin me qëllim për të theksuar specifikat e destinacioneve turistike në tregun e turizmit e verërave në Kosovë.

Turistët për verërat nuk kërkojnë vetëm knaqësitë për verërat, ata i interesojnë edhe atraksionet tjera që janë të lidhura me trashigiminë kulturore , mjedisin , historinë dhe artin, etj.⁵

³ <http://casopisvino.co.rs/vinski-turizam/vinski-turizam-hrvatska>, Lada Radin.

⁴ Hall, C.M.& Mitchell, R.Wine tourisam in the Mediteranenana: A tool for the restructuring and development, Thunderbird Internacjonal Busnisses Review, 2000, f aq. 445

⁵Carlsen J, A review of global wine tourism resurces , 2004, faqe 6-7.

4. QASJET METODOLOGJIKE

Për të bërë identifikimin e problemeve momentale e distribuimit dhe shitjes së verërave në tregun tguistik në Kosovë , kamë zhvilluar hulumtimin , të cilin do ta interpretojmë më tej. Objektivi dhe qëllimet e hulumtimit është përcaktimin e vëllimit të këtyre marrëdhënieve dhe fenomeneve në prodhim, distribuimit dhe shitjes së verërave e cila po zhvillohet në kantinat prodhuese , degustimet dhe konsumi i verës. Për këtë qëllim është përgatitur një pyetësor me pyetje të ndara në grupe. Grupi i parë i pyetjeve është e lidhur me prodhimin e verërave dhe shtijes nëpërgjithësi. Grupi tjetër i pyetjeve është e drejtuar në kantinat gjegjesisht në sallat e degustimeve të verërave dhe konsumit. Gjatë hulumtimit janë përfshin dy grupe e të

anketuarve , përkatësisht grupet cak duke bërë zgjedhjen tone të lirë , që janë në të vërtetë fermerët, prodhuesit e verës.

Studimi është kryer në periudhën nga marsi deri në nëntori 2013 , pyetësor i realizuar me ndihmën e anëtarëve “ ENOLOGJIA” , Shoqata e Verëtarve të Kosovës . Mostrat janë vlerësuar nga prodhues të verës të cilët janë intervistuar gjatë përgatitjes dhe mbajtjes së festivalit të të përvitshëm tradicional të Rrushit, Verës Ushqimit dhe Kultures i cila mbahet më 7 shtator në Rahovec në rajonin vreshtar në jug të Kosovës.

5. OFERTA E VERËRAVE KOSOVARE NË TREGUN TURISTIK

Në Kosovë viteve të fundit vreshtaria po shenon progress në ngritjen e sipërfaqeve me rrush të varieteteve për verërat duke ndikuar në ngritjen e prodhimit të verërave kualitative. Në Kosovë si pas indikatorve nga MBPZHR prodhohet mesatarisht 16 mil.litra verë. Viti më i mirë pas luftës që është prodhuar vera është shënuar më 2008 që është prodhuar 8.9 mil.lit.verë. Në Kosovë kryesisht prodhohen këto varietete të verërave. Verërat të bardha: Schardonay, Reasling raine, Reaisling, Pinot blank. Prodhen verërat rose shumë cilësore. Nga verërat e kuqe prodhen: Kabernet sauvignon, Merlo, Pino Noire, Vranac, Shiraz, Sheshi i Zi, si dhe verërat të ndryshme kuqe si pas kërkesës së konsumatorve. Pjesmarrja në shitjen e verërave me përshkrimet e origjinës, rajonit, zones, etj. të këtyre produkteve , pastaj , markat e mbrojtura me prejardhjen gjeografike, po shenon gjithnjë trendin e rritjes në tregun turistik në Kosovë edhe pse simbolik. Në kontekstin e tregtis së lire dhe konkurrencës parimore tregu me mekanizmat e veta ka bërë trysni ata prodhues të cilët nuk janë në gjendje të përcjellin këto trende. Ky trend është shumë i dukshëm në të gjitha hotelet dhe restorantet më të mira në Kosovë , pastaj në shitjet me pakic, zinxhoret tregtare , etj. në këtë mënyrë kjo ofertë me produktet e veta po jep një kontribut të pa kontestueshëm në begatgimin e asortimentit të verërave , edhe në përgjithsi në konsumin e përgjithshëm në turizmin kosovar.

Tabela 1. Llojet e verërave që prodhohen dhe që ofrohen në Kosovë⁶

VERËRAT E BARDHA	VERËRAT ROSE	VERËRAT E KUQE
Schardonay	Verërat rose	Kabernet Sauvignon
Reasling rigne		Merlo
Reasling		Pino noire
Pinot blanc		Vranac
Zhuplank		Shiraz

Rkacitel		Game
Semijon		Sheshi i zi
Smederevkë		Game
Zhillavkë		Zhametë
.....	

Nga kjo tabelë mund të konstatojmë se në Kosovë prodhohet rreth 20 varietetet e rrushit të verërave. Nga kjo kuptojmë se janë 9 llojet e varieteteve të bardha, kryesisht dominojnë si dhe rreth mbi 9 llojet e varieteteve të rrushit të kuq të verës si dhe vera rose tipeke e prodhuar nga varietetet e rrushit të verërave . Pjesmarrja e verërave të lartë cekura në prodhimin e përgjithshëm në Kosovë mund ti shohim në tabelën e dytë të paraqitur .

Tabela 2. Prodhimi dhe oferta e verërave në tregun turistik në Kosovë 2013

Llojet e verërave	% përqindja e pjesmarrjes në prodhimtari	
Vranac	30 %	1
Kabernet	24 %	2
Merlot	18 %	3
Pino Noire	10 %	4
Schardonay	10 %	5
Riesling	8 %	6

Burimi: Anketa e zhvilluar në teren tek prodhuesit e licencuar,

Nga tabela e mësipërme është e qartë se në bodrumet e verërave në Kosovë përqindja më e madhe e verës së prodhuar rangohet në pozitën e parë: Vranac me 30 %, pastaj përcillet në vendin e dytë me 24 % e prodhimin të Kabernet Sauvignon, ndërsa në vendin e tretë të prodhimin merrë pjes Merlot me 18 % ndërsa me 10 % në vendin e katërt rangohet Pino Noire nga verat e kuqe dhe vendi i pesti verë e bardhë Schardonay , ndërsa nga vera e bardhë Reasling në pozitën e gjashtë me 8 %. Do të thoja , këto janë kryesisht verërat cilësore dhe kulminante që posedojnë vlerë që prodhohen dhe ofrohen në tregun turistik kosovar.

⁶ Burimi: Anketa e zhvilluar në teren tek prodhuesit e licencuar, Rajoni ekonomik jug, Kosovë , korrik 2014

Tabela 3. Prodhimi dhe oferta e verërave me shenjën “ E mbrojtur gjeografike”⁷

Verërat e kuqe	Verërat e bardha
Kabernet Sauvignon	Schardonay
Merlo	Reasling rigne
Pino Noire	Reasling
Vranac	Pinot blanc
Shiraz	Zhuplank
Game thjeshtë	Rkacitel
Sheshi i zi	Semijon
Game me ngjyrë	Smederevkë
Zhametë	Zhillavkë

Burimi: MBPZHR, DVV, Korrik 2014

Duhet të theksohet se me rastin e theksimit të markës me "prejardhje të mbrojtur gjeografike" egzistojnë disa mundësi gjegjësisht raste. Vera e tavolinës me shenjën e kontrolluar gjeografike , është vera me një ose me më shumë varietete të cilat rrjedhin nga regjioni vreshtar i caktuar. Verërat cilësore me shenjën prejardhja e kontrolluar është vera e cila është e prodhuar nga një ose më shumë varietete të rrushit të cilat rrjedhin nga një nën regjion vreshtar me përmbajtje të theksuar të cilsisë organoleptike dhe domethënëse për kushtet ekologjike të varieteteve të paracaktuar të nënregjionit vreshtar , të vreshtave apo pozitës të cilët mbajnë shenjën dhe është kultivuar në atë nën rajon.

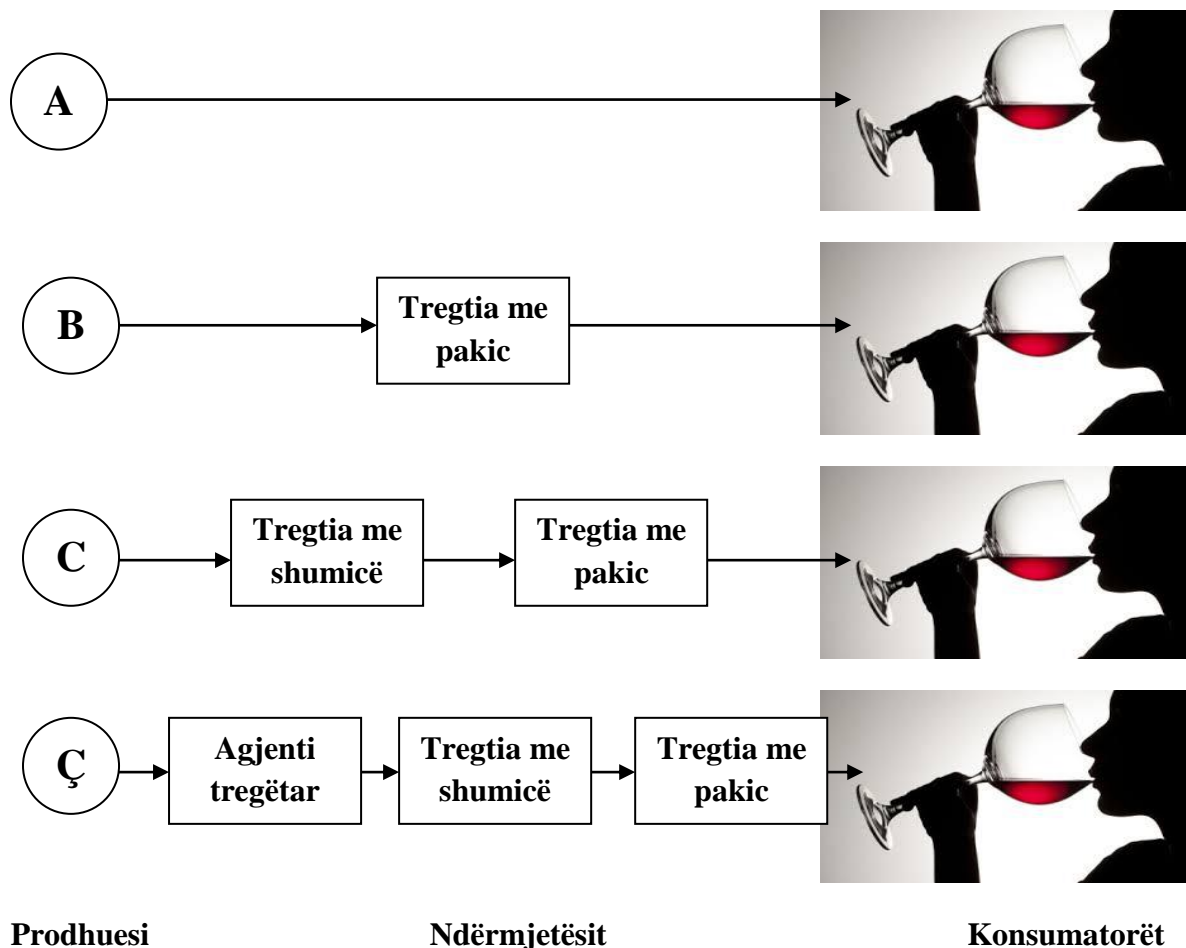
Verërat kulminante me shenjën e prejardhjes së kontrolluar është vera e prodhuar nga varietetet të caktuara ose grup të varieteteve të rrushit të cilat rrjedhin nga një apo më shumë pozitave vreshtare në kuadër, të, brenda një vreshti , veçanarisht me cilësit e theksuara , me përmbajtje specifike , kimike dhe organoleptike , që është domethënëse për kushtet ekologjike, të pozitës dhe varietetit gjegjësisht grupit të varietetit të rrushit. Ajo verë duhet të maturohet dhe të mbushen shishet nga ai vresht apo varietet i cili duhet të mbuloj pozitën e caktuar. Nëse vera mban shenjën e varietetit , patjetër duhet të jetë e prodhuar nga më së paku 70 % e varietetit të rrushit të cilën emrin e mban. Nga tabela e mësipërme mund të shohim varietetet e rrushit të verës të cilat janë të locuara nëpër rajonet dhe nën rajonet vreshtare në rajonin ekonomik jug të Kosovës të cilat nuk janë të ranguara si pas klasifikimit as sipas pjesmarrjes me % për faktin se në Kosovë është në process ligji mbi verërat me prejardhjen gjeografike , ndësa këto verërat përcillen vetëm si vera të kontrolluara gjeografike sepse dihet rajoni, nënrajoni, pozita , parcelat, etj.

⁷Burimi:Enti i V.V, MBPHR Prishtinë , Shënime Statistike Rahovec, Korrik 2014

6. FORMAT E DISTRIBUIMIT DHE SHITJA E VERËRAVE NË TURIZMIN KOSOVAR

Distribuími si aktivitjet afarist përfshin të gjitha ato veprime të cilat janë të nevojshme që produkti prej prodhuesit të arrijë deri te konsumatori në vend dhe kohë të caktuar. Përzgjedhja e kanaleve të distribuímit është një prej vendimeve kryesore për zhvillimin e strategjive kryesore. Si pas Philip Kotlerit janë të mundshme tri strategjit të distribuímit: 1.Distribuími intenziv, 2. Distribuími selektiv, 3. Distribuími eksklusiv.⁸

Kanalet e distribuímit është rruga prej prodhuesit deri te konsumatori. Ajo rrugë mundet me qenë direkte dhe indirekte(përmes ndërmjetësve). Dallojmë këto forma – kanalet të distribuímit dhe shitjen e verës në tregun turistik në Kosovë :⁹

⁸. Philip Kotler, Upravljanje Marketingom, Informator Zagreb, 1994, faqe 648-649

⁹.Nexhmi Rexha&Nail Reshidi, B.e Marketingut,Rexha Marketing Science Services, Prishtinë 2002, faqe 229-230

Nga se u tha më parë vetëm në formën e parë A shitja e produkteve të verës në Kosovë shitet në mënyrë direkte dmth, prodhuesi drejtpërdrejt lidhet me konsumatorin ndërsa format tjera si B, C, Ç, produktet konkretisht vera shitet nëpërmes ndërmjetësve që e lidhë prodhuesin përmes agjentit tregtar, shtitjes me shumic dhe në fund shitjes me pakic deri te konsumatori , është një rrugë që përshkon vera nga prodhuesi deri te konsumatori si destinacion të fundit. Prandaj duhet të konstatojmë , se kanalet apo formatat e ditribucionit janë grup subjektet të lidhura apo të mvarura në mes veti të involvuara në proces të cilat në këtë rast verërat i bëjnë disponibël për konsum, të cilat format e ditribucionit i përdorin prodhuesit e mëdhej të verërave gjegjësisht kantinat e mëdhaja .

Prodhuesit e vegjel të verërave , apo si që i quajmë ne mini podrumet e verërave që janë numerikisht më shumë, ato shpesh praktikojnë formën direkte të shitjes së verërave në tregun turistik në Kosovë. Forma direkte e shitjes së verërave është realisht “ blerëja e verërave nga shtëpia- bodrumi”, që nënkuptohet shitja e verërave pa ndërmjetësuesin . Këto shitjet e verërave realizohet edhe në shumë mënyrat dhe format tjera , të cilat janë:

- ❖ Shitja e verërave nga podrumi,
- ❖ Shitja mobile e verërave “prej derës në derë”,
- ❖ Shitja nga “pragu i shtëpis”,
- ❖ Shitja nëpër ekspozitat e ndryshme dhe nëpër panairt,
- ❖ Shitja one-line (tregtia elektronike),
- ❖ Shitja përmes porosisë me telefon (tele marketing),
- ❖ Shitja përmes postës.

Tabela 4: Distribuimi dhe plasmani i verërave në Kosovë¹⁰

Kanalet e distribuimit dhe shitja	% e përgjithshme në distribuim dhe shitje	Pozita
Eksporti	35	1
Restorante	20	2
Zinxhoret tregtare	18	3
Tregtia me pakic	15	4
Butiqet e verërave	6	5
Degustimet e verërave në bodrume	3	6
Tjera	3	7

Burimi: Hulumtimi anketues bodrumeve të licencuara. **100 %**

Nga tabela e më sipërme shifet se më së shumti vera eksportohet jashtë dhe merrë pjesë me 30 %, më pas plasohet me 20 % në restorante, 18 % në zinxhoret tregtare, më pas pason tregtia me pakicë me 15%, në enoteca shitet 6%, përmes degustimeve në bodrume me 3% dhe tjera me 3 %.

¹⁰ Burimi, Anketa e zhvilluar në teren tek prodhuesit e licencuar, Rajoni ekonomik jug, Kosovë, korrik 2014

6.1. FORMAT TJERA E DISTRIBUIMIT DHE SHITJA E VERËRAVE NË TREGUN TURISTIK NË KOSOVË.

Format tjera të veqanta dhe novatore e shitjes së verës në tregun turistik në Kosovë, janë ato që për ditë ideohen dhe tejkalohe nga aftësit creative të prodhuesve. Si në tregun global edhe në Kosovë janë identifikuar edhe disa format që përmes koncepteve të marketingut dhe të logjistikës janë të përpunuar, të orientuara në katër kategori: në ngjarje (psh. festivali tradicional i rrushit dhe i verës mbahet më 7 shtator), në edukimin (psh. ngritja e kultures së konsumit të verës përmes seminareve dhe ligjeratave të ndryshme), degustimet e hapura nëpër bodrume (psh. Degustimet e hapura të organizuar për konsumator, turista, etj.), dhe përmes turizmit të verës (psh. Shtigjet e verër që përshkojnë rrugën nëpër secilin prodhues-bodrum i verërave).¹¹

Si formë tjetër inovative mund të konsiderohet edhe shitja gjat ngjarrjes “ dita e hapjes së bodrumit” që janë mjaft sish, bodrumet të mëdhej dhe të vegjel që mund të regjistrohet si ditë e veqant në vit për secilin bodrum, në këtë mënyrë tradicionalisht edhe konsumatorët vendor apo edhe turistët të jashtëm do të planifikojnë ditën për ardhjen, vizitën, degustimet dhe blerjet e verërave në bodrumet e tyre të preferuara, në rajonin vreshtar verëtar në Kosovë që ka një traditë shumë të lashtë, por duhet theksuar se turizmi tani është në fazën fillestare të zhvillimit të tij.

7. KONKLUZIONI

Kosova nga viti 2010 e këndej po tenton që të bëhet një prej destinacioneve të dëshirueshme botërore. Tradita e prodhimit të verërave në rajonin ekonomik jug të Kosovës është me pamje imponante dhe madhështore me rafshnaltat e rajonit vreshtar të Kosovës që kultivohet në naltësi mbidetare prej mbi 600 m. Prodhimi i verës tradicionalisht prodhohet më tepër se sa mund të absorboj tregun turistik i Kosovës dhe tregun e konsumit nëpërgjithësi, dhe për këtë shkak prodhuesit e verërave në Kosovë janë të shtyer gjegjësisht të detyrueshëm që të perfeksionojnë shitjen dhe distribuimin edhe në format më specifike dhe inovative duke u përshtatur rethanave në tregun turistik në Kosovë, të bazuara në ngjarjet, në edukimin e ngritjes të kultures të konsumit të verës, degustimeve të verërave nëpër bodrumet dhe përmes turizmit të verës përmes shtigjeve të verës që tash më po shënon përparim dhe rritje të dukshme, që ofrohet me paketa turistike. Në produktin turistik në rajonin vreshtar ofrohen verërat si Kaberne Sauvignon, Merlot, Pino Noire. Vranac, Shiraz, Sheshi i Zi, Shardonay, Riesling Rajne, Riesling Italian, e shumë e shumë varietetet specifike. Si metod specifike shitet edhe përmes rrugës së verës, që turistët vizitojnë 12 bodrumet që përshkohet kjo rrugë

me ofrimin e atrakciveve të trashigimis kulturore e historike të rajonit verëtar vreshtar në Kosovë.

¹¹ Intervista me Shoqata e Verëtarve të Kosovës ” Enologjia” Rahovec, korrik, 2014

8. Rekomandimet

1. Ngritja e kapaciteteve të burimeve njerzore për turizmin e verërave,
2. Trajnimi për ciceronë,
3. Ngritja e kapaciteteve akomoduese të bujtinave me sistemin “Bed and Breakfast “ ,
4. Zhvillimi i fushatave për ngritjen e kultures për konsumin e verërave,
5. Zhvillimin e guidës turistike.

LITERATURA-REFERENCA

- Carlsen J, A review of global wine tourism resurces , 2004, faqe 6-7.
- Cena,Dr.Sabahudin, Përmbledhje punimesh nga simpoziumi i V dhe VI në Kosovë, Prishtinë, 2005 f 15
- Hall, C.M.& Mitchell, R.Wine tourisam in the Mediteranenan: A tool for the restructuring and development.Thunderbird Internacional Busnisses Review, 2000, f aq. 445
- Enti i V.V, MBPHR Prishtinë , Shënimet Statistikore Rahovec, Janar 2014
- Philip Kotler, Upravljanje Marketingom, Informator Zagreb, 1994, faqe 648-649
- Nexhmi Rexha&Nail Reshidi, Bazat e Marketingut,Rexha Marketing Science Services, Prishtinë 2002, faqe 229-230
- Anketa e zhvilluar në teren tek prodhuesit e licencuar, Rajoni ekonomik jug, Kosovë , korrik 2013
- Intervista me Shoqata e Verëtarve të Kosovës ” Enologjia” Rahovec, korrik, 2014
- <http://casopisvino.co.rs/vinski-turizam/vinski-turizam-hrvatska>, Lada Radin.

NDIKIMI I ZHVILLIMIT EKONOMIK NË MIRËQENIEN SOCIALE (RASTI I KOSOVËS)

Msc. Valbona Hyseni¹ , Mr.sc. Refik Havolli² , Mr.sc. Beqir Halilaj³.

³Kolegji ISPE, Fakulteti i shkencave politike, Prishtine

E-mail address: valbonahyseni_4@hotmail.com

²Universiteti Nderkombetar i Struges Fakulteti Ekonomik, Struge

E-mail address : refik.havolli@yahoo.com

³Kolegji ISPE, Fakulteti Ekonomik, Prishtine

E-mail address: beqir.halilaj@gmail.com

1.0 HYRJE

Ky punim ka si qëllim të shtjellojë në mënyrë të përgjithshme ndikimin e zhvillimit ekonomik në mirëqenie sociale analizuar nga një këndvështrim teorik. Punimi fillon me pikpamjet e zhvillimit ekonomik , vazhdon me shqyrtimin e faktorëve që e bëjnë të nevojshëm qeverisjen e mirë dhe transparente si dhe rolin e tyre në mirëqenie sociale .

Ne jemi dëshmitarë se zhvillimi ekonomik është padyshim që ndikon në jetën e përditshme të aktiviteteve tona sociale dhe ekonomike. Ne jemi dëshmitarë se si ato ndikojnë në vendimet dhe politikat e qeverisjes ekonomike në jetën tonë të përditshme, si pozitivisht si dhe negativisht.

Por pyetja hulumtuese që do të rrjedhë logjikisht është : *Cili është ndikimi I zhvillimit ekonomik në mirëqenie sociale ?*

Zhvillimi ekonomik do të thotë një hap përpara të zhvillimit të sektorit ekonomik , për këtë një vëmendje të veçantë duhet t'i kushtojm politikave, strategjive dhe iniciativave për zhvillim të bizneseve me qëllim të rritjes së konkurrencës në biznes .

Ambienti ekonomik në Kosovë ka ardhur duke u përmisuar vazhdimisht , vihet re një stabilizim ekonomik si rezultat i politikave , liberalizimit të qmimeve dhe strategjive për arritje të një ekonomike të qendrueshme

Megjithatë roli i ndikimit të zhvillimit ekonomik në mirëqenie sociale ndryshon nga njëri vend në tjetrin, sidomos në vendet që kanë sisteme të ndryshme politike. Se *cili është ky ndryshim, si manifestohet dhe cilat janë dallimet do të mund, do të mundohemi të sqarojmë gjatë shtjellimit të kësaj teme .*

Fjali kyqe: Zhvillimi ekonomik, Mirëqenia Sociale, Politikat ekonomike , Strategjia, Zhvillimi

2.0.METODOLOGJIA

Për punimin e një teme të nivelit të tillë gjithmonë kërkohen të përdoren metoda adekuate të cilat do të ndihmonin në rrumbullaksimin e idesë e cila lidhet me temën adekuate.

Gjatë këtij punimi kamë përdorë metodën kualitative , perms kësaj metode kam tentuar ti vertetoj ose ti hedh poshtë hipotezat e paraqitura të cilat janë :

1) *Rritja ekonomike shton nivelin e mirëqenies materiale, duke shkaktuar njëherit edhe vetëdijesim dhe rritje pozitës social.*

2) *Shumica e vendeve në zhvillim, përveç urbanizimit kanë nivel të ulët të mobilitetit socio-ekonomik.*

3) *Zhvillimi ekonomik dhe social duhet ti paraprijë reforma ekonomike kohezioni social, zhvillimi i infrastrukturës lokale,arsimi dhe sundimi i legjislacionit vendor dhe atë ndërkombëtar.*

Ky punim bazohet në metodën kualitative që reflekton metodë bashkëkohore të shkencave sociale, duke përfshirë hulumtimin e literaturës përkatse e cila korrospodon me temën për të cilën jamë duke punuar ,analizimin e legjislacionit ekzistues, konsultimin e raporteve studimore të publikuara nga organizata të ndryshme vendore e ndërkombëtare; këndvështrimet e mbledhura nga autorë të ndryshëm , si dhe metoda të tjera.

Metodologjia e punës shkencore kërkimore në fushën e ekonomisë është përqëndruar në spektrin e metodave dhe qasjeve , me qëllim të operacionalizimit të çështjeve , si segmente që mund të gjurmohen dhe të fitohet rezultate dobiprurëse , përvetsimi i punës metodologjike është parakusht për ti vënë në spikamë ligjshmërit , të cilat ndikojn në zhvillim në begatimin e indikatorve kryesor ekonomik , në ndryshimin e sjlljeve të prodhuesve , konsumatorve si dhe institucioneve tjera financiare. Metodë ku përmes të cilës kamë pasur mundesin të sigurojë kuptimin dhe sqarimin e temës në mënyrë gjithëpërfshirë.

3. 0. ZHVILLIMI EKONOMIK

Objekivi i çdo shteti është zhvillimi i ekonomisë së tregut duke synuar rritje ekonomike të qëndrueshme, begatin, drejtësinë ekonomiko-shoqërore, rritjen e punësimit dhe përdorimin e barabartë të burimeve ekonomike. Meqenëse ekonomia dhe rritja e mirëqenies ekonomike janë një nga preokupimet e gjithë njerëzve në një bashkësi shtetërore, qytetarët me të drejtë kërkojnë nga qeveritë që ta drejtojnë shtetin në rrugën e zhvillimit të barabartë dhe të prosperitetit ekonomik. Këtë kërkesë e mbështesin në gjykimin se ekonomia e përcakton shkallën e zhvillimit dhe të qytetërimit të vetë qytetarëve, shkallën e demokracisë dhe lirisë. Zhvillimi ekonomik lokal dhe rajonal ka për qëllim primar të ndihmoj qytetarët të përmirësojnë pozitën e tyre sociale dhe ekonomike duke krijuar parakushte për një barazi ekonomike të gjithë qytetarëve, duke proklamuar një drejtësi shoqërore ekonomike dhe duke ngritur një qëndrim të përgjegjshëm ndaj mjedisit shumë etnik, pasi që të gjitha këto janë të rëndësishme për begatin e një vendi .(*Zeqiri, Izet,2010*) Zhvillimi ekonomik dhe social duhet ti paraprijë reforma ekonomike, kohezioni social, zhvillimi i infrastrukturës lokale, arsimi dhe sundimi i legjislacionit vendor dhe atë ndërkombëtar . (*Komisioni Evropian, Rruga Drejt Integrit – Bashkimi Evropian dhe Ballkani Përndimor , 2003*).

3.1. INTEGRIMI (EKONOMIK, POLITIK ,TEKNOLOGJIK)

Integrimi ekonomik është një ceshtje e cila ka marrë rëndësi me kalimin e viteve menjehere pas luftës së dytë botërore. Në diferencë nga integrimi botëror i ekonomive kombëtare ai është trajtuar si integrim ekonomik rajonal apo rajonalizem ekonomik. Megjithatë në trajtojme kryesisht integrimin ekonomik në Bashkimin Europian forma më pak të zhvilluara të integritit ekonomik mund të gjenden pothuaj në gjithë kontinentet. (DuaLibra ,Leksione I, Integrimi Ekonomik , 2010)Vendet në tranzicion si p.sh vendet ish-socialiste ndeshen me probleme lidhur me vendosjen e tregut të lirë dhe integrimin në ekonominë botërore . Zgjedhja e tyre kërkon ndihmën nga vendet e zhvilluara jo vetëm ndihmë humanitare , kapital apo asistenc teknike mirpo edhe një hapje dhe qëndrim më liberal ndaj këtyre vendeve . (Manqellari,Ahmet 2004) Bazat e kësaj teorie janë shkruar nga ekonomisti hungarez Bela Balassa në vitet 60. Bashkimi Europian dhe Zona Euro konsiderohen si ekonomia më e integruar midis shtetesh të pavarura. Integrim Ekonomik quhet eliminimi i kufijve ekonomike midis dy ose më shumë ekonomive. Integrimi ekonomik europian është i udhëhequr nga përpjekjet për të reduktuar ose eliminuar rolin e kufijve territorial si kufij ekonomike midis shteteve Europiane. Synimi i integritit ekonomik është rritja e konkurrencës aktuale dhe të ardhshme. (Manqellari,Ahmet 2004) Konkurrenca e lirë midis pjesëmarrësve të tregut sjell uljen e çmimeve dhe një mundësi zgjedhjeje më të gjere për mallrat ose shërbimet që ofrohen në zonën objekt të integritit, gjithashtu ajo shërben si një katalizator për ndryshimin dhe zhvillimin në zonë. Integrimi ekonomik paraprind integrimin politik. Balassa besonte se tregjet e përbashketa ndershtetërore, me levizjen e lirë të faktoreve ekonomik ndërmjet kufijve kombëtar, gjenerojn natyrshëm nevojën për integrim të mëtejshëm, jo vetëm ekonomik (bashkim monetar) por dhe politik. Rrjedhimisht bashkimet ekonomike transformohen në bashkime politike. Procesi i integritit ekonomik dhe atij politik në Bashkimin Europian ka qenë i lidhur që në fillimet e tij dhe kjo i paraprind edhe integritit teknologjik që ka luajtur një rol shumë të rëndësishëm në zhvillimin dhe përhapjen e informacionit dhe integrimin e diversitetëve kulturore .(DuaLibra ,Leksione I, Integrimi Ekonomik , 2010)

3.2. PIKËPAMJE TË NDRYSHME LIDHUR ME ROLIN DHE NDIKIMIN E EKONOMISË NË MIRËQENIE SOCIALE

Gjatë shekullit të kaluar dhe në fillim të këtij shekulli sunduan pikpamjet e ndryshme për rolin dhe ndikimin e shtetit në ekonomi , ku ndër pikpamjet që luajten rol më të rëndësishëm janë ato klasikë dhe neoklasike . Për ekonomistët klasik ,sipas tyre ekonomia , si rregull karakterizohet nga përdorimi i plotë i burimeve , ndërsa gjendjet e disekulibruarit ose mosëpërdorimit të plotë të burimeve kapërcehen shumë shpejt përmes mekanizmave përshtatës të tregut. Mirpo eksperiencia e këtij shekulli e në mënyrë të veçant ajo e Depresionit të Madh , dëshmuon kundër pikpamjes së mësipërme klasike. Në këtë periudhë zë fill një shkollë e re e mendimit makroekonomik , shkolla kejniane . Në vepren madhore të tij “ Teoria e Përgjithshme e Punzënies , Interesit dhe e Parasë “ (1936) , Kejnisi argumentonte mundësin e gjendjeve të ekuilibruara të ekonomisë në kushte të një mospërdorimi masiv të burimeve . (Manqellari,Ahmet 2004) Ai bëntë thirrje për politika më të efektshme qeveritare sidomos në kërkim të stimulimit të kërkesës agregate . Pikpamjet kejniane sunduan për afro

gjysëm shekulli në mendimin makroekonomik dhe rekomandimet e kesaj pikpamje qëndruan në baza të politikave makroekonomike qeveritare në vendet përëndimore. Nga mesi i vitev 70 nën kushtet egoditjeve të ndryshme ekonomike kjo pikpamje u ndodh para situatave të cilat nuk kishe mundsi si t'i shpjegonte . (Manqellari,Ahmet 2004)Në këto kushte morrën zhvillim rryma tjera të mendimit makroekonomik që përfaqsojn një ringjallje të mendimieve neoklasike . E përbashkta e këyre pikpamjeve si ajo e monetariste e përfaqsuar nga M.Frideman , apo shkolla e pritjeve racionale e përfaqësuar nga R.Barro, R.Llukas , spo shkolla e ofertes , është theksimi i afëtsive vetëpërshtatse të tregjeve dhe qëndrimi në përgjithsi negativ ndaj ndërhyrjes së shtetit në ekonomi . Keto rryma kanë një influenc në mendimin e sotëm makroekonomik të qeverive por nga fillimi i viteve '80 është vrejtur nja fuqizim i mendimit neokejnsian , ku sipas kësaj pikpamje ekziston mundësia e “ dështimeve “ të tregut dhe si rezultat ndërhyrja e shtetit paraqet nevojë të domësdoshme . Pra siq mund të kuptojm këto pikpamje paraqesin kategori të ndryshme makroekonomike ku shpesh i shohum përball njëra tjetres . (Manqellari,Ahmet 2004)

3.3. QEVERISJA E MIRË&SUNDIMI I LIGJIT NDIKIMI I TYRE NË MIRËQENIE SOCIALE

Objektiva strategjike është krijimi i një administrate efikase, profesionale, transparente në pajtim me parimet demokratike dhe e orientuar drejtë ofrimit të shërbimeve sa më të mira për qytetarët, me qëllim që të kemi një zhvillim të avancuar social. Reforma e administratës publike është një parakusht i cili duhet zbatuar përmes një procesi dhe kornize të definuar të planifikimit strategjik që ndër të tjera i kontribuon edhe zbatimit të obligimeve që dalin nga Partneritetit Evropian për Kosovën. (Raporti i Progresit 2013) Financat publike janë të definuar dhe të rregulluara përmes sistemit të aranzhimeve financiare të sektorit publik, në bazë të praktikave më të mira. Të gjitha të hyrat e buxhetit dhe shpërndarja e tyre janë të kanalizuar përmes “Llogarisë së vetme” të Thesarit, (Banka Qendrore e Republikës së Kosovës ,2013)ndërsa kontrolli i menaxhimit të financave publike bëhet nga ana e sistemit të auditimit dhe raportimit i cili është bazuar në bazë të praktikave më të mira ndërkombëtare dhe Evropiane. Megjithatë, sistemi kërkon përmirësim sepse ekzistoj shumë sfidat para nesh. Kapaciteti për shpenzime të ndarjeve buxhetore të aprovuara ka nevojë të përmirësohet tutje. (Ministria e Ekonomisë dhe Financave ,Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2011-2013. Prishtinë 2010)

Ky kapacitet aktual për shpenzime është rezultat i shumë faktorëve që tashmë janë identifikuar. Pra, menaxhimi i financave publike me theks te veçante në politikat e prokurimit publik do të jenë në fokus te punës. Sigurimi i mbështetjes nga donatorët, që krijojnë bazë për rritje ekonomike është një faktor mjaft i rëndësishëm. Deri me tani Kosovës iu është ofruar një asistencë të konsiderueshme teknike nga ana e donatorëve (vlerësohet se rreth 80 për qind e ndihmës aktuale shkon për asistencë teknike). Kjo formë e ndihmës nga donatorët është e mirëseardhur, megjithatë ndihma e huaj duhet te orientohet me tepër ne përkrahje të prioriteteve qeveritare dhe përmes sistemin qeveritar. Për të realizuar këtë duhet të përkushtohemi të ngrisim llogaridhënien dhe kapacitetet tona administrative. Luftimi i korrupsionit do të vazhdojë të jetë një nga prioritetet e Kosovës në funksion te zbatimit te ligjit dhe ne kuadër të kornizës së përcaktuar me Strategjinë Kundër-Korrupsion dhe paraqet

njërën nga parakushtet e integritit të evropian përmes prioriteteve të partneritetit Evropian për Kosovën. (Ministria e Ekonomisë dhe Financave, *Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2011-2013. Prishtinë 2010*). Sundimi i ligjit apo shteti i së drejtës gjithashtu paraqet një fushë shumë të gjerë, ajo nuk paraqet vetëm pjesën e implementimit të ligjeve, por tërë procesin që nga krijimi i kornizës ligjore e deri tek implementimi. Përderisa sundimi i ligjit paraqet një proces më të gjerë se vetëm implementimi i ligjit, atëherë kemi të bëjmë me një varg institucionesh dhe organesh të cilat e bëjnë të mundur sundimin e ligjit në një shtet. (Instituti Ballkanik i Politikave, *Politika Publike në Fushën e Sundimit të Ligjit në Kosovë, Prishtinë, Kosovë, 2011*). Ndonëse një përparim i konsiderueshëm i zhvillimit ekonomik është bërë në Kosovë gjatë viteve të fundit, ende mbetet për tu bërë. bazuar në vlerësimet e panvarura dhe ndërkombtare, Kosova është ekonomikisht e qendrueshme bazuar në resurset e saj natyrore. Prapë se prapë situata është një ndër ekonomit më të varfra në Evropë. Kosova ka realizuar arritje substanciale në politikat fiskale dhe monetare duke regjistruar stabilitet buxhetor dhe inflacion të ulët.

Kjo arritje është bërë kryesisht për dy arsye: 1 rritja e të hyrave dhe zgjerimi i ult i harxhimeve, dhe 2 përdorimi i Euros që ka imponuar një stabilitet monetar

4.0. PËRFUNDIMI

Pra, nga ajo që u elaborua më lart mund të kuptohet se të gjitha fazat e mendimit mbi ndikimin e zhvillimit ekonomik në mirëqenies sociale në vendet të ndryshme dhe nga autorë të ndryshëm, vrehet qartë se kjo dukuri ka qenë vazhdimisht në qendër të vëmendjes, dhe si i tillë është provuar dhe kundërshtuar nga autor dhe rryma të ndryshme. Megjithatë mund të arrijmë në një përfundim ndoshta jo edhe aq shumë të knaqshëm, përderisa u përballëm me sfida të cilat po i bëjnë shoqëri politikave ekonomike dhe sociale Kosovare. Sfidat të cilat përveq faktorit kohë, ku siq e dim Kosova si një shtetë i ri i posaformuar ende me një politikë të brishtë si ekonomike ashtu edhe sociale do t'i duhet kohë për të arritur një ekonomi të qëndrueshme, gjë që është shumë e nevojshme, ekzistojnë edhe faktor tjerë siq janë korniza ligjore, qëndrueshmëria me furnizim me energji, qasja në financa, tatimet dhe doganat, standarde tjera me anë të të cilave do këtë një zhvillim të pozitës ekonomike dhe sociale, pra janë faktor pa të cilët nuk do të mundë të tejkalon këtë hendek të zhvillimit ekonomik dhe social.

Pra, gjatë gjithë punimit kam vërejtur një stabilizim ekonomik si rezultat i politikave, liberalizimit të çmimeve dhe strategjive për arritjen e një ekonomie të qëndrueshme. Zhvillimi ekonomik paraqet parakusht i cili do të ndikojë tek ngritja e pozitës sociale dhe si e tillë objektivi i çdo shteti është zhvillimi i ekonomisë së tregut duke synuar rritje ekonomike të qëndrueshme, begatin, drejtësinë ekonomiko-shoqërore, rritjen e punësimit dhe përdorimin e barabartë të burimeve ekonomike. Ekonomia e përcakton shkallën e zhvillimit të mirëqenies sociale dhe të qytetërimit të vetë qytetarëve.

Analizë hulumtuese e hipotezat që kam ngritur në fillim të punimit e që janë:

1) Rritja ekonomike shton nivelin e mirëqenies materiale, duke shkaktuar njëherit edhe vetëdijesim dhe rritje pozitës sociale, kjo hipotezë gjatë këtij punimi është vërtetuar si e sakt, marrëveshja e Kosovës me FMN, ka rezultuar me qendrueshmëri fiskale, Kosova është anëtarësuar në Bankën Ndërkombëtare për Rindërtim dhe Zhvillim (BERZH) dhe është pranuar në programet e Bankës Investive Evropiane (EIB). Anëtarësimi në këta mekanizma

financiare ndërkombëtar do të ketë impakt pozitiv në zhvillimin ekonomik të vendit duke mundësuar qasje në kredi me kushte të favorshme për ekonominë e Kosovës. Duke pasë parasysh faktorët siq janë korniza ligjore, qëndrueshmëria me furnizim me energji, qasja në financa, tatimet dhe doganat, marrveshje ndërkombëtare standarde tjera me anë të cilave do të kemi rritje dhe zhvillim të pozitës ekonomike dhe sociale, pra janë faktor të cilët shtojn nivelin e mirëqenies materiale, duke shkaktuar njëherit edhe vetëdijësim dhe rritje pozitës sociale.

2) *Shumica e vendeve në zhvillim, përveç urbanizimit kanë nivel të ulët të mobilitetit socio-ekonomik*, gjithashtu edhe kjo hipotez është vertetuar e sakt sepse duke u bazuar në të gjeturat e punimit, sepse gati shumica e vendeve në zhvillim e këtë rast edhe Kosova, ka kaluar përmes procesit të tranzicionit proces ky i cili për vendet e sapo daluar nga lufta është i vështirë dhe dimë se vendet me pabarazi në të ardhura priren të kenë nivelin më të ultë të mobilitetit social, duke u bazuar në ekonominë e cila është shumë e brishtë, dhe kjo si rrjedhojë ka pasojë tek mobiliteti social apo tek ngritja e nivelit social

3) *Zhvillimi ekonomik dhe social duhet të paraprijë reforma ekonomike kohezioni social, zhvillimi i infrastrukturës lokale, arsimit dhe sundimi i legjislativës vendor dhe atë ndërkombëtar*, gjithashtu edhe kjo hipotez ka rezultuar të jetë e sakt sepse për pasur një nivel lartë të mirëqenies sociale duhet kemi gjitha këto parakushte me qëllim që kemi politika sociale të avancuar. Kemi përparim nga aspekti i krijimit të infrastrukturës ligjore që i përgjigjet legjislativës të Bashkimit Evropian. Ku këtë rast performanca ekonomike dhe ajo sociale kanë pasur një progres të zhvillimit duke marrë parasysh të gjeturat, Kosova ka krijuar rregulla e sajë duke u bazuar në praktikën më të mirë sociale evropiane si dhe zhvillimit ekonomik të sektorit privat dhe publik ku janë stimulues për zhvillim të këtij sektori, por që ende duhet të ketë një implementim sa më gjithëpërfshirës me qëllim që të gjeneroj zhvillim ekonomik dhe këtë ndikim tek pozita sociale. Gjithashtu valuta Euro ka bërë që të ketë rol të rëndësishëm stabilizues ekonomik dhe social. Mirpo me gjithë zhvillimin e arritur mbetet edhe shumë punë për tu bërë ku mund të kualifikojmë disa prej sfidave me të cilat do të përballim ku përfshin sfidat e vendeve që synojnë anëtarësim të plotë në BE (përfshirë edhe Kosovën) lidhen ngushtë me transformimin e ekonomisë/tregut si dhe pasojave nga këto transformime. Sfidat kryesisht rrjedhin nga kompleksiteti i organizimit të tregut mirëpo edhe nga nevoja për të harmonizuar këto politika me vendet e tjera të BE-së. Kosova duhet angazhuar që ta rrisin shkallën e punësimit, (Drejtorati për Punësim, Qështje Sociale dhe Përfshirje, 2011), të përkrahin ristrukturimin e ekonomisë përmes masave aktive në treg që mundësojnë punëtorëve adoptimin në ndryshimet ekonomike dhe transformimin nga ekonomi në rënie në industri moderne, investimi në burime njerëzore, fuqizimi i kapaciteteve administrative të nevojshme për të zhvilluar dhe zbatuar politikat e punës dhe punësimit, që është pjesë e strategjisë së gjithëpërfshirë ekonomike, me theks të veçantë në përgatitjet për zbatimin e Fondit Social Evropian (ESF); (Drejtorati për Punësim, Qështje Sociale dhe Përfshirje, 2011). Dhe në fund mund të them se gjatë gjithë punimit jam ballafaquar vazhdimisht me tendencën se si politikat ekonomike diktojnë jetën e njerzve, gjë që për shtresat sociale kjo do të ketë si avantazhe po ashtu edhe disavantazhet, të shoqëruara me politikat të cilat japin drejtimin e jetës dhe zhvillimin e kapitalit njerzror, gjë që luan rol në zhvillimin dhe demokratizimin e përgjithshëm të shtetit. Se si do të jetë situata në të ardhmen qfarë politikash duhet të ndjek për t'i arritur qëllimet e një shteti të zhvilluar, ku zhvillimi ekonomik dhe social duhet të paraprijë reforma ekonomike, kohezioni social, zhvillimi i infrastrukturës lokale, arsimit dhe sundimi i legjislativës vendor dhe atë ndërkombëtar na mbetet që të shihet në të ardhmen.

5.0. Bibliografia

- Paul R.Krugman , Maurice Obstfeld . “*Ekonomia ndërkombëtare teoria dhe politika ekonomike*” , Prishtinë, 2010
- Manqellari, Ahmet , “*Tregtia ndërkombëtare (Teori dhe Politika)*” ,Toena , 2004
- Skenderi,Nagip .”*Ekonomia dhe Politika Botërore*”, Universiteti Daradania ,Prishtinë, 2007
- Rosen, Harvey S. “*Financat publike*” Tiranë,2003
- Manqellari, Ahmet , “ *Hyrje në Ekonomi* “
- Prof.Dr. Kristo, Ilia, “ *Biznesi Ndërkombëtar* “ Tiranë 2004
- Eco, Umberto , “*Si shkruhet një punim diplome*”, SHB Dituria, 2006.
- Prof.Dr. Jakupi, Ali, “ *Metodologjia e Punës Shkencore Kërkimore* , Ligjerata të autorizuara , Prishtinë . 2005
- Oakes dhe Lipton, “*Teaching to Change the World*”, 2003.
- Klooster D., Preece A., “*Crafting a Pedagogy for Change*”, 2002 .
- Prof.Dr Zeqiri, Izet “*Organizimi Institucional dhe Planifikimi Sreategjtk I Zhvillimit Ekonomik Lokal*”,2010.
- Komisioni Evropian, *Rruga Drejtë Integrit – Bashkimi Evropian dhe Ballkani Përndimor*,2003.
- DuaLibra ,Leksione I, *Integrimi Ekonomik* ,2010.
- Ardian Civici “*Shteti apo tregu - Kush na e garanton zhvillimin?*” Gazeta Shqip 2006
- “*Perse është e nevojshme ndërhyrja e shteti në ekonomi*”, Shqip ,2012
- ” *Roli I Shtetit në Ekonomi*”, Kolegji Victori , 2010
- Ministria e Ekonomisë dhe Financave ,*Korniza Afatmesme e Shpenzimeve 2011-2013. Prishtinë* ,2010
- Instituti Ballkanik i Politikave , *Politika Publike në Fushën e Sundimit të Ligjit në Kosovë* , Prishtinë , Kosovë,2011
- Raporti i Grupit të Krizave për Europë Nr.204, *Sundimi I Ligjit në Kosovën e Pavarur* Raporti , 2010
- Disa anketa dhe studime, duke përfshirë edhe raportet e *Lajmërimit të hershëm të Programit për zhvillim të Kombeve të Bashkuara (UNDP) dhe raporteve të progresit të Komisionit Evropian për Kosovën i cikin këto dobësi të sistemit të gjykatave*
- KOSOVA “*Zhbllokimi i potencialit për rritje ekonomike: strategjitë, politikat, veprimet*” Memorandumi ekonomik i shtetit 29 prill 2010 Njësia për zvogëlimin e varfërisë dhe menaxhimin ekonomik Rajoni i Evropës dhe Azisë Qendrore Dokument i Bankës Botërore
- Instituti Ballkanik i Politikave, *EULEX: Ende në kërkim të identitetit* (Raporti i dytë përcjellës mbi performancën e EULEX-it). 2010
- Raporti i Shoqërisë Civile në Kosovë, Raporti i Progresit- Made in Kosova (EULEX).
- 53. Raporti i Progresit i BE-së për Kosovën. 2009.
- USAID, “*Manuali i Prokurimit Publik*”, Shqipëri, Botimi i pare, Prill 2007
- Republika e Kosovës, Qeveria, *Plani i veprimit të Partneritetit Evropian 2012* , Prishtinë, 2011

- “*Intimidimi i Gjyqësorit; Siguria e Gjyqtarëve dhe Prokurorëve*”, departamenti i komuniteteve dhe të drejtave të njeriut të OSBE-së, botimi tretë, prill, 2010.
- KIPRED, *Shqyrtimi i Sektorit të sigurisë së Brendshme të Kosovës*, 2006
- Ministria e Administratës Publike , *Strategjia e Reformës së Administratës Publike (2010-2013)*, Prishtinë,2010
- Agjencia për Promovimin e Investimeve në Kosovë Kosovë
- UNDP,Zhvillimi dhe tranzicioni,“ *Zhvillimi i sektorit privat Kosovë*” Kosovë , 2007.
- Qeveria e Kosovës, *Strategjia e zhvillimit të NVM në Kosovë 2012-2016 me Vizion 2020* , Prishtinë , 2011
- Rininvest , *Qëndrueshmëria Ekonomike e Kosovës (Sfidat, Politikat dhe Mundësitë)*,Prishtinë 2005
- UNDP, Qytetari . *Sfidat dhe Mundësit. Raporti I Zhvillimit Njërzorë*. Kosovë, 2004
- *Arsimi Bazik Cilësor në Funksion të Zhvillimit Njërzor* (Raport nga Hulumtimi) ,Prishtinë, 2006

NDIKIMI I KRIZES EKONOMIKE DHE FINANCIARE NE BISNESET KOSOVARE DHE MASAT E NDERMARRA NGA QEVERIA

Skender Hasani⁴²

University College “Vision for education”, Ahmet Kaqiku ,
70000 Ferizaj – Kosovo, skender_hasani@yahoo.com

Abstract

Ekonomia e vendeve te Ballkanit ne përgjithësi dhe Kosova ballafaqohen me sfida te mëdha dhe nevojiten ndërmarrja e reformave substanciale me qellim qe te rritet konkurrueshmeria e prodhimeve te vendeve ballkanike jo vetëm ne tregun Ballkanik por me gjere ne atë evropian dhe botëror. Krizat e ndryshme ekonomike dhe financiare kane ndikim te madhe ne zhvillimin e përgjithshëm prandaj vendet te cilat kane një ekonomi te brishte, sektor privat jo shume te zhvilluar, shkalle te larte te informalitetit ne ekonomi, mungese te investimeve te huaja dhe një numër te madhe dobësish te tjera duhet te jene shume vigjilente dhe qe te gjitha kapacitet e tyre ti angazhojnë ne përbalimin sa ma te lehte dhe ma te shpejte te këtyre vështërsive dhe qe nga këto kriza ciklike te dalin me sa pak dëme për ekonomin ne tërësi dhe bizneset vendore ne veçanti.

Si tek një numër i madhe i vendeve kriza ekonomike dhe financiare ka prekur edhe bizneset kosovare te cilat ballafaqohen me vështërsi te shumta siç janë mungesa e stimujve fiskal nga qeveria, mungesa e një infrastrukture ligjore për mbrojtjen e tyre nga rrethanat dhe situatat e pa parashikuara, konkurrenca jo e ndershme, norma te larta te kamatave kreditore, mos mundësia e shfrytëzimit te kuadrit profesional te dëshmuar ne bote dhe disa faktorë te tjerë te cilët kane ndikuar qe ende ekonomia kosovare është e varur shume nga importi e shume pak ka rritur prodhimtarin e vet.

Qeveria e Kosovës sado qe ka ndërmarrë disa reforma për tejkalimin e krizës ekonomike dhe ka tentuar qe te bej disa reforma qe do ti jepnin një frymëmarrje bizneseve kosovare prapëseprapë këto veprime mbeten te mangëta nga ato qe është dashur te bej dhe munde te bej shteti ne kushtet e tanishme ku biznesi ne Kosove ka nevoje jetike për reforma gjithë përfshirëse dhe dobi prurës. Prandaj ne me këtë punim dëshirojmë te potencojmë hapat qe janë ndërmarrë deri me tani dhe duhet ndërmarrë ne te ardhmen per krijimin e nje klime te favorshme dhe konkurruese për bizneset kosovare.

Keywords: ekonomia, bizneset, politikat fiskale, konkurrueshmeria, reforma

⁴² e-mail: skender_hasani@yahoo.com

HYRJE

Biznesi dhe ekonomit e vendeve te ndryshme kohe pas kohe kalojnë periudha te krizave te ndryshme te cilat kriza ndikojnë ne zhvillimin e përgjithshëm shoqëror te shteteve. Nisur nga fakti se tani bota ka ndryshime rrënjësore si rezultat i globalizimit ne te gjitha sferat e jetës e me këtë edhe ne ekonomi ku mundësit për transferim te kapitalit nga njeri vend ne vendin tjetër janë shume te mëdha atëherë edhe mundësitë qe rrjedhjet ciklike te ndonjë krize ne një hapësirë te caktuar ne bote te ketë ndikim edhe ne pjesën tjetër si rezultat i bashkëpunimit ne mes te ekonomive te vendeve te ndryshme është mjaft e madhe. Edhe Kosova qe karakterizohet me një ekonomi te brishte, pa tregje financiare, me një deficit te madhe tregtar sado qe munde te theksohet se nuk është prekur nga ndikimet e krizave te kohëpaskohshme ajo prapëseprapë ka pasur ngecje ne disa sektor si rezultat i këtyre krizave apo edhe si rezultat i mos marrjes se masave adekuate me qellim qe te zbutet efektet negative qe kane pasur ndikim ne ekonominë vendore.

Me rëndësi te madhe është qe te dihen apo te maten indikatorët e hershem te paraqitjes se krizave ngase sa me herët qe te munde te shihen ne sipërfaqe tendencat e paraqitjes se ndonjë krize atëherë edhe mundësitë për te ndërmarrë masat anti krize janë me te madhe. Prandaj munde te konkludojme se ne përgjithësi kKriza është një risk i karakterit sistematik që prek dhe cenon aktivitetin ekonomik të të gjitha subjekteve që ushtrojnë aktivitet prandaj edhe analizimi dhe zbulimi real i fakteve kërkon që të ndërjegjësojë të gjithë bizneset, korporatat, investitorët e mundshëm , kompanitë tregtare dhe prodhuese dhe te gjithë institucionet shtetërore dhe grupimet e ndryshme te bizneseve, shoqatave të biznesit dhe dhomave të tregtisë, se kriza është në një farë mënyre, një lloj epidemie, që prek në mënyrë sistematike të gjithë, pa përjashtim.

Normalisht mundësitë e ndikimit të krizave te kohëpaskohshme në aktivitetin ekonomik të një shoqërie tregtare apo korporate dhe intensiteti i ndikimit te saj është i ndryshëm ne korporata te ndryshme por ajo gjithsesi do te prek biznese te shumta . Se sa do te preket një korporate bisnesore nga efektet e një krize varet nga një numër i madh faktorësh që kanë të bëjnë me sektorin ku ushtron aktivitet një korporate , varet nga struktura e aktivitetit të korporatës, varet nga mundësia e korporatës qe te bej përshtatjen e veprimtarisë së saj me veprimtari të tjera, varet nga fakti se cfarë kapitali apo burimesh financimi përdor për te financuar aktivitetin e vet primar apo ndryshimet lidhur me përshtatjen e veprimtarisë se tyre si dhe nga një mori faktorësh tjerë te cilët munde te kenë impakt ne aktivitetin e përgjithshëm te korporatës.

Dihet se Kosova sikur edhe shtetet e tjera te rajonit te Ballkanit karakterizohet me mungese te tregjeve financiare siç është rasti i Kosovës apo me tregje financiare jo shumë të zhvilluara siç është rasti me disa vende te tjera te Ballkanit por edhe përkundër kësaj nuk munde te themi se rajoni i Ballkanit është rajon i mbyllur apo se ekonomia e Kosovës është një ekonomi e mbyllur. Ekonomia Kosovare karakterizohet me një shkalle te larte te importit te mallrave dhe shërbimeve nga vende e ndryshme prandaj munde te konstatojmë se sado qe kemi një deficit te madhe tregtar kanalet e komunikimit të ekonomisë se Kosovës me atë te rajonit, Evropës dhe më gjerë janë mjaft të shumta. Ekonomia e Kosovës sikurse ajo e vendeve te ndryshme të

Ballkanit karakterizohet me ekonomi të bazuara te bizneset e vogla te cilat nuk kane ndonjë baze te qëndrueshme për financimin e periudhave kur mund te paraqiten situata te krizave dhe aktiviteti i tyre nuk është imun ndaj krizave.

QËLLIMI DHE OBJEKTIVAT E STUDIMIT

Qëllimi i këtij punimi është qe te shqyrtohen hapat qe janë marre nga qeveria e Kosovës me qellim te ndihmëses se bere për bizneset kosovare me qellim qe ata te kalojnë me lehte ciklet e krizave te tyre biznese apo te krizave te cilat ato biznese munde te kenë nga ndikimi i faktorëve te jashtëm pasi qe ekonomia kosovare kryesisht bazohet ne importe prandaj edhe ndikimi i krizave nga vendet tjera munde te ketë ndikim për biznese te cilat afarojne me biznese te vendeve te regjionit dhe me gjere.

Sado qe thuhet se kriza financiare e vitit 2008 dhe ato te mëvonshme nuk kane pasur ndikim ne ekonomin Kosovare ngase ekonomia e Kosovës nuk ka tregje financiare dhe nuk ka pjesëmarrje te madhe te eksporteve Kosovare ne tregjet tjera prapëseprapë munde te konkludojme se kjo krize dhe krizat e tjera kane pasur dhe do te kenë edhe ne te ardhmen ndikim ne ekonomi dhe me te edhe ne bizneset Kosovare.

Derisa një pjese e vendeve te regjionit gjate periudhës se krizës kane qene ne recesion ne jemi kënaqur me rritjen ekonomike prej 2 – 5 % qe është sillur nga viti 2008 deri ne vitin 2013. Kjo rritje ekonomike marre parasysh shkallen e larte te papunësisë qe ekziston ne Kosove, shkalle te larte te varfërisë, mos konkurruesmerise se prodhimeve vendore me ato te regjionit dhe një mori pengesash te tjera nuk lejojnë një komoditet por kërkojnë nga qeveria nga njëra ane marrja e hapave drastik ne një mori sferash te ndryshme ekonomike duke kërkuar reforma strukture ne legjislacion, infrastrukture tjetër dhe ne një mori dikasteresh qeveritare te cilat do te ndihmonin bizneset Kosovare një rimëkëmbje te shpejtuar e cila do te kishte efekte zingjirore ne ekonominë Kosovare ne tërësi. Qeveria e Kosovës ka ndërmarrë disa reforma biznese qe ka bere qe qe Kosova te ketë një ngritje ne ranglistën e te berit biznes por nuk ka bere reforma tjera apo thënë me mire kane qene te mangëta aktivitetet e tjera te cilat u mundësojnë bizneseve lehtësira te ndryshme për te bere biznes.

Njohja e krizës dhe vlerësimi i plotë i efekteve të saj është e lidhur me faktin që shpesh herë reagimi duhet të jetë në bllok. Bizneset që kanë vështirësi dhe rënie për shkak të ciklit të jetës së biznesit, sikurse është në përgjithësi sektori i ndërtimit në vendin tonë, kanë problematikë tjetër me problematikën e bizneseve që kanë aktivitet të fokusuar në sektorin ushqimor, apo me bizneset që janë të fokusuara në sektorin e turizmit. Gjithsesi reagimi dhe mbrojtja e interesave duhet të jetë në grup. Shpesh herë, njerëzit e politikës, ndonjëherë edhe të medias, dhe në ndonjë rast edhe të biznesit, i trajtojnë problemet e krizës si të shkëputura, ose si të njëanshme. Krizat dhe kapërcimi i tyre kërkojnë një shkallë të lartë ndërveprimi midis sektorit publik dhe atij privat. Politika publike të zgjuara janë ato që e konsiderojnë biznesin privat si partner të tyre. Një biznes privat aktiv dhe që zhvillohet e rritet shpejt është një bazë e shëndoshë dhe e fortë për një buxhet të konsoliduar të shtetit, dhe e kundërta një biznes në vështirësi ka nevojë për një klimë inkurajuese dhe për përkrahjen publike, fiskale apo administrative.

Disa nga elementet te cilat kane pasur ndikim ne bizneset Kosovare kane qene si ne vijim:

Së pari, rënia e ndjeshme e konsumit familjar mungesa e mjeteve financiare ne ekonomike familjare

Së dyti, normat e larta te kamatave kreditore kane pasur efekt negativ ne financimin e bizneseve

Së treti, përdorimi i mjeteve nga remitencat kryesisht për konsum por jo edhe për investime direkt ne kapacitete ekonomike.

Se katërti rritja apo mos zbutja e shkalles se papunësisë

Se pesti alokimi i një pjese te madhe te buxhetit te shtetit ne infrastrukturën rrugore por jo edhe ne alokime ne kapacitete prodhuese te cilat do te kishin pasur ndikim ne zhvillimin e përgjithshëm ekonomik

Së shtati, rritja e përqindjes së kredive të pakthyera në kohë, është një parametër që shpreh një shqetësim real dhe mat më mirë faktin që ekonomia është në vështirësi

Katër vitet e fundit (2008-2011) kanë qenë vitet më të vështirat për ekonominë ndërkombëtare dhe atë të Bashkimit Evropian, që nga kriza botërore e vitit 1939. Kriza ndërkombëtare e viteve të fundit ka qenë më e theksuar në BE, pasi që Evropa, përveç krizës financiare ndërkombëtare, u përball edhe me krizën e deficiteve buxhetore të vendeve anëtare, duke filluar nga Greqia, Italia, Irlanda, Portugalia, Hungaria, vendet baltike etj. Por gjate kësaj periudhe edhe pse kishim te bëjmë me një krize ne këto vende remitencat e Kosovareve nuk shënuan rënie. Me përjashtim të vitit 2009, kur remitencat shënuan një rënie simbolike, në vitet e tjera dërgesat në Kosovë vazhdimisht kanë shënuar rritje dhe ato silleshin mbi 500 milionë euro në vit, të dhëna të konfirmuara nga Banka Qendrore e Kosovës. Sipas Bankës Qendrore të Kosovës, dërgesat e emigrantëve në Kosovë kanë vazhduar të rriten me 1.2% edhe në gjashtëmujorin e parë të vitit 2011. Edhe në vitin 2010 remitencat në Kosovë janë rritur për 1.3%.

Këto dhe një mori faktorësh te tjerë janë përcaktues edhe për aftësin e bizneseve Kosovare për te bere biznes dhe disa nga këta faktor janë faktor ne te cilët qeveria nuk ka pasur mundësi te ndikoj si sasinë e remitencave por ka mundur te ndikoj ne kanalizimin tyre ne te mire te investimeve e jo ne konsum i cili kryesisht behet me mallra nga importi.

Qeveria nuk hap vende te reja pune por krijon mundësin për hapjen e tyre me qrast do te zvogëlohej shkalla e papunësisë dhe me te edhe zvogëlimi varfërisë dhe efektet tjera zingjyrore ne bizneset vendore. Kanalizimi i buxhetit ne disa projekte te mëdha infrastrukturore por jo edhe ne projekte qe do te ndikonin rritjen e kapaciteteve prodhuese te bizneseve Kosovare dhe me te edhe zvogëlimin e varshmërisë te prodhimeve nga importi janë disa elemente te cilat është dashur dhe duhet urgjent te merren nga institucionet relevante shtetërore. Kosova ka mundësi te mëdha për prodhime bujqësore dhe për ndërtimin e kapaciteteve përpunuese te këtyre produkteve me rast do te mundësonte jo vetëm zvogëlimin e importit te këtyre produkteve por rritjen e punësimit te një numri te madhe te popullatës duke përfshirë ato ne kapacitetet agrare dhe industriale.

Deri me tani disa nga hapat te cilët janë ndërmarre nga institucionet qeveritare janë si :

1. Subvencionimi i disa veprimtarive me theks ne bujqësi
2. Lehtësimi dhe shpejtimi i procedurave për regjistrim te bizneseve
3. Lehtësimi i disa procedurave doganore
4. Garantimi i depozitave deri ne 2000 Euro
5. Zvogëlimi i tatimit ne te ardhura bisnesore

Por ndërmarrja e këtyre hapave nuk ka pasur efektet e pritura ngase prapëseprapë prodhuesit Kosovar dhe me te edhe bizneset Kosovare janë ballafaquar me vështersi te shumta te cilat kane pasur rol përcaktues qe edhe pse janë bere disa veprime dhe reforma nga institucionet qeveritare ato prapëseprapë nuk kane luajtur efektin qe është menduar nga qeveria.

Nëse analizojmë vetëm efektet e reformave te paraqitura me larte munde te konkludojme se ata hapa nuk kane mjaftuar dhe kane qene te mangët ngase jemi ne një shtate ku:

1. Shkalla e subvencionimit te aktiviteteve bujqësore nuk ka krijuar kushte qe prodhimet vendore te jene konkurrenente ndaj atyre te importit si për nga çmimi ashtu edhe për nga cilësia.
2. Lehtësimi i procedurave te regjistrimit te bizneseve nuk është shoqëruar edhe me lehtësirat tjera ne marrjen e lejeve tjera te nevojshme për te zhvilluar aktivitetin për te cilën kane investuar kapitalin e tyre.
3. Lehtësimi i procedurave doganore nuk ka arritur te ndal ekonomin joformale e cila zhvillohet kryesisht nga mallrat e importit ngase raporti import eksport sot është 88 / 12.
4. Edhe pse ka garantuar depozitat deri ne 2000 ne ende kemi normat me te larta te kamatave ne regjion dhe me gjere e qe kjo drejtpërdrejte ndikon edhe ne veshtersit e financimit te projekteve te ndryshme nga ana e bizneseve Kosovare.
5. Zvogëlimi i tatimit ne te ardhura te korporatave nga 20 % ne vitin 2009 ne 10% nuk është shoqëruar edhe ne luftimin e ekonomisë joformale ku sipas statistikave te institucione te ndryshme kjo norme e ekonomisë sillet nga 28 – 33 % te bruto prodhimit te përgjithshëm qe ne Kosove për vitin 2013 ka qene 5,800,000.00 Euro

Kosova edhe përkundër këtyre masave te ndërmarra nga ana e Qeverise ballafaqohet me shkalle te larte te importeve ne krahasim me eksportet qe jep me kuptua se nevojit angazhime shtese me qellim te stimulimit te prodhimtarisë vendore.

Tabela 1: Eksportet dhe importet e Kosovës me të gjitha vendet

Viti	Eksport	Import	Diferenca	Përqindja e mbulimit
2004	56,567	1,063,347	-1,006,780	5.3
2005	56,283	1,157,492	-101,209	4.9
2006	110,774	1,305,879	-1,195,105	8.5
2007	165,112	1,576,186	-1,411,074	10.5
2008	198,463	1,928,236	-1,770,213	10.3
2009	165,328	1,935,541	-1,770,213	8.5
2010	295,957	2,157,725	-1,861,769	13.7
2011	319,165	2,492,348	-2,173,184	12.8
2012	276,100	2,507,609	-2,231,509	11.0
2013	293,919	2,450,363	-2,156,444	12.0

Burimi: MTI, Tregtia e Kosovës;2014; faqe 8

Por shtate me eksporte dhe importe e Kosovës nuk qëndron mire as me vendet e rajonit ku Kosova me te gjitha vendet ka deficite tregtar.

Me poshtë japim tabelat mbi eksportet dhe importet e Kosovës me vendet e rajonit për gjashte mujorin e pare te vitit 2012 dhe 2013.

Tabela 2: Eksportet e Kosovës, gjashtëmujori i parë 2012/2013 në vendet e Rajonit , Vlerat në 000 €

Viti	Janar - Qershor 2012	Janar - Qershor 2013
Shqiperia	18,850	20,412
Maqedonia	12,821	12,634
Mali i Zi	8,443	9,449
Serbia	6,890	5,897
B e H	992	1,632
Kroacia	1,266	1,562
Moldavia	9	7
Gjithsej Eksporte	49,271	51,593

Burimi:MTI, Raporti i shkëmbimeve tregtare janar - qershor 2013,faqe 6

Siç shihet nga tabela me larte Shqipëria është destinacioni më i rëndësishëm për eksportet e Kosovës, duke mbuluar mbi 13% të eksporteve të përgjithshme. Importet nga Shqipëria janë mbi dy herë më të larta se eksportet, por krahasuar me vendet tjera të rajonit, importet prej Shqipërisë janë ende në nivel të ulët.

Karakteristikë kryesore e shkëmbimeve tregtare të Kosovës me Shqipërinë është rritja e tyre nga viti në vit, si në importe ashtu edhe në eksporte.

Tabela 3: Importet në Kosovë, gjashtëmujori i parë 2012/2013 nga vendet e CEFTA-s, ku vlerat janë në 000 €

Viti	Janar - Qershor 2012	Janar - Qershor 2013
Shqiperia	42,851	54,131
Maqedonia	137,734	87,830
Mali i Zi	3,619	3,907
Serbia	117,710	126,005
B e H	35,970	33,503
Kroacia	31,985	47,426
Moldavia	35	40
Gjithsej Importe	369,907	352851

Burimi: MTI,Raporti i shkëmbimeve tregtare janar - qershor 2013,faqe 7

Në Raportin e Progresit të KE-së për Kosovën 2010 janë identifikuar tri barrier kryesore me të cilat përballen bizneset në Kosovë:

Barriera e parë ka të bëjë me furnizim jo të qëndrueshëm me energji elektrike dhe me ujë të cilat janë posaçërisht serioze për NVM-të prodhuese.

Gjithashtu, si një prej barrierave kryesore për zhvillim të shpejtë të NVM-ve është caktuar edhe qasja e kufizuar në financa.

Barriera e tretë është sundimi i pamjaftueshëm i ligjit, i cili ka ndikim të gjithë qytetarët e Kosovës.

PYETJA KERKIMORE – METODOLOGJIA E PUNIMIT

Qëllimi i këtij punimi është që të shihet se cilat hapa konkret kanë marrë institucionet shtetërore me qëllim që ekonomia Kosovare si tërësi dhe bizneset në veçanti jo vetëm të mos preken nga ciklet e krizave të ndryshme që përfshijnë bizneset por edhe të ndihmohet bizneseve në tejkalimin e vështërsive të tyre të kohëpaskohshme që janë si rezultat i atyre rrjedhave. Në jemi dëshmitar se si rezultat i krizës financiare të vitit 2008 jo vetëm në SHBA por edhe në shumë vende të tjera evropiane sado që kemi të bëjmë me një ekonomi liberale prapëseprapë u desh të ndërvoj shteti në sistemin bankar cofte duke ndihmuar financiarisht shumë banka të mëdha me qëllim të shpëtimit të tyre nga falimentimi apo të ndërvoj në krijimin e një legjislacioni të tillë në mënyrë që situatat e tilla të mos përsëriten në të ardhmen.

Nisur nga kjo edhe institucionet relevante Kosovare kanë tentuar që të ndërmarrin një mori hapash konkret që do të krijonin një klimë më të favorshme të biznesit, që të krijonin mundësinë që bizneset kosovare të jenë të barabarta me kushtet e të bërit biznes që u ofrohen bizneseve në vende të tjera por që nga përgjigjet e marra nga një mori biznesesh Kosovare munde të vlerësojmë se bizneset nuk janë të kënaqur me hapat e ndërmarrë nga institucionet dhe pengesat që paraqiten në afarizmin tyre qofte për shkak të mungesave në legjislacion apo edhe për shkak të moszbatimit të legjislacionit nga organet kompetente shtetërore.

Me qëllim të analizimit të këtyre hapave të ndërmarrë nga institucionet relevante dhe analizimit të situatës të bërit biznes në Kosovë në kemi përgatitur një pyetësor dhe kemi dërguar tek një numër i konsiderueshëm i bizneseve Kosovare nga të cilët kemi kërkuar që të përgjigjen në një numër pyetjesh të cilat kemi menduar se janë relevante dhe japin një pamje më të qartë të situatës së tyre dhe perceptimit të tyre për hapat e ndërmarrë nga qeveria. Nga numri i përgjithshëm prej mbi 10000 bizneseve të regjistruara në regjionin e Prishtinës dhe të cilat zhvillojnë afarizëm (informatat e marra nga Administrata Tatimore e Kosovës) në kemi analizuar informatat e kthyera nga 100 biznese të veprimtarive të ndryshme të cilët kanë dhënë përgjigjet dhe perceptimin e tyre mbi të bërit biznes, vështërsive të tyre dhe elementeve tjera që përcjellin aktivitetin e tyre të përditshëm.

ANALIZA – INTERPRETIMI I TË DHËNAVE

Me qëllim të realizimit të këtij punimi në kemi bërë intervistimin e 100 bizneseve të veprimtarive të ndryshme kryesisht nga Prishtina ngase ajo edhe është qendra më e madhe ekonomike e Kosovës ku drejtuesve të bizneseve iu kemi parashtruar disa pyetje në të cilat ata janë përgjigjur kryesisht me Po ose Jo

1. A mendoni se të bërit biznes në Kosovë është e vështirë ?

Po	98
Jo	2

2. A keni rritje të qarkullimit nga viti 2008 e këndeje?

Po	54
Jo	46
3. A keni rritje te punësimit nga viti 2008 e këndej?	
Po	32
Jo	68
4. A keni rritje te profitit nga viti 2008 e këndej ?	
Po	32
Jo	68
5. A mendoni se Qeveria ka ndërmarrë hapa te mjaftueshme për kalimin e vështersive biznesore ne Kosove?	
Po	7
Jo	93
6. A keni përfituar ndonjë subvencion apo grant nga Qeveria e Kosovës?	
Po	26
Jo	74
7. A mendoni se kushtet e te berit biznes ne Kosove janë me te favorshme se ne vendet e regjionit?	
Po	19
Jo	81
8. A mendoni se infrastruktura ligjore mjafton për mbrojtjen e investimeve te juaja ne Kosove?	
Po	34
Jo	66
9. Po te kishit pasur mundësi a do te transferonit afarizmin e juaj ne ndonjë vend te regjionit apo me gjere?	
Po	74
Jo	26
10. Ku mendoni se Qeveria duhet te ndërhyj ne mënyrë qe te krijohet një klime me e favorshme për biznese?	
Politika fiskale	29
Infrastruktura tjetër ligjore	20
Sistem kreditor	38
Te tjera	13

Nga informatat e marra nga intervistat e zhvilluara me një numër te konsiderueshëm te bizneseve munde te theksojmë se pjesa me e madhe e tyre nuk janë te kënaqur me kushtet qe ekzistojnë për te bere biznes ne Kosove dhe mendojnë se te berit biznes është mjaft e

vështirë dhe kjo nuk vjen si rezultat i një sistemi të taksimit në Kosovë që marrë në tërësi ngarkesat fiskale në Kosovë janë mjaftë të vogla por kjo vështërsi shkaktohet nga elementet tjera përcjellëse të aktiviteteve biznesore siç janë:

Shkallë mjaftë e lartë e ekonomisë joformale e cila ndikon në një konkurrencë jo lojale në krahasim me bizneset të cilat zhvillojnë aktivitetet e tyre në përputhje me rregullat dhe legjislacionin e zbatueshëm në Kosovë.

Mungesat e një sistemi gjyqësor efikas dhe të besueshëm në zgjidhjen e kontesteve të ndryshme ndërmjet bizneseve

Sistem kreditor jo të favorshëm për bizneset

Dhënia e subvencioneve dhe granteve për një ekonomi të qëndrueshme në baze të disiplinave që janë më se të nevojshme e jo në baze të parametrave jo të analizuar si duhet.

KONKLuzion - REKOMANDIM

Nga të dhënat e marruna si nga intervistat e zhvilluara me një numër të madhe biznesesh apo edhe të marruna nga institucionet relevante vendore dhe ndërkombëtare që veprojnë në Kosovë mundë të konkludojmë se hapat e ndërmarrë nga institucionet relevante shtetërore kanë qënë jo të mjaftueshëm për krijimin e një klime të qëndrueshme të bërit biznes në Kosovë prandaj edhe kjo situatë ka ndikuar që të kemi vështërsi të theksuara të bizneseve dhe kjo ka ndikuar që një pjesë e bizneseve të ndërprejnë veprimtarinë e tyre, një pjesë tjetër të transferojnë aktivitetin e tyre në vendet tjera të regjionit dhe një pjesë të punojnë më vështërsi të shumta të cilat mundë të ndikojnë që në të ardhmen të kenë fatin e disa bizneseve që janë mbyllur apo transferuar kapitalin e tyre jashtë shtetit.

Prandaj nisur nga këto mundë të konstatojmë se nevojiten ndërmarrja e disa reformave substanciale me qëllim të krijimit të kushteve që bizneset që zhvillojnë aktivitetet në Kosovë të jenë të barabarta me ato nga regjioni dhe më gjere e këto hapa që duhet ndërmarrë janë:

1. Reforme më të thelle strukturore nga ana institucioneve relevante – Shkurtimi i procedurave burokratike për marrjen e licencave të ndryshme
2. Luftimi i ekonomisë jo formale dhe korrupsionit
3. Krijimi i kushteve infrastrukturore jo vetëm në atë rrugore por furnizimi me energji, ujë dhe elemente tjera që janë të domosdoshme për krijimin e një stabilitetit për bizneset që zhvillojnë aktivitetet në Kosovë
4. Shfrytëzimi i kapaciteteve intelektuale dhe më përvojë nga fushat e ndryshme të bizneseve
5. Krijimi i kushteve për investime të huaja direkt

Bibliografia:

- Enti Statistikor I Kosovës „Statistikat Ekonomike Bruto produkti vendor në qasjen e shpenzimeve (2008-2013)”, Prishtinë , Shtator 2014

- *Tryeza Tematike Nr. 4 për Tregti, industri, dogana, tatime, treg të brendshëm, konkurrencë, mbrojtje të konsumatorit dhe atë shëndetësore, Nëntor 2012 Prishtine,*
- International Monetary Fond, Republika e Kosovës disa qeshtje te zgjedhura, 28 qershor 2013
- Strategjia për bashkëpunim e Usaidit për zhvillimin e vendit Kosove 2014 -2018,
- Qeveria e Kosovës, *Vizioni dhe Plani i Veprimit për Zhvillim Ekonomik (VPVZhE),* prill 2011
- Shyqyri Kelmendi, *Resurset Natyrore, Baza për Zhvillimin Ekonomik Kombëtar,* 2012
- USAID, *Studim mbi Efektin e Furnizimit të Parregullt me Rrymë Elektrike në Bizneset Kosovare, Nëntor 2012*
- 8 Moujaes, Chadi N.; Najjar, Mazen Ramsay; Shediak, Richard; Ghaleb, Joey, *Elastik,*
- *Stabil, i Qëndrueshëm: Përfitimet nga Diversifikimi Ekonomik,* Booz & Company, Maj 2011
- Banka Botërore, *Treguesit e Zhvillimit Botëror 2012*
- Banka Botërore, *Raporti i të Bërit Biznes 2013*
- USAID, *Diagnozë e Rritjes në Kosovë: Analizë e Pengesave,* Shtator 2012

KORRELACIONI I EKONOMISË SË KOSOVËS ME DISA EKONOMI TË TJERA ME TË CILAT KA INTENSITET MË TË LARTË MARRËDHËNIESH EKONOMIKE DHE TREGTARE

Mr. Azem Duraku

Adresa: Rr. Eqrem Qabej p.n., Prishtinë

azemduraku@hotmail.com

Hyrje

Me shpalljen e pavarësisë së shtetit në shkurt të vitit 2008 dhe me sigurimin e njohjeve nga shumica e shteteve të rajonit Kosova ngriti statusin edhe legjitimitetin e saj në rajon. Si rezultat, Kosova arriti që të veproj dhe bashkërendoj aktivitetet e saja ekonomike dhe politike në përgjithësi me shtete tjera të rajonit si e barabartë së paku me ato shtete që e njohën statusin e saj si të pavarur.

Madhësia ekonomike e Kosovës nuk përbën më shumë se 0.43% të ekonomisë së përgjithshme të rajonit. Kjo më shumë është për arsye të mungesës së zhvillimit të brendshëm ekonomik, gjegjësisht mungesës së sektorit të prodhimit, që nuk arrin as për së afërmi ta ngopë as konsumin e brendshëm, i cili mbulohet kryesisht nga importet të cilat për shkak që rrisin deficitin tregtar (që ka arritur në më shumë se 2.2 miliard Euro apo rreth 45% të madhësisë ekonomike) ajo ndikon edhe në zvogëlimin e Prodhimit të Brendshëm Bruto (PBB)⁴³. Kjo ndikon që Kosova të jetë me një ekonomi shumë të vogël, por edhe një ekonomi e cila nuk merr pjesë me prodhim në këtë rajon por kryesisht konsumon nga ai.

Përpos sfidave të saja ekonomike dhe tregtare karshi rajonit, këto sfida bëhen edhe më të rënda për shkak se në rajon ka 5 shtete të cilat nuk e kanë njohur Kosovën si të pavarur (Serbia, BeH, Rumania, Greqia, dhe Moldavia)⁴⁴, dhe si rezultat kanë ashpërsuar qasjen e Kosovës në tregjet e këtyre vendeve të cilat përbëjnë (rreth 32% të popullsisë së rajonit dhe 33.44% të ekonomisë së saj, apo thënë ndryshe këto vende së bashku përbëjnë një ekonomi rreth 3 herë më të madhe se asaj të CEFTA-së në përgjithësi). Marrëdhëniet e cunguara politike të këtyre shteteve të rajonit që nuk e kanë njohur Kosovën, kanë pasur si efekt edhe në prishjen e marrëdhënieve të tyre ekonomike e tregtare me Kosovën. Edhe pse shtetet jo-njohëse kryesisht kanë pasur qasje pothuajse bllokuese ndaj Kosovës, sidomos në aspektin ekonomik e tregtar, Kosova përkundrazi nuk ka aplikuar ndonjë masë mbrojtëse apo edhe ndonjë pengesë në qasjen e këtyre shteteve në tregun e Kosovës.

⁴³ Vlera monetare e të gjitha mallrave të gatshme dhe shërbimeve të prodhuara brenda një vendi në një periudhë të caktuar. Ajo përfshin të gjithë konsumin privat dhe publik, shpenzimet qeveritare, investimet dhe eksportet, minus importet.

⁴⁴ Nga 5 shtetet e rajonit që nuk e njohin Kosovën si shtet të pavarur, tri prej tyre janë anëtar të CEFTA-së: Serbia, BeH, dhe Moldavia, ndërsa dy tjerë janë anëtar të BE-së në rajon, gjegjësisht Rumania dhe Greqia.

Fjalët Kyçe: Shkëmbimet tregtare, marredhëniet tregtare, barrierat tregtare, bilanci tregtar.

Kosova dhe karakteristikat ekonomike në rajon

Në vijim do të prezantohen disa të dhëna ekonomike, kryesisht bazike për qëllime krahasuese, në mes të Kosovës dhe vendeve të rajonit, duke përdorur disa indikator ekonomik. Ekonomitë e rajonit përbëjnë një madhësi ku Prodhimi i Brendshëm Bruto (PBB) i përbashkët për vitin 2012 ishte diku përmbi 1.1 trilion Euro.

Shtetet	PBB për kokë banori (€)
Greqia	18,419.32
Sllovenia	17,693.50
Kroacia	9,980.94
Turqia	7,637.49
Rumania	6,101.69
Bullgaria	5,615.20
Mali i Zi	5,125.36
Serbia	3,976.27
Maqedonia	3,921.87
BeH	3,318.23
Shqipëria	3,209.21
Kosova	2,668.11
Moldavia	1,582.87

Burimi: "CIA – The World Factbook",
Central Intelligence Agency,
<https://www.cia.gov/>

Në krahasim me vendet e rajonit ë shënuara më lartë, Kosova përbën një ekonomi ë vogël, ku me madhësinë e saj ekonomike prej rreth 4.9 miliard Euro sa e kishte në vitin 2012, ajo përbën 0.43% të PBB-së së përgjithshme të rajonit, siç shihet në tableën 2. Ekonomia më e madhe në këtë rajon, dhe atë në mënyrë të theksuar, është Turqia e cila përbën më shumë se gjysmën e ekonomisë së përgjithshme të rajonit apo 53.71% të saj me PBB më të cilin shtet viteve të fundit Kosova ka rritur shkëmbimet tregtare si për nga importi dhe eskporti.

Kosova me fqinjët e saj (Shqipëria, Maqedonia, Mali i Zi dhe Serbia) kanë një ekonomi prej rreth 55 miliard Euro dhe si të tilla përbëjnë vetëm 4.42% të ekonomisë së përgjithshme të rajonit, siç shihet më lartë në tabelën 2. Ekonomia e dytë me rend mes fqinjëve të Kosovës është ajo e Shqipërisë ku me PBB-në e saj prej rreth 9.6 miliard Euro përfaqëson 17.52% të ekonomive të vendeve fqinje. E treta me rend vjen Maqedonia e cila ka një ekonomi ku PBB-ja e saj për vitin 2012 ishte rreth 8.1 miliard Euro, duke përbërë kështu 14.85% të ekonomive të vendeve fqinje. Ndërsa Kosova me ekonominë e saj prej 4.9 miliard Eurove në vitin 2012, përbën diku rreth 9% të ekonomive të fqinjëve të saj.

Kosova dhe marredhëniet tregtare ma rajonin

Ballkani në tërësi është rajon neto importues, ku tregtia e përgjithshme e rajonit është rreth 658 miliard Euro, nga të cilat rreth 266 miliard Euro (40.42%) shënohen si eksport, ndërkaj rreth 392 miliard Euro (59.58%) shënohen si import, duke bërë bilancin tregtar negativ të rajonit në vitin 2012 prej rreth -126 miliard Euro. Rajoni kryesisht, karakterizohet me tregti mallrash, ku tregtia me mallra përbën 99.98% të tregtisë së përgjithshme, ndërsa tregtia me shërbime përbën vetëm 0.02% apo vetëm rreth 148 milion Euro nga rreth 658 miliard Euro të tregtisë së përgjithshme.

Ngjashëm me madhësinë e saj ekonomike dhe shpenzimet buxhetore, shkëmbimet e përgjithshme tregtare të Kosovës prej rreth 2.8 miliard Eurove përbëjnë vetëm 0.42% të vlerës së përgjithshme të shkëmbimit tregtar të rajonit. Megjithatë, për dallim nga vendet e tjera të rajonit, Kosova ka një bilanc më të çrregullt tregtar ku raporti eksport-import brenda periudhës 2008-2012 ka qenë më shumë në dëm të eksportit. Në vitin 2008 raporti eksport-import ishte 7.41% me 92.59%, ndërsa në vitin 2012 ky raport u rregullua shumë pak për t'u bërë 8.45% me 91.55%.

Tabela 2: Eksporti sipas vendeve (2008-2012), vlera (000 €), %

Vendet	Vitet									
	2008		2009		2010		2011		2012	
	Vlera	%	Vlera	%	Vlera	%	Vlera	%	Vlera	%
27 vendet e BE-së	93.974	47.4%	71.275	43.1%	131.811	44.5%	136.648	42.8%	107.424	38.9%
Italia	25.485	12.8%	46.218	28.0%	80.193	27.1%	83.924	26.3%	71.351	25.8%
Shqipëria	21.113	10.6%	26.182	15.8%	30.841	10.4%	34.566	10.8%	40.180	14.6%
Maqedonia	20.046	10.1%	17.355	10.5%	26.308	8.9%	30.949	9.7%	26.376	9.6%
Mali i Zi	3.77	1.9%	3.084	1.9%	3.92	1.3%	6.988	2.2%	16.759	6.1%
Zvicra	7.380	3.7%	10.510	6.4%	17.786	6.0%	17.611	5.5%	15.133	5.5%
Gjermania	7.205	3.6%	7.563	4.6%	15.587	5.3%	24.144	7.6%	14.995	5.4%
Serbia	9.893	5.0%	3.504	2.1%	3.941	1.3%	7.198	2.3%	14.968	5.4%
Turqia	3.044	1.5%	6.512	3.9%	9.357	3.2%	7.831	2.5%	11.380	4.1%
Kina	31	1.0%	1.596	1.0%	14.779	5.0%	28.268	8.9%	3.266	1.2%
Kroacia	793	0.4%	2.151	1.3%	2.744	0.9%	2.794	0.9%	2.359	0.9%
BeH	5.919	3.0%	1.206	0.7%	1.847	0.6%	612	0.2%	1.974	0.7%
Franca	247	0.1%	639	0.4%	1084	0.4%	1305	0.4%	1852	0.7%
Rumania	43	0.0%	232	0.1%	272	0.1%	987	0.3%	1265	0.5%
Sllovenia	6.304	3.2%	2.882	1.7%	6.203	2.1%	6.001	1.9%	1.417	0.5%
SHBA	286	0.1%	90	0.2%	116	0.0%	182	0.1%	254	0.1%
Greqia	10.851	5.5%	240	0.1%	222	0.1%	194	0.1%	331	0.1%
Të tjera										
Gjithsejt	198.463	100%	165.328	100%	295.957	100%	319.165	100%	276.100	100%

Burimi: Vjetari Statistikor 2014, Agjensia e Statistikave të Kosovës, 2014

Tabela 3: Importi sipas vendeve (2008-2012), vlera (000 €), %

Vendet	Vitet				
	2008	2009	2010	2011	2012

	Vlera	%	Vlera	%	Vlera	%	Vlera	%	Vlera	%
27 vendet e BE-së	701.982	36.4%	755.004	39.0%	825.745	38.3%	946.557	38.0%	978.14	39.0%
Gjermania	196.627	10.2%	246.12	12.7%	280.617	13.0%	293.441	11.8%	304.195	12.1%
Maqedonia	346.536	18.0%	291.387	15.1%	319.313	14.8%	365.961	14.7%	287.739	11.5%
Serbia	208.951	10.8%	210.901	10.9%	260.471	12.1%	254.917	10.2%	278.388	11.1%
Italia	74.385	3.9%	87.646	4.5%	100.603	4.7%	159.444	6.4%	213.469	8.5%
Turqia	128.249	6.7%	141.545	7.3%	150.36	7.0%	184.452	7.4%	199.881	8.0%
Kina	121.059	6.3%	128.318	6.6%	135.406	6.3%	170.285	6.8%	159.651	6.4%
Greqia	81.403	4.2%	79.107	4.1%	96.267	4.5%	103.179	4.1%	109.188	4.4%
Shqipëria	59.632	3.1%	58.385	3.0%	69.714	3.2%	96.400	3.9%	110.528	4.4%
BeH	38.747	2.0%	59.739	3.1%	82.986	3.8%	79.835	3.2%	85.309	3.4%
Kroacia	49.985	2.6%	58.544	3.0%	58.542	2.7%	64.063	2.6%	72.012	2.9%
Slovenia	7.159	3.5%	5.185	3.4%	5.693	3.0%	5.676	2.9%	6.149	2.7%
SHBA	23610	1.2%	26703	1.4%	35311	1.6%	42847	1.7%	46916	1.9%
Franca	37.505	1.9%	27.166	1.4%	33.635	1.6%	34.755	1.4%	24.077	1.0%
Zvicra	32.441	1.7%	21.949	1.1%	20.981	1.0%	22.194	0.9%	22.664	0.9%
Rumania	6.788	0.4%	9.494	0.5%	17.347	0.8%	19.936	0.8%	18.717	0.7%
Mali i Zi	13.789	0.7%	13.059	0.7%	11.454	0.5%	12.232	0.5%	10.510	0.4%
Të tjera										
Gjithsejt	1.928.236	100%	1.935.541	100%	2.157.725	100%	2.492.348	100%	2.507.609	100%

Burimi: Vjetari Statistikor 2014, Agjensia e Statistikave të Kosovës, 2014

Pra shihet se marrëdhëniet tregtare janë rritur më shumë në aspektin e importeve, ku Kosova është bërë vend më i hapur për shtetet jashtë rajonit sesa ato në të. Kjo shihet edhe nga rritja e shkëmbimeve tregtare të paraqitura në tabelën 3 dhe 4, importet janë rritur nga 1.9 miliard Euro në vitin 2008 në afro 2.5 miliard Euro në vitin 2012, ndërsa lehtësisht janë rritur eksportet nga 198 milion Euro në vitin 2008 në afro 276 milion Euro në vitin 2012.

Me gjithë trendin në rritje të këtyre shkëmbimeve tregtare brenda periudhës 2008-2012, vërehet një ulje e lehtë e trendit në vitin 2012 si në tregtinë e përgjithshme ashtu edhe në atë me rajonin. Kjo rënie e përgjithshme e shkëmbimeve tregtare në këtë vit sipas tablës 3 ka ndodhur më shumë për shkak të uljes së eksporteve të Kosovës se sa të importeve në Kosovë. Eksporti nga viti 2011 në vitin 2012 është ulur për -13.50% (nga rreth 319 milion Euro në rreth 276 milion Euro), ndërsa importi është rritur për vetëm 0.6% (nga 2.492 miliard Euro në 2.507 miliard Euro).

Shihet që baza e ulët e eksportit i lejon Qeverisë mundësi të limituara për të hyrë në borxh. Andaj, kjo analizë sugjeron që politikat e Qeverisë duhet të orientohen drejt reformave strukturore që do të ndikojnë në ngritjen e sektorit privat dhe rritjes së bazës së eksportit.

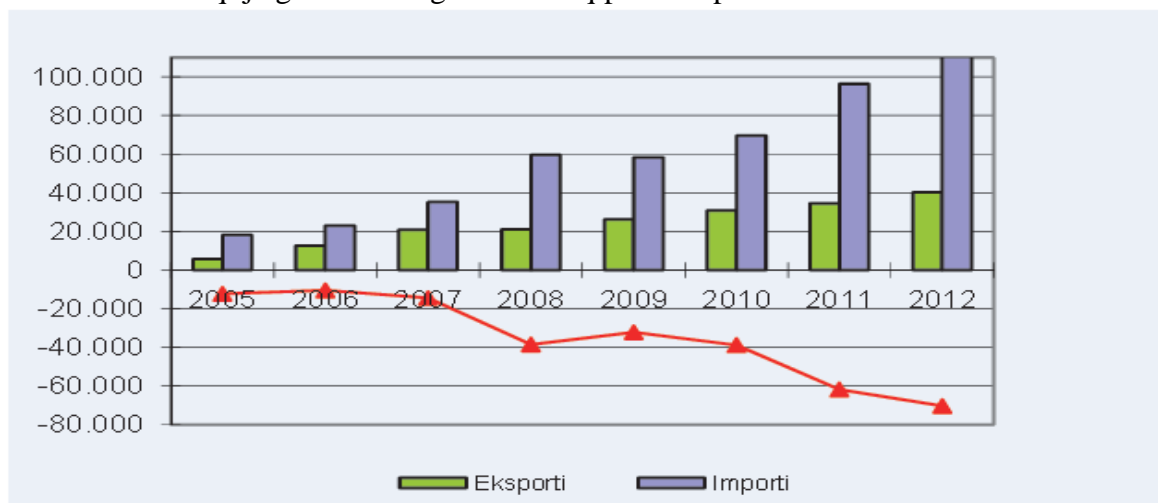
Marrëdhëniet tregtare me shtetin fqinj Shqipërinë janë rritur si për nga importet, po ashtu edhe nga eksportet. Importet janë rritur nga 59 milion Euro në vitin 2008 në afro 110 milion Euro në vitin 2012, ndërsa eksportet nga 21 milion Euro në vitin 2008 në afro 40 milion Euro në vitin 2012, sikurse janë prezentuar në grafikonin 1. Pjesëmarrja e Shqipërisë në shkëmbimet

tregtare të Kosovës u zgjerua për më shumë se 1.5% nga 3.80% sa ishte në vitin 2008 në 5.43% në vitin 2012. Pati po ashtu rritje të pjesëmarrjes së Serbisë dhe Kroacisë në shkëmbimet tregtare të Kosovës brenda kësaj periudhe 5 vjeçare, megjithëse ky shtim ishte i vogël.

Sa i përket shkëmbimeve tregtare të Kosovës me fqinjët e saj, ashtu si edhe me gjithë rajonin edhe në krahasim me fqinjët e saj, Kosova ka raport jo të mirë mes eksportit dhe importit ku brenda periudhës 2008-2012 ky raport ka qenë në dëm të eksportit. Megjithatë brenda kësaj periudhe ka pasur një rritje graduale por shumë të ulët në favor të eksportit.

Eksporti i mallrave dhe shërbimeve pritet të rritet me një normë mesatare prej 9.4% gjatë periudhës 2014-2015. Duke u bazuar në faktin që kompanitë eksportuese në Kosovë janë ende në fazën e ngritjes së kapaciteteve të tyre dhe kanë bazë të ulët të eksportit, në vitet vijuese këto kompani pritet të ngrisin eksportin e prodhimeve të tyre dhe të shoqëruara me lehtësira tatimore të ngrisin edhe pjesëmarrjen në nivelin e përgjithshëm të eksportit. Historikisht, eksporti i mallrave ka qenë i lidhur ngushtë me lëvizjen e çmimeve botërore të metaleve, kjo për arsye se pjesa më e madhe e eksportit përbehet nga metalet si dhe produktet që si lëndë të parë përdorin metalin. Andaj, parashikimi për lëvizjen e çmimeve botërore të metaleve si dhe të kërkesës për metale të vendeve në të cilat Kosova eksporton do të vazhdojë të ketë ndikim, edhe pse në masë të zvogëluar, në lëvizjen e eksportit të mallrave në Kosovë. Në anën tjetër, rimëkëmbja e vendeve të euro-zonës pritet të ndikojë pozitivisht edhe në eksportin e shërbimeve.

Grafikoni 1: Paraqitja grafike e tregtisë me Shqipërinë sipas viteve 2005-2012

Burimi: Vjetari Statistikor 2014, Agjensia e Statistikave të Kosovës, 2014

Nëse shikohet trendi i bilancit tregtar të Kosovës me vendet e rajonit është negativ, sepse është në përpjesëtim të drejtë me importin. Kjo do të thotë që rritja e shkëmbimeve tregtare të Kosovës gjatë kësaj periudhe është më shumë reflektim i rritjes së madhe të importit nga vendet e rajonit, i cili edhe pse nivelin e rritjes për këto 5 vite, rritja e importit në vlerë ka qenë shumë më e madhe se sa rritja në vlerë e eksportit.

Rrjedhimisht trendi i rritjes apo uljes së bilancit tregtar ndikohet në mënyrë të drejtpërdrejtë nga rritja apo ulja e importit. Kjo ndodhë për shkak se, sado rritje të madhe të ketë niveli i

eksportit, baza shumë e ulët e vlerës së eksportit të Kosovës bënë që luhatjet në import, sado të vogla të jenë ato, të jenë faktor në përcaktimin e bilancit tregtar të Kosovës, dhe jo eksporti.

Tabela 4: Partnerët Kryesor të Kosovës në vitin 2012, vlera (000 €), %

Vendet	Vitet				Balanci Tregtar Vlera
	Eksporti		Importi		
	Vlera	%	Vlera	%	
Italia	71.351	25.8%	213.469	8.5%	-142.118
Shqipëria	40.180	14.6%	110.528	4.4%	-70.348
Maqedonia	26.376	9.6%	287.739	11.5%	-261.363
Zvicra	15.133	5.5%	22.664	0.9%	-7.531
Gjermania	14.995	5.4%	304.195	12.1%	-289.200
Serbia	14.968	5.4%	278.388	11.1%	-263.420
Turqia	11.380	4.1%	199.881	8.0%	-188.501
Kina	3.266	1.2%	159.651	6.4%	-156.385
Gjithsejt	267.100	71.6%	2.507.609	62.9%	-2.231.509

Burimi: Vjetari Statistikor 2014, Agjensia e Statistikave të Kosovës, 2014

Të dhënat në tabelën më lartë tregojnë se Kosova kryesisht tregon me dy grupe të shteteve, pra me shtetet e Bashkimit Evropian plus Zvicrën, si dhe me shtetet fqinje. Siç tregon Tabela 5, në vitin 2012 partnerët më të mëdhenj nga BE-ja ishin Italia dhe Gjermania. Italia ishte importuesi më i madh i mallrave të Kosovës, e pasuar nga Gjermania. Në anën tjetër, Gjermania është eksportuesi më i madh i BE-së në Kosovë, e ndjekur nga Italia. Sa u përket partnerëve rajonalë, për shkak të ndërtimeve infrastrukturore në të dyja anët e kufirit, Shqipëria po bëhet gjithnjë e më shumë një vendmbërritje e rëndësishme për produktet e Kosovës. Dy destinacione të tjera të rëndësishme në rajon janë Maqedonia dhe Serbia. Këto dy vende, së bashku me Gjermaninë, janë importuesit më të mëdhenj të Kosovës. Megjithatë, në vitet e fundit, vendet si Kina, Turqia dhe India gjithnjë e më shumë po bëhen partnerë të rëndësishëm tregtarë të Kosovës.

Më tepër se 90% e mallrave të eksportuar nga Kosova (rreth 40% e eksportit të përgjithshëm) drejt BE-së janë metalet bazë dhe mallrat e tjera minerale. Kjo përfshin gypat të çelikut, metalit të papërpunuar dhe produkteve të tjera të eksportuara kryesisht në Itali dhe Gjermani. Përveç kësaj, një përqindje e eksporteve u eksportuan në formën e gëzofit të papërpunuar, lëkurës dhe tekstilit. Vetëm një pjesë e vogël e eksporteve janë produkte të përfunduara të eksportuara.

Në anën tjetër makineria dhe pajisjet e transportit mbizotërojnë strukturën e importit nga BE-ja.

Kosova dhe barrierat tregtare në rajon

Masat Anti-dumping dhe Masat Kundërbalancuese janë masa të vendosja e bazës ligjore për vendosjen e masave anti-dumping ndaj produkteve që importohen nën vlerën e tyre dhe për vendosjen e masave kundërbalancuese ndaj një produkti që përfiton nga subvencionet në një

mënyrë që është në përputhje me rregullat dhe kërkesat e Bashkimit Evropian dhe Organizatës Botërore të Tregtisë.

Barrierat tregtare kanë qenë të pranishme në gjithë rajonin, varësisht nga blloku i shteteve dhe marrëdhëniet politike të Kosovës me këto shtete. P.sh duke qenë pjesë e CEFTA-së së bashku me 7 shtete tjera të rajonit, që nga viti 2006, kryesisht barrierat tarifore janë minimizuar mes këtyre shteteve, megjithatë, Kosova ka hasur në variante të ndryshme të barrierave edhe me disa shtete të CEFTA-së që kanë qenë të natyrave të ndryshme, si politike (pas shpalljes së pavarësisë më 2008) ashtu edhe praktike (pra për mbrojtjen e prodhimeve vendore të vendeve respektive). Po ashtu, duke qenë se BE-ja ka aplikuar masa preferenciale të tregtisë me shtetet e Ballkanit jashtë bllokut të BE-së që nga viti 2000 në përgjithësi, edhe Kosova ka përfituar nga ky veprim i njëanshëm i BE-së ndaj shteteve të Ballkanit.

Meqenëse është anëtare e CEFTA-së, Kosova ka tërhequr tarifën doganore prej 10% ndaj vendeve anëtare të këtij blloku të tregut të lirë në rajon, tarifë të cilën e aplikon për vendet tjera si barrierë tarifore. Megjithatë anëtarët e ndryshëm të CEFTA-së kanë shfrytëzuar raste të ndryshme për të vendosur barrierë tarifore dhe jo tarifore anëtarëve tjerë të bllokut kryesisht me qëllim të mbrojtjes së prodhimeve të tyre vendore, por edhe si rezultat i reciprocitetit që vendosja e barrierave nga një shtet ka nxitur tek shtetet tjera anëtare. Vendosja e barrierave brenda bllokut të CEFTA-së mundësohet edhe për shkak të fleksibilitetit që ekziston në marrëveshjen e CEFTA-së për ta bërë një gjë të tillë, e që si rezultat pengon tregtinë e mirëfilltë të lirë.

Sipas korrespondencës me tregtarë të Kosovës, aplikohen edhe masa tjera mbrojtëse nga vendet tjera si barrierë jo-tarifore në formë të kërkesës së dokumentacionit shtesë, pritjes së gjatë nëpër pika doganore, e që si rezultat ndikojnë në dekurajimin e përdorimit të njërës apo tjetrës pikë kufitare, e cila natyrisht rezulton edhe në vonesën e dërgimit të mallit në tregun e jashtëm, por edhe të kostos së transportit dhe përfundimisht rritjes së çmimit të mallit dhe humbjes potenciale të tregut jashtë. Raste të ngjashme që kanë të bëjnë me Serbinë konfirmohen edhe nga MTI e Kosovës. Serbia p.sh. ndalon përdorimin e territorit të vet si transit për kalimin e mallrave siç janë kafshët dhe mallrat tjera me origjinë shtazore. Po ashtu, sipas MTI-së ka pasur rast kur Kosova ka dashur të përdorë si transit territorin e Serbisë për mallra me origjinë Gjermane të destinuar për Sllovaki, mirëpo Serbia ka ndaluar përdorimin e territorit të vet si transit.

Për më shumë, Maqedonia po ashtu kishte vendosur barrierë tjera jo-tarifore në importin e ujit nga Kosova duke shtuar kështu kërkesa për analizimin e këtij produkti nga organet e Maqedonisë pavarësisht certifikatave të analizave të instituteve të Kosovës që posedonin eksportuesit kosovar në vitin 2011.

Konkluzion

Ka disa hapa që politikë-bërësit në Kosovë mund t'i ndërmarrin për të trajtuar sfidat kryesore që u identifikuan në këtë punim:

- ❖ Në shkëmbimet tregtare të Kosovës është evidente bilanci negativ tregtar ku dominon importi në krahasim me eksportin. Shpërpjestimet në tregtinë e jashtme gjenerojnë shpërpjestime makroekonomike me implikime në stabilitetin makroekonomik të Kosovës. Politikat ekonomike veçmas politikat fiskale duhet të orientohen në stimulimin e prodhimit vendor me qëllim të nxitjes së eksportit, rritjes së aftësisë konkurruese dhe zvogëlimit të varësisë nga tregu i jashtëm, duke përmirësuar bilancin tregtar në favor të ekporteve kundrejt importeve.
- ❖ Përgjatë kësaj periudhe pesë vjeçare (2008-2012) eksporti i Kosovës është rritur më së shumti me vendet fqinje⁴⁵, ku nga 27.62% me çka merrnin pjesë këto vende në eksportin e Kosovës në vitin 2008, pjesëmarrja e tyre u rrit në 36.23% në vitin 2012. Kjo rritje e eksportit të Kosovës me vendet fqinje më së shumti ka ndodhur për shkak të rritjes së eksportit me Shqipërin (nga 10.64% në vitin 2008 në 14.94% në vitin 2012) dhe Malit të Zi (nga 1.90% në vitin 2008 në 6.19% në vitin 2012). Ndërsa edhe rritja e eksporteve të Kosovës në tregun më të gjerë të CEFTA-së⁴⁶ është rritur nga 31.01% në vitin 2008 në 37.78% në vitin 2012. Megjithatë kjo ka ndodhë më shumë për shkak të rritjes së përfaqësimit të vendeve fqinje në eksportin e Kosovës, se sa ndonjë rritjeje të ndonjë vendi tjetër të CEFTA-së.
- ❖ Krijimi i mjedisit të duhur institucional (duke përfshirë institucionet për tregtinë dhe që kanë të bëjnë me tregtinë) është një faktor thelbësor për suksesin apo dështimin e politikave që kanë për synim rritjen e konkurrencës së industrive vendase.
- ❖ Rritjes së eksportit të mallrave pritet t'i kontribuoj edhe marrëveshja për Stabilizim dhe Asocim e Kosovës me BE-në e cila pritet të filloj të implementohet nga vitin 2016 si dhe marrëveshjes për tregti të lire me Turqinë. Marrëveshjen e Stabilizim-Asocimit (MSA) është krijuar për të udhëzuar reformat e shteteve kandidate potenciale për BE, me qëllim të adresimit të perspektivës së tyre evropiane, lehtësitë dhe mundësitë që ju krijohen përmes kësaj marrëveshje.
- ❖ Në marrëveshjen e MSA të përfshihen masat mbrojtëse për të mbrojtur prodhimin vendor të brendshëm nga importet që vijnë nga vendet e rajonit. Masat mbrojtëse duhet të jenë në përputhje me rregullat e Organizatës Botërore të Tregtisë. Kosova të mund të përdorin masat mbrojtëse për një periudhë maksimale prej pesë vjetësh (në raste të jashtëzakonshme për prodhimet senzitive për një periudhë prej 5 vjet maksimumi) në mënyrë që të mbrojnë prodhimin e brendshëm duke kufizuar rritjen e madhe të importeve nga tregun i shteteve në rajon.
- ❖ Për periudhën afatmesme të parashihet që vlera e importit të mallrave të rritet me një normë më të ngadaltë duke reflektuar deri në një masë rënien e çmimeve të produkteve të cilat kanë peshën më të madhe në total importin e poashtu edhe rënien e kërkesës për import si rezultat i zëvendësimit me produkte vendore.
- ❖ Duhet të ngritet përgjatë periudhës së planifikimit, përkushtimin për trajtimin e sektorit të bujqësisë si një prej sektorëve prioritar dhe me potencial për zhvillim, krijim të vendeve të punës dhe zëvendësim të importit. Të vazhdohet me mbështetjen

⁴⁵ Vendet fqinje të Kosovës janë Shqipëria, Maqedonia, Mali i Zi dhe Serbia.

⁴⁶ CEFTA përbëhet nga 8 shtete anëtare: Kosova, Shqipëria, Maqedonia, Serbia, Mali i Zi, BeH, Kroacia dhe Moldavia.

financiare për sektorin e vreshtarisë ku përmes, tregtisë së verës së rrushit dhe produkteve tjera nga rrushi dhe vera të bëhet ngritja e eksportit në vendet e rajonit.

- ❖ Synimi për të dalë nga tregjet nacionale dhe hyrë në ato rajonale duhet bërë përmes bashkëpunimit ekonomik mes Shqipërisë dhe Kosovës. Energjia, turizmi dhe bujqësia mbeten fushat prioritare në të ardhmen me interes të ndërsjelltë mes Shqipërisë dhe Kosovës. Tregtia midis Shqipërisë dhe Kosovës ka hapësira të mëdha për tu bërë komplementare, në produktet ku secili vend ka avantazh konkurrues dhe si pasojë, në prodhimin e të cilit duhet të specializohet.
- ❖ Turqia është i vetmi vend në rajon, me të cilin Kosova e ka rritur shkëmbimet tregtare si për importe ashtu edhe për eksporte. Në përgjithësi pjesëmarrja e Turqisë në shkëmbimet tregtare të Kosovës është rritur nga 6.17% sa ishte në vitin 2008, në 7.66% në vitin 2012. Pjesëmarrja e Turqisë në eksportin e Kosovës është rritur nga 1.53% sa ishte në vitin 2008 në 4.22% në vitin 2012. Një rritje e ngjashme ka ndodhur edhe me pjesëmarrjen e Turqisë në importin e Kosovës, ku nga 6.65% sa merre pjesë Turqia në import të Kosovës në vitin 2008, pjesëmarrja e Turqisë në importe u rrit në 8.04% në vitin 2012.
- ❖ Që nga viti 2008 e deri më 2012 Shqipëria është partneri i parë tregtar për eksportin e Kosovës, përtej nga Maqedonia (partneri i dytë), Mali i Zi (partneri i tretë). Përderisa Greqia ishte partneri i tretë me radhë për eksportin e Kosovës në vitin 2008, për shkak të bllokadës ajo listohet si partneri i 11-të në vitin 2012. Pra Kosova ka humbur treg të konsiderueshëm në Greqi.
- ❖ Ekziston nevoja për një qasje gjithëpërfshirëse për procesin e politikave tregtare. Politika tregtare kalon nëpër një cikël të veçantë të politikave: së pari ajo duhet të hartohet; pastaj duhet të vlerësohen instrumentet e politikave që ajo i propozon (vlerësimi ex-ante); më tej, ajo duhet të zbatohet; politikat duhet të vlerësohen ex-post dhe përfundimisht në bazë të vlerësimit ex-post ajo duhet të përshtatet. Ky proces do të duhej të ndodhë vazhdimisht. Në mënyrë që ky proces të funksionojë ashtu siç duhet, një faktor jetik është disponueshmëria dhe cilësia e të dhënave për tregtinë ndërkombëtare. Të dhënat dhe statistikat janë thelbësore për vendimmarrjen që mbështetet në prova. Çdo propozim i bërë nga lartë, duhet të filtrohet përmes thjerrëzave të modelimit dhe analizës së politikave. Analizat duhet të japin përgjigje në efektet e mundshme që politika tregtare mund të ketë në konsumatorët, prodhuesit dhe të ardhurat e qeverisë, si dhe në uljen e varfërisë, krijimin e vendeve të punës, rritjen ekonomike dhe mirëqenien e përgjithshme. Prandaj, në këtë kontekst, cilësia e të dhënave duhet të përmirësohet dhe duhet të jetë e njëtrajtshme përgjatë tërësisë së tregtisë ndërkombëtare, si dhe duhet ndërtuar kapacitetet në procesin e krijimit, përpunimit dhe modelimit të dhënave.

7. Literatura

- Vjetari Statistikor i Republikës së Kosovës 2014, Agjensia e Statistikave të Kosovës,

- Statistikat e tregtisë së jashtme 2008-2012, Agjensia e Statistikave të Kosovës,
- Korniza afatmesme e shpenzimeve 2015-2017, Ministria e Financave,
- Buxheti i vitit 2014, Ministria e Financave,
- Raportet fiskale, Ministria e Financave,
- <http://esk.rks-gov.net/>, Agjensia e Statistikave të Kosovës,
- <http://mf.rks-gov.net/>, Ministria e Financave të Kosovës,
- <http://www.mti-ks.org/>, Ministria e Tregtisë të Kosovës,
- The World Bank, “Doing business”, <http://www.doingbusiness.org/>,
- <http://data.worldbank.org/>,
- <http://ec.europa.eu> , “Who can join and When?”, European Commission - Economic and Financial Affairs,
- <http://www.instat.gov.al/>.

ROLI I MARKETINGUT NË SUKSESIN E NDËRMARRJES

MARKETING ROLE IN THE SUCCESS OF THE ENTERPRISE

Mr.sc Refik Havolli phd candidate¹.Prof.Dr. Abdulla Prebreza², MA. Ali Ahmeti³.

¹Universiteti Nderkombetar i Struges,

E-mail address: refik.havolli@passable-ks.com

²Kolegji ISPE, Fakulteti Ekonomik, Prishtine

E-mail address: abdullah_prebreza@hotmail.com

³Menagjer i marketingut ne kompanin Passable Prishtine

E-mail address: ali.ahmeti@passable-ks.com

Abstract

We are dealing with the role of marketing in the success of the enterprise, as in small medium and large. The role of marketing is the determining factor for an enterprise that wants to develop the market economy and the global economy. For every enterprise should think "Think globally act locally". Marketing is everywhere. Formally and informally, people and organizations engage in many activities that can be called marketing. Good marketing has become more and more vital to the success of a business. Marketing influences the depth of our daily lives. He is involved in everything we do - from our wardrobe Websites that we click on ads that look. Good marketing is no accident, but a result of careful planning and implementation. Marketing practices are improving in virtually all industries to increase chances for success. But perfection is rare marketing and difficult to achieve. Marketing is an "art" and "science" - there is a constant tension between its formulation marketing and creative part. It's easier to learn the formulation, which will occupy most of our care in this paper, but we will also describe how real creativity and passion operates in many companies. This paper will help improve your outlook on the role of marketing and your ability to make appropriate decisions in all enterprises whether economic or non-economic in Kosovo.

Keywords: *Marketing, enterprise, economy, market, customer.*

Abstrakt

Kemi të bëjmë me rolin e marketingut në suksesin e ndërmarrjes, si në ndërmarrje të vogla të mesme dhe të mëdha. Roli i marketingut është faktor përcaktues për një ndërmarrje e cila dëshiron të zhvillohet në ekonominë e tregut dhe ekonominë globale. Sepse çdo ndërmarrje duhet të mendojë "Mendo globalisht veprim lokalisht". Marketingu është kudo. Në mënyrë formale dhe jo formale, njerëzit dhe organizatat angazhohen në shumë aktivitete që mund të

quhen marketing.⁴⁷ Marketingu i mirë është bërë gjithnjë e më shumë një element jetësor për suksesin e një biznesi. Marketingu influencon në thellësi jetën tonë të përditshme. Ai përfshihet në çdo gjë që ne bëjmë – nga veshjet tona në Websitet që klikojmë, në reklamat që shohim. Marketingu i mirë nuk është i rastësishëm, por një rezultat i një planifikimi dhe zbatimi të kujdesshëm. Praktikrat marketing po përmirësojnë në mënyrë virtuale të gjitha industritë për të rritur shanset për sukses. Por, perfeksioni marketing është i rrallë dhe i vështirë për t'u arritur.⁴⁸ Marketingu është një “art” dhe “shkencë” – ka një tension konstant ndërmjet pjesës së formulimit të marketingut dhe pjesës krijuese.⁴⁹ Është më e lehtë të mësosh pjesën formuluese, e cila do të zërë pjesën më të madhe të kujdesit tonë në këtë punim, por ne do të përshkruajmë gjithashtu sesa kreativitet real dhe pasion vepron në shumë kompani. Ky punim do të ndihmojë të përmirësoni botëkuptimin tuaj mbi rolin e marketingun dhe aftësinë tuaj për të marrë vendimet e duhura në të gjitha ndërmarrjet qoftë ekonomike ose joekonomike në Kosovë.

Fjalët kyçe: Marketingu, ndërmarrja, ekonomia, tregu, konsumatori.

Çfarë është marketing ?

Fjala marketing rrjedhë nga fjala angleze ”market” që do të thotë treg e të cilës duke ia shtuar prapashtesën në anglishte “ing” dmth: proces, aksion, takim për të fituar të tjer andaj jepet termi marketing.⁵⁰ Edhe në linguistikën shqipe, por edhe në gjuhët e vendeve tjera, deri më tani, nuk ka mundur të bëhet ndonjë përkthim adekuat i fjalës marketing, për çka në mbarë botën është përvetësuar përgjithësisht për përdorim termi anglez marketing.

Marketingu identifikon dhe plotëson nevojat njerëzore dhe sociale. Një nga përkufizimet më të shkurtra të marketingut është “plotësimi i nevojave duke përfituar”.⁵¹ *Për të kuptuar më qartë se ç’është marketingu është i nevojshëm prezantimi i definicionit të marketingut nga autori shumë i njohur Philip Kotler, i cili thotë:*

”Marketingu është proces shoqëror dhe menaxhues përmes të cilit individët dhe grupet përfitojnë atë për çka kanë nevojë dhe çka dëshirojnë përmes krijimit, ofrimit dhe këmbimit të produkteve të vlefshme me të tjerët”⁵²

Rocco e përkufizon marketingun bashkohorë :Marketingu bashkohorë paraqet aktivitetin afarist ,i cili produktet i lidh me konsumin,kështu që në mënyrë maksimale dhe profitabile i plotëson nevojat e shoqërisë, të cilat në treg praqiten si kërkesa .

Marketingu është tërsi e aktiviteteve, me të cilat prodhimi optimalizohet për përmbushjen e nevojave dhe të kërkesave të konsumatorëve nga se tregu me mekanizmat e tij sygjeron për

⁴⁷ Drejtim Marketingu-Liljana Elmzi –Shaip Bytyci 2007.

⁴⁸ Marketing management 12th Edition, by Philip Kotler and Kevine Lane Keller

⁴⁹ Ma.Ali Ahmeti- Aplikimi i Marketingut Në Ndërmarrje-Rast Studimi Ndërmarrja "Passable "2013

⁵⁰ Prof.dr.Ali Jakupi – Bazat e marketngut - Universiteti i Prishtines

⁵¹ Philip Kotler&K.Keller „Menaxhimi I marketingut”

⁵² Kotler. Ph.Marketing Management, The Millenium Edition, Prentice Hall International, Inc, New Jercey, USA

mënyren e prodhimit, asortimanit, shprëndarjen ,çmimin, porositë dhe sjelljen e konsumatorëve (të individëve të organizatave dhe të shoqërisë)⁵³

Qëllimi dhe detyrat e marketingut

Për t'u bërë një manaxher marketingu ju duhet të kuptoni se çfarë është marketingu dhe kush e bën marketingun. Piter Drucker, një teorist lider i drejtimit, shprehet në këtë mënyrë: “Dikush mund të supozojë se do të jetë gjithmonë e nevojshme shitja. Por qëllimi i marketingut është ta bëjë shitjen të panevojshme. Qëllimi i marketingut është t'i njohë dhe t'i kuptojë konsumatorët aq mirë, sa produkti ose shërbimi t'i përshtatet dhe të shitet vetë. Në mënyrë ideale, marketingu duhet t'i shërbejë një konsumatori që është gati të blejë. Gjithçka duhet më pas është të bëhet produkti ose shërbimi i vlefshëm.” Kur Sony projektoi “Play Station”, kur Gillette hodhi në treg makinën e rrojes “Mach III” dhe kur Toyota bëri të njohur veturën me markë “Lexus”, këta prodhues kishin informacion të plotë sepse ata kishin projektuar produktin “e duhur” bazuar në kërkimin e kujdesshëm marketing.⁵⁴

Qëllimi i marketingut është plotësimi i nevojave të konsumatoreve, kurse në bazë të kësaj edhe plotësimi i nevojave të subjekteve ekonomike duke realizuar përfitime.

Detyrat e marketingut janë:

- ❖ *Zhvillimi i strategjive dhe planeve të marketingut,*
- ❖ *Identifikimi i konsumatorëve,*
- ❖ *Ngritja e reputacionit të ndërmarrjes,*
- ❖ *Arritja e depërtimit marketing,*
- ❖ *Lidhja me konsumatorët,*
- ❖ *Krijimi i markave të forta,*
- ❖ *Ndarja e ofertave të tregut,*
- ❖ *Joshja e konsumatorëve,*
- ❖ *Komunikimi i vlerës,*
- ❖ *Krijimi i rritjes aftëgjatë.⁵⁵*

⁵³ Prof.dr.Ali Jakupi – Bazat e marketingut Universiteti i Prishtines Faq.7

⁵⁴ Drejtim Marketingu-Liljana Elmzi –Shaip Bytyçi 2007.

⁵⁵ Marketing management 12th Edition, by Philip Kotler and Kevin Lane Keller

Rëndësia e Marketingut

Rëndësia e marketingut është më se e qartë sot. Marketingu është aq prezentë në jetën tonë të përditshme sa që në masë të madhe ndikon në stilin tonë të jetesës duke transformuar vazhdimisht atë dhe shoqërinë në tërësi. Ndonëse ka tendencë t'i përshtatet ekonomisë dhe shoqërisë së caktuar, marketingu në instancë të fundit ndryshon jetën tonë, sjelljet tona. Ndërmarrja është e lidhur me tregun, ndërsa këtë lidhje siguron marketingu. Marketingu është esencial për suksesin e ndërmarrjeve dhe në këtë kuptim ai siguron realizimin e qëllimeve madhore, gjegjësisht mbijetesën e ndërmarrjeve, rritjen dhe zhvillimin. Marketingu mundëson që më mirë të identifikohen sjelljet e konsumatorëve, të hulumtohet tregu, të prezantohen idetë, të komunikohet me publikun etj. Varësisht nga mënyra e promovimit të produkteve dhe shërbimeve do të varët kërkesa e konsumatorëve për ato dhe rezultati i firmës.⁵⁶ Suksesi financiar shpesh varet nga aftësitë marketing. Financa, operacionet, llogaritja dhe funksione të tjera marketing nuk do të kishin farerëndësi pa një kërkesë të mjaftueshme për produkte dhe shërbime, që kompania të nxirrte fitim. Shumë kompani kanë krijuar tani një Drejtor të Departamentit Marketing, pozicion që e vendos marketingun në të njëjtin nivel me nivelet e tjerate drejtimit ekzekutiv, të tillë si Drejtori i Departamentit Ekzekutiv dhe Drejtori i Departamentit të Financës.⁵⁷ Deklaratat në shtyp nga organizata të të gjitha llojeve –nga prodhuesit e të mirave në siguresit e shëndetit dhe nga organizatat joqeveritare në prodhuesit e produkteve industriale – trumbetojnë arritjet e tyre të fundit marketing dhe mund të gjenden në web sitet e tyre. Në shtypin e biznesit, artikuj të panumërt i kushtohen strategjive dhe taktikave marketing. Sidoqoftë, marketingu është i komplikuar dhe ka qenë thembra e Akilit për shumë kompani prestigjoze.⁵⁸ Biznese të mëdha, të njohura si Sears, Levi's, General Motors, Kodak dhe Xerox janë përballur me konsumatorë të rinj të fuqizuar dhe konkurrentë të rinj dhe i është dashur të rimendojnë për modelet e tyre të biznesit. Edhe liderat e tregut si Microsoft, Wal-Mart, Intel dhe Nike pranojnë se nuk i lejohet pushimi. Jack Welch, Drejtori i Departamentit Ekzekutiv, i bën të ditur kompanisë në mënyrë të vazhdueshme: "Ndryshim ose falimentim". Të marrësh vendimet e duhura nuk është gjithnjë e lehtë. Manaxherët e marketingut ndërmarrin vendime të mëdha mbi dizenjimin e produktit të ri, çmimin që duhet t'i ofrohet konsumatorëve, vendin ku duhen shitur produktet dhe sa duhet shpenzuar në reklamë apo shitje. Ata duhet të marrin gjithashtu vendime më të detajuara si fjalët apo ngjyrën për paketimin e ri.⁵⁹ Kompanitë më risikoze janë ato që dështojnë në monitorimin e konsumatorëve dhe konkurrentëve të tyre dhe në përmirësimin e vazhdueshëm të vlerës së ofruar. Ata kanë një vështrim afatshkurtër të udhëhequr nga shitjet për biznesin e tyre dhe kohët e fundit ata dështojnë në kënaqjen e aksionerëve të tyre, punonjësve të tyre, furnitorëve të tyre dhe kanaleve partnere. Arritja marketing është një vazhdimësi pa limit.⁶⁰

⁵⁶ Rëndësia e marketingut për biznes dhe punësim - Albana Maloku Kosumi - Publikuar më 01 dhjetor, 2013

⁵⁷ Ma.Ali Ahmeti- Aplikimi i Marketingut Në Ndërmarrje-Rast Studimi Ndërmarrja "Passable " 2013

⁵⁸ Drejtim Marketingu-Liljana Elmzi –Shaip Bytyçi 2007.

⁵⁹ Marketing management 12th Edition, by Philip Kotler and Kevine Lane Keller

⁶⁰ Philip Kotler&K.Keller „Menaxhimi I marketingut“

Orjentimi i ndërmarrjeve drejt marketingut

Ndërmarrjet sot krejtësisht janë të orientuara kah tregu, kah konsumatori. Marketingu ka rolin kryesor në identifikimin e nevojave të tregut, në formulimin e strategjisë, prandaj mund të konkludohet se edhe vizioni i ndërmarrjes është ngushtë i ndërlidhur me tregun, me konsumatorin. Nëse ndërmarrja kuptohet si sistem, atëherë më mirë mund të kuptohet edhe roli i marketingut në ndërmarrje dhe lidhja e tij me të gjitha funksionet tjera të ndërmarrjes në drejtim të realizimit të qëllimeve. Aftësitë dhe shkathtësitë e marketingut të përhapura në organizatë janë të një rëndësie të veçantë në drejtim të realizimit të vizionit të ndërmarrjes sepse vetëm në këtë mënyrë të gjitha forcat mund të mobilizohen dhe të drejtohen kah realizimi i qëllimeve. Gjithashtu, rëndësi të njëjtë ka përvetësimi i aftësive dhe shkathtësive të marketingut nga ata të cilët synojnë të punësohen, sidomos në biznes, pasi që në radhë të parë do të kenë aftësi kryesore për pozitën apo punën, pastaj të njëjtat aftësi dhe shkathtësi mund t'i shfrytëzojnë për promovimin e vehtes në dritë më të mirë, gjë që rritë shansat për sukses.⁶¹

Roli i marketingut në suksesin e ndërmarrjes

Peter Drucker, ka theksuar shumë qartë rolin e marketingut për suksesin e ndërmarrjes. Edhe në kohën e sotshme koncepti i tij mbi marketingun ka vlerën dhe qëndrueshmërinë e pakontestueshme: "Nëse dëshirojmë të dijmë se ç'është puna jonë, atëherë duhet të fillojmë me misionin ... Ekziston vetëm një definicion i drejtë për misionin e ndërmarrjes: **kënaqësia e konsumatorit**. Ajo që ndërmarrja mendon të prodhojë nuk është e rëndësisë primare veqanarisht jo për ardhmërinë dhe suksesin e saj. Vendimtare është ajo që konsumatori mendon të blejë përkatësisht ajo që për të paraqet vlerë-kjo përcakton çka është ndërmarrja e juaj, çka të prodhojë ajo dhe se a do të prosperoj ajo".⁶² Sipas Dun&Bradstreet, 48 përqind e të gjitha deshtimeve të biznesit me të cilën merrni ju jeni në "biznesin e marketingut."

Ndërmarrjet gjatë zhvillimit të tyre, kanë zbatuar koncepte të ndryshme në afarizmin e tyre, varësisht nga koha, kushtet dhe mundësitë. Vetë kuptimi i konceptit të marketingut është një prej dimensioneve më relevante në biznesin e ndërmarrjes.⁶³

Për të kuptuar drejt konceptin kyç të marketingut, duhet theksuar se aktivitetet e ndërmarrjes pikënisjen dhe mbarimin e kanë të konsumatori. Ndërmarrja nëpërmjet marketingut e bënë identifikimin e nevojave dhe të kërkesave, i analizon dhe i ndjek ato deri në përmbushjen e tyre. Sipas konceptit të marketingut, në fokusin e të gjitha angazhimeve të ndërmarrjes është tregu, përkatësisht konsumatori. Ndërmarrja nuk do të jetë e suksesshme në biznesin e vet, nëse paraprakisht nuk i kryen punët hulumtuese, kërkimore-studimore për tregun dhe konsumatorin. Në kushtet e sotme të zhvillimit tekniko-teknologjik dhe nivelit të lartë të përsosjes zhvillimore është e mundur të prodhohet çdo gjë. Problem i veçantë është ku dhe si

⁶¹ Rëndësia e marketingut për biznes dhe punësim - Albana Maloku Kosumi - Publikuar më 01 dhjetor, 2013

⁶² Drucker, P.: The Practice of Management, Harper & Row, New York, , citat në faqën 37 të librit Evans, J.R.& Berman, B,:

Marketing, New York

⁶³ Principles of Marketing (14th Edition) by Philip Kotler and Gary Armstrong

do të plasohen produktet dhe shërbimet. Padyshim, marketingu ka rolin dhe funksionin e vet primar për zgjidhjen e këtij problemi.⁶⁴ Marketingu aktivitetet e veta i fillon në treg dhe i përmbyllë në treg⁶⁵ Aktivitetet fillestare të marketingut kanë të bëjnë me hulumtimin dhe kërkimet e tregut, identifikimin e konkurrencës dhe gjetjen e konsumatorëve.⁶⁶ Duke i shfrytëzuar informacionet relevante merren vendime: çka të prodhohet, me çfarë kostoje, për cilin treg dhe për cilën kohë? Në ndërmarrje nuk guxon të punohet me hamendje dhe pa gjykime të sakta që duhet të nxjerren në mbështetje të informacioneve që dalin nga tregu dhe konsumatori. Po të punohet pa këto të dhëna, ndërmarrja do të shkatërrohet shumë shpejt sepse nuk e ka të qartë se çka kërkon tregu, konsumatori dhe si vepron konkurrenca.⁶⁷ Nëpërmjet informacioneve përgatitjet e ofertës janë të qëndrueshme, në dobi të konsumatorëve por edhe në shërbim të realizimit të objektivave të vet ndërmarrjes. Duke mbetur i kënaqur konsumatori me atë që blenë, nuk do të harroj edhe herave tjera të blejë lloje të njejta apo të ngjajshme të produkteve apo shërbimeve nga se ka krijuar kënaqësi, bindje dhe besim për vlerat e blera më parë. Nuk është me rëndësi që konsumatori të blejë vetëm një herë, por për ndërmarrjen është e dobishme që ai të jetë blerës i rregullt dhe lojal për një kohë më të gjatë. Për këtë qëllim, ekspertët, specialistët e marketingut apo vet afaristët e ndjekin gjendjen e kërkesës në treg që të mund të bëjnë ndryshimet e nevojshme dhe të diktuar në cilësinë dhe begatimin e ofertës.⁶⁸ Nga fakti se kuptimi i konceptit kyç të marketingut përqëndrohet te konsumatori, çdo subjekt afarist që merret me prodhimin e produkteve dhe shërbimeve, për të qenë i suksesshëm asnjëherë nuk guxon të harroj se:

- Në ekonominë dhe tregun e lirë konsumatori është mbret,
- Duhet të kuptohen përfitimet e konsumatorit nga produkti apo shërbimi jonë,
- Duhet të shesim në bazë të nevojave dhe kërkesave të konsumatorëve e jo në bazë të nevojave tona, karakteristikave të produktit dhe vetive të tija,

Duke i plotësuar nevojat e konsumatorit pikësynim permanent është plotësimi i kënaqësisë së tij.

Megjithatë në ekonominë bashkëkohore është shumë vështirë që të arrihet plotësimi i të gjitha nevojave të konsumatorit dhe të krijohet ndjenja e satisfaksionit për ta. Aq më tepër, duhet pasur parasysh se dëshirat, nevojat dhe kërkesat e konsumatorit janë dukuri dinamike dhe të ndryshueshme e që nuk janë të dhëna njeherë e përgjithmonë. Në anë tjetër, deri tani nuk ekziston ndonjë rregullator i cili në treg do të mënjanonte paraqitjen e produkteve dhe shërbimeve të padëshiruara. Korelacioni në mes të marketingut dhe nevojave të konsumatorëve nuk është i thjeshtë por është ndërlikuar shumë e ndërlikuar. Është esenciale të bëhet dallimi i qartë në mes të nevojave, dëshirave dhe kërkesave të konsumatorëve. Ky dallim, domosdo, inicion shpeshëherë kritikën e njohur ndaj marketingut sipas të cilës marketingu i dizajnon dhe formëson nevojat apo se marketingu i shtynë konsumatorët të

⁶⁴ Ma.Ali Ahmeti- Aplikimi i Marketingut Në Ndërmarrje-Rast Studimi Ndërmarrja "Passable " 2013

⁶⁵ Marketing management 12th Edition, by Philip Kotler and Kevine Lane Keller

⁶⁶ Sales, Marketing, and Research-and-Development Cooperation Across New Product Development Stages-Holger Ernst, Wayne D. Hoyer, & Carsten Rübsaamen

⁶⁷ Prof.dr.Nail Reshidi - Manaxhimi i startexhive të marketingut 2007.

⁶⁸ Ma.Ali Ahmeti- Aplikimi i Marketingut Në Ndërmarrje-Rast Studimi Ndërmarrja "Passable " 2013

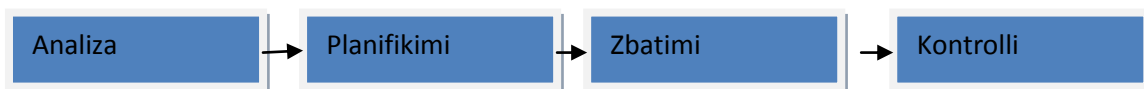
blejnë produkte apo shërbime që në të vërtetë nuk u nevojiten.⁶⁹ Marketingu, në realitet ndikon në kërkesën duke u përpjekur të krijoj produkt a shërbim që është atraktiv dhe i pranueshëm për konsumatorin, me çmim të levërdishëm dhe që është i lehtë që të arrihet deri te produkti i dëshiruar⁷⁰. Marketingu është aq i rëndësishëm, sa nuk mund të konsiderohet si funksion i veçantë. Ai është tërë biznesi i parë nga këndvështrimi i rezultatit përfundimtar, nga pikëpamja e konsumatorit. Në ekonominë moderne, afarizmi i ndërmarrjeve të cilat anashkalojnë filozofinë e biznesit të bazuar në postulatet kyçe të marketingut e që orientohen vetëm në shitje, u kërcënohet situata e palakmueshme financiare.⁷¹ Vetëm ndërmarrjet që pozicionohen në baz të një strategjie të mirëfillt të marketingut dhe përpilojnë plan të qartë të marketingut, mund të kenë:

- Identitet të qartë në treg,
- Klientelë lojale dhe biznes të vazhdueshëm,
- Shfrytëzim dhe përdorim efikas dhe të efektshëm të burimeve,
- Përfitime financiare të prekshme, dhe
- Vlerë të vërtetë që i shtohet bilancit të gjendjes.

Nga ky elaborim del konstatimi se "Marketingu udhëheqë ndërmarrjen".⁷²

Fazat e procesit të marketingut

Procesi i marketingut përbëhet nga disa faza : Analiza ,planifikimi ,zbatimi dhe kontrolli.

Analiza – Fillon me grumbullimin e të dhënave të ndryshme sasiore dhe cilësore të kërkimit të **marketingut. Burimet e të dhënave për kompaninë do të ndryshojnë nga sekondare në ato** primare, nga të brendshme në të jashtme dhe nga informale në formale. Të dhënat përdoren për të përcaktuar opsionet (Zgjedhjet) duke shoshitur mundësit e shumta të ambientit. Mundësit e kompanis mund të kontrollohen në krahasim me burimet e kompanisë për të gjykuar për aftësin mbijetuese të saj, duke vlerësuar si kriter bazë avantazhin konkurrus.

Planifikimi-Ka të bëjë me projektin e prodhimit për të kundërvepruar dhe për të shfrytëzuar mundësit në treg. Faza e planifikimit përfshinë si strategjitë afatgjata dhe teknikat afatshkurtëra. Plani i marketingut i shtjelluar për tregun e veçantë përfshinë analizen e situates, objektivat dhe qëllimet që duhet plotësuar, strategjitë, taktikat si dhe vlersimet e koston dhe të fitimit.

⁶⁹ ⁶⁹ Prof.dr.Nail Reshidi - Manaxhimi i startexhive të marketingut 2007.

⁷⁰ Principles of Marketing (14th Edition) by Philip Kotler and Gary Armstrong

⁷¹ Philip Kotler&K.Keller „Menaxhimi I marketingut“

⁷² Ma.Ali Ahmeti- Aplikimi i Marketingut Në Ndërmarrje-Rast Studimi Ndërmarrja "Passable " 2013

Zbatimi – Përbën kryrjen e aktivitet të planifikuar .Nëse planet e hartura pasqyrojnë kushtet e tregut dhe nëse ato bazohen në vlersime realiste që i përshtaten kompanisë në treg,procesi i zbatimit do të jetë i suksesshëm .Planet duhet të marrin parasysh ndryshimet e paparashikura brenda kompanis dhe efektin e forcave të mjedisit për të lejuar ndryshimet përkatëse në zbatimin e planit .

Mekanizmi i kontrollit – Vihet në zbatim në realizimin e planit .Shpesh tregu është dinamik dhe kërkon monitorimin e forcave të mjedisit ,të konkuresve të kanalve të pjesëmarrësve dhe të zgjuarsis së klientëve. Mjetet e kontrollit afatshkurtër përfshin kontrollin vjetor (të tilla si krahasimi i shitjeve në fakt me kuoten – planin), kontrolli mbi fitimin dhe kontrollin për efektshmëri. Kontrolli afatgjatë arrihet përmes revizionimeve bashkohore dhe funksionale për të bindur se" marketingu jo vetëm që realizon gjërat drejt, por edhe krijon gjëra të reja me vlerë".⁷³

Përfundim dhe Rekomandime

Nga analiza që i kemi bërë mund të përfundojmë se :

- Marketingu ka rol të veçantë për nxitjen e zhvillimit të ndërmarrjeve të çfardo lloji (të mëdha, të mesme dhe të vogla). Roli i marketingut është i pranishëm në të gjitha llojet e ndërmarrjeve sipas madhësis, si dhe sipas llojit të ndërmarrjeve si dhe sipas llojit të veprimtarive që ushtron. Është e natyrshme se në ekonominë e zhvilluara marketingu ka pozicion parësor, ndërsa në mjediset tjera bëhet imperativ për implementim të patjetersushem. Marketingu ka rol dhe vend të pashmangshëm në zhvillimin e ekonomisë së Kosovës. Aktualisht konceptet e marketingut nuk janë kuptuar sa duhet prandaj edhe nuk implementohen sa duhet .
- Marketingu nëse zbatohet në bazë të konceptit të marketingut dhe konsumatori të jetë pikënisje për ecje përpara çdo kompani do të ketë rezultate të mira, po ashtu Kosova do të ketë zhvillim dhe prespektivë.
- Shkenca e marketingut duhet të zërthehet në të gjitha llojet e ndërmarrjeve, madje pikërisht në ato ndërmarrje të pazhvillura dhe të vogla me qëllim që marketingu të aplikohet me synim që të kemi rritje dhe zhvillim të tyre. Vlersimi se efikasiteti i marketingut do të arrihet përmes përmisimit të aplikimit të mirëfillit të marketingut në të gjitha ndërmarrjet dhe marketingun mos ta konsiderojn si shpenzim por si investim. Rolë të rëndësishem në aplikimin e marketingut në ndërmarrje kan asociacionet e ndryshme të marketingut, si shoqatat e marketingut, shoqata për hulumtime të marketingut, shoqata për trajnime të marketingut etj. Analiza e faktorve makroekonomik, pestel, politik, ekonomik, social, teknologjik mjedisor dhe legal, analiza e forcave të porterit, fuqia furnizuse, fuqia blerse, kërcnimi nga konkurrentet e ri, kërcnimi nga produktet zavensuse, të tregu aktual. Strategjia e marketingut, duhet të jetë e lidhur me strategjin e ndërmarrjes.

⁷³ Gjokë Uldedaj –Arben Verçuni Marketingu Nderkombetar faq.18-19

- Në ekonomin e Republikës së Kosovës të gjitha ndërmarrjet duhet të gjejnë forma dhe të zbatojnë metodat dhe modelet e marketingut sepse marketingu është çelsi në zhvillimin e ndërmarrjeve në Kosovë shembull për këtë janë kompanitë më të fuqishme botërore.
- Ndërmarrjet në Kosovë duhet të eliminojnë parimin e familjarizimit dhe të rekrutojnë njerëz profesionistë në periudhë sa më të shpejtë kohore. Të zbatojnë planin e marketingut në mënyrë më të mirë duke u bazuar në marketingun njerëzë të marketingut. Plani i marketingut të harmonizohet me planin e biznesit të çdo ndërmarrjeje. Plani i marketingut duhet të mos ketë veç elementet produktit, çmimit, distribuimit, promovimit, por të gjitha elementet dhe format dhe metodat e marketingut duke u bazuar në kërkesat e tregut. Të bëjnë motivimin dhe trajnimin e stafit të shitjes.
- Ndërmarrjet në Kosovë duhet të ketë kujdes në menaxhimin e marketingut duke u bazuar në konceptin e marketingut të bazuar në vlerë.
- Logjistika duhet të jetë më efiçente me kosto më të vogla, në raport me konkurrencën. Të hartojnë një plan të mirëfillit dhe të detajuar për bashkëpunim më të mirë me pikat e shitjes. Kujdesë në analizën e konkurrencës, kush janë konkurrentët, sa janë të fortë, ku janë të fortë, çka duhet të bëjmë në raport me këta konkurrentë.
- Kujdesë në vërejtjet e konsumatorëve në rastë ankese të konsumatorëve, këto vërejtje të shqyrtohen me efikasitet, sepse humbja e një konsumatori do të na kushtojë 5 herë më shumë që të kemi një konsumator të ri. Pronarët e ndërmarrjeve në Kosovë duhet të jenë më koshientë në zhvillimin e ndërmarrjes, që në të ardhmen ti jepet një hapsirë më madhe njerëzëve që të rekrutohen truri nga jashtë ndërmarrjes pra njerëzët profesionistë sidomos të marketingut dhe zhvillimit .
- Të eliminohet parimi i familjarizimit, dhe të investohet në dije, pra në trajnime, seminare dhe këta njerëz të jenë të motivuar, por edhe ti ruajë këta njerëz. Të hulumtojnë tregun në mënyrë profesionale para se të vendosin për distribuimin e brendëve dhe produkteve. Në planin financiar duhet që për marketing të investohet aq sa duhet për marketing. Kontrolli të jetë më i madhë në realizimin e planit të marketingut dhe shitjes në të gjitha fazat me qëllim që të evitohen të metat eventuale dhe degradim nga plani.⁷⁴
- Gjatë aplikimit të marketingut në ndërmarrje, për të pasë një efekt maksimum në treg duhet të zbatohet thënja "**Mendo globalisht, vepron lokalisht**" bëhet një parim orientues i rëndësishëm, sa u përket klientëve, edhe ndërmarrjet në Kosovë duhet të jetë e orientuar në qasjen globale të zhvillimit, "**Mendo globalisht, vepron lokalisht**"

⁷⁴ Ma.Ali Ahmeti- Aplikimi i Marketingut Në Ndërmarrje-Rast Studimi Ndërmarrja "Passable " 2013

- Marketingu është si një busull në oqean që i jep drejtimin kapitenit të anijes, edhe marketingu e drejton ndërmarrjen nëpër rrugë që janë të mira për ndërmarrjen, Andaj unë rekomandaj që çdo ndërmarrje që të ketë sukses në treg duhet që marketingu të zbatohet në bazë të koncept të marketingut të bazuar në vlerë për konsumator.
- Matja e suksesit .

Bibliografia

- Prof.dr.Ali Jakupi Bazat e Marketingut ,Univesiteti i Prishtinës - 2000
- Liljana ELMAZI, Shaip BYTYÇI, Drejtim Marketingu, Prishtinë 2007
- Prof.dr.Nail Reshidi - Menaxhimi i startexhive të marketingut 2007.
- Ma.Ali Ahmeti- Aplikimi i Marketingut Në Ndërmarrje-Rast Studimi Ndërmarrja "Passable " 2013
- Principles of Marketing (14th Edition) by Philip Kotler and Gary Armstrong
- Prof.dr.Isa Tahiri Ndërmarrja dhe ekonomia e tregut Prishtinë 2006
- Prof.dr.Vaselike Kume ,Menaxhimi Strategjik 2010
- Prof.dr.Shyqri Llaci ,Menaxhimi 2010
- Prof.dr.Ali Jakupi Marketingut Ndërkombëtar 2008
- Prof.dr.Isa Mustafa ,Lidershipi,udhëheqja efiçenca dhe efektiviteti 2004
- Marketing management 12th, 13th Edition, by Philip Kotler and Kevine Lane Keller
- Prof.as.dr.Gjokë Uldedaj,Prof.as.dr.Arben Verçuni Marketingu ndërkombëtar

THE INSURANCE MARKET IN ALBANIA, A PANEL ANALYSIS.

Prof.As.Dr. Valentina Sinaj¹

¹Economics Faculty, Tirana Albania.

Email sinaj@yahoo.com

Erisa Rodhani²

²Economics Faculty, Tirana Albania.

Email erisa-rodhani@hotmail.com

Greta Kazia

³Economics Faculty, Tirana Albania. Email

greta-kazia@hotmail.com

Abstract

The insurance market plays an important role in the economy, as well as the prosperity and development of society. Insurance regarded as a very important pillar for the economy. The more developed insurance is the insurance culture in general are developed. Initially, offering various financial products to individuals and business insurance, can provide extensive coverage at a reasonable cost for a wide range of economic activities and the allocation of risk. Also, plays a key role in various economic activities through its function of financial intermediation. The purpose of this paper is to evaluate the factors affecting the profitability of insurance companies in Albania over the period 2008-2013. During the analysis of the insurance market factors are taken as part of the market, premiums and damages to the company that affect earnings of companies. To discover the links between these factors is used Granger causality test. For construction of models is regressive models using panel analysis. For the construction of models is used regressive analysis panel.

Keywords: Panel, Granger Casualty, FE, RE.

1.Hyrje

Tregu i sigurimeve është shumë i rëndësishëm sepse të lejon transferimin e riskut nga njëra palë tek tjetra. Individitët dhe bizneset të cilët nuk duan të mbajnë risk, mund t'ja kalojnë atë një kompanie sigurimi. Ky është një tipar thelbësor i një vendi që ka një treg financiar dhe një ekonomi që funksionon mirë. Praktikrat e sigurimit mbështeten në tre parime [Abraham, 2005]. Së pari, transferimi i riskut: risku transferohet nga risk individual - shmangës risku [Weller, 2005] në risk individual të siguruar - indiferent. Së dyti, mund të themi që në rast se është pranues risku, ai do të mbajë shumë polica sigurimi, duke bërë që pasugiria e individit të kalojë në sigurinë e sigurvecit, duke bërë kujdes në parashikueshmërinë e numrit të klientëve të cilët kanë të njëjtin risk. Së treti, shpërndarja e riskut: çdo prim i paguar reflekton riskun që mbart i siguruari. Ka një trend mes kostos së këtij klasifikimi dhe qartësisë së përfitimit i cili përcakton çmimet në proporcion me riskun.

2.Rishikim literature

Edhe pse përcaktuesit e përfitimit janë studiuar gjerësisht në sektorin e prodhimit (Ito (2010), Seelanatha (2011); Papadogonas (2007), [8,15,12]) dhe, në një masë të caktuar, në kontekstin e institucioneve bankare (Athanasoglous et al (2008); Ramlall (2009) [1,14]) nuk mund të gjenden punime të tilla empirike për industrinë e sigurimeve në përgjithësi dhe veçanërisht në vendet e Europës Qendrore dhe Lindore (CEE).Disa nga studimet relevante së bashku me rezultatet e tyre kryesore do të paraqitet në paragrafët e mëposhtëm.

Shiu.Y (2004) kërkoi të identifikojë përcaktuesit e performancës së kompanive të sigurimit në Mbretërinë e Bashkuar. Autori përdori tre matje të performancës (të ardhurat nga investimi, përqindja e ndryshimit në fondet e aksionerëve dhe kthimi në fondet e aksionerëve) dhe zbuloi se likuiditeti, inflacioni i paparashikuar, niveli i normës së interesit dhe fitimet e nënshkruara ishin përcaktues statistikisht të rëndësishëm të performancës së siguruesit.

Hrechaniuk (2007) shqyrtoi ndikimin e aktiviteteve të ndryshme financiare në vite të ndryshme në të tre vende (Spanje, Lituanë dhe Ukrainë) dhe rezultatet e tij sugjeruan një lidhje të fortë midis performancës së fundit të siguruesit, rritjes së primeve të shkruara të sigurimit dhe performancës së siguruesit të vendeve anëtare "të vjetra", "të reja" të Bashkimit Europian si dhe vendeve jo- anëtare.

Nga rezultatet e analizës së bërë në Poloni, Kozak (2011) tregoi se rritja e GDP-së, rritja e përqindjes së tregut të kompanive në pronësi të huaj dhe ulja e peshës së sigurimit motorik në portofol ndikonin pozitivisht në përfitimin e kompanive të sigurimit të jo-jetës.

Ahmed (2011) hetoi mbi ndikimin e karakteristikave specifike në performancën e kompanive të listuara të sigurimit të jetës në Pakistan. Rezultatet e analizës së regresionit OLS treguan se madhësia dhe rreziku janë përcaktues të rëndësishëm të performancës së siguruesit të paraqitur nga ROA.

Pervan dhe Pavić Kramariq (2010) hulumtuan mbi variablat specifike të sigurimit, variablat specifik të industrisë dhe variablat makroekonomik si përcaktuesit e përfitimit të kompanive kroate të sigurimit të jo-jetës. Rezultatet sugjeruan ndikim negativ dhe të rëndësishëm të pronësisë, raportit të shpenzimeve dhe inflacionit, dhe ndikim pozitiv dhe të rëndësishëm të përfitueshmërisë të kaluar.

Ćurak (2011) konsideroi si karakteristikat specifike të firmës (të brendshme) ashtu dhe karakteristikat ekonomike (të jashtme) që ndikonin në përbërjen e kompanive kroate të sigurimit. Rezultatet e analizës panel të të dhënave treguan se madhësia, rreziku i nënshkruar, inflacioni dhe kthimi neto i kapitalit kishin ndikim të rëndësishëm në ROA-n e siguruesit si masë përfitueshmërie.

3.Historiku i sigurimeve në Shqipëri

Shoqëritë e sigurimit në Shqipëri janë krijuar duke filluar që nga viti 1991 deri në 2013, ku më poshtë do japim një listë të kompanive të sigurimit që operojnë në Shqipëri.

1. Në vitin 1991 në Shqipëri krijohet kompania e parë e sigurimeve, “INSIG” SH.A. Instituti i Sigurimeve INSIG u krijua me miratimin e ligjit nga Parlamenti Shqiptar për krijimin e Institutit të Sigurimeve, duke e ndarë atë nga Instituti i Arkave të Kursimit dhe Sigurimeve.

Më pas, u krijuan dhe kompani të tjera si Sigma, Eurosig, Interalbana, Intersig, SiCred dhe së fundmi Ansig.

2. SIGMA Sh.a, pjesë e Vienna Insurance Group, është shoqëria e parë private e sigurimeve në Shqipëri me të drejta të plota juridike për të konkuruar në treg. E liçensuar nga Autoriteti i Mbikqyrjes Financiare për sigurimin e të gjitha kategorive të sigurimeve të Jo-Jetës, filloi aktivitetin e saj më 03.02.1999. Në këto 10 vjet të krijimit të saj kompania SIGMA aktualisht zë një pozicion të rëndësishëm në tregun shqiptar të sigurimeve. Si shoqëria e parë private e sigurimeve në vend, rruga nuk ishte aspak e lehtë, por e sigurtë dhe tani, pas një dekade, ajo e ndjen veten mjaft mirë për të vazhduar progresin edhe në të ardhmen. Themelimi i Shoqërisë së Sigurimeve Sigma Sh.a shënon edhe fillimin e procesit të liberalizimit të tregut të sigurimeve në Shqipëri, treg, i cili ka evoluar dhe është plotësuar përgjatë viteve si në gamën e produkteve që ofron, ashtu edhe në mënyrën e funksionimit të tij duke dhënë gjithashtu kontributin e saj si një ndër bizneset më të fuqishme. Sigma u shërben me cilësi të lartë rreth 100 mijë klientëve, ofron 20 produkte sigurimi, shtrihet me degët e saj në të gjithë territorin shqiptar dhe ka një prezencë rajonale në Kosovë e Maqedoni. Kompania zotëron një situatë financiare të shëndoshë duke i'u përgjigjur me shpejtësi klientëve të saj.

3. Eurosig sh.a është themeluar si një kompani Sigurimi të produkteve të Jo-Jetës në Shtator të vitit 2004. Në Dhjetor të vitit 2005, kompania shet aksionet 100 % dhe në Mars të vitit 2006 del në treg me emrin Eurosig Sh.a, tërësisht me kapital vendas dhe aksioner të rinj. Veprimtaria e kompanisë rregullohet në bazë dhe në zbatim të ligjit 9267 “Për Veprimtarinë e Sigurimeve, Risigurimit dhe Ndërmjetësimit në Sigurime dhe Risigurime” dhe akteve të tjera normative, të dalta në zbatimin e tij si dhe mbikqyret nga Autoriteti Mbikqyrës Financiar (AMF). Gjithashtu, udhëhiqet nga Statuti i Shoqërisë si dhe Rregullorja për funksionimin e Shoqërisë. Eurosig si kompania e konsoliduar në tregun e sigurimeve, është e shtrirë në tërë territorin e vendit me 17 Degë dhe mbi 210 Agjensi dhe pika shitjeje. Zgjerimi i rrjetit të shitjes, pozicionimi në tregun e sigurimeve me një rritje të ndjeshme dhe relativisht të shpejtë, ka ardhur si rezultat i një pune të vazhdueshme dhe i një stafi të kualifikuar. Eurosig sh.a për katër vitet e fundit është klasifikuar *si kompania me trendin më të lartë të rritjes* në tregun e sigurimeve.

4. Kompania e sigurimeve Interalbani është themeluar që prej vitit 2004. Ajo operon në tregun e sigurimeve të Jo-Jetës, me synimin kryesor që të ndihmojë klientët në realizimin e projekteve të tyre nëpërmjet produkteve të dizenuara posaçërisht në mbrojtjen e biznesit dhe familjes nga të papriturat e jetës. Klienti është në qendër të punës së tyre. Kjo kompani përpaket t'u paraprijë nevojave të tyre, duke ofruar shërbimin më cilësor, duke pasur gjithnjë parasysh standartet e larta morale, etike dhe ligjore. Ajo ofron besueshmëri dhe integritet, duke pasur garancinë e marrëveshjeve me Risigurues të klasit të parë, duke qënë pjesë e kompanisë Vienna Insurance Group.

5. Intersig u themelua në korrik të vitit 2001 nga 9 aksionerë vendas, të cilët u liçensuan për sigurimet e Jo-Jetës në Republikën e Shqipërisë. 10 vjet më vonë, Vienna Insurance Group bleu 75% të aksioneve të kësaj kompanie, duke e bërë Intersig pjesë të grupit më të madh në Europën Qendrore dhe Lindore. Ky proces i rriti kompanisë kapitalin, cilësinë dhe kualifikimet e stafit. Sot, INTERSIG VIG pozicionohet si kompania e dytë në tregun e industrisë të sigurimeve, e cila përbëhet nga 10 kompani. Ajo klasifikohet ndër të parat në Shqipëri në pagesën e dëmeve, të cilat realizohen brenda 20 ditëve pune me shërbim të shkëlqyer. Në fund të 2013, Intersig pozicionohet si kompania e tretë në tregun e sigurimeve.

Në vitin 2013 produkti “ Kasko” u rrit me 31.85%; pasuria 255.5%; shëndeti dhe aksidentet personale me 86.05%.

6. Shoqëria SiCRED sh.a është themeluar në 7 Tetor 2003, duke qënë kështu e para dhe e vetmja shoqëri sigurimi private në Shqipëri me kapital 100% vendas, e liçensuar për të vepruar në fushën e sigurimit të Jetës. Shoqëria operon në përputhje të plotëme kërkesat ligjore dhe kuadrit rregullator, në bazë të Autorizimit për të vepruar si shoqëri sigurimesh Nr.8 datë 19.07.2004 si dhe të lejës për Ushtrimin e Veprimtarisë në Sigurime, Nr.8/1 datë 10.09.2004.

7. Kompania e fundit, e liçensuar në vitin është ANSIG, e cila është futur në këtë treg në bazë të Vendimit nr.76, datë 22.06.2012, Botuar në Fletoren Zyrtare, nr. 74 datë 02.07.2012. Kjo është një shoqëri me kapital vendas, duke ofruar produkte për sigurimin e Jo-Jetës.

3.1 Vështrim i përgjithshëm i tregut të sigurimeve

Në tabelën nr.1 është paraqitur numri i kompanive të sigurimit të ndara në tipet e sigurimit për vitin 2009-2013. Vihet re që në sigurimet e Jo-Jetës është rritur numri i kompanive në krahasim me vitin 2011, duke e çuar në 8 numrin e këtyre kompanive që ofrojnë këtë shërbim, të cilat sollën rreth 88.12% të vëllimit të përgjithshëm të primeve të shkruara bruto. Nga ana tjetër, shoqëritë e sigurimit të Jetës janë në një numër konstant ndër vite në 2 kompani, të cilat sollën rreth 11.25% të vëllimit të përgjithshëm të primeve të shkruara bruto. Insigu është e vetmja kompani që ofron shërbimin miks, si sigurimin e Jetës dhe të Jo-Jetës.

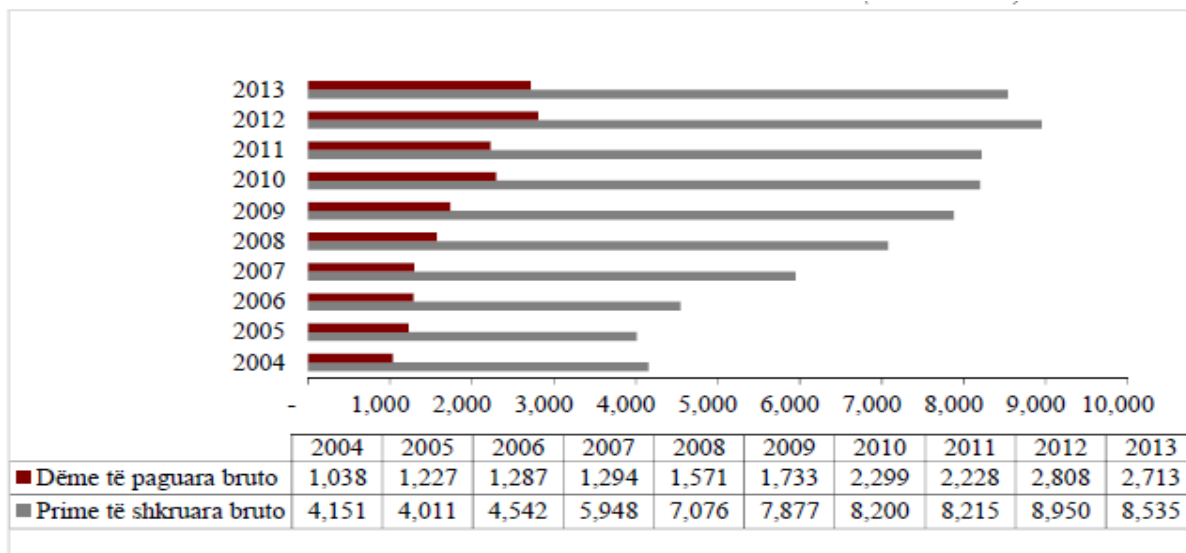
Tabela nr 1: Numri i kompanive të sigurimit të ndara në tipet e sigurimit për vitin 2009-2013

Emërtimi	2009	2010	2011	2012	2013
Sigurim Jo-jetës	7	7	7	8	8
Sigurimi Jete	2	2	2	2	2
Mikse	1	1	1	1	1

Burimi : AMF, (2014)

Shqipëria karakterizohet nga një treg financiar sigurimesh relativisht i vogël nga pikëpamja e numrit të shoqërive që veprojnë në treg dhe vëllimit total të primeve të shkruara bruto. Gjatë vitit 2013, numri i shoqërive që kryejnë aktivitetin e sigurimit qëndroi i pandryshuar, ndërsa aktiviteti i tyre u tkurr. Primet e shkruara bruto për vitin 2013 kapën shifrën 8.54 miliardë lekë, duke u ulur me afro 4.63% krahasuar me vitin 2012 (AMF 2014).

Grafik 1. Ecuria prime/dëme bruto në vite

Burimi: AMF, (2014)

Metodologjia

Në punimin tonë kemi marrë në studim 8 kompanitë e sigurimit që operojnë në tregun e sigurimeve të Jo-Jetës në Shqipëri. Për analizën janë përdorur të dhënat financiare vjetore të 9 kompanive të sigurimit gjatë periudhës 2008-2013. Të dhënat janë marrë nga Autoriteti i Mbikëqyrjes Financiare (AMF) dhe nga faqet zyrtare në internet të kompanive përkatëse.

Është përdorur analiza panel, me të dhëna cross-sectional ku njësitë ekonomike vëzhgohen gjatë një periudhë të dhënë kohore. Gjatë analizave të tregut të sigurimeve kemi parë se si faktorë të tillë si pjesa e tregut, primet dhe dëmet e kompanisë ndikojnë mbi të ardhurat e kompanive.

Analiza do të përshkruajë etapat evlerësimit të modelit, ku si variabël të varur do të jenë të ardhurat e kompanive dhe si variabla të pavarur: pjesa e tregut, primet e sigurimeve dhe dëmet e kompanive të studiura në vite. Modeli i përgjithshëm ka trajtën e mëposhtme:

$$Tëardhurat = \alpha_i + \beta_1 pjesa\ e\ tregut_{i,t} + \beta_2 primet_{i,t} + \beta_3 dëmet_{i,t} + u_{i,t} \quad (1)$$

Ku indeksi i është për kompanitë e përfshira në studim dhe indeksi t merret për kohën.

4.1 Testi Granger

Shpesh në analiza, një problem që hasin studiuesit është përcaktimi i variablit të varur dhe atij të pavarur, pra cili variabël është shkaku dhe cili variabël është pasojë. Një problem të tillë e ka studiuar Granger (1969), i cili teorinë e vet e ka mbështetur mbi modelet VAR. Mbi modelin e ndërtuar, ai teston një grup hipotezash dhe jep përgjigje për lidhje shkakësore. Testi Granger përdoret për të përcaktuar nëse një seri kohore është e përshtatshme për të shkaktuar ndryshime në një seri tjetër. Sipas këtij testi nëse vlera e statistikës Fisher është më e madhe se vlera kritike e saj me nivel rëndësie 5%, atëherë hipoteza e ngritur bie poshtë.

Variblat e marrë në analizë janë të ardhurat e kompanisë (TR), Pjesa e tregut që ato mbulojnë (PT), primet (PR) si dhe dëmet (DM). Rezultatet e testit Granger për variablat tanë paraqiten në tabelën e mëposhtme:

Tabela nr.2. Rezultatet e testit Granger të shkakësisë.

Null Hypothesis:	F-Statistic	Rezult	Null Hypothesis:	F-Statistic	Rezultati
PT does not Granger Cause TR	13.1612	bie	TR does not Granger Cause PT	2.38180	Qëndron
PR does not Granger Cause TR	12.0111	Bie	TR does not Granger Cause PR	1.12136	Qëndron
DM does not Granger Cause TR	1.37922	qendron	TR does not Granger Cause DM	6.92385	Bie

Burimi: Punimi i autorit, 2014

Sipas rezultateve, ekzistojnë lidhje të njëanshme midis variablave dhe pikërisht mund të themi se ndryshime të primet dhe të pjesa e mbulimit të tregut kanë ndikime të konsiderueshme mbi të ardhurat e kompanive.

4.2 Tipet e modeleve panel

Modelet ekonometrike që bazohen mbi të dhënat panel janë tre llojesh.

- Modelet me koeficiente constant, ku sipas këtij modeli supozohet se të gjithë koeficientët në regresion janë konstantë, domethënë janë të njëjtë për të gjitha kompanitë. Pra midis kompanive nuk ka ndonjë dallim të konsiderueshëm. Modeli i përgjithshëm është modeli (1) në paragrafët e mëparshëm.
- Modelet me efekte fikse (FE), të cilat janë modele ku intercepti i modelit mund të ndryshojë nga një kompani në një tjetër ose sipas serisë kohore ose sipas të dyjave njëkohësisht. Një gjë e tillë realizohet me përfshirjen në model të variablave cilësor.
Forma e përgjithshme e modelit me FE sipas cross-section është:
$$TR_{it} = \alpha_i + \beta_1 PT_{i,t} + \beta_2 PR_{i,t} + \beta_3 DM_{i,t} + a_1 K_1 + a_2 K_2 + \dots + a_7 K_7 + u_{i,t}$$

Ku variabli K_i merr vlerën 1 nese i përket kompanisë së i-të dhe merr vlerën 0 përndryshe.
- Modelet me efekte të rastit (FR). Për modelet me efekte të rastit është përdorur dhe testi Hausman për përzgjedhjen midis modelit me FE apo FR. Sipas këtij testi, nëse vlera e statistikës është më e madhe se vlera kritike, atëherë hipoteza bazë bie poshtë dhe për pasojë do të përzgjidhet modeli me FE.
Modelet e vlerësuara janë përmbledhur në tabelën e mëposhtme.

Tabela nr.3. Ekuacionet e vlerësuara

Variabli i varur = Të ardhurat e kompanive

Modeli	Intercept	Koef β_1	Koef β_2	Koef β_3	R^2	Hausman
Me koeficiente konstante (pooled)	65662.1	4742.7	0.76	-0.16	0.94	
FE sipas cross-section	571610.8	3468.1	0.83	-0.31	0.95	4.15

FR sipas cross-section	63899.28	4176.67	0.78	-0.22	0.93	
FE sipas time series	70801.6	11325.5	0.65	-0.15	0.94	3.9
FR sipas time series	66570.09	5684.8	0.74	-0.14	0.95	
FR sipas te dyjave ¹	65406.3	5460	0.76	-0.21	0.95	

Burimi: Punimi i autorit, 2014

Duke u mbështetur dhe në testin Hausman, themi se më i përshtatshëm për modelimin e situatës është modeli FR edhe sipas periudhës dhe sipas cross-section, që do të thotë se kompanitë kanë një vlerë mesatare të interceptit. Ky model i paraqitur në rreshtin e fundit të tabelës 2 është i rëndësishëm statistiki dhe me një nivel të lartë shpjegueshmërie.

Sipas këtij modeli, një rritje me një përqind e pjesës së tregut, do të çonte në një rritje në të ardhura me 5460 njësi prirje e cila pritej. Ndryshimi më një njësi në prime sjell një rritje me 0.76 njësi në të ardhura. Dëmet pritet të ndikojnë negativisht mbi të ardhurat e kompanisë dhe pikërisht një rritje me një njësi e dëmeve ul të ardhurat me 0.21 njësi.

Nga vlerësimi i modeleve me efekte rasti marrim dhe efektet përkatëse për cross-section dhe për periudhën të cilat paraqiten më poshtë.

Tabela nr 4. Efekti i rastit sipas periudhës

Viti	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ndikimi	-10050.7	-7238.682	4737.566	11188.68	15872.12	-7231.51	-3371.07	-3906.4

Burimi: Punimi i autorit, 2014

Nga rezultatet shohim që kompanitë në tregun e sigurimeve të jo-jetës i kanë pasur të ardhurat më të ulta në vitin 2006, duket se tregu i sigurimeve të jo-jetës në Shqipëri e ka marrë efektin e krizës më me vonesë. Shohim se vlerat negative të nivelit të të ardhurave janë për vitet 2006 dhe 2007 dhe më pas rikthehen të tilla, pra me vlera negative gjatë periudhës 2011-2013, kjo si pasojë e krizave financiare që e kanë dhënë efektin e tyre në mënyrë të shpeshtë.

Ndërsa për efektin e rastit sipas cross-section, rezulton se se kompanitë e sigurimit Sigal, Albsig, Interbalkan dhe Eurosig kanë të ardhura negative. Në rastin e Sigal-it psh, kjo shpjegohet me faktin se dëmet për këtë kompanitë sigurimesh janë më të mëdha se primet dhe për pjesën e tregut që kjo kompani zë, të ardhurat nuk janë në nivelin e duhur. Ajo zotëron relativisht pjesën më të madhe të tregut dhe nuk e justifikon këtë zotërim me nivelin e të ardhurave të saj.

5. Konkluzione

Analiza panel për tregun e sigurimeve n'a jep mundësinë të shohim sesi ndikojnë pjesa e tregut, primet dhe dëmet e kompanive të sigurimit të jo-jetës në të ardhurat e këtyre kompanive. Testi Granger n'a ndihmon në formalizimin e plotë të modelit duke n'a pohuar për lidhjen shkakësore midis të ardhurave dhe variabla të pavarur të marrë në studim. Testi Hausman është përdorur për të përcaktuar modelin më të përshtatshëm i cili ka rezultuar modeli me efekte të rastit sipas periudhës edhe sipas cross-sectional.

Nga studimi dhe nga regresioni i vlerësuar rezulton se primet kanë një ndikim të rëndësishëm në nivelin e të ardhurave, ndërsa ashtu siç pritej, dy variablat e tjerë, dëmet ndikojnë negativisht në nivelin e të ardhurave ndërsa ndikimi i pjesës së tregut është pozitiv mbi nivelin e të ardhurave.

6. Literatura

- AMF. (2013). Raporti Vjetor 2013. Tiranë.
- ANSIG URL: <http://www.ansig.al:800/ansig/> data e aksesit 25.06.2014
- Eurosig URL: <http://eurosig.al/index.php/sq-Al/> data e aksesit 20.06.2014
- INSIG URL: <http://www.insig.com.al/> data e aksesit 27.06.2014
- InterAlbania URL: <http://www.interalbanian.com/> data e aksesit 23.06.2014
- Intersig URL: <http://www.intersig.al/> data e aksesit 27.06.2014
- SiCRED URL: <http://www.sicred.net/> data e aksesit 20.06.2014
- Sigal URL: <http://www.sigal.com.al/home/#1> data e aksesit 24.06.2014
- SigmaURL: <http://www.sigma-al.com/> data e aksesit 27.06.2014
- <http://amf.gov.al/pdf/publikime2/mbikeqyrje/sigurime>
- Adams, M. (1996), "Investment Earnings and the Characteristics of Life Insurance Firms: New Zealand Evidence", *Australian Journal of Management*, Vol. 21, No. 1, pg 41-56.
- Akotey, J.O, Sackey, F.G dhe L. Amoah, (2010) , "The financial performance of Life Insurance Companies in Ghan.

GREEK CRISIS AND ITS EFFECTS ON ALBANIAN ECONOMY

Dr. Flora Merko

Financier at the Ministry of Environmental, Durres Street, No.27, Tirana, Albania,
floramerko@yahoo.it

Other authors

PHD Candidate Eralda Shore

Administrator at "DATALOGIC" LTD, Tirana, Albania, eralda.shore@gmail.com

Prof. Dr. Henrieta Themelko

Agriculture University of Tirana, Albania, hthemelko@yahoo.com

PHD Candidate Olgerta Visi

University of Tirana, Albania, gertavisi@gmail.com

PHD Candidate Alvina Çoku

Communications Specialist and Office Assistant at Protik, ICT Resource Center, Tirana,
Albania, cokualvi@gmail.com

Key words: Greek crisis, financial crisis, remittances, European Union, banking system

1. INTRODUCTION

Financial crises tend to lead to pronounced economic declines, low governmental incomes, expansion of government deficits, and high debt levels, curtailing many governments' ability of repaying their debts and honoring their obligations. Indeed, being often accompanied by substantial increases of public debt, financial crises can augment the possibility of occurrence the fiscal crises. The increase of public debt can be primarily attributed to the shrinkage of public income from taxes. In turn, taxes shrink as a consequence of the severe and continuous economic weakening incited by the financial turmoil, coupled with higher unemployment and hence less private earned income. The situation can easily turn into a vicious circle for E.U member states: they are urged to take measures to decrease their deficit and debt. These measures, also known as 'austerity', usually consist in raising taxes (to increase public income) and decreasing public spending. The Greek crisis had a severe impact on Europe's economic and financial system by introducing an unexpectedly high degree of uncertainty on European economic prospects and future fiscal and monetary policies. The turmoil has raised a number of questions about the Euro merits and the perspective of the European monetary integration. In particular, much debated is the establishment of an economic union with a common monetary policy but independent national fiscal policies. The nowadays crisis is an

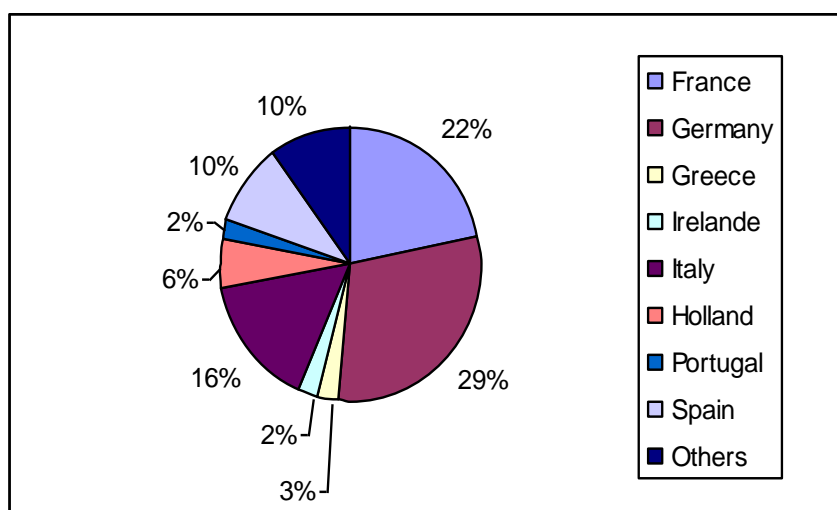
economic one because it has affected the real economy. It is a financial crisis that has affected the financial market, the banks, the investment funds and especially the social security systems. It is a psychological and trust crisis because it has a reciprocal shocked and well-functioning cooperation of the institutions created as a need of common response to concerns and difficulties. The crisis has affected and has raised concerns in people's private life, volatility in household income, standard of living, safe in the future.

What does this mean for the rest of the world?

It thinks that was an European over concern in regard to the “Greek Problem”, when Greece represents only a little part of the European GDP composed of 19 countries.

There was not a major financial shock to the world economy considering these indicators, as we see in the graph, Greece represents only 2% of the GDP in Euro Zone.

Graph no.1 GDP of Euro zone

Source: Statistical Office of European Community

2. METODOLOGY

The methodology used for measuring the Greek Crises and its impact in Albania Economy, was based on macroeconomic indicators and all the available official data and statistics were sourced from Central and Local Institutions in Albania and Greece. Reports and statistics from institutions such as the Bank of Albania, EUROSTAT, INSTAT, World Bank, Bank of Greece, European Data, Open Data Albania and different studies of Albanian, Greek and [International Monetary Fund](#) (IMF) experts are used to reach the aim of the paper. Comparisons, analysis, synthesis of data are methods that are used rationally in the context of this paper describing ideas.

3. RESULTS

During the 80`s, despite membership in the EC, Greece suffered from poor macroeconomic performance due to expansionary fiscal policies that led to a tripling of the debt-to-GDP ratio, which went from the modest figure of 34.5% in 1981 to the triple digits by the 90`s. Greece and the 80`s was racked by high inflation as politicians pursued populist policies. The average rate of inflation in Greece during the 80`s was 19%, which was three times the EU average.

The Greek budget deficit also rose very substantially during the 80`s, peaking at 9% in 1985. In the late 80`s Greece implemented stabilization programs, cutting inflation from 25% in 1985 to 16% in 1987. The debt accumulated in the 80`s was a large problem for the Greek government, and by 1991 interest payments on the public debt reached almost 12% of GDP. When the Maastricht Treaty was signed in 1991, Greece was very far from meeting the convergence criteria. For example, the inflation rate of Greece was 19.8%, while the EU average was 4.07% and the government's deficit was 11.5% of GDP, while the EU average was 3.64%. Nonetheless, Greece was able to dramatically improve its finances during the 90`s, with both inflation and budget deficit falling below 3% by 1999. Thus, it met the criteria for entry into Euro zone (including the budget deficit criterion even after its recent revision calculated with the method in force at the time). The Greek economy also exhibited strong growth throughout the 90`s, which has continued into the new millennium. Indeed, Greece had some of the highest growth rates in Europe, averaging near 4% during this period, well above the EU average. It was considered by many to have reached the stage of a 'mature' economy.

How the Greek crisis began?

Greece joined the European Union in 1981, and accepted the Euro as its currency in 2001. Entering the Eurozone provided to Greece a stable environment. Outwardly seemed that Greek economy went into an era characterized by economic growth and low inflation rates. Beneath the surface, in fact, problems which have been encountered for a long time continued to be part of this economy. Fiscal policy has been pro-cyclical during the period 2001-2009, the deficit that consistently exceeds by large margins limit set by the Stability Pact and Growth of 3%, and no sustainable progress in reducing the debt/GDP. The expansionary fiscal policy was largely driven mostly by costs increasing the government costs in the three years from 2006 to 2009 from 43% of GDP to 50%. Although inflation was low based on the country's historical standards in Greece during the period 2001-2009, it was relatively high by euro area standards, more than 1% higher. Wage growth also exceeded the average growth of the eurozone. With rising prices and wages, the competition fell. In 2001-2009, the competition, measured by consumer prices fell almost 20%, as measured by unit labor costs, fell by over 25%. With the real rate relatively high growth and declining competitiveness, current account deficit, which had reached 7% of GDP in 2001, goes to 14.5% in 2007 and 2008. Greece has been living beyond its capacity for a very long time. Greece has structural problems in its economy that it has really never solved. It is characterized by a small economy with a large public sector, which is responsible for about 40% of her GDP. Later on came the global financial crisis and Greece suddenly faced more economic problems and needed more money for social costs, unemployment rate increased and the economy became even weaker, which meant that Greece had to borrow more money to keep the economy in circulation. As long as rates were relatively low, it was still receiving money.

Debt crisis of 2010

Greece entered a prolonged recession in 2008 and by April 2010 the government realized that it would need a rescue package. The Greek government- debt crisis is part of the ongoing [Euro zone crisis](#) triggered by the arrival of the [global economic recession](#) in October 2008, and is believed to have been directly caused by a combination of structural weaknesses

of the [Greek economy](#) along with a decade long pre-existence of overly high [structural deficits](#) and [debt-to-GDP levels](#) on public accounts. In late 2009, fears of a [sovereign debt crisis](#) developed among [investors](#) concerning Greece's ability to meet its debt obligations, due to a reported strong increase in [government debt](#) levels. This led to a crisis of confidence, indicated by a widening of [bond yield spreads](#) and the cost of risk insurance on [credit default swaps](#) compared to the other countries in the [Euro zone](#), most importantly Germany.

Greece aid packages

The downgrading of Greek government debt to [junk bond](#) status in April 2010 created alarm in financial markets, with bond yields rising so high, that private capital markets were practically no longer available for Greece as a funding source. On 2 May 2010, the Euro zone countries and the [International Monetary Fund](#) (IMF) agreed on a €110 billion bailout loan for Greece, conditional on compliance with the following three key points:

- Implementation of [austerity](#) measures, to restore the fiscal balance.
- Privatization of government assets worth €50bn by the end of 2015, to keep the debt pile sustainable.
- Implementation of outlined structural reforms, to improve competitiveness and growth prospects.

In October 2011, Euro zone leaders consequently agreed to offer a second €130 billion bailout loan for Greece, conditional not only the implementation of another austerity package (combined with the continued demands for privatization and structural reforms outlined in the first program), but also that most private creditors holding Greek government bonds should sign a deal accepting extended maturities, lower interest rates, and a 53.5% face value loss.

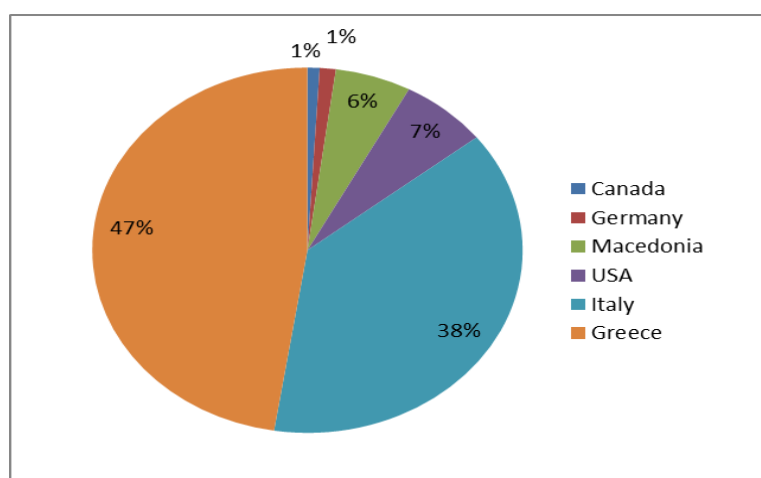
The second bailout deal was finally ratified by all parties in February 2012, and became active one month later, after the last condition regarding a successful debt restructure of all Greek government bonds had also been met. The second bailout plan was designed with appointment of the Troika (the [EU](#), [ECB](#) and IMF) to cover all Greek financial needs from 2012-14 through a transfer of some regular disbursements; and aimed for Greece to resume using the private capital markets for debt refinance and as a source to partly cover its future financial needs, already in 2015.

The Troika report on 11 November was printed and distributed to the Euro group in its first complete draft version. The report has mapped the results and state for the *Greek economy, reforms and privatization program and debt sustainability*. Among other things it shows, that the 2-year extension of the bailout program will cost €32.6bn of extra loans from the Troika (€15bn in 2013-14 and €17.6 bn in 2015-16). In December 2012, the Euro group decided not to transfer a third bailout loan, but offered instead Greece a set of debt relief measures for the already granted EFSF debt pile (lower interest rate, longer maturity), effectively closing the entire fiscal financing gap for 2013-16. A debt buyback by the Greek government of roughly 50% of the remaining PSI bonds also helped to lower the debt-to-GDP ratio with 10.6 benchmark points, helping the country to obtain a sustainable debt outlook for 2020.

Negative effects of Greek Crises in Albania

In this globalized era, any crisis, whether economic, financial, political or social of one country, directly or indirectly affects a large group of other countries, more in countries of the same region or border. Deep financial crisis which entered Greece returned into a major concern not only for the euro zone but also for Balkan neighbors. The deterioration of the economic situation in Greece, reflected the negative consequences for the Albanian economy not only for the fact that Greece ranks second on the list of our trading partners, but also that it ranked first in the large number of emigrants living there (about 700 thousand), which every year bring significant amounts of currency in Albania, but also have bank deposits in Greece.

Graph no.2 Incoming of Remittances in % - Key Countries

Source: World Bank

Greqia është një nga partnerët tanë kryesorë tregtare dhe kjo u reflektua në bilancin e pagesave si rrjedhojë e ndryshimeve në exporte-importe.

Albanian remittances are originated in countries like Greece, Italy, United States, Macedonia, Germany and Canada. These six countries represent 98% of the Albanian emigration remittances. Analyzing the directions in which the Albanian economy was affected by the Greek crisis results that Greek business is present in many sectors of the economy in Albania, especially in mobile telephony, banking sector, energy resources, industry, construction, trade, tourism, transport etc., while Greek investments occupy about one third of foreign direct investment. Greece occupied the first place in terms of the quota of capital invested, amounting to 800 million dollars which makes the 27% of the total foreign investment in Albania in 2008-2009. The largest consequences had the clothing branch in Korca that due to the closure of a fashion unit around 300 employees lost their jobs during 2009. This was one of the 270 Greek businesses in Albania. Concussion had even sectors of the food and retail, but not as construction industry where Greek investment accounts for 30-40%. In significant numbers is also export-import of Albania with this country. Greece is one of our main trading partners, and this was reflected in the balance of payments as a result of changes in imports and exports.

The table below shows a decrease of the % for the Greek *imports* of goods in Albania year after year, compared with imports at a global level, or European level, decreasing from 28% in 2000 to 9% in 2013, something that didn't happened with the exports from Albania to Greece.

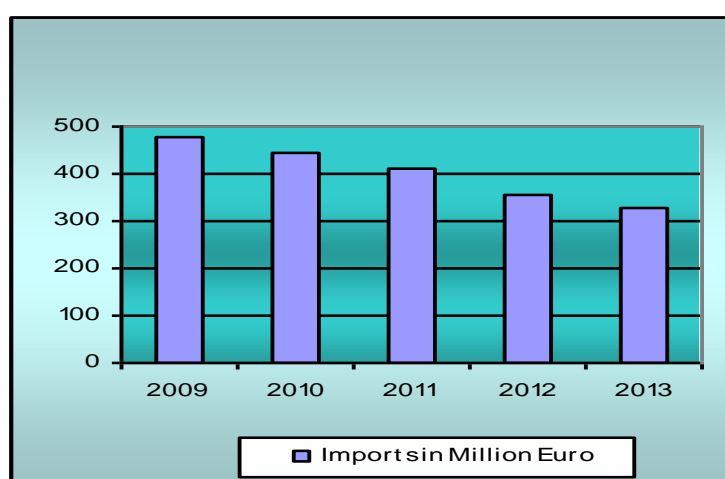
Table no.1 Import by key European Countries (1995-2013) Million ALL

Years	1995	2000	2004	2008	2009	2010	2011	2012	2013
World Imports	66,147	157,109	236,072	439,894	428,838	477,768	544,004	528,491	515,153
Europe Imports	63,939	148,233	209,467	369,396	359,807	401,551	456,938	440,974	424,227
Greece	16,335	41,498	43,644	64,353	66,610	62,617	57,796	50,117	45,699
Italy	24,438	55,244	76,699	116,462	112,175	134,569	166,045	168,370	170,414
Germany	3,379	9,567	14,583	26,724	27,726	26,768	31,163	31,936	29,996
Turkey	2,786	8,401	16,764	26,245	27,709	27,046	30,200	30,376	32,816
% Greece/World	25%	26%	18%	17%	19%	16%	13%	11%	11%
% Greece/Europ	26%	28%	21%	15%	16%	13%	11%	9%	9%

Source: INSTAT (1993-2013)

The Greek government took precautions associated with tax hikes, budget spending cuts, freezing increases of salaries and pensions, etc., that brought the lower economic growth, unemployment and inflation rising. Developments in the Greek domestic market increased prices of products and the volume of imports worsened towards Albania. In the last three years imports from Greece in Euro million are as follows:

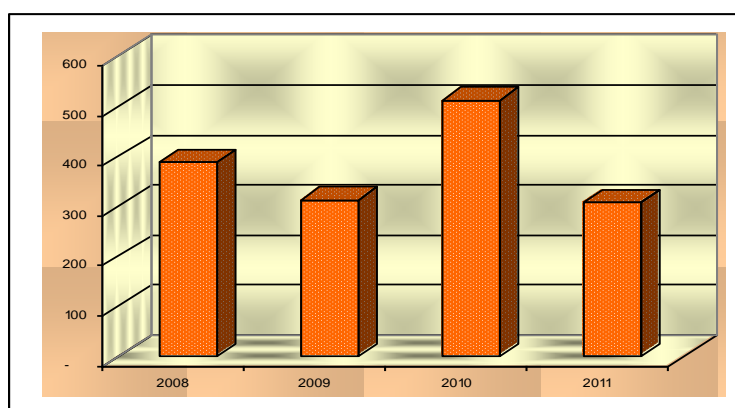
Graph no.3 Imports from Greece 2009-2013 (Million Euro)

The measures taken by the Greek government not only affected the imports. They gave a direct impact on Albanian immigrants working and living in Greece. The result was that Albanian immigrants had less household savings to send in their country to build a business

or buy a property in Albania. The main issue is that they work mostly in sectors, which resulted hit mostly by the crisis, such as construction, tourism etc. The most significant impact of the Greek crisis in the Albanian economy is the *remittances* reduction. Data from the European Statistics Office showed that in 2010, the Greek economic and financial crisis made Albanian immigrants who live and work in Greece lose confidence in the Greek banking system. Under this panic and uncertainty, most immigrants have found Albania a safer country. Also according to the report of the European Statistical Office, in 2010, one of the most important ways of remittance flows is the one that stems from Greece to Albania.

Graph no.4 Incoming remittances from Greece (In Million Euro)

Source: Eurostat & World Bank

Fears of Greek banks bankruptcy caused that in our country come full 514 million as remittances, while the previous two-year period, from 2008 to 2009, remittances from Albanians emigrants from Greece to Albania were lower, respectively 390 million Euros and 314 million Euros .

The banking system is another sector that felt the impact of the Greek crisis. Currently, there are three Greek Banks (Alpha Bank, NBG, Tirana Bank) operating in Albanian banking system which have appeared to be more active. In the recent years they have progressively consolidate their positions in the market. In 2009 they owned about 25% of system assets and about 33% of the loan portfolio. Greek banks in Albania have managed to focus towards the absorption of the Albanian immigrants deposits in Greece; as well they offered more competitive lending rates for the economy, especially for the category of loans for real estate purchases. Such positions in the banking system cause fear in the impact that this crisis would have on our economy. Although in terms of a low financial interdependence or a low level of financial intermediation, subsidiaries of Greek banks have been very careful in regulating loans to domestic deposits and capital growth. However, the recent crisis in Greece, will equally affect parent banks there to inject new capital into their subsidiaries in Albania if needed, even in fact the Greek subsidiaries here have less than 1% of assets of their parent. Bank of Albania, tighter conditions applied to capital adequacy and liquidity to Greek banks and increased cooperation with the Greek authorities.

The Greek crisis in the banking system, felt by stress, mainly, parent banks in Greece, deterioration in asset quality, declining remittances and decline in profitability. Today, these subsidiaries remain largely domestically funded. Even interbank cooperation in Albania has not suffered a stroke. The low level of reliance on foreign funds from other subsidiaries of European banks in our country, that as mentioned above, not confront our banking system with shock as elsewhere in the region. In contrast to the worst years of the crisis was noted that total deposits in our banking system has continued to increase steadily, reaching 10% for 2012. What was observed is the tendency to attract deposits from Greek banks subsidiaries, distributed by other banks of our banking system, even with foreign capital.

Direct Foreign Investment. Over 300 Greek companies or in cooperation with them, operating in Albanian territory with the largest investments in the telecommunications sector (AMC COSMOTE), banking (Alpha Bank, Tirana Bank, NBG Bank), energy sector, construction and information systems and significant other also, in health, trade and food industry. These investments are very important because they have contributed about 2.1% of the GDP of the country.

Did Greek direct investments continued to have the same importance in the development of the Albanian economy?

In terms of such a crisis of the Greek state, theoretically it is normal for foreign investments to fall, but the neighbor state problem did not affect the started investments in Albania. Examples for this are investments in the health sector as Hygeia Hospital in Tirana or the Antea Cement factory that was a direct investment in Albania that cost 250 million Euros. Another theory regarding the Greek direct investments believes that this crisis has a positive effect on total DFI in Albania. Sustainable development of the Albanian economy, the policies for simplification of procedures for creation of new businesses in Albania, the creation of new institutions for foreign investment (AIDA), oriented tax policies favorable to the business climate to attract foreign investments in Albania have drawn attention of the international business community. This theory and the fact that the Greek direct investments in general in Albania have been very profitable in the service sector, telecommunications and banking, bring confidence to continue Greece's private investment flows into our country.

4. CONCLUSIONS

From the analysis made about the impact of the Greek debt crisis in Albania, we conclude that:

- The difficult situation in Greece showed that state debt crises are possible in the euro zone. This crisis had a severe impact on the economic and financial environment in Europe.
- Precautions taken by the Euro zone Countries and the International Monetary Fund (IMF) have led to a stabilization of the economy of Greece and the countries around it.

- As one of the main partners of the Albanian state in commercial exchanges with neighbors, the Greek crisis affected the Albanian economy in several ways, mainly in:
 - The reduction of imports from Greece, where it was observed a decrease year after year of them.
 - Not any significant impact on exports with Greece.
 - Increasing the number of unemployed migrants in Greece, who were forced to leave Greece and to return to Albania.
 - The closure of a number of Greek companies with owners in Albania, especially in the borders with Greece.
 - Decrease of remittances coming from Greece as the country with the largest flow of them in Albania.
- Greek crisis did not notice any bank problem at the Greek banks system in Albania; on the contrary they increased their deposits as result of faith of emigrants in Albanian Banking system, rather than in Greece and the measures taken by the Bank of Albania, also.
- Foreign Direct Investment Greek has no changes during the worst years of the Greek crisis. They proceeded normally in Albania, even with significant amounts.
- The Balkan countries more and more are concerned about of the prospect of EU accession, because the EU is becoming more rigorous in terms of expansion and economic conditions of membership.

REFERENCES

- Commission Recommendations for Greece. European Commission Economic and Financial Affairs. EUROPA, 2 Mar. 2010. Web. 27 Feb. 2011.
- “Q&A: Greece’s Financial Crisis Explained.” Breaking News, U.S World Entertainment, CNN, 26 Mar. 2010. Web. 27 Feb. 2011
- Farmakis Christos, “The crisis dos not overshadowed interest for Albania”, Monitor Newspaper, November 15, 2010, page. 29.
- Vika Ilir, “Financial Crisis in the Region”, Central Bank of Albania, Economic Newsletter Volume 12, June 2009.
- Nicky Mariam Onti, “Greeks Invest in Albania”, January, 2013.
- USAID & ACIT, “Study on the Economic Impact of the Greek Crisis in Albania”, August 2012
- Themeli E, 2010, Director of Department of Monetary Policies in Central Bank of Albania, interview on Hürriyet Daily News.
- Statistical Office of European Comunitty

- INSTAT, foreign trade 1993-2013
- www.acit-al.org
- www.instat.gov.al
- epp.eurostat.ec.europa.eu
- www.bankofalbania.org

FISCAL POLICY UNDER OBSERVATION OF THE TAXPAYER

Mr.Sc. PhD (c) Remzi Smajli
Kolegj Fama - Prishtine

Abstract

In today's theory and rhetoric fiscal policymaking full sentences that express the state measures for a system of tax perfected , changing tax collection methods for meeting the state budget . Even in previous theories but especially in the countries of the region practices , fiscal policy is built with the will of the state and the current policy of the governments in power . Almost always said it would create a new form of the tax system which will benefit business and the taxpayer .

Measures of awareness and education of taxpayers are expressions that occupies a special place in the new theories of fiscal policy . Methods of extending the network to taxpayers and increase the tax base now are old fashioned and obsolete . Also kinds of tax changes , usually rotating and changing tax rates are some of the measures taken by European governments to justify filling the state treasury . Most important is that any fiscal policy is made of top-down , which in fact was higher following the government until the taxpayer - business . The worst is that the taxpayer is never questioned that " What is the form of payment of tax incentives " .

This method has been lacking so far and young scientific researchers , of whom I am now will we deal with this theory and method possible to reform the tax system in the region . Building a fiscal system down - high would do with sustainable success in collecting taxes for the state and public spending needs . This would influence the prosperity of businesses and filling easy to public needs .

These and other issues will be elaborated the theme of this work for the next conference .

Keywords: fiscal policy , tax , taxpayer , government reform.

Introduction

Public revenues constitute separate segment and the most important to the functioning of the state and contemporary society. An integral part of these revenues are taxes for which is trumpeted in every social and political formation after every change of government. Even science is taking more with this issue of unsurpassed.

Modern tax theory, policy and tax system tax studying diligently not only as the main source of state funds and public and legal organizations but also the fact that tax is more complicated instrument in public finances (Sabri Kadri, 2012, 80) . The importance of tax is always increasing in their historical development, which is expressed by the permanent expansion of tax taxpayers, the number of types of tax and increasing tax burden (Sabaudin Komoni, 2008, 43).

I think every attempt to interfere or moving in tax policy in some way to a degree represented a step into the unknown, because the tax system is vital for the correct functioning or well-functioning state and budget organizations on the one hand is business as well as on the other side and as such should not harm the business; This means that issues such as the debate on progressive taxation and flat, especially for small business, must be analyzed carefully to determine interest in the center of entrepreneurship and entrepreneurs, who create jobs.

The debate on better tax system is deeply rooted in the history of taxation systems, in particular since the period after the French Revolution of 1848, to stand up to a higher degree in the US, in the period of 1780 - 1990 to date, as best illustrated in the book of journalist Steven Ęisman "The Great Tax Uars - Great Tax Wars". Since then and until today, rightists and leftists have submitted their claims about the advantages and reverses the progressive tax and simple tax; public debate concerning the equality of the tax system reflects a space of opinion about which of the categories of taxpayers should pay taxes and how the tax burden should be placed in each category.

It should not be forgotten that taxes impose efficiency costs, which alternate behavior of taxpayers, who encourage them to shift resources from the use of higher values in the use of lower values, the effort aimed at reducing the tax liability, change this , which may cause the reduction of the welfare of the taxpayer and consumer opportunities.

Fiscal policy to taxpayers.

The simplicity of the tax system (which requires current tax policy) is time and other resources that taxpayers spend to implement tax legislation, which includes the time and resources spent on (i) keeping records and (ii) learning about taxes and preparation of tax forms. The transparency of the tax system refers to the ability of taxpayers to understand how their duties are calculated, the logic behind the tax legislation, which is their own tax burden and the burden and the likelihood to face penalties for non-compliance of tax legislation that

was respect others; while the administration of the tax system refers to recent costs incurred by taxpayers, for processing and making tax payments, as well as costs relating to the obligation of tax legislation.

So, as can be understood, tax policy should not deprive the individual of his freedom to make money or profit, producing or traded, if the shakes it through a heavy tax burden, especially when forces employees "to feel a bit better than bees in a hive great".

That is why it is important tax burden, because it affects business decisions, the creation of jobs, the location of the business, competitiveness, transparency of the tax system, as well as long-term economic health of a country. In short: the effect of reducing taxes on profits if they receive most business profits compared to the cost that it follow consumers (through higher prices) or workers (through lower wages, or less jobs), or shareholders (through lower dividends or lower value of the shares).

So, as can be clearly seen, conclude that: a state tax system with lower cost, would be more attractive (glamorous) to make an investment by business and, logically, would be more likely to land to experience economic growth.

But we must not forget that every tax fiscal policy in some way, would change the competitive position regarding its neighboring countries in its geographic region and even beyond; to the very last, tax legislation affects the attitude of its citizens as in terms of where they will live, and for doing business. So, a place that encourages entrepreneurship can and should take advantage of growth in relation to its neighbors, because businesses tend to leave those countries where the tax burden is high.

The concept of tax system

While public revenues are sourced from various fiscal instruments which together form a whole system of income which are also the sources of funds for the state budget. Among these instruments which form the revenues are: taxes, fees, contributions, tax, customs and other non-fiscal instruments such as public debt, emission of money and various gifts. To know better the characteristics and to understand the essence of fiscal instruments, particularly taxes, consider the problem of conception, meaning and their significance in one hand, while on the other hand present purpose, definition and determination of these instruments. The question that concept and its meanings are different types of fiscal

instruments such as taxes and duties, taxes are fiscal instruments which are paid by natural and legal persons, regardless of individual and collective benefits, wealth and economic power to possess and income which realize.

So taxes are a compulsory loan of individuals and entities that state and residents snatches himself and others out of any contractual scheme. It is characteristic that if taxpayers, natural and legal persons not fulfill the time specified by law, the following penalties with different fines based on its sovereignty. Semantically said, taxes are funds that must pay the state, based on laws, regulations, fees and tax base is fixed.

Taxes fiscal instruments obligate character, which means that taxpayers should pay state tax it by the deadline or the appointed time. Such obligations are regulated by tax law. Once the deadline passed and the time prescribed by law, and the taxpayer does not pay tax, finds reason or uses its own methods of avoiding payment, then taxes are binding. In public finance policy role of taxation is very important and influential in the economy. In different countries taxes are my great source of budget funds.

Of all the taxes that we have and that applied to national economies this revenue category is divided into two types of taxes:

1. direct taxes and
2. indirect taxes

Taxes, no matter how necessary are, stifle private decision, create a distorted allocation of resources and create excessive tax burden. Often thought that these sprain caused by taxation reflected in economic performance and can slow down economic growth. Tax systems can distort private decision for two reasons (Jens Arnold, 2008, 51):

Firstly can get more resources from the private sector (tax rates), and secondly can provide income in a less efficient (tax structure).

Often the negative effect of taxes can be derived from what the government decides to assess. The overall level of taxation reflects the choice of the company to the size of the public sector, and tax structure represents mostly an instrument to realize this choice. Governments could consider changing the tax structure to minimize the negative effects on growth, keeping unchanged the level of public goods and services.

The effects of taxes on economic development and business

Economic growth can be influenced by the effect that taxes on economic decision. Taxes allocate resources from the private sector to the public. An increase in tax rates reduces the return on investment in physical capital as well as human it also reduces the return of Research and Development expenses. These low rates of return imply a reduction of capital accumulation and innovation, thus a lower economic growth. In an economy globalization higher tax rates impact in the growth of the country due to the displacement of capital abroad, in countries with the most appropriate tax rate. In most developed countries the level of taxation has increased over the centuries. XX. An increase by 5 to 10 percent of gross domestic product in his early to 30-40 percent in recent years of this century (Vito Tanzi, Ludger Schuknecht, 1997, 395-417).

Tax revenues as a percentage of GDP, 1970 - 2009 for the leading EU countries, the US and Japan in

	1970	1980	1985	1990	1995	2000	2004	2009	Change in percentage points 1970 - 2009
Austria	39.8	48.2	50.7	48.8	50.2	50.1	49.3	48.7	6.9
Belgium	38.4	45.1	48.1	45.3	47.2	48.5	48.1	47.4	9.0
Denmark	39.9	43.0	45.5	45.3	47.3	46.9	47.9	55.7	16.8
Finland		43.9	49.7	53.4	55.1	54.8	51.7	52.9	9.0
France	31.4	45.6	48.7	47.0	48.9	49.8	49.0	48.3	16.9
Germany	33.5	35.4	38.6	43.1	44.6	46.0	42.9	44.5	11.0
Italy	25.5	33.6	37.2	41.2	44.3	44.9	43.3	45.6	20.1
Netherlands	41.5	51.0	53.4	49.3	46.9	45.7	45.8	45.6	3.9
Luxembourg	19.1	28.2	32.5	38.9	41.8	43.4	41.2	41.2	23.1

Spain	15.7	19.0	25.3	31.9	36.6	37.6	37.7	34.7	19.0
Sweden		43.8	46.0	48.8	57.5	58.5	54.5	53.4	10.4
Great Britain	30.6	29.2	30.5	39.0	37.7	40.1	41.1	39.9	9.3
US	22.4	21.2	19.7	20.2	20.7	22.6	18.3		
Japan	15.2	18.1	19.6	21.3	17.5	17.1	15.6		

Burimi: AMECO

Theoretically, the effect of taxes on economic growth depends on economic growth patterns. By classifying economic agents in firms and individuals some of the ways taxes affect their decision are: individual decision-making and decision-making corporations (Gareth D. Myles, 2009, 56)

The structuring of the tax system in Kosovo

In most of the documents in the interpretation and description of the tax laws, which currently operate, among other things said: "Respecting tax laws is essential responsibilities of citizens in a modern country that Kosovo intends to be, the public is asked to make payment of obligations, through their government funded programs, made provision of public services, rose to the highest standards of education, welfare, health, social support, protection, law enforcement and the general infrastructure (TAX LEGISLATION OF KOSOVO, Tax Administration, Issue I, March 2010, Pristina)

Tax instruments operate on the basis of tax rates that are in line with the rules, regulations and laws that have been approved. At the start of the tax system these instruments are harmonized by UNMIK. Later reformed tax system, applicable regulations are replaced on laws of the highest approved the state. The tax system began to operate from the beginning of 2000. The value added tax replaced the sales tax and a presumptive tax and the tax on hotel services. In September 2001, began to apply the property tax, while in 2002 the profit tax and income tax. Kosovo has made changes, namely reforms in the tax system which are developed. By far the biggest reforms to the system were made in 2005 to continue in 2008.

Forms of fiscal policy design

Viewed historically any law approved tax and fiscal policy in general has derived from the interests of the government to increase the budget meeting or to "improve" the climate of

doing business in the country. Some of these laws relate electoral promises to make political leaders before elected at the head of government, but rarely in the size of these promises. Measures taken on fiscal policy are usually associated with the current government interest for the realization of their interests and development plans in the respective period. One of the main goals is filling the state budget in conformity with the planning of public spending that usually grow from year to year.

It is known that the last decade of tax reforms in countries in transition from former planned economies to market economies, we are presented as a separate laboratory in the design of tax policy and tax practices. This is particularly evident for those countries (such as Hungary, the Czech Republic, Poland, Slovenia and the Baltic states) that moved rapidly at the beginning of the transition to introduce comprehensive tax reform, based on a common objective for their entry into the EU . At the beginning of transition, these countries had a challenge to create new fiscal institutions and market-oriented new tax systems. (Luigi Bernardi, Mark WSChandler and Luca Gandullia, Tax Systems and Tax Reforms in New EU Members, page 1). Kosovo's reform process to start later as a result of status until after the war had started the process of transition when coupled with the support of states supporting its new status. One of the most important changes was the fiscal reform. (Angel Pere Albana Hashorva, Tax System in Western Balkan Countries - Between Simplicity and Advanced Stages Of Baldness, page 81)

In the process of reforming tax systems should be noted, among others, two trends;

- a) the trend of reducing tax rates to the main taxes with special emphasis on income tax, corporate and
- b) aspiration and actions of all Balkan countries for EU membership by making the adoption of EU rules. Some of selected countries in this analysis have managed to be a member of the EU, Bulgaria and Romania. The others have a long way to go.

The issue basic treatment in this paper is "How are asking taxpayers for tax reforms". In addition to state institutions propaganda rhetoric of genuine tax reform to tax breaks and broad tax base, did not have anything concrete that never comes in the interest of the taxpayer or that is an expression of the conditions of taxpayers to pay taxes easier. It is known that no one pays taxes willingly, knowing that it is additional cost for business. But when this

payment is immediate then can be found in the methods and forms that direct consultation and common platform with the taxpayer to have a full compliance with the budget. This is a challenge but also an honor methods that in the near future will be the perspective of overcoming the taboo on veshtersine in payment of taxes.

In short every initiative and future tax reform should be accompanied by direct debate and consultation, ideas taxpayer and the following directions:

1. The possibilities of increasing the income of the taxpayer after voluntary compliance
2. Compliance regular tax - stimulation directly to taxpayers.
3. The budget constraint of common interests

All this should happen when it is known that in practice so far we have not adequate fulfillment of tax obligations, particularly in voluntarily.

To this end we did a survey which shows that we have available what else extent taxpayers to pay the tax if the tax will return to their interests and the public.

15. What is the disposition of the taxpayer to pay the tax?				
	Tax officials		Business	
	n	%	n	%
Small,	5	3.97	36	6.87
Satisfactory	42	33.33	228	43.51
Good	68	53.97	124	23.66
Very high.	11	8.73	136	25.95
Average	31.5		131	
Standard deviation	29.24		78.55	
Coefficient of variation	93%		60%	
Covariance	1,059.33			
The correlation coefficient	0.15			

From this research shows that the disposition of taxpayers, specifically, is large enough 43.51% while the question for officials of the Institution tax this percentage is less than 33.33% and the coefficient of correlation is 12:15.

Conclusions

According to this research may conclude that there is the willingness of businesses to pay taxes, but have found forms and methods of cooperation and proper interference in this regard.

1. To amend the tax system policy.
2. Recommended that the government is committed to improving the structure of income by consulting businesses for each fiscal reform.
3. To change the ratio of revenues from local taxes and customs income-wise.
4. To decrease the cash resources at the border, domestic revenues to grow in order to improve this structure.

Literature:

- Jens Arnold (2008), Structures tax will affect Aggregate Economic Growth? Empirical Evidence from a Panel of OECD Countries, Economic Department Working Paper No 653, ECO / WKP (2008) 51, October
- Department Working Paper No 715, ECO / WKP (2009) 56, July
- Dmitroviq, Milan, Law on VAT, the interpretation and implementation, REVICON, Sarajevo 2005
- ELÇIÇ, Bozidar: Science on finance and financial law, Pristina, 1985
- European Journal of Political Economy, vol. 13 (1997),
- Filipovic, Hamid: Science on finance, Pristina, 1976
- HENDERSON, David: Classics of economic thought, from its beginnings to the present, 2007
- Komoni Sabaudin -Financat 2008 Pristina
- Sabri Kadri public -Financat 2012 Prishtine

MENAXHIMI STRATEGJIK I BURIMEVE NJERËZORE

Mr.sc. Mentor Kryeziu¹, Prof.Dr. Vehbi Ramaj²,

Prof.Dr.Afrim Loku³, Mr.sc. Beqir Halilaj⁴.

¹Kolegji ISPE, Fakulteti Ekonomik, Prishtine

E-mail address: mentor.kryeziu7@gmail.com

² Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti Ekonomik

E-mail address: vehbiramaj@yahoo.com

³Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina" Fakulteti i Shkencave të Aplikuara në Ferizaj

E-mail address : afrim.loku@uni-pr.edu

⁴ Kolegji ISPE, Fakulteti Ekonomik, Prishtine

E-mail address: mentor.kryeziu7@gmail.com

Abstrakti

Menaxhimi i procesit të trajnimeve në kuadër të menaxhimit të burimeve njerëzore duhet të ketë në themel strategji të cilat duhet të jenë në funksion të realizimit të objektivave të klientëve për të përmbushur nevojat e trajnimit profesional, dhe duhet të jetë në funksion të ngritjes në mënyrë permanente tëtributeve pozitive të punonjësve. Menxhimin e procesit të trajnimeve duhet ta përshkruaj një besueshmëri rreth asaj se çka ofrohet me kusht që besueshmëria të sigurohet edhe nga përfituesit e trajnimeve dhe vlerësimet të bëhen në bazë të performances dhe jo vetëm sa për ta implemetuar një kurs trajnimi. Menaxhimi i proceseve të trajnimeve do të duhet implentuar si përgjigje ndaj kërkesave të tregut për njerëz të profesionit në njërën anë dhe në anën tjetër edhe si përgjigje e ndryshimit të situatave sociale dhe ekonomike e që ndodh si rezultat i globalizimit. Në rrethana të tilla MSBNJ, e në këtë kontekst burimet njerëzore për të cilat kanë nevojë kompanitë kërkojnë të bëhen më të ndryshme dhe më të sofistikuara, në funksion të eliminimit të problematikave të atilla që shprehen në mangësi të ofrimit të asaj që njihet kompetencë në profile të caktuara.

Fjali kyqe: Menaxhim, Strategji, Menaxhimi strategjik, Burime njerëzore, Proces,

1.Hyrje

Sot, situata sociale dhe ekonomike në dhe përreth Kosovës po ndryshon me shpejtësi, dhe me këtë ndryshim, burimet njerëzore për të cilat kanë nevojë kompanitë kërkojnë të bëhen më të ndryshme dhe më të sofistikuara, në anën tjetër sistemi i arsimit në vendin tonë sidomos shkollat e aftësimit profesional, përshkruhen me problematika të atilla që shprehen në

mangësi të ofrimit të asaj që njihet kompetencë në profile të caktuara. Në vitin 2011 për herë të parë në Republikën e Kosovës nën koordinimin e MASHT-it dhe qeverise Norvegjeze synohet të bëhet një reformim i shkollave profesionale duke krijuar institucione që do të ishin kredibile me institucionet e ngjashme edukative profesionale në BE që njihet me emërtimin, Qendra të Kompetencës. Prandaj, roli i zhvillimit të aftësive profesionale është më e rëndësishme se kurrë më parë.

Nga ana tjetër, në trajnimin profesional i organizuar nga një institucion publik, me qëllim për të kryer trajnime profesionale reflekton qëllimin për të mbajtur dhe për të përmirësuar kënaqësinë e duhur të klientëve duke përmbushur nevojat e trajnimit profesional të larmishëm të saktë dhe të shpejtë. Është e nevojshme për të iu qasur procesit të menaxhimit të trajnimeve për nevojat ndërmarrjeve private dhe për të kryer menaxhimin dhe funksionimin e duhur në mënyrë që besueshmëria dhe cilësia të mund të sigurohet më shumë në çdo fazë të procesit të punës në lidhje me vendosjen dhe menaxhimin e formimit profesional.

2. Menaxhimi Strategjik i burimeve njerëzore

Menaxhimi Strategjik i Burimeve njerëzore është proces i menaxhimit përmes të cilit synohet të krijohen raporte te nevojshme njerëzore me qëllim që të krijojë një kontribut maksimal në punë. Burimet njerëzore janë njerëzit (duke përfshirë diturinë e tyre, aftësinë dhe shkathtësinë), të cilët kryejnë punët konkrete brenda një ndërmarrje (Amstrong, Michael, 1999) Mjeti kryesorë - më i vlefshëm për menaxhmentin e ndërmarrjes, janë njerëzit të cilët duke punuar brenda sajë kontribuojnë në mënyrë individuale dhe kolektive për arritjen e qëllimeve të parashtruara. (Bennett, Roger,1998). Ndërkaq, menaxhimi strategjik i burimeve njerëzore ka të bëjë vetëm me anën njerëzore të menaxhmentit të ndërmarrjes dhe relacionet e të punësuarve brenda sajë. Qëllimi i tij është që të sigurojë që të punësuarit brenda një kompanie të përdoren në mënyrë të drejtë, të krijohen përfitime nga aftësitë e tyre dhe për këtë ata të marrin shpërblimin material dhe psikologjik për punën e bërë (Dr.Gary Roberts&Gary Seldon) .Në funksion të kësaj është krijimi i kushteve që në mënyrë permanente punonjësve ose Burimet Njerëzore të kenë aksesë në akceptimin e njohurive të reja relevante karshi përgjegjësive në punë. Menaxhimi Strategjik i Burimeve Njerëzore, siç përcaktohet aktualisht, përfaqëson më tepër shtrirjen sesa refuzimin e kërkesave tradicionale për menaxhimin efektivë të personelit. Akoma më tepër, kërkohet kuptimi i sjelljes njerëzore si dhe kërkohen aftësi për ta zbatuar këtë. Menaxhimi i burimeve njerëzore konsiderohet si një akt i balancuar në njërin anë, me kërkimin e njerëzve vetëm të kualifikuar të cilët janë të përshtatshëm për nevojat e firmës. Në anën tjetër në trajnimin dhe zhvillimin e resurseve njerëzore, për të plotësuar nevojat e firmës. Shumica e bizneseve të vogla ndodhen midis këtyre dy ekstremeve, ato kërkojnë njerëzit më të mirë,të cilët mundë ti gjejnë dhe gjithashtu vinë në përfundim për domosdoshmërinë trajnimit të tyre, së bashku edhe të punëtorëve të rinjë edhe të atyre që i kanë në mardhënje pune (Amstrong, Michael, 2001), Secila organizatë në funksion të realizimit të objektivave të sajë duhet jo vetëm të disponojë me burime njerëzore por gjithsesi ti shfrytëzojë në mënyrë sa më efikase. Efektiviteti i shfrytëzimit të burimeve njerëzore varet nga *kontributi* i punonjësve, e kjo varet në masë të konsiderueshme nga programet e burimeve njerëzore që përfshin disa procese në kuadër të të cilave

pashmangshëm përfshihen edhe trajnimet rreth përgjegjësive të caktuara dhe në këtë mënyrë do të kontribuonin edhe në realizimin e objektivave të organizatës. Burimet njerëzore paraqesin diturit e tërësishme, aftësitë, shkathtësitë, kreativitetin, motivimin dhe mardhënjet që disponon një organizatë, kjo është energjia intelektuale dhe psikike, të cilën ndërmarrja mund ta angazhojë më qëllim të realizimit të qëllimeve dhe zhvillimit (Bahtijareviç,F, 1999). Sigurisht se në MSBNJ impakt të veçantë kanë procese që mund të konsiderohen primare në planifikimin dhe menaxhimin e burimeve njerëzore e me një koordinim të aktiviteteve si sistem që duhet pashmangshëm të inkorporohen në atë mënyrë që të bëjë të realizueshme për organizatën objektivat e sajë.

Me menaxhmentin e burimeve njerëzore janë të lidhura një mori aktiviteteve menaxheriale dhe organizative të orientuara dhe të ndërlidhura midis tyre për sigurimin e numrit dhe strukturës adekuate të punëtorëve, me njohuri, shkathtësi, interesa, dhe motiv, si dhe mënyrat për realizimin e qëllimeve aktuale dhe strategjike të ndërmarrjes (Bahtijareviç,F, 1999).

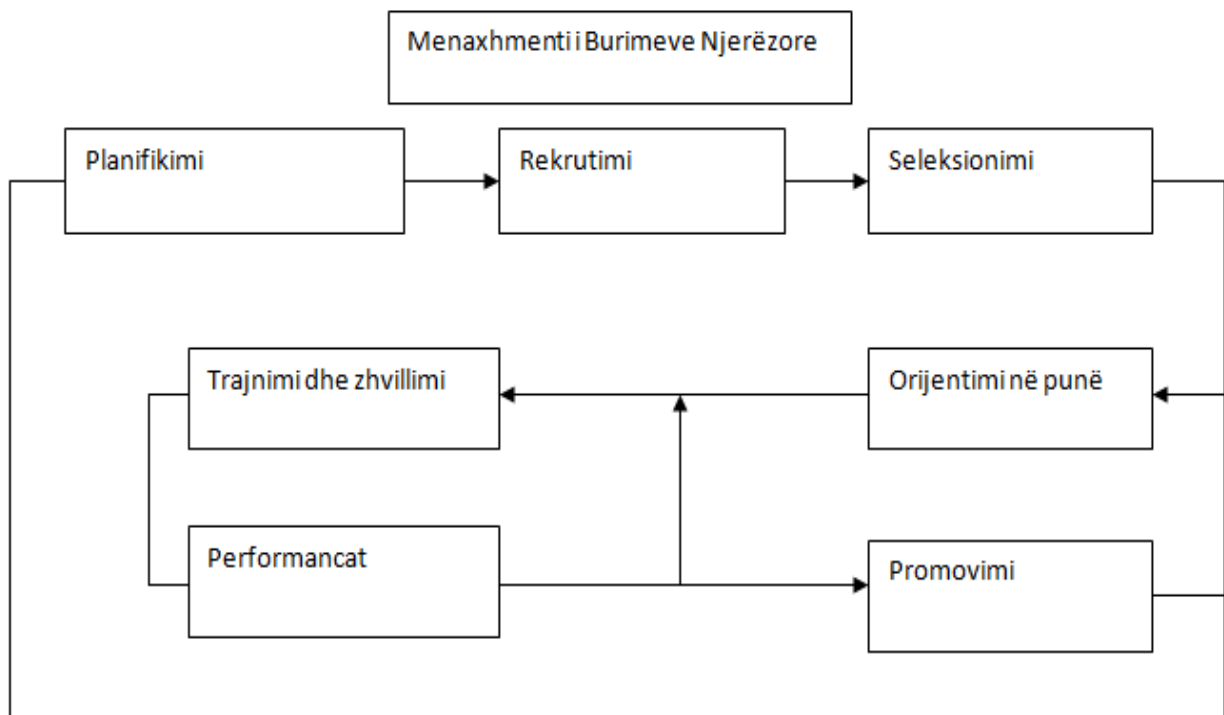

Fig.1.Procesi i menaxhimit të burimeve njerëzore/Burimi;Managment Gr.autoresh,Prentice Hall

Menaxhimi strategjik i burimeve njerëzore pashmangshëm ndikohet edhe nga faktor siç janë demografia dhe diversiteti demografike, mandej ndikohet edhe nga çështje që lidhen me teknologjinë dhe çështje të globalizimit, faktor këta që pashmangshëm interferojnë në proceset që zhvillohen përbrenda ndërmarrjeve.

Fig.2.Faktoret kryesorë që ndikojnë në MBNJ

Burimi:Ligjërata të autorizuara, Prof, Dr Seadin Xhaferri/USHT

Trajnimi i burimeve njerzore ka ardhur duke u bërë në ditët e sotme jetësorë për suksesin e organizatave moderne. Ndryshimet e shpejta teknologjike kërkojnë që punëtorët të zotërojnë njohuri, zotësi dhe aftësi të nevojshme për të përballuar njohuritë e reja karshi proceseve të prodhimit. Rritja e organizatave, operacionet komplekse, strukturat e të cilave janë në ndryshim të vazhdueshëm, e bënë të nevojshme për menaxherët, ashtu edhe për punonjësit, të zhvillojnë njohurit dhe praktikat e punës të cilat do ta bëjnë atë të aftë të përballojë detyra varësisht nga rrethat. Ekzistojnë shumë forca të cilat përcaktojnë tipet e trajnimit të kërkuara nga një organizatë. Automatizimi i mjeteve të punës dhe zhvillimi i teknologjisë do të vazhdojnë të kenë ndikimin kryesorë. Forcat ekonomike, sociale dhe politike gjithashtu kanë implikime në programet e trajnimit.

3.Trajnimi dhe Zhvillimi

Megjithëse trajnimi është përdorur shpesh në lidhje me zhvillimin, termit nuk janë sinonime. Trajnimi zakonisht fokusohet në sigurimin e punonjësve me aftësi të veçanta ose për më saktë për të ndihmuar në disa mangësi në punën e tyre.

Për shembull, pajisjet e reja mund të kërkojnë nga punonjësit për të mësuar mënyra të reja për të bërë punë apo një punonjës mund të ketë një kuptim të mangët të një procesi të punës. Trajnimi mund të përdoret për të korrigjuar deficitin e aftësive. Në të kundërt, zhvillimi është një përpjekje për të siguruar punonjës me aftësi të veçanta për të cilët parashihet se do të ketë nevojë në të ardhmen organizata.

Në trajnim, fokusi është vetëm në punë të tanishme, ndërsa në zhvillim, fokusi është mbi punët e tanishme dhe punë që punonjësit do të mbajnë në të ardhmen. Qëllimi i trajnimit është mbi punonjësit individualë, ndërsa qëllimi i zhvillimit është në tërë grupin e punës apo organizatës. Trajnimi është punë specifike dhe trajton deficitet e pjesës së performancës ose problemeve. Në kontrast, zhvillimi është i shqetësuar me aftësi të forcës së punës dhe shkathtësive (Bartz, D. E., Schwandt, D. R., and Hillman, L. W, 1989).

Trajnimi ka tendencë të përqendrohet në mënyrë të menjëhershme në nevojat organizative dhe

zhvillimore dhe tenton të përqendrohet në kërkesat afat-gjatë. Qëllimi i trajnimit është një përmirësim mjaft i shpejtë në punën e punëtorëve, ndërsa qëllimi i zhvillimit është pasurimi i përgjithshëm i burimeve njerëzore të organizatës. Trajnimi fuqishëm ndikon në nivelet e tanishme të performancës, ndërsa zhvillimi ndikon në aspektin më fleksibil të aftësisë të burimeve njerëzore në një afatë më të gjatë.

Trajnimi shpesh nënkupton se një person ka një aftësi të mangët(deficit), kështu që punonjësit mund të shikojnë zgjedhjen e tyre për trajnim si një mesazh negativ dhe të turpshëm për më tepër se një mundësi përmirësimi. Ndryshimi i këtij perceptimi mund të jetë e vështirë. Për të ndihmuar për ta bërë ndryshimin, një biznes mund të përqendrohet në potencialin e përmirësimit që ofrohet përmes trajnimit. Në të tjera raste fjala, "trajnim" është portretizuar si zhvillim. Duke pasur parasysh shkallën e shpejtë të ndryshimeve në shumë vende të punës, trajnimi është duke u bërë një domosdoshmëri.

4.Orientimet ne trajnim dhe përfitimet

Orientimi është proces formal i familjarizimit të punonjësve të rinjë të organizatës, punën e tyre dhe me njësinë ku ata do të punojnë. Orientimi ka për objektive dhe është në funksion të aftësisë të punonjësve të rinjë në mënyrë që ata të sinkronizohen me proceset e punës në organizatë. Në funksion të kësaj duhet të ndërmerren aktivitete profesionale nga kompetentet e menaxhimit të burimeve njerëzore dhe rolë të pa shmangshëm padyshim kanë institucionet publike.Në disa institucione apo organizata orientimi formal dhe profesional pothuajse nuk ekziston ,dhe nëse ekziston përformon në mënyrë tejet të kufizuar. Gatishmëria për të investuar kohë dhe burime financiare në funksion të punonjësve, konsiderohet si një trajtim i mirë ndaj tyre dhe i bënë që të identifikohen më shumë me organizatën dhe të bëhen më të vlefshëm për të. Orientimi në trajnime hartohet me qëllim që të zhvillojë cilësi të veçantë karshi procesit të punës dhe funksioneve që do të bartin pranë organizatave.

Disa nga përfitimet e raportuara kohët e fundit nga punëdhënësit përfshin pikat e më poshtme;

- 1.Qarkullimi i ulët
- 2.Produktiviteti në rritje
- 3.Morali i përmirësuar i punëtorëve
- 4.Kostot e ulta të rekrutimit dhe trajnimit
- 5.Lehtësirat e të mësuarit
- 6.Zvoglimi i shqetësimit dhe ankthit për punonjësin e ri

Disa punëdhënës mendojnë se punonjësit e rinjë mundë të jenë të orientuar nga punonjës të tjerë në procesin e punës dhe kjo nuk shkakton ndonjë dëme. Nuk duhet të harrohet që një rrezik i dështimit për të siguruar që punonjësit e rinjë të jenë orientuar nga mbikëqyrësit e tyre dhe jo nga punëtorët e barabartë me ta, praktikatat e pasigurta të punës, një sjellje e papranueshme, bien në konflikt me politikatat e organizatës. Sjelljet të cilat mundë të

zhvillohen nga këta punonjës mundë të nënvlerësojnë politikat dhe procedurat e organizatës (V,James) .Është e vështirë të ngarkosh dikë me përgjegjësi për një funksion nëse i njëjti nuk ka akceptuar njohuri paraprake ose nuk është i trajnuar. Çdo supervisor apo drejtues ka përgjegjësin që të sigurojë trajnime për vartësit e tij.Nëse punonjësit nuk i plotësojnë direktivat që jepen,ndofta kjo vjen sepse ata nuk janë të përgjegjshëm për mënyrën se si kërkohet kryerja e një pune. (Menaxhimi modern i burimeve njerëzore manuel KOMPAS ,2001)

6.Fazat e vlersimit të nevojave

Menaxheret dhe stafi i BNP duhet të jenë të vetëdijshëm se çfarë lloji trajnimi nevojitet dhe ku është i nevojshëm ai. Pas veprimeve në kuptimin e zhvillimit të situatave politike, ekonomike dhe sociale, institucionet relevante të menaxhimit të trajnimeve duhet planifikuar rritjen eventuale të kapaciteteve për trajnime për punë kërkuesit e rinjë dhe për ata që eventualisht presin të ripunohen dhe krejt kjo të qonte apo do të ishte në funksion të rritjes së normave të punësimit në Kosovë, dhe rritjes së cilësisë së trajnimeve .Pashmangshëm çdo proces i trajnimeve apo shprehimisht çdo kurës shoqërohet edhe me probleme, varësisht nga organizatori, qoftë ai institucion arsimorë apo qendër e aftësisimit profesional. Është imanente për të specifikuar saktë gjendjen e operacioneve aktuale rreth asaj se si janë organizuar trajnimet në funksionimin e kursit nëse kushtet janë të favorshme apo duhet përcaktuar saktë, cilat do të ishin kushtet më të përshtatshme për implementimin e trajnimeve. Po ashtu duhet sqaruar përpjekjet për të ndryshuar në kuptimin pozitivë performancën e trajnimeve duke u përkushtuar që të preket vetëdija e kandidatëve që do të çonte në rritjen e motivit në njërin anë dhe përmirësimin e besueshmërisë dhe cilësisë në menaxhimin operacional në anë tjetër. Në funksion të kësaj do të ishte kuptimi i problemeve të trajnimeve dhe sqarimi i shkaqeve të këtyre problemeve. Dështimi i punonjësve në arritjen e cilësisë së prodhimit psh, mundë të sinjalizoj një nevojë për trajnim. Para fillimit të një program trajnimi, menaxherët duhet të peshojnë koston e problemit aktual kundër koston së trajnimit për të eliminuar atë. Edhe pse vlerësimi mund të mungojë, kompanitë më të mira përpriqen për të maksimalizuar kthimin e investime të tyre përmes trajnimit dhe përafrimit të trajnimit me strategjinë e tyre, misionit, dhe qëllimeve (T,Galvin,2002) .

7.Menaxhimi i procesit të trajnimeve

Një trajnim shpesh konsiderohet i papërshtatshëm, i pamjaftueshëm ose mund të jetë një burim i frustrimit për të gjithë të përfshirët në proces të trajnimit.

Menaxhimi i procesit është koncept që praktikohet për të përshkruar vendin e prodhimit dhe është aktivitet në funksion të përmirësimit për të menaxhuar të gjithë procesin e prodhimit dhe gjithashtu dhe mënyrën e funksionimit të biznesit. Për të maksimizuar përfitimet e trajnimit, menaxherët duhet të monitorojnë nga afër procesin e trajnimit. Çështje e menaxhimit të procesit të trajnimeve nuk është vetëm mënyra që të realizojë përmirësimin duke u bazuar në një elementë dhe rezultat por është koncept i rëndësishëm që në mënyrë të duhur dhe profesionale të kuptojë shkakun me thekës të veçantë në procesin punës dhe në mënyrë të shpejtë tu përgjigjet problemeve duke ndërmarr veprimtari përmirësimi.

Një proces i menaxhimit të punës mund të konsiderohet i suksesshëm nëse konceptohet për të krijuar vlera që ka për synim një organizatë, e që në funksion të kësaj janë njohuritë e veçanta dhe që suportohet nga institucionet arsimore që ofrojnë trajnime profesionale. Një pjesë e njohurive duhet kuptuar si një ndërlidhje në mesë leksioneve teorike dhe praktike, një version i tillë duhet të organizohet nga institucionet trajnuese dhe të shprehen njohuri të qarta dhe të trajtohet në veçanti përmirësimi dhe kësisoj të ndërmerren masa të nevojshme dhe të planifikuara për avancimin e njohurive. Për proces të suksesshëm të menaxhimit të trajnimeve është e domosdoshme që të inkuadrohen kuadro me kompetenca të veçanta dhe që do të ishin njohës të rrethanave dhe karakteristikave si më poshtë.

- a) Kushtet gjeografike të tilla si mjedisi dhe karakteristikat mjedisore operacionale.
- b) Potenciali industrial përbrenda rajoneve në kuptimin struktural, cila është situata e punësimit dhe e papunësisë, mundësia e hapjes së vendeve të punës në industri të ndryshme.
- c) Politikat sektoriale për të tërhequr investime, kjo ndjeshëm përcaktohet nga bizneset varësisht nga veprimtaria afariste.
- d) Politikat e punësimit dhe çfarë janë mundësit e kyçjes së institucioneve që ofrojnë trajnime në qendrat gjegjëse zonale të punësimit.

Menaxhimi i procesit të punës i ndërtuar dhe i përshtatur karshi karakteristikave të cekura më lartë është imanente dhe domosdoshmëri. Procesi i suksesshëm i punës duhet ndërtuar në funksion të përmirësimit tuaj profesional dhe të krijojë idenë në të cilën karakteristikat rajonale të prezantuara më lartë janë të përfshira me konsideratë të veçantë. Në funksion të eliminimit të problemeve në institucionet që ofrojnë trajnime profesionale, dhe për të siguruar besueshmërinë dhe cilësinë e trajnimeve, është çështje profesionale që të ndërmerren veprime menaxheriale.

Veprime të tilla menaxheriale duhet përshkruar në atë mënyrë që funksionimi i programeve të trajnimit karshi fazave të rrjedhës së punës, që nga projekti dhe fazave të tjera deri të vlerësimi eventual i përmirësimeve në çdo fazë, duke mosanashkuar evidentimin e problemeve dhe vështërisive të përballura dhe kësisoj të inkurajohet tejkalimi me efektivë i tyre. Një objektiv themelor i trajnimit është eliminimi ose përmirësimi i problemeve të performancës.

Megjithatë, jo të gjitha problemet e performancës do duhet të jenë thirrje për trajnim. Deficitet e performancës mund të ketë disa shkaqe, shumë prej të cilave janë përtej kontrollit të punonjëseve prandaj do të ndikohen nga trajnimet (Bernardin, H. J., Hagan, C. M., Kane, J. S., and Villanova, P., 1998)

8. Nevoja për informacion rreth punë kërkuesve dhe analizimi i nevojave

Nevojën për informacion përveqë atyre që kanë nevojë pra punëkërkuesve duhet të shprehin edhe institucionet shtetërore varësisht sesi është e konsoliduar një e tillë, p.sh (qendra e punësimit Malishevë) e cila mbledhë, rregullon dhe analizon informacione për të sqaruar drejtimin e nevojave dhe të burimeve njerëzore që kërkojnë punë, përcakton nevojat dhe shkakun e devijimit (mospërputhjes) mes atyre nevojave. Nevojat e punëkërkuesit, profesionin që një punëkërkues dëshiron, përmbajtjen e detyrës, kushtet e punës dhe të tjerat mund të ndryshojnë në mënyrë dinamike - deri në humbjen e punës, para regjistrimit dhe pas përfundimit të kursit.

Nëse informacioni mbi nevojat e burimeve njerëzore dhe rastet e punësimit të studentëve të cilët kanë përfunduar kursin janë siguruar nga punëkërkuësit, ata mundë të ndryshojnë në raste më të kufizuara. Sa pari duhet analizuar nevojat e burimeve njerëzore, siç u diskutua në piken paraprake nëse rezultatet e analizave janë siguruar nga punëkërkuësit, punëkërkuësit në raste të caktuara edhe mundë të ndikohen dhe të ndryshojnë. Është imanente që të iu jepen përparësi dhe kuptim të duhur analizës së nevojave të burimeve njerëzore. Punëkërkuësit në rrethana të caktuara kanë nevojë për ndryshime dinamike si përgjigje ndaj përshtatjes rreth procesit të punës. Megjithatë rezultatet e analizave të nevojave të burimeve njerëzore dhe analiza e rasteve të punësimit ndikon në rritjen e shkallës së përputhjes ose harmonizimit të atyre që ofrojnë punë në njërin anë dhe atyre që kërkojnë punë në anën tjetër. Duke përdorur rezultatet e analizave të nevojave të burimeve njerëzore dhe që kërkojnë punë kanë nevojë reciproke, nevojat e ndërsjella janë të rregulluara në mënyrë që ata mund t'i përgjigjen nevojave të njëri-tjetrit. Sipas nevojës, rezultatet e analizave të nevojave të burimeve njerëzore dhe atyre që kërkojnë punë duhet krahasuar me ato të rajoneve të tjera. Dhe gjithashtu të dhënat e informacioneve nga metoda e analizës së nevojave dhe përdorimit të rezultateve dhe analizave duhet të përputhen në mes vete në raport të atyre që ofrojnë punë dhe punëkërkuësve dhe ka nevojë për përmirësime të vazhdueshme.

Konkludimi

Nga Institucionet Publike të cilat menaxhojnë procese të trajnimeve është e nevojshme që procesin e menaxhimit të trajnimeve ta përshkruaj një besueshmëri rreth asaj se çka ofrohet në kuptimin e moduleve dhe cilësisë në mënyrë që besueshmëria të sigurohet në çdo fazë të trajnimit përfshi edhe proceset e praktikës. Menaxhimi i duhur nga institucionet e përmendura të procesit të trajnimeve do të çonte në implantimin e kurseve apo moduleve me një efekte më të lartë, gjë që do të ishte e dëshiruar, dhe do të ishte në funksion të përgjegjshmërisë dhe rezultateve të pritshme në proceset e punës për secilin kandidat më vonë. Për proces të suksesshëm të menaxhimit të trajnimeve është e domosdoshme që të inkuadrohen kuadro me kompetenca të veçanta dhe që do të ishin njohës të rrethanave dhe karakteristikave gjeografiko-mjedisore, sektoriale dhe politikave të punësimit jo sipas paragjyqimeve por bazuar në informacione relevante. Vëmendje e posaçme duhet kushtuar trendit të politikave zhvillimore që institucionet kompetente i deklarojnë duke u bazuar në situata të caktuara, karshi politikave të punësimit dhe trendit të papunësisë. Nevojat konkrete për trajnime të burimeve njerëzore janë realisht nevojat që determinohen nga sektor dhe departamente të cilat ofrojnë vende pune ose pritet të ofrojnë vende pune, për të cilat janë të domosdoshme aftësitë konkrete profesionale. Sipas nevojës, varësisht nga shtrirja sektoriale duhet të përqendrohet edhe fusha e trajnimeve të cilat pritet të zhvillohen nga institucionet e trajnimit arsimor për të promovuar efikasitetin e operacionit gjatë punës. Për punë të veçanta që kërkojnë specifika, e konsiderohet se nuk mundë të realizohen në institucione arsimore është profesionale të shqyrtohet mundësia që ti përgjigjemi nevojave të burimeve njerëzore duke shfrytëzuar burime nga jashtë (outsourcing). Në praktikën e trajnimit, me qëllim që të arrihen objektivat konkrete të punësimit të studenteve instruktoret duhet të ofrojnë besimin në akomodimin në proces të punës dhe jo vetëm në pajisjen e tij më dokument por qartësimi i aftësive profesionale.

Bibliografia

- Michael Amstrong, Human Resorce Management Practice:BBM; 1999
- Roger Bennett; Human Resorce Management: Finantial Times, 1998
- Punim Shkencor:U.S.Small Business Administration Human Resorce Management;Dr.Gary Roberts&Gary Seldon Kennsaw State Collge Marietta,Georgia,Carlotta Roberts University of Georgia Athens,Georgia
- Michael Amstrong;HRM in Practice,faqe4,Botimi 8-te,botuar nga :Kogan Page US,2001
- F.Bahtijareviç,Menadzmend Ljudskih Potencijala, Zagreb, 1999
- Bartz, D. E., Schwandt, D. R., and Hillman, L. W. (1989).Differences between “T” and “D.”
- James W.Sheehy,New Work Ethic is frightening, Perssonnel jurnal 69, no.6
- Menaxhimi modern i burimeve njerëzore, projekti KOMPAS, 2001/ Tiranë, Shqipëri
- Galvin, T. (2002). The 2002 Training Top 100. *Training* .
- Bernardin, H. J., Hagan, C. M., Kane, J. S., and Villanova,P. (1998)..

A STUDY ON THE EFFECTS OF HOLIDAY ON QUALITY LIFE: ESKISEHIR SAMPLE

Lecturer Yasin Nuri CAKIR¹

¹Balıkesir University, Manyas Vocational School, Balıkesir,

yasincakir@balikesir.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Mehmet KASLI²,

²Eskisehir Osmangazi University Tourism Faculty, Eskisehir

mkasli@ogu.edu.tr

ÖZET

Bu çalışmada amaç Eskişehir ili uygulama alanı olarak alınarak, tatilin yaşam kalitesine etkisi üzerinde durulmuştur. Eskişehir ilinde, rastgele örnekleme yöntemiyle seçilen 263 kişi üzerinde, yüz yüze anket gerçekleştirilmiştir. Tatilin yaşam kalitesine etkilerinin araştırıldığı bu çalışmada Eskişehir bölgesindeki bireylerin anketteki sorulara vermiş olduğu cevaplar yaşam kalitesi ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Analizler SPSS paket programında analiz edilmiştir. Bu modele göre tatile çıkma sıklığı, tatilde kalış süresi ve tatilde harcama miktarı yaşam kalitesini olumlu yönde etkilemekte olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre tatilin yaşam kalitesine etkisinin olumlu yönde olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Tatil, Yaşam Kalitesi, Eskişehir

ABSTRACT

In this study it is focused on to investigate the effects of taking vacation on quality of life in Eskişehir region as a practice field. In May 2012 in Eskişehir, over 263 people were selected by random sampling method and face to face interviews were carried out. Focusing on the effects of vacations / holidays by means of the given responses to the questionnaire by Eskişehir people the responses were tried to be associated with the quality of life. Data were analyzed by using SPSS. According to this model it has been identified the frequency of going on holiday, the duration of the holiday and the amount of holiday spendings positively affects the quality of life. According to the results obtained impacts of holidays on quality of life were found to be positive.

Key Words: Tourism , Holiday,Life Quality, Eskişehir

1. Giriş

Son çeyrek yüzyılda dünya ekonomisi için önemli bir sektör durumuna gelen turizme karşı olan ilgi önemli derecede artmıştır. Bu ilginin en önemli nedenleri ekonomik, sosyal ve çevresel yönden insanların yaşam kalitesi üzerinde yarattığı etkilerdir (Kamil, 2004: 1).

Ekonomik yönden baktığımızda insanların düzenli olarak artan gelir ile birlikte, satın alma gücü de artış göstermiştir. Böylece bireylerin yaşam düzeylerinin yükselmesi sonucu turizme ayrılan pay da artmıştır. Satın alma gücündeki artışı tüketim alışkanlıklarındaki değişiklikler izlemiştir (Kamil, 2004: 1).

Turizm sosyal açıdan ise kültürel yapıya sahip toplumların birbirleriyle ilişkiler kurmasına, farklı bilgi, görgü, gelenek düzeyleri arasında etkileşim ve bunların sonucunda sosyal yapının, ahlak anlayışının ve toplumsal davranış kalıplarının giderek değişmesine yol açan bir sosyal olaydır (Baykan, 2007: 15, Aktaran: Volkan, 2010: 3).

Çevresel yönden bakıldığında turizm, çevre ve doğal kaynaklar tabanına dayalı olarak gelişen çok yönlü bir ekonomik faaliyettir. Turizm ile çevre arasındaki ilişkilerin iki boyutundan söz edilebilir. Bir yandan çevresel kaynaklar turizm ürününün üretimi için gerekli kritik kaynaklardan birini sağlarken, diğer yandan da turizm üretimi, bilinçli ya da bilinçsiz olarak çevre üzerinde negatif etkiler yaratır. Bununla birlikte turizmin bir diğer etkisi de çevresel kaynakları tüketerek değişikliğe uğratmasıdır (Ceylan, 2001: 170, Aktaran: Saadet, 2010: 35). Bu etkiler doğal, tarihi ve arkeolojik çevrenin tahrip edilmesi şeklinde olumsuz olabildiği gibi, bu değerlerin korunmasına yönelik önemli tedbirlerin alınması şeklinde olumlu etkilenme şeklinde de olabilmektedir. Bu karşılıklı etkileşim turizm ve fiziksel çevre ilişkisini ortaya koymaktadır (Kozak, Kozak ve Kozak, 2000: 104; Öztaş, 2002: 41, Aktaran: Saadet, 2010: 35).

Turizmin ülke ekonomisinde önemli bir yerinin olması nedeniyle devletler de kendi içinde bu konuya önem vererek hem ülke içine hem de ülke dışına ziyaretleri artırmak amacıyla bir takım çalışmalar yapmaktadır. Endüstri devriminden sonra turizmin gelişmesine daha da önem verilmesiyle birlikte devlet teşvikleriyle kişiler turizmin içine çekilip katılımın maksimum düzeye ulaşması amaçlanmaktadır. Artan refah düzeyi, teknolojik gelişmeler, azalan iş saatleri, boş zamanın artması, ücretli izinler, artan nüfus ve kentleşme, sosyal güvenlik, insan ömrünün uzaması, kültür ve eğitim düzeyi artışı, seyahat özgürlüğü, turizm bilincinin oluşması ve artması dolayısıyla kişilere tatile çıkma olanakları sağlanmaktadır.

Günümüzde bir yerlere gitmek, konaklamak ve dinlenmek lüks olmaktan çıkmış, herkes için bir ihtiyaç haline gelmiştir. İnsanlar yılın belli dönemlerinde kısa da olsa bir tatile ihtiyaç duymaktadırlar. Artık insanlar, tatillerini aylar öncesinden planlama yoluna gitmektedirler. Kimi bireyler tatillerinde otelleri, kimileri pansiyonları, kimileri ise farklı konaklama yerlerini tercih etmektedirler. Bireylerin bu tercihlerinde fiyat, konum, ulaşım vb. birçok faktör belirleyici rol oynamaktadır (Akat, 2000: 166, Aktaran: f. Ecer, 2005: 187).

Tatilin yaşam kalitesine etkisi adlı çalışmada öncelikle demografik faktörlerin tatile çıkan insanlar üzerinde ne kadar etkisi olduğu incelenmiştir. Bu faktörler gelir, meslek, yaş, cinsiyet, eğitim durumu gibi değişkenler olup bu değişkenlerin kişiler üzerinde farklılık gösterdiği anlaşılmıştır. İkinci olarak tatile çıkan insanların tatil yeri seçiminde de kalite, güvenilirlik, sosyal ilişkiler, ait olma, harcanan para miktarı, tatile çıkma sıklığı, tatilde kalış süresi ve yaşam kalitesi üzerinde de durduğu anlaşılmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

Son yıllarda dünya genelinde pek çok aile fiziksel yaşam koşullarında artan oranda gerilemeyle karşı karşıya kalmıştır. Karşılaşılan toplumsal sorunlar göz önüne alındığında; psiko-sosyal ve ekonomik refahın sağlanması, dengeli bir biçimde sürdürülmesi ile ilişkili olan yaşam kalitesi kavramı geniş kapsamlı evrensel bir yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır (Aydiner & Boylu & Terzioğlu, 2007: 15).

Bilim adamları tarafından 1960'lardan beri 'yaşam koşulları' olarak kullanılan ve birçok konuyu içeren 'yaşam kalitesi' terimi doksanlı yıllardan itibaren sosyologlar tarafından araştırmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde ise tek bir tanımı olmayan ve farklı bakış açılarına göre anlamı değişen bir kavram haline gelmiştir. Yaşam kalitesi çok genel olarak insanlığın ihtiyacı olan hizmetlerin ve tüm koşulların arz ve talebi arasındaki oran olarak açıklanmakta ve karmaşık bir göstergeler dizini olarak:

- Açık ve kapalı mekân standartları
- Vatandaşların refahı
- Hizmet kalitesi ve çeşitliliği gibi konuları içermektedir

Yaşam kalitesi, bireylerin kendi, kültürleri ve değerler sistemi içinde kendi durumlarını algılayış biçimidir. Kişinin fiziksel fonksiyonlarını, psikolojik durumunu, aile içindeki ve dışındaki sosyal ilişkilerini, çevre etkilerini ve inançlarını da kapsamaktadır. Yaşam kalitesi kavramı çok boyutludur, zaman içinde değişim gösterebilir, bireylerin beklentileriyle ve yaşantısıyla ilişkilidir. (Carr & Gibson & Robinson, 2001; 322)

Yaşam kalitesi konusunda gerek kavramsal gerekse uygulamadaki yoğunluk nedeniyle çok yönlü tartışmalar yapılmaktadır (McGillivray ve Clarke, 2006: 6). Birçok farklı tanımı olmasına karşın bu tanımların ortak tarafı, yaşam kalitesinin bireyin hayatına ilişkin objektif değişkenlere ve bireyin kendi algılaması doğrultusunda şekillenen subjektif değişkenlere bağlı olarak gelişen, çok boyutlu bir kavram olmasıdır. Yaşam kalitesi araştırmaları genel olarak objektif ve subjektif değişkenlerin, toplum refahı üzerindeki bütünlük etkisini öne çıkarmaktadır (Dissart ve Deler, 2000: 138).

Yaşam kalitesi literatürde değişik biçimlerde tanımlanmaktadır. Dalkey & Rourke (1972) yaşam kalitesini kişinin refah duygusu, yaşamdan hoşnutluğu yada mutsuzluğu şeklinde tanımlamaktadır. Bir başka tanımlamada ise Wallace (1974) yaşam kalitesini; fiziksel, zihinsel ve duygusal sağlık durumumuzu, vatandaşlık ve yasal haklarımızı, eğitim sistemimizin başarısını, tüm çevremizdeki hava, su, toprak ve gürültü kirliliği şeklinde ifade eder.

Bir başka tanımda ise yaşam kalitesinin, psikolojik ve sosyal amaçları içeren refah duygusuyla ilgili olduğu refahın sadece yeterli gıda, konut, giysi ve diğer materyal unsurlar gibi yaşamın temel gerekliliklerini değil, başarıma ve kendini gerçekleştirme gibi daha az maddi değerleri de kapsadığı belirtilir (Campbell 1980).

Yaşam kalitesini arttıran ve azaltan faktörler arasında; politik, sosyal ve ekonomik unsurların yer aldığı görülmektedir. Birçok etmen yaşam kalitesine katkıda bulunabilir. Bireyin başkalarına bağımlı olmadan işlerini yapması ve yaşamın keyfini çıkarması, dinlenme ve eğlenme faaliyetleri için ayrılan zaman; yaşam kalitesinin göstergelerinden sayılabilir Yaşamdan duyulan tatminin ve mutluluğun belirlenmesinde dinlenme ve eğlenme faaliyetleri için ayrılan zamanın değerlendirilme biçimi önem kazanmaktadır. Dinlenme ve eğlenme faaliyetlerinden biri olan aile üyeleri ile birlikte tatile çıkmak yaşam kalitesi göstergeleri arasında yer almaktadır (Aydiner Boylu ve Terzioğlu, 2007: 20). Aile bireyleri ile birlikte

çıkılan tatil ile yaşam kalitesi arasındaki ilişki; ailenin yapısı, sosyo-ekonomik düzeyi, annenin çalışma durumu, çocukların cinsiyetleri, ailedeki çocuk sayısı, çocuğun kardeşleri arasındaki sırası, ebeveynlerin yaşları ve eğitim düzeyleri gibi unsurlardan etkilenmektedir (Emir ve Pekyaman, 2010:159).

Gerek ülkemizde gerekse yabancı ülkelerde yapılan araştırmalarda genellikle yaşlıların (Brown ve Barrett, 2011:364; Erkal vd., 2011:45; Eser vd., 2005:169; Netuvel ve Blane, 2008:16), sağlık problemleri olanların (Göçgeldi vd., 2008:172; Oliveria vd., 2011:150), çalışanların (Avcı ve Pala, 2004:81; Viney vd., 1993:201) ve ailelerin (Aydiner Boylu ve Terzioğlu, 2007:25; Özmete, 2010:455) yaşam kalitesini inceleyen çok sayıda araştırmaya rastlanırken konaklama tesislerinde kalan ailelerin yaşam kalitesini inceleyen araştırmalara çok fazla rastlanılmamıştır. Bekir (2012) ailelerin yaşam kalitesi ve yaşam kalitesini etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla yaptığı “Konaklama tesislerinde kalan ailelerin yaşam kalitesi” adlı çalışmada yaşam kalitesinin genelde, yaşı genç olanlarda, öğrenim düzeyi yüksek ve mesleği özel sektörde doktor, avukat vb. olanlarda, gelir düzeyi fazla olanlarda daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

3. Araştırma

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın hangi gerekçelerle tasarlandığı, neyi amaçladığı ve tatil ve tatil ile ilgili diğer unsurlar ile kişilerin yaşam kaliteleri arasındaki ilişki incelenmektedir.

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma bireylerin tatil alışkanlıkları ve tatil ile ilgili davranış kalıplarının bireylerin yaşam kalitelerine etki edip etmediklerini araştırmak amacıyla tasarlanmıştır. Yaşam kalitesi, bireylerin çalışma hayatında başarısını artıran, iş performanslarını yükselten, ve örgütsel hedeflerin başarılmasını kolaylaştıran bir olgudur. Dolayısı ile yaşam kalitesini etkileyen değişkenlerin araştırılması ve yaşam kalitesi üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesiyle bireylerin aile ve iş yaşamlarındaki başarılarının artırılacağı düşünülmektedir. Bu araştırma da yaşam kalitesi üzerinde etkili olduğu değerlendirilen tatil olgusunun yaşam kalitesi üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla tasarlanmıştır. Bu amaçla da, Eskişehir’ de yaşayan ve çalışma hayatının içerisinde bulunan bireylere yönelik olarak bir çalışma yürütülmüş ve elde edilen bulgulardan hareketle tatil ve unsurlarının yaşam kalitesi üzerindeki etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. .

3.2. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Tatil olgusu ile yaşama kalitesi arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalarda anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler belirlenmiştir. Aydiner, Boylu ve Terzioğlu’na (2007), göre, dinlenme ve eğlenme faaliyetlerinden biri olan aile üyeleri ile birlikte tatile çıkmak yaşam kalitesi göstergeleri arasında yer almaktadır. Aydiner, Terzioğlu ve boylu tatil kavramını aile üyeleri ile birlikte değerlendirmiş ve yaklaşımını buna göre şekillendirmiştir. Emir ve Pekyaman (2010), tatil ile yaşama kalitesi arasındaki ilişki de demografik faktörlerin etkisini araştırmıştır. Araştırmacılara göre aile bireyleri ile birlikte çıkılan tatil ile yaşam kalitesi arasındaki ilişki; ailenin yapısı, sosyo-ekonomik düzeyi, annenin çalışma durumu, çocukların

cinsiyetleri, ailedeki çocuk sayısı, çocuğun kardeşleri arasındaki sırası, ebeveynlerin yaşları ve eğitim düzeyleri gibi unsurlardan etkilenmektedir (Emir ve Pekyaman, 2010:159).

Yapılan araştırma sonuçları, bireylerin tatil yapmaları ile yaşama kalitesi arasında bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu ilişki de belirleyici olan faktörlerin ise aile ile birlikte olma ve demografik faktörler olduğu görülmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada da bireylerin demografik özelliklerinin yaşam kalitesinde farklılaşmaya neden olduğu, değerlendirilmektedir. Bunun yanında tatil süresi, tatildeki harcama miktarı, tatile çıkma sıklığı ve tatil yeri gibi değişkenlerin de yaşam kalitesinde farklılaşma meydana getireceği düşünülmüş ve aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur.

Hipotez 1: Yaşam kalitesi bireylerin yaşlarına göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.

Hipotez 2: Yaşam kalitesi bireylerin cinsiyetlerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.

Hipotez 3: “ Yaşam kalitesi bireylerin mesleklerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir..”

Hipotez 4: “ Yaşam kalitesi bireylerin eğitimlerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”

Hipotez 5: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatile çıkma sıklığına göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”

Hipotez 6: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatil süresine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”

Hipotez 7: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatil yerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”

Hipotez 8: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatil harcamalarına göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”

4. Yöntem

Araştırmanın evreni, Eskişehir’ yaşayan bireylerdir. Bu çalışmada veri toplama aracı olarak anket kullanılmıştır. Böyle bir çalışma için gözlem yöntemi ile de veri toplamak olanaklı olmasına rağmen, "standart veriler elde etme ve dolayısıyla analiz olanağı" üstünlüğü nedeniyle anket tercih edilmiştir. Anketler, yüz yüze görüşme yoluyla doldurulmuştur. Anket formu 17 sorudan oluşmaktadır. Bu 17 sorunun ilk 5 sorusu demografik bilgileri içermektedir. Anket formunun hazırlanması aşamasında Ed,Robert, Randy ve Sharon (1985) yaşam kalitesi ölçeğinden yararlanılmıştır.

Araştırmanın son aşamasında elde edilen veriler, analize tabi tutulmak üzere bilgisayara yüklenerek veritabanı oluşturulmuştur. Verilerin bilgisayara yüklenmesinin ardından, çalışmanın amacına uygun olarak analiz aşamasına geçilmiştir. Veri tabanının oluşturulmasında ve analiz aşamasında tüm istatistiksel işlemler, istatistik programı aracılığıyla yapılmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri ile ilgili bilgiler frekans ve yüzdeler yardımıyla tablolandırılmıştır. Araştırma modelinde de ifade edildiği üzere geliştirilen hipotezlerin geçerliğini sınamak amacıyla T testi ve Anova Testi yapılmıştır. Yapılan analizlerle değişkenlerin yaşam kalitesinde farklılaşma meydana getirip getirmediği belirlenmeye çalışılmıştır. Kullanılan analiz yöntemini seçmeden önce verilerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek amacıyla Kolmogorov Smirnov Testi yapılmıştır. Verilerin

normallik varsayımı şartlarını sağladığı belirlendikten sonra ise parametrik karşılaştırma testleri kullanılmış ve hipotezler test edilmiştir.

4.1 Araştırmanın Güvenilirliği

Güvenilirlik bir kavramın, özelliğın ya da nesnenin aynı yöntemi kullanmak suretiyle bağımsız fakat karşılaştırılabilir ölçümlerinin benzerliğı anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, araştırma modelinin güvenilirliğini test etmek üzere güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Testin sonucunda yaşam kalitesi ölçeğı için Alpha katsayısı 0,786 olarak bulunmuştur. 0 ile 1 arasında değışen alpha katsayısının Nunnally (1978) tarafından önerilen 0,70 den büyük olduğı ve 1.'e yakın oluşu ölçeğın o ölçüde güvenilir bir ölçek olduğına karar verilebilmektedir. Bu çerçevede ölçeğın güvenilir olduğı değıerlendirilmiş ve analiz aşamasına geçilmiştir.

4.2 Bulgular

Bu bölümde katılımcılardan elde dilen bulgular sunulmaktadır. Bulguların sunumunda öncelikle demografik özelliklere yer verilmiş sonrasında ise karşılaştırma testleriyle geçerliliğı sınanan hipotez sonuçları tablolastırılmıştır.

4.2.1. Demografik ve genel değıerlendirmeler

Tablo 1 ve 2' de araştırmaya dahil edilen bireylerin demografik ve genel özellikleri görülmektedir. Buna göre; araştırmaya katılanların 133'ü bayan ve 130' u erkek katılımcıdan meydana gelmektedir. Dağılıma baktığımızda örneklemin %50,6'sını bayan katılımcılar, %49,4'ünü ise erkek katılımcılar oluşturmaktadır. Anketi cevaplayan 263 kişiden 110'u (%41,8) 25 – 34 yaş arasında olan katılımcılardır. 68 katılımcı (%25,8), 34 – 44 yaş arasındadır. 45 ve üstü katılımcı sayısı ise 60'dır (%22,8). %9,1'lik pay ise 24 katılımcı ile 18 – 24 yaş grubuna aittir. Medeni duruma bakıldığında 117 katılımcının bekar, 146 katılımcının ise evli olduğı görülmektedir. Katılımcıların 99'u %37,6'lık pay ile lisans eğitimi alıyor ya da mezunudur. 39 kişi %14,8'lik bir pay ile düz lise mezunudur. Ön lisans mezunu olan kişilerin payı %14'tür. 29 katılımcı ortaokul, 21 katılımcı ilkokul ve 21 katılımcı ise ticaret lisesi mezunudur. Lisansüstü eğitimi yapan ya da mezun olan kişi sayısı ise 17'dir. Katılımcılardan 52 kişi öğrencidir. Katılımcılardan mesleğı memur olanların sayısı da 52 kişidir. Bu iki grubun dağılım %19,7'serdir. 36 katılımcı (%13,6) serbest meslek yaparken, 34 (%12,9) kişi ise işçidir. Ev hanımı katılımcı sayımız 33 (%12,5), emekli katılımcı sayımız da 25'tir. 31 katılımcı (%31) ankette belirtilen meslek gruplarının haricinde bir meslek icra etmektedir. Ankete cevap veren 257 kişiden 107'si (%40,6) 500 ile 1000 lira arasında harcama yapmıştır. 77 katılımcı 1000 ile 2000 arası harcama yapmıştır. 500 liranın altında harcama yapan kişi sayısı ise 47'dir. 2000 ile 3000 arasında harcama yapan kişi sayısı 17'dir. 7 katılımcı ise tatilinde 3000 liranın üstünde harcama yapmıştır.

Tablo 1: Katılımcılara Ait Demografik İstatistikler

Yaş	Kişi	(%)	Medeni Durum	Kişi	(%)
18 yaş altı	1	0,38	Evli	146	55,5
18-24	24	9,1	Bekar	117	45,5
25-34	110	41,8	Toplam	263	100
34-44	68	25,8	Eğitim Düzeyi	Kişi	(%)
45 üstü	60	22,8	İlkokul	21	7,9
Toplam	263	100	Ortaokul	29	11,0

Lise	60	22,78
Ön lisans	37	14,0
Lisans	99	37,6
Lisansüstü	17	6,46
Toplam	263	100

Cinsiyet	Kişi	(%)
Bay	133	50,5
Bayan	136	49,5
Toplam	263	100

Meslek	Kişi	(%)
Ev Hanımı	33	12,5
Memur	52	19,7
İşçi	34	12,9
Emekli	25	9,5
Öğrenci	52	19,7
Serbest Meslek	36	13,6
Diğer	31	11,7
Toplam	263	100

Tatil Harcamaları	Kişi	(%)
500 TL altı	47	17,8
500- 1000 TL arası	107	40,6
1000- 2000 TL arası	77	29,2
2000- 3000 TL arası	17	6,46
3000 TL üstü	7	2,66
Toplam	257	97,7

Tatile çıkma sıklıklarına bakıldığında 168 kişi'nin (%63,8) yılda bir kez tatile çıktığı görülmektedir. 58 kişi (%22) ise yılda iki kez tatile çıkarken yılda üç kez tatile çıkan kişi sayısı 19'dur (%7,22). 9 katılımcı (%3,42) tatile çıkmadıklarını belirtirken 8 (%3,04) kişi yılda dört kez tatile çıkmaktadır.

Anketi cevaplayan 149 kişi ailesi ile (%56,6) tatile çıkmıştır. Arkadaşı ile tatile çıkan kişi sayısı 63'tür. 27 katılımcı grup ile tatile çıkarken 11 kişi diğer seçeneğini tercih etmiş, 5 kişi ise yalnız tatile çıkmıştır. Katılımcılardan 6 kişi ise bu soruya cevap vermemiştir.

Tatil yeri seçerken 90 katılımcı (%34,2) diğer seçeneğini tercih etmiştir. Tavsiye ile tatil yerini seçen kişi sayısı 79'dur ve payı %30'dur. 62 katılımcı (%23,5) ise tatil yapacağı yeri seçerken seyahat acentesini kullanmıştır. Broşür yardımı ile tatil yerini seçen 15, gazete yardımı ile seçen ise 10 kişidir.

Katılımcılardan 127 tanesi (%48,2) bir haftalık tatile çıkarken, 51 tanesi (%19,1) ise bir haftadan az sürede tatil yapmıştır. 50 katılımcı iki hafta, 16 katılımcı bir ay, 13 katılımcı ise üç hafta tatile çıkmıştır.

Tatillerinde sessiz plajı tercih eden kişi sayısı 122'dir. Dağılımda payı ise %46,3'dür. 41 katılımcı sessiz ormanı tercih ederken, macera arayan katılımcı sayısı 28'dir. Su sporu arayışında olan katılımcı sayısı 21, tarihi yerleri tercih eden kişi sayısı ise 11'dir. Şehir manzaralı bir yeri tercih eden katılımcı ise 9 kişiden oluşmaktadır.

Katılımcıların tatil yerine seçerken dikkat ettikleri hususlara baktığımızda; 64 katılımcı %24'lük bir pay ile kalite ve güvene özen gösterdiği, 53 kişinin parasının karşılığına baktığı, 36 katılımcı ise tatilin ucuz olmasına dikkat etmektedir. 28'er kişi tavsiye ve deneyime dikkat ederken, düşük fiyata dikkat eden 19 katılımcı mevcuttur. 12 katılımcı ise tatil yerinin kolay ulaşılabilir olmasına dikkat ettiğini ifade etmiştir.

Tablo 2: Katılımcılara Ait Genel Tanımlayıcı İstatistikler

Katılımcıların Tatile Çıkma Sıklığı	Kişi	(%)
Hiç çıkmam	9	3,42
Yılda bir kez	168	63,8
Yılda iki kez	58	22,0
Yılda üç kez	19	7,22
Yılda dört kez	8	3,04
Toplam	263	100
Katılımcıların Tatile Kiminle Çıktığı	Kişi	(%)
Yalnız	5	1,9
Arkadaşıyla	63	23,9
Ailemle	149	56,6
Grupla	27	10,2
Diğer	11	4,18
Toplam	257	97,7
Katılımcıların Tatil Süresi	Kişi	(%)
Bir haftadan az	51	19,3
Bir hafta	127	48,2
İki hafta	50	19,0

Üç hafta	13	4,94
Bir ay	16	6,08
Toplam	257	97,7

4.2.2. Hipotez Test Sonuçlarına Yönelik Bulgular

Geliştirilen hipotezlerin test edilmesi amacıyla testi ve anova testi kullanılmıştır. Parametrik testler arasında yer alan bu testlerden, t testi; iki bağımsız örneklem ortalamaları arasındaki farkın; anova testi ise, bağımsız üç veya daha fazla örneklem ortalaması arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını sınamak amacıyla geliştirilmiştir (Bayram, 2004: 80-99). Bu çerçevede cinsiyetin yaşam kalitesinde farklılığa neden olup olmadığını belirlemek amacıyla t testi kullanılırken diğer hipotezlerin geçerliliğini sınamak için anova testi kullanılmıştır.

Anova testi sonucuna göre farklı yaş gruplarının yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlıdır ($F=4,485$, $p=, 002$). Hipotez 1 **KABUL** edilmiştir. Analiz sonuçları “yaş” in yaşama kalitesinde farklılaşmaya neden olan unsurlardan biri olduğu göstermektedir. Elde edilen bulgulardan hareketle, yaşam kalitesinin düşük olduğu gruplar için işletmeler tarafından verilecek tatil hediyealarının bu yaş gruplarında yaşam kalitelerinin ve dolayısıyla da iş performanslarının artmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

t testi sonucuna göre bireylerin cinsiyetlerinin yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlı değildir. $t=(1,439$ $p=0,151)$ Hipotez 2 **RED** edilmiştir. Analiz sonucu “cinsiyet” in yaşam kalitesinde farklılaşmaya neden olmadığını göstermektedir.

Anova testi sonucuna göre farklı meslek gruplarının yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlıdır ($F=3,611$, $p=, 000$) Hipotez 3 **KABUL** edilmiştir. Analiz sonuçları “mesleğin” yaşam kalitesinde farklılaşmaya neden olan unsurlardan biri olduğunu göstermektedir. Elde edilen bulgulardan hareketle, yaşam kalitesinin düşük olduğu meslek grupları için işverenler tarafından verilecek tatil promosyonları yaşam kalitesinin artmasına katkı sağlayacaktır.

Anova testi sonucuna göre farklı eğitim gruplarının yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlıdır. ($F=6,473$, $p=, 000$) Hipotez 4 **KABUL** edilmiştir. Analiz sonuçları eğitim seviyesinin yaşam kalitesinde farklılaşmaya neden olan unsurlardan biri olduğunu göstermektedir. Bu bulgular neticesinde yaşam kalitesinin düşük olduğu eğitim seviyelerindeki bireyler için yönetimler tarafından verilecek tatil ve izin promosyonları yaşam kalitesinin artmasına katkı sağlayacaktır.

Anova testi sonucuna göre farklı tatile çıkma sıklıkları yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlıdır ($F=3,585$, $p=, 004$) Hipotez 5 **KABUL** edilmiştir. Analiz sonuçları tatile çıkma sıklıkları fazla olan bireylerin yaşam kalitesini arttırdığını göstermektedir. Elde edilen bulgulardan hareketle işletmeler bireylerin tatil veya dinlenme imkanlarını arttırsa iş performanslarına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Anova testi sonucuna göre farklı tatil süresi yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlıdır. ($F=3,465$, $p=, 009$) Hipotez 6 **KABUL** edilmiştir. Tatil süresi kısa olan gruplar için işletmeler tarafından verilecek tatil promosyonları ile bu gruplarında yaşam kalitelerinin artmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Anova testi sonucuna göre farklı tatil yeri yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlı değildir ($F=2,634$, $p=, 017$) Dolayısıyla Hipotez 7 **RED** edilmiştir.

Anova testi sonucuna göre farklı tatil harcamaları yaşam kalitesi ortalamaları arasında fark bulunmaktadır. Bu fark istatistiksel açıdan anlamlıdır. ($F=4,958$, $p=, 000$) Dolayısıyla Hipotez 8 **KABUL** edilmiştir. Elde edilen bulgulardan hareketle, yaşam kalitesinin düşük olduğu gruplar için işletmeler tarafından verilecek tatil hediyelerinin bu yaş gruplarında yaşam kalitelerinin ve dolayısıyla da iş performanslarının artmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir

Tablo 3: Anova Analizi Sonuçları

Hipotezler	F	Sig	Hipotez Red/Kabul
Hipotez 1: “Yaşam kalitesi bireylerin yaşlarına göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”	4,485	,002	KABUL
Hipotez 3: “ Yaşam kalitesi bireylerin mesleklerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir”	3,611	,002	KABUL
Hipotez 4: “ Yaşam kalitesi bireylerin eğitimlerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”	6,473	,000	KABUL
Hipotez 5: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatile çıkma sıklığına göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”	3,585	,004	KABUL
Hipotez 6: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatil süresine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”	3,465	,009	KABUL
Hipotez 7: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatil yerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”	2,634	,017	RED
Hipotez 8: “ Yaşam kalitesi bireylerin tatil harcamalarına göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”	4,958	,000	KABUL

Tablo 4: Hipotez Test Sonuçları t Testi Tablosu

Hipotezler	t	Sig	Hipotez Red/Kabul
Hipotez 2: “ Yaşam kalitesi bireylerin cinsiyetlerine göre anlamlı derecede farklılık göstermektedir.”	1,439	0,151	RED

5. Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonuçları, tatil ve alt unsurlarının yaşam kalitesi üzerinde farklılaşmaya neden olduğunu ortaya koymaktadır. Tatile çıkma sıklığı, tatilde kalış süresi ve tatildeki harcama miktarı yaşam kalitesinde olumlu yönde değişmeye neden olmaktadır. Cinsiyetin yaşam kalitesinde farklılaşmaya neden olduğuna yönelik hipotezin geçerliliği kanıtlanamamıştır. Yaşam kalitesi yaş grubuna göre anlamlı düzeyde farklılık göstermektedir. Yaş düzeyi arttıkça yaşam kalitesi düşen insanların tatil ihtiyacının arttığı araştırma bulgularından anlaşılmaktadır. Katılımcıların meslekleri ve eğitim düzeylerinin de yaşam kalitesinde farklılık meydana getirdiği görülmektedir. Eğitim düzeyi meşgul olunan meslek yaşam kalitesi üzerinde etkilidir. Katılımcıların %56,6'sı tatilini ailesiyle geçirdiklerini ifade etmişlerdir. Diğer araştırmalarda (Bir, 1999) da gösterildiği gibi bu araştırmada da "aile" kavramı yine tatil kararlarını etkileyen önemli bir etken olarak belirlenmiştir. Katılımcıların çoğunluğu yılda bir kez tatile çıkmakta ve bir haftalık bir süre tatilde kalmaktadır. Tatil süresinin yaşam kalitesinde farklılaşmaya neden olmasından hareketle bu sürenin tatil ihtiyacı açısından yeterli olmadığı ifade edilebilir. Endüstriyel yaşamın meydana getirdiği gürültü, kalabalık ve stresin katılımcılarda sessiz ve manzaralı tatil yeri ihtiyacı ortaya çıkardığı görülmektedir. Araştırma sonuçları bu düşünceleri desteklemektedir. Katılımcıların tatil yeri seçiminde kalite ve güvenin önemli bir unsur olduğu belirlenmiştir. Kalite ve güveni sağlayan turizm işletmelerine olan talebin önemli oranda artış göstereceği düşünülmektedir.

Bu araştırma ve sonuçları Eskişehir ilinde yaşayan insanların düşünceleri ile sınırlıdır. Araştırmaların yapıldığı bölgelerin coğrafik şartları, iklimleri, nüfusu, sanayileşme düzeyleri tatil ile ilgili kararları önemli ölçüde etkilemektedir. Dolayısı ile bu araştırmaya benzer araştırmaların farklı özellikler gösteren bölgelerde tekrarlanması ile sonuçların genellenebilme düzeyinin yükseleceği düşünülmektedir.

Referanslar

- Aydın Boylu, Ayfer ve Terzioğlu, Günsel. (2007). Ailelerin Yaşam Kalitesini Etkileyen Bazı Objektif ve Subjektif Göstergelerin İncelenmesi. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Bilim Serisi.
- Campbell, A. (1980). The Sense of Well-Being in America: Recent Patterns and Trends. New York: Russell Sage Foundation (Lazer, W. (1987). Marketing and Quality of Life Interface. Income and the Quality of Life Interface. (Ed: Samli, C.A.). New York: Quorum Books. P: 176'dan alınmıştır)
- Carr AJ, Gibson BA, Robinson PG. Is quality of life determined by expectations or experience? BMJ.2001;322:1240–1243
- Carr J A, Gibson B, Robinson P G: Measuring of life is quality of life determined by expectations or experience. BMJ 2001; 322: 1240-3.
- Dalkey, N.; Rourke, D. (1972). Experimental Assessment of Delphi Procedures With Group Value Judgement. Quality of Life: Delphi Decision-Making. (Ed: Dalkey, N.). U.S.A. (Wish, N. B. (1986). Are We Reality Measuring The

Quality of Life? American Journal of Economics & Sociology. 45:93-99' den alınmıştır).

- Dissart, J.C. and Deler, S.C. (2000) "Quality of Life in the Planning Literature", Journal of Planning Literature
- Ed, Robert, Randy, and Sharon. (1985). *The Satisfaction With Life Scale. Journal of Personality Assessment*, 1985,49, 1
- Emir O., Pekiyan A., (2010) Çocuklu Ailelerin Otel İşletmesi Seçiminde Etkili Olan Faktörler: Afyonkarahisar' da Bir Uygulama, Yönetim ve Ekonomi Dergisi
- Kamil Unur, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 6, Sayı: 4, 2004
- Liu, B.C. (1980). Economic Growth and Quality of Life: A Comparative Analyses. American Journal of Economics & Sociology. 39: 1-20.
- McGillivray M., Clarke M., Human well- being concepts and measures, 2006 Tokyo, United Nations University Press
- Nazmi K., Meryem K., Metin Kozak, (2010). Genel Turizm İlkeler- Kavramlar, Detay Yayıncılık, Ankara
- Şen, S.D. (2010) "Turizmin Çevresel Etkileri ve Bir Çözüm Olarak Ekoturizm" Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü..
- Altıntaş V. (2010). Turizm Gelişiminin Yerel Halkın Yaşam Kalitesi Üzerine Etkileri: Alanya Bölge Modeli, Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı, Antalya.
- Wallace, S. (1974). Quality of life. Journal of Home Economics. 66(7):6-9

CHALLENGES OF ALBANIAN GOVERNMENT TOWARDS SUSTAINABLE TOURISM

Engjellushe ZENELAJ,

Doctoral student at University of Tirana ,Albania

Tirana, Albania

e-mail: enxhizenelaj@gmail.com

ABSTRACT

Tourism is a major event which becomes a promoter for the development of many areas. Albania is a country which contain large natural values, evaluated not only from the scientific point of view and declared protected by law, but also large tourism potential. Rich nature, clean environment, the hospitality of the inhabitants, and numerous types of tourism are some of the assets that favor the development of sustainable tourism. Current development of tourism has progressed positive depending from various factors. The purpose of the article focuses on the study is to evaluate the immediate problems in front of government for sustainable tourism development.

Keywords: *tourism development, sustainable tourism, natural and cultural recourses, government challenges*

1. INTRODUCTION

Compared to other countries Tourism economy, in the region, is a later concept in the Albanian economy. In general, our country has inherited a poor culture of tourism. Prior years of the transition, there are those who will jump first steps towards tourism economy. Neighboring countries, such as Greece, Turkey and Croatia have focused their efforts on sun and sand tourism, further crowding an already very crowded tourism market (which also includes North Africa, Coastal Spain, the Caribbean, Indian Ocean islands and many others). Albania has a unique opportunity to differentiate itself from neighbors and avoid a crowded market, with decreasing revenues and profits (MTKRS, 2007).

The tourism is an important industry in Albania, growing faster, thus becoming a source of increasing stress on the environment, natural and cultural resources. But the present inclination to evaluate short-term gains over the long-term environmental consideration constitutes one of the main concerns in respect to the future of the national natural and cultural wealth (COIT, January 2009); and while today, after about 20 years, can we talk for a tourism economy, but its amateur developer have made many mistakes irreparable, in kind by maintaining tourism

infrastructure investment. In general, tourism development is focused on the sun-sea-sand type, and even less in other types of tourism, bypassing many other natural resources, which have great value, and create more opportunities good for tourism development.

Sustainable tourism development is one of the challenges facing each country. Difficulties in implementing sustainable development solutions have led critics to argue that the concept lacks teeth and provides little more than a utopian dream. The same observers contend that since sustainable development means so many different things to different people, by default it can be of little merit (Doda, January 2012). Another element of aid, in present day tourism, is the development and mass propagation of ICT and the Internet, where information flows has contributed largely to the discovery of tourism destinations. Marketing, which is realized through ICT, and new management strategies, increase more competition, between tourism destinations. In most cases tourists choose is based on the special.

To develop a theoretical framework for tourism sustainability, we will assess the impacts of tourism development to environmental balance, accessibility, socioeconomic dynamics, territorial and social justice and equality on job opportunities. But tourism is an activity which, to supply the longevity and ongoing profits, needs a general control and good management of all activities and integration of stakeholders.

Although the number of tourists is increasing and so did the geography of tourism destinations many problems arise. It was found that the factors that have emerged as challenges to sustainable tourism development related to priorities of national economic policy, the structure of public administration, an emergence of environmental issues, over commercialization, and the structure of international tourism system (Tosun, June 2001). The paradigm of sustainable tourism appears to have achieved, in a relatively short time, the status of motherhood in a relatively short time, the only path which will enable a community to achieve its goals of development, with minimal or no negative environmental impact (MsMMIN, 1997).

2. IDENTIFYING CHALLENGES OF ALBANIAN TOURISM DEVELOPMENT TOWARDS SUSTAINABLE ISSUES

Albania has excellent tourism development potential. Many cultural and natural attraction resources are of very high quality and would attract high number of visits, if they were more widely publicized within the target market segments (MTKRS, 2007). Concern for the sustainability of tourism is not well established in Albania. It is a subject that has not received the necessary attention from the governments, local authorities and tourism businesses before.

However, there are signs that the level of interest and response is growing. Yet there is a feeling that such growing awareness is not necessarily translated into concrete practical actions and that some of the key challenges and opportunities presented by the sustainable development of tourism are not being met (COIT, January 2009).

Implementation of all the annual tourism is a challenge for those destinations which do not have much to offers for tourist. Tourism purposes all increased annual economic benefits of tourism

enterprises, but also the economy in general. Annual Tourism creates the opportunity to make a rational use of natural and cultural resources by evaluating all of the assets of the area.

- The geographical distribution of tourists and tourism

By focusing only on a kind of tourism and marketing only some destination, increases risk for development of tourism. Every tourism destination has a maximum carrying capacity. Only for a kind of tourism marketing and only during a season brings an influx of tourists which Apart from possible damages and collapses can you switch brings, creates an obstacle.

- Development of Local economy

Dimensions of globalization constitute a threat and obstacle to tourism development. This explains the fact that loss specialty tourist destinations for a particular service, you can find in many places. Tourism creates opportunities for the creation of units of the local economy, since it requires a host of services and categories, which are linked together, and are a function of the tourist. Today more and more, assessed the Tourism destinations, the nature of which offers a lot. A tourist requires not only the landscape but also other services like traditional accommodation, organic and traditional food, safety and secured transport. All these services, economic language translates as small tourist enterprises tourist in local economy that engage community and mitigate employment scheme, but at the same time increase revenue, not only to residents, but also in local governance units, by depositing the Task.

- The control and protection over natural and cultural resources

Tourism is based on natural and cultural resources, and from here take the occasion to be developed. The idea of associated tourism development and is specified for the investments of touristic infrastructure construction. Uncontrollable constructions or exploitation of natural and cultural resources without limit lead to problems for the development of tourism. Damage to natural resources has high costs and in many cases take many years for their regeneration. Protection of green areas, water resources, landscape protection, protection from abuse for the use of territory, the protection of tradition and culture are a challenge for the development of tourism. It is the duty of local government and other institutions which are in full compliance with force legislation, must exercise full control over these resources, and care, reporting, and avoid any potential damage.

- Integration of local habitants

Development is a long and difficult process, but on the way it should be included. Success of projects and plans depends on cooperation with the community. If the community is included in the strategies and development plans by the government, local government or different organizations, success is greater. Helps community integration and project finalization addition, opens the doors of sustainable development. If community aware, for the value and importance of natural and cultural resources founded in their surroundings, then they turn into the first soldiers to preserve them. Connections that create tourism residence will create them the possibility of development, not only economic but also social. The presence of foreigners, not

avoids psychological barriers but encourage locals not to leave in masse, from their homeland and to go in urban spaces. It also encourages youth to educate to come to the aid of the family business.

- weakness of local government

A primary challenge of local governance, both today and in decades ahead, is to steer increasingly external, global forces on local development so that development achieves the shared vision of the local population. In cities, towns and villages throughout the world, the primary responsibility for this steering process rests with the institution of local government and its diverse local authorities (ICLEI, April 1999,). Local government can play a key role in the development of tourism, in rural areas especially. In the case of North part of Albania, where the villages are isolated areas, with distance from urban centers, local government can help them a lot, by promoting the tourism, or investing in infrastructure. Despite the fact that the legal framework for local government giving full rights to territory, weakness comes from lack of experience and experience in methods and policies in the field of tourism, small budgets of local governments, which do not raise the possibility of different investment.

- coordination: local government and government

Now it became time to Albania contradictions that exist between local government and the national government has consequences in the tourism industry. The study of tourism policy is also possible for a single country, but in this case should commence in advance of comparisons between different regional realities to enable then to achieve international scale studies by insuring a detailed analysis for then refer to national development. But anyway, at least in the theoretical aspects, the development of tourism policy should be designed on the basis of an analysis of the entire region (Koja,V.& Gorica, K., 2007). Without a coordinated regional infrastructure development approach, pollution from communities without infrastructure can undo the environmental benefits of infrastructure investments in neighboring communities (ICLEI, April 1999,).

- territory control

The political changes that occurred after 1990 and the prolonged transition have brought chaos in some respects but especially in urban and urban development of the territory. Checkpoint loss of territory by the institutions are responsible, has made during the last two decades many illegal buildings and constructions, which have damaged not only urban planning and residential centers, but in some cases tourism destinations. The phenomenon of the cemented especially along the coastline is a result which has just begun to give immediate effects most of which are unrecoverable. This is evident in the fact that the majority of foreign tourists does not prefer to stay in urban areas such as tourism Durres, Vlora, Kavaja, but choose to relax in rural areas, mostly of them in mountainous areas. Although normative provisions have changed several times in order to improve the situation, the collision between institutions or legal vacuums, to legalizing the illegal posed an immediate problem. Cities such as Berat and Gjirokastra , albeit importance and declaring museum area and protection by UNESCO as a world heritage site are under pressure of constructions that are not in harmony with the rest of the museum city .

- harmony: tourism –environment

Tourism cannot be separated from the environment. Albania has many beautiful areas from tourism point of view, but still weak regarding environmental. Despite cultural values that may have an area controlled and undamaged environment, is a great incentive for further development of the territory. Environmental analysis and analysis of tourism facilities are two important steps that are taken into consideration to assess the touristic area, but also drafting tourism policies and strategies. Tourism is or should be a refreshment of body, mind and spirit, a toilet after relaxation, a change of scene quall personal restores strength and balance. Hence while conservation is concerned with conservation of the Environment , its Wealth of man -made buildings and historical artifacts areas Which embody and express the long evolution of civilization , tourism demands the utilization and enjoyment of this Environment (Kamamba, December, 2003,). The main problems regarding environmental tourist areas in Albania remain urban water spills at sea, the failure of urban waste, forest´s damages and specially damages of protected areas.

- drafting a national plan

Tourism planning at the national level, as in the other scale needs to be driven by the impact of broad objectives and national goals under the guidance of public power. Tourism is seen as catalysts key to the improvement of the balance of payments as a generator of employment, economic growth. Not rare, tensions arise between different development objectives and the role of different strategies in their insurance. The objectives of the government for national strategic planning in tourism often associated with imaging issues, or rapid and direct impact on GDP , employment or increased cultural awareness and historical residents. No rare government objectives associated with maximizing the total tourist income or maximizing community participation. Albania has several years makes several strategies and plans for tourism development, but in fact most of them are not taken into consideration, and have proved unsuccessful.

- continuous monitoring

Apart development plans investments and promotion of tourism destinations, before government and relevant institutions arises the duty as continuous monitoring; to keep the situation under control. Monitoring of tourism destinations will help preserve unique tourism areas.

- conservation of traditional values

Tourism is based on the unique values of the territory. Tourists seek unique landscapes which are typical for an area. The uniqueness is what attracts mostly tourists. Many tourism areas in Albania have lost value as a result of uncontrolled development. The main part of foreign tourist in Albania, prefer to stay specifically in mountain villages like Theth, Valbona, Voskopoja and they evaluate the traditional life, traditional home, traditional food. During conversation with

foreign tourists they do not prefer to change the image of this tourism destination, because they evaluate the “unique”.

- e-marketing

Today life is active, very dense with information, where almost all of the works associated with the use of IT which is a is the key factor of tourism marketing development. As more marketing as more information is distributed for tourism destinations and therefore the more likely destination chosen by the tourists. Expansion and use of ICT has added marketing opportunity for recognition and promotion of tourism destinations has a key role in e tourism economy. Increase the number of users, and increase the range of services, adding more and more alternatives for recognition of different areas, to include them in the field of tourism development

V.CONCLUSIONS

Tourism considered as a priority development of all country in general and specify for many areas in Albania. Even the fact that we are late in tourism field compared with regional places we have made some progress in last year's.. The challenges about sustainable tourism in Albania are numerous, but it is time to control and to develop through indicators of sustainable development. Before the new government of Albania are many challenges like control of territory, decentralization process, environmental care, well management of natural and cultural recourses etc. The fact that Albania geographically is part of the Mediterranean basin, surrounded by some of the most famous in the world for tourism, such as Greece, Italy, Croatia gives her positive opportunity, for International recognition as a tourism destination; because tourists along the route can include in their guides and visits to Albania; but this time adds the same risqué possibility making regional differences tourist areas, thus not appropriate to leave impressions tourists as a result of numerous problems that can identify the Albanian tourism. So it adds pressure, and arises as unconditional obligation, to take immediate measures and interventions by the government, for fundamental changes in the framework of the creation of conditions for the promotion and development of tourism, but for sustainable development tourism.

Bibliography

- Kamamba, D., December, 2003,. *THE CHALLENGES OF SUSTAINABLE CULTURAL HERITAGE/COMMUNITY TOURISM*. DAR, International Institute for Peace through Tourism.
- Koja,V.& Gorica, K., 2007. *Marketingu i turizmit*. 1 ed. Tirana: albPAPER.
- MsMMIN, S., 1997. The challenge of sustainable tourism. *The environmentalist*, 17(2), pp. 135-141.
- MTKRS, 2007. *Strategjia Sektoriale e Turizmit 2007 - 2013*, Tirana: MINISTRIA E TURIZMIT, KULTURES, RINISE DHE SPORTEVE.

- Tosun, C., June 2001. Challenges of sustainable tourism development in the developing world: the case of Turkey. *Tourism Management*, Volume 22, (Issue 3,), p. 289–303.
- UNEP, 2007:p3. *Tourism and Mountains*, Paris, Virginia, Madrid: United Nations Environment Programme,.

EMPIRICAL INVESTIGATION OF KNOWLEDGE MANAGEMENT PRACTICES IN ALBANIAN BUSINESS ORGANIZATIONS

MBA, EDLIRA MARGILAJ⁷⁵,

European University of Tirana, Faculty of Economy and Information Technology, Management/
PhD Candidate

¹ E-mail: emargilaj@yahoo.com

Abstract

The foundation of organisational competitiveness in the contemporary economy has shifted from physical and tangible resource to knowledge. Knowledge Management - KM, is becoming nowadays one of the most significant practices of companies aiming at the increase of profits and competitive advantages. For a successful implementation of Knowledge Management, it is important the identification of barriers or critical factors which affect the success of the KM process.

The purpose of this paper is to investigate the recognition and implementation of Knowledge Management in business organizations in Albania, as well as to reveal some of the barriers and critical success factors of KM in such organizations.

In fulfillment of this purpose receive answers research questions: ***Question 1. What is level of the recognition and implementation of KM in business organizations in Albania? Question 2. Wich are some of barrier and critical success faktors that affect in sucessful in KM, in albania business organizations?***

The research methodology is based on interpreting the result of a survey and a number of interviews with staff from various organization in Albania from private sector.

Key words: *Knowledge Management Practices, barriers and critical success factors, business organizations in Albania*

INTRODUCTION

Today where everything moves quickly, the right of ownership of the value chain is not a long priority during the countries and companies. Factors of production are very flexible and can easily move from one place to another. Consequently, to compete in global markets simply unprocessed natural resources, or free arm job is not enough. These realities have led to the foundation by the competitiveness of the organization to move from physical and tangible resources, intangible resources towards - Knowledge. "Today knowledge is considered as the most important asset of the organization compared to traditional assets, capital, land, machinery" (Carneiro, 2000).

Paradigm widely known over the years has been - Knowledge is power, so it must maintain, keep for themselves for the purpose of creating advantage. The new paradigm is - *Knowledge is a giant force. Within the organization it (knowledge) should be divided in order to grow. This is in fact the essence of knowledge management in organizations - the creation and sharing of knowledge within organizational levels.*

Experts have announced that Age of Knowledge will replace Age of Industry. Recent decades and traditional business organizations are moving from industrialization, towards knowledge as a strategic asset of the present and the future. Forty years ago, about half of all workers in industrialized countries were doing things. Today that number has fallen to 20% (Drucker, 1994; Barth, 2000). This development trajectory has prompted many companies to invest billions of dollars for the creation, sharing and use of knowledge (Civi, 2000). Referred O'Dell & Grayson (1998) Identification, management and transfer of knowledge and best practices applied by some companies, has saved or gave them bilioneshe profits.

On the other hand, about 40-60% of Knowledge Management projects fail (Roth, 2003). The literature recognizes a number of Critical Success Factors (FCS) that strongly affect Knowledge Management implementation practices. Identification and analysis of these factors in the organization gets vital to the success of this process. Most of these factors come from sources within the organization, thus they can be managed by it.

There is an extensive literature in western countries on knowledge and knowledge management, but in Albania is much less explored. This fact prompted interest to know the behavior of business organizations in Albania against the recognition and implementation of Knowledge Management practices and simultaneously identify the critical factors that influence the success KM of these organizations

1. Literature Review

1.1 . Knowledge versus Data and Information

Referred Gammelgaard & Ritter (2000) knowledge can be defined as a combination of experience, values, contextual information and internal expertise, which helps in evaluating and incorporating new experiences and information. Bray (2008) provides that knowledge is information processed in the mind of individuals, specifically personalized information (which may or may not be new, unique, usable) related to facts, procedures, concepts, interpretations, ideas, observations and trials. Knowledge is information possessed in the mind of the individual, it is personalized information (Alavi & Leidner, 2001)

Knowledge is something different from the data and information. *The data* is a discrete set or objective facts about events (Davenport & Prusak, 1998); A number, a word or letter, without any context, before they be organized in a form that people can understand and use, it is simple data (Terry, 2007).

Information is a content that presents analytical data. It is created as a fusion of data within a context, when they not only join, but when creating a relationship, a sense (Dalkir (005). All the knowledge we basically have the information, but the information returned in the knowledge only when it is understood, used and associated with a particular purpose or idea.

Intellectual capital is a part of knowledge, otherwise called as a business asset for the organization (Bontis & Nikitopoulos, 2001). A part of it is visible as patents, intellectual property, etc, the majority consists of know-how, experience, expertise, which stay in the mind of one or more employees (Kelin, 1998; Stewart, 1997). Intellectual Capital Management (MKI) other Knowledge Management (KM) is characterized with less content, because content is filtered and judged, and only what is best is inventarizuar. Contents of MKI is that the content of mnj surface.

Referred (Nonaka & Takeuchi 1995), there are two main types of knowledge: *Tacit knowledge* is widely accepted as knowledge difinicionin living in our brains or "knowing more than you can say" (Michael Polanyi, 1966). Tacit knowledge is very personal and difficult to formalize. It can be transferred across each face -to -face discussion on communication between people, or its transformation into explicit knowledge.

Explicit Knowledge is formalized knowledge. It appears in the organization in terms of reports, documents, manuals, procedures etc. It is easier to communicate and share compered knowledge tacit compared. Explicit knowledge can be preserved in the way of data or best practices, and can be easily shared trasmentohet or using information technology (IT).

Studies show that 80% of the organization's knowledge is tacit knowledge and understanding only 20% is explicit knowledge . Referred Stewart Thomas (2003) to manage the tacit knowledge is absolutely crucial, critical, because " tacit knowledge is the only competitive advantage of any organization" (Peter Ducker, 2007)

SECI Model (Nonaka & Takeuchi 1995), is perhaps the best-known model of KM . Through four modes: socialization, embodiment, combination, and internationalization, the model describes the process of the translation of knowledge from tacit knowledge to explicit knowledge and translation from explicit knowledge to tacit knowledge, in form experiences, expertise or practices. The process resumes again at a higher level knowledge, in the form of a spirali.

1.2. Why Knowledge Management?

People have always managed knowledge, much earlier than the use of this term. Not necessarily people must use the label before doing something (Thomas Stewart, 2003). Debates are ongoing about what this concept involves and how it should be conveyed in a universal way (Slagter, 2007). There is a confusion caused by the use of KM across the various areas of organizational activity. Spiegel (2000) suggests that KM is just a new name for an old idea as Information Systems (IS). On the other hand, there is the perspective that knowledge can not be managed. Referred Stecking (2000) organizations can not actually manage knowledge, because it (knowledge) is hidden or internal to individuals and can be managed to a certain degree.

In fact, Knowledge Management evolved as a term, has profusely contributions for a formal definition . Alavi & Leidner (1999) define KM as: "A systematic process and specifically organized for absorption, organization and communication of tacit and explicit knowledge with the intent that other employees can use it more effectively and productively in their work. "

McInerney (2002) defines that in practice KM is a conscious effort to benefit from the knowledge that lies within an organization, using it to achieve the organization's mission.

Rostagi (2000) defines KM as a system and interactive process, of coordinating organization wide activity to appropriate, created, shared, stored and deployed spread knowledge of individuals and groups, across all levels of the organization, in pursuit of the main objectives the organization.

The importance and necessity of KM comes through the fact that in today's economic challenges, where cost reduction and productivity growth constitutes a necessary condition to capture competitive advantages, companies have a necessity to learn from their mistakes of the past, without repeating them again and again.

This brings one hand the need to absorb as much new knowledge in a short time possible, and in turn emphasizes the need for maintaining and reuse of knowledge across the organization. Referred Strommer, R. (1999) "The most important thing is to create new knowledge, but it is equally important to use the knowledge and old silent and doing it effectively. Creating the right knowledge, at the right time, in the right way, in the right place, it is important ".

But the division of knowledge itself creates difficulties, because the motivation of employees to share knowledge or to transfer knowledge is often difficult. Employees try to preserve their knowledge for themselves, thinking that otherwise they will lose importance and so are likely and their work. Referred Institute Iaccoca organizations are currently using "only about 20%" of

knowledge that they currently have available. The main reason for this is not the division of knowledge and not its distribution across organizational levels. The main purpose of KM has to do precisely with the cultivation and sharing of knowledge, thus populating valuable thoughts and best practices across levels of the organization. Knowledge Management as a managerial practice, as a process of careful and systematic coordination of people, technology, processes and organizational structure of the company, during the processes of creating, sharing, use and storage of knowledge, is what organizations need to function the scope to increase business value and competitive advantage.

2. The purpose of the paper

The purpose of this study is to investigate the behavior of business organizations in Albania to Knowledge Management, the degree of recognition and implementation mnj practices in these organizations. At the same time, the study aims to identify some of the barriers or critical factors that influence the success of knowledge management in Albanian business organizations included in the study.

In order to fulfill the goal, the paper aims to arouse interest for a deeper study in KM for Albanian business organizations, regarding issues such as: the degree of impact the critical factor in the success of knowledge management process, or study the correlation between knowledge management (KM) and Organizational Performance (OP).

3. Research Questions

The paper aims to answer two research questions related to Knowledge Management in business organizations in Albania, namely:

- ✓ What is the degree of recognition and implementation KM practices in organizations included in the study? Is KM part of development strategies of these organizations?
- ✓ What are some of the barriers or critical factors that affect the success of KM organizations in the study?

4. The methodology of the paper

To answer the two research questions raised, was used technique of questionnaires and semi-structured interviews. Given that knowledge management poses new field of management and is still a little-known practice for Albanian business organizations, face to face interviews was seen as important for the discussion and clarification of the meaning that has KM for the managers of these organizations and at the same time to investigate the degree of implementation of initiatives and practices of KM in them.

Questionnaire was distributed to business organizations, small and large, with activity in some different areas (service, trading, manufacturing, construction), in some Albanian cities (Tirana, Korca, Fier). Distribution of questionnaires was conducted through personal contacts and by using electronic post.

The target respondents were Directors Management of these organizations (sales, marketing, production, finance), and Executive Directors. This category was considered as the best address to be interviewed, the fact that they are supervisors in their companies operations and is likely to be tomorrow and leader of KM. Need to note, that these interviews should turn to "expert for knowledge and new knowledge" or from being recognized in the literature as run every (Chief Knowledge Officer, "but this was a position without practicing in the studied organizations.

5. Case study

It distributes questionnaires in 70 business company and interviewed representatives of these companies. Rate of return of questionnaires was 51.4% or 36 questionnaire to collect. Were interviewed representatives of 26 companies directly.

In response to 1 research question , was investiga on:

- In relation to the scale of the recognition and implementation of knowledge management practices, were selected 10 of mnj initiatives. Questions related to the fact that directed that the list of 10 selected initiatives were implemented in these companies (can solve more than one answer).

Table 1 describes the results. Of the 24 companies that had implemented KM practices, none of the interviewees answered that their company had implemented 10 activities (initiatives). On top of initiatives implemented in these organizations were:

- *Capturing the knowledge base* (100%);
- *Use of information technology* in knowledge sharing and transfer constituted an important role (91.6%);
- *Use of the intranet* to publish and access information (75%);
- *Development of strategies for KM* 41.7%;
- *Appointment of leaders* and groups for KM 33.3%;
- *Reward of employees* who are more examples about knowledge sharing behavior to 33.3%, there were high feature of these companies;
- *Measurement of the value of intellectual capital* was 25% other activity rate was too low (but that was expected as long as there was a systematic measurement KM systems).

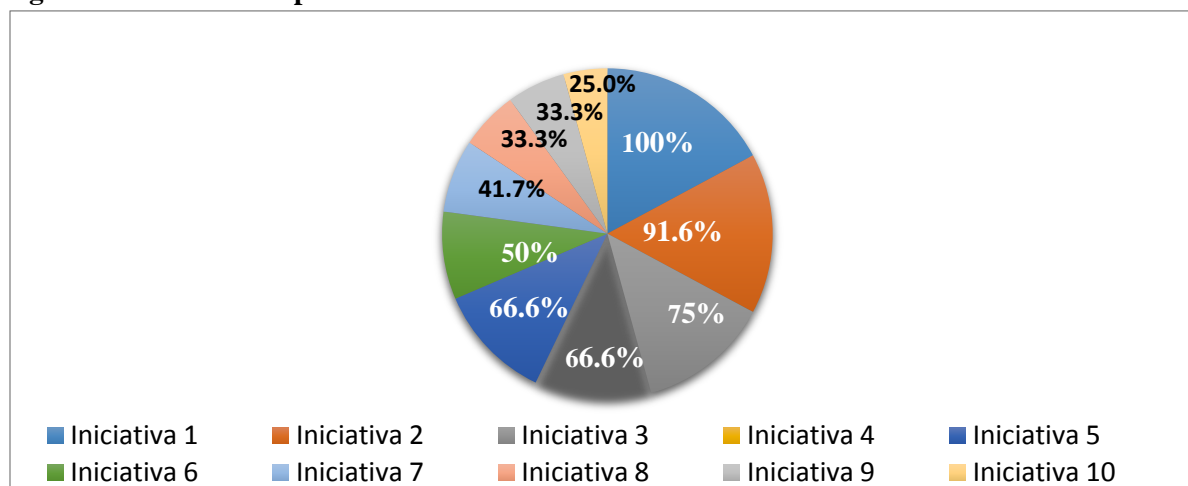
In conclusion we can say that various KM initiatives or practices, were used in these organizations. On the other hand strategies of these organizations, structure and culture, were not formalized to support Knowledge Management.

Table 1: Types of KM implemented initiatives

Initiatives	Frequency	Percentage
Capturing the knowledge base	24	100

Use of information technology in knowledge sharing and transfer	22	91.6
Use of the intranet to publish and access information	18	75
Construction and maintenance of expertise and skills of employees	16	66.6
Identify best practices to internal and external sources	16	66.6
Creating a supportive environment for sharing knowledge	12	50
Develop strategies for knowledge management	10	41.7
Appointment of leaders and groups for KM	8	33.3
Reward of employees who are more examples about knowledge sharing	8	33.3
Matja e vlerave të kapitalit intelektual <i>Measurement of the value of intellectual capital</i>	6	25

Figure 1: Level of KM implementation initiatives

In response to 2 research question :

- In connection with barriers or critical factors affecting a KM process in these organizations, for companies that do not practice KM practices, interviews were conducted around the questions:

Why not practiced KM practices? What were some of the barriers that impede the implementation of KM?

A list of reasons and again lined respondents could select more than one option.

Results are :

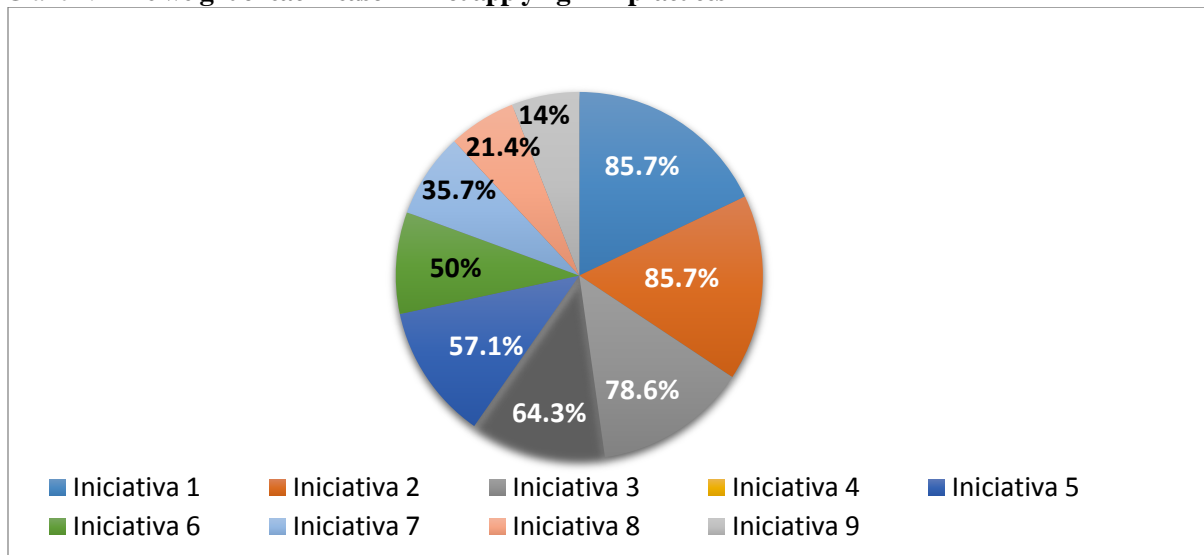
- Did not understand or had no knowledge of the KM concepts (85.7%), as much as
- Are not sure of the benefits deriving from KM implementation(85.7%).
- Leadership in management was a significant barrier (78.6%). In this category included lack of leaders experiences in KM practices , to promote the creation of a culture of sharing knowledge, being an example with their behavior. Leadership in management plays a key role in the success influensues Knowledge Management. (Holsapple & Joshi, 2000).
- Organizational culture and organizational infrastructure create barriers in communication (64.3%) are more difficult knowledge sharing across the organization's members. In these organization not found proper communication and organizational existed in the absence of a culture of knowledge sharing. Culture is an essential factor for the success of KM (Davenport et al, 1998; Pan & Scarbrough, 1998; Martensson, 2000). Generally a culture supportive of KM is what high praises and encourages knowledge creation, sharing and its application. The biggest challenge for many KM ordained efforts currently lies in the development of such a culture (Goh (002).
- Lack of trust between members of the organization (35.7%), featuring among others the lack of sincere opening, where errors are not shared openly, without fear of punishment. The idea that mistakes and failures should not be tolerated, but allowed and condoned, was not part of the culture of these organizations. Without a high degree of mutual trust, mutual, people will be skeptical about the intentions and behavior of others towards them, they would like to keep the knowledge to himself. (Stonehouse & Pemberton, 1999; De Tiennë & Jackson, 2001; Lee and Choi, 2003).
- Fostering an innovative culture in which individuals are continuously encouraged to generate ideas, knowledge and innovative solutions was not present. Individuals also need to express doubts, questions about existing practices and undertake actions to strengthen (Stonehouse & Pemberton, 1999).
- Information technology create a barrier to an efficient communication of knowledge (57.1.%). On the one hand often because of financial adequacy was not provided appropriate technology to share and store knowledge in these organizations, and in turn, there is a scarcity of qualified human resources to manage technology efficiently. Technology is an important tool in the success of KM. Programs for computers, their simplicity to be understood by members of the organization and good use play a important role in the successful implementation of KM practices.

Table 2: Reasons for not practicing oKM

<u>Reasons</u>	<u>Frekuenca</u>	<u>Përqindja</u>
Did not understand or had no knowledge on KM concept	12	85.7

Not sure for its benefits	12	85.7
Top management does not support it	11	78.6
Organizational culture was not inclined towards knowledge sharing	9	64.3
Insufficient technology / and inefficient use of IT	8	57.1
KM measuring systems are not known	7	50
Organizational communication /lack of trust among members	5	35.7
Lack of human resources	3	21.4
Other	1	7

Grafic 2: The weight of each reason in not applying KM practices

Conclusion / Recommendations

Although there is a broad western literature for KM and there are about two decades that business companies in western countries have accepted knowledge as a strategic asset to the business in providing competitive advantages, business organizations in Albania have low level of attention on Knowledge as a key asset and main source of business . Consequently these companies have a low level of implementation of KM practices .

Despite the fact that these companies implemented several initiatives such as: *the capture of knowledge base; use of information technology in knowledge sharing and transfer ; use of the intranet to publish and access information;* evident is the fact that the strategy, structure or culture of these organizations are not formalized to support Knowledge Management.

Some of the most encountered categories and barriers in these Albania bussiness organizations organizations across KM are: *lack of leadership in management*, displayed as a lack of experience by leaders in KM practices; *information technology* displayed as an absence in tools and training for communication, sharing and efficient storage of knowledge, *organisational culture and infrastructure*, where it is not found the presence of proper organisational communication and there is a lack of culture in knowledge sharing. Within this framework there existed barriers to a lack of trust among members of the organization to share knowledge. In the current conditions in which they operate, actually as an integral part of the global market economy, Albanian business organizations have to recognize and enforce in their developments and business strategies, this new practice of management (KM), with the aim of increasing competitive advantages and performance.

Bibliography

- Alavi, M. and Leidner, D.E. (2001), "Review: knowledge management and knowledge management systems: conceptual foundations and research issues", MIS Quarterly, Vol. 25 No. 1, pp. 107-36.
- American Productivity & Quality Center (1999), "Knowledge management: executive summary"
- Black, S.A. and Porter, L.J. (1996), "Identification of the critical factors of TQM", Decision Sciences, Vol. 27 No. 1, pp. 1-21.
- Brelade, S. and Harman, C. (2000), "Using human resources to put knowledge to work", Knowledge Management Review, Vol. 3 No. 1, pp. 26-9.
- Commission of the European Communities (2003), Commission Recommendation of 06/05/2003
- Davenport, T.H. and Volpel, S.C. (2001), "The rise of knowledge towards attention management", Journal of Knowledge Management, Vol. 5 No. 3, pp. 212-21.
- Davenport, T.H., De Long, D.W. and Beers, M.C. (1998), "Successful knowledge management projects", Sloan Management Review, Vol. 39 No. 2, pp. 43-57.
- Davenport, T. and Prusak, L. (1998), *Working Knowledge*, Boston: Harvard Business School Press.
- Dalkir, K. (2005), *Knowledge Management in theory and Practice*, Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Grover, V. and Davenport, T.H. (2001), "General perspectives on knowledge management: fostering a research agenda", Journal of Management Information Systems, Vol. 18 No. 1, pp. 5-21.

- Gurteen, D. (1998), “Knowledge, creativity and innovation”, *Journal of Knowledge Management*, Vol. 2 No. 1, pp. 5-13.
- Herschel, R.T. and Nemati, H.R. (2000), “Chief knowledge officer: critical success factors for knowledge management”, *Information Strategy: The Executive’s Journal*, Vol. 16 No. 4, pp. 37-45.
- Holsapple, C.W. and Joshi, K.D. (2000), “An investigation of factors that influence the management of knowledge in organizations”, *Journal of Strategic Information Systems*, Vol. 9 Nos 2/3
- KPMG (1998), *Knowledge Management: A practical imperative for business*, London: KPMG Management Consulting.
- Parlby, D. (1999) *Knowledge Management Research Report 2000*, London: KPMG Consulting.
- McAdam, R. and McCreedy, S. (1999), ‘A critical review of knowledge management models’, *The Learning Organisation*, 6.3, 91-100.
- Robinson, H.S., Anumba, C.J., Carrillo, P.M. and Al-Ghassani, A.M. (2006), ' STEPS: A knowledge management maturity roadmap for corporate sustainability', *Business Process Management Journal*, 12.6, 793-808.
- Tannenbaum, S. and Alliger, G. (2000), *Knowledge Management: Clarifying the key issues*, Chicago: IHRIM.

STUDY OF SIDE INFLOWS IN FIERZA BASIN USING Q-DISTRIBUTION AND LOG-PERIODIC APPROACH.

Erarda Vuka¹, Dode Prenga², Sander Kovaçi³

¹Department of Informatics, Faculty of Sciences of the Natures, University of Tirana

¹Department of Informatics, Faculty of Sciences of the Natures, University of Tirana

²Computational Physics Group, Department of Physics, Faculty of Sciences of the Natures, University of Tirana

³Department of Mathematical Engineering, Polytechnic University of Tirana

dode.prenga@fshn.edu.al, erada_vuka@yahoo.com, s_kovaçi@yahoo.com

Abstract

We consider herein the importance of the methodology of data processing for real system study. Accordingly, using the combination of q-Gaussian distributions, multi fractal analysis, and log periodic approach on the study of time series data of inflows in the lake of Fierza, Albania, we hope to improve the quantitative estimation of some parameters in the system. We see that usually the data series in original registration do not exhibit log-periodic dynamics or do not obey to a stable distribution. For special choice of averaging time interval and local fluctuation reduction, q-Gaussian is the best fitted distributions, and in the same way we obtain a good log-periodic approach in some cases. We conclude that the study and forecasting will be more credible using methodologies of complex systems as q-statistics, discrete scale of invariance approach and so on.

Key words: q-Gaussians, hydrological system, complex system, multi fractal spectrum, log-periodicity

Introduction

The goal of the data mining process is to extract information from data series and to transform it into an understandable structure for further use. If those data belong to the records of a particular observable, we can consider even the concrete study of the system at the time. The administration of real system is usually based on standard assumption, which tries to ensure the correctness by enlarging the uncertainty of observable value estimation or forecasting. Even so, some particular system as hydrological ones for example, resists to be fitted with such approximation, showing unexpected extreme behavior. We will consider herein a discussion about the improved efficiency of data elaboration using advanced statistical mechanics concept as q-distributions and some evidence of discrete scale of the invariance in the time evolution of some observables. Here we perform such a analysis on a Fierza basin system. The HPP of Fierza is the first furnishing door of the Drin cascade and plays a crucial role for all other basins in Drin River. It has the capacity of about 3 milliard m^3 of water. It gathers waters from a large area belonging to Kosovo, Macedonia and Albania. A part of the inflow is conditioned from the management of the input doors from Ohrid Lake. Therefore, the flows from rainfall and snowfall on the area are coupled with terrain specifics, imposing unpredictable modification on side and natural water inflow. Based principally on economic and other related reason, the system of inflows is considered and studied in many point of views. But it seems that recent considerations were strongly based on the importance of the management, whereas we do extend our view on complexity domain and particularly on the study of the distributions of the inflows to improve the scientific and concrete knowledge of the system. Dealing with accuracy of estimation and forecasting we need to identify a stable distribution and to refer observables according to it. Next, to analyze in the time domain, one needs a dynamical view that includes coupling behavior, global and local self-similarity etc. In these consideration, we remark the most commonly applied distribution in hydrological systems have been Extreme Value, Generalized Extreme Value, Log Pearson, Lognormal etc [1], and many others one were found suitable. In other similar systems, the stretched exponentials were reported as useful [2]. In general no theoretical arguments will favor a particular distribution [3]. Following the original Tsallis proposal in the case complex or out of equilibriums systems, we will use the very interesting class of functions called q-exponentials [4] under q-statistics concern. Q-statistics has been introduced from a general entropic principle applied to the complex systems and is found very useful on application for a large group of real systems. In this respect, there are strong arguments to classify hydrological systems as complex [5],[6]. Q-distributions do have an important advantages from the physical point of view, because their characteristic parameters are closely related to the distance from the stationary state, relaxation of the observables, their sensitivity etc [7],[8]. Close to the particular distribution of the values is considered the concept of local or global regularity, which is tested by multi-fractal analysis and discrete scale of invariance behavior in methodological similarity with other consideration [9][10].

2. Some briefing remarks from the complexity.

Complex systems embrace physical entities of interacting elements, particles or subparts, typically nonlinear, and full of dynamics [11]. Multi fractal structures, self-organized regimes and the presence of the extreme events seem to be rather common on such systems. They are usually found in the out-of-equilibrium state [7],[8] and therefore their equilibrium statistical analysis is inappropriate. Remember that in thermodynamic limit, the physical study makes use of the optimization of classical entropy $S_{Boltzman} = -k p_i \log_2 p_i$ under specific constraints to obtain the distribution (p_i) of the observables values. To deal with formally standard mechanical statistics, Constantino Tsallis proposed another form for the entropy, as defined from the formula

$$S_q^T = \frac{1}{q-1} \left[1 - \sum_{i=1}^w p_i^q \right] \quad [8] \text{ or its integral counterparts. Here } q \text{ is called the parameter of the}$$

distance from the equilibrium as for $q=1$ one reach the classical entropy. Tsallis entropy is not additive that is for two independent events (A) and (B) there exist the relation $S_{A \cup B}^T = S_A^T + S_B^T + (1-q)_A^T * S_B^T$ [4][8]. If the state under consideration has the q -mean of the

variable x finite, the distribution result a q -exponential namely $p(x) = \alpha \{1 - \beta(1-q)(x - \mu)\}^{\frac{1}{1-q}}$ and if q -variance of the variable x is defined, distribution is a q -Gaussian [8]. Q -calculation of

those specific moments (mean, variance etc) is in the form $x_n = \int p_q x^n dx$. In fact, Tsallis's

statistic includes many other q -parameters, but generally a triplet is significantly more important [7]. The triplet consists to the sensitivity parameter (q_{sens}), the relaxation parameter (q_{relax}) and the stationary parameter q_{stac} . The sensitivity q -parameter is found using relationship

$$\frac{1}{q_{sensitive}} = \frac{1}{\alpha_{min}} - \frac{1}{\alpha_{max}} \text{ where } \alpha_{min,max} \text{ are the singularity point of the fractal power function of}$$

the structure [7], and q_{relax} is estimated from the relaxation rate and generally is calculated from the q -exponential fitted to the time autocorrelation function of the series. Adding to this calculation, the fractal behavior is important information in its own too. This principally related to a very important property of complexity, scaling behavior. Multi-fractal property consists in the local power law behavior in any point say $X(n+a) - X(n) \sim a^{h(n)}$ where $h(x)$ is called the singularity exponent. The ensembles of point having the same h exponent produce the fractal dimension $D(h)$, that identify the (logarithmic) ratio of the change in the detail to the change in the scale. Another characteristic parameter of scaling is the multi fractal spectrum $f(\alpha)$ that measures the density of the local similarity in scaling $\rho_\alpha(\varepsilon) = \varepsilon^{-f(\alpha)}$ where ε is a local size [12], [13]. Another important property in complex systems is the discrete scaling say $F(\lambda x) = \lambda^\alpha F(x)$ for some discrete value of λ . The time behavior in this case is theoretically predicated a log

periodic function $I = I_0 + a * x^m + bx^m \cos[o \log(x) + \varphi] + cx^m \cos[2o \log(x) + \varphi]$ [9]. Interesting relationships between those parameters are predicted theoretically and tested in real systems

3. Methods

Here we perform the analysis using time series of data recorded for daily average inflows in routine administration of waters of the cascade over 25 years period and another series of records for hourly averaged inflows and the water level in the Fierza dam. There are no other information provided on how those averages are taken and calculated, but they are based on very strict procedures and regulation adopted in high level authorities of administrative and engineering administration. We assume that the system is complex and therefore the standard statistics is generally in applicable, that is Gibbs and Gaussian distribution were not expected to describe the population of values. We consider the fact that the empiric distributions could be approached to many functions, and there are different of statistical test to discriminate between them. But from physical point of view q-distributions are of a particular inters because they provide additional information as the distance of the state from the stationary state. We start checking more than one function that fits well with the empiric distributions and thereafter to select the one that will be more resistant against different tests. In a preliminary step according to the goodness of fit we observe that the lognormal approach is ranked the first between many others expected ones except the q-Gaussian which is considered in the next step. Standard test as Kolgomorov-Smirnov, Lilliefor, Anderson-Darling, Jark-Bera etc., have been applied. The results of some of them are found to be sensitive from the bins size found from different optimization methods, possibly form the fact that the variance could be indefinite. Therefore a careful optimization of the histogram is undertaken. Thereafter we estimate the q-Gaussian that fits the real distributions and read form it the distance from the stationary state (qstat), the variance and q-variance etc. If $q_{statistics} > 5/3$ we refer the state as Lavy-stable but with mean and variance infinite in the sense that if the full range of allowed values is considered, $Inflows \subset [0, \infty]$ and the series is extended to infinity, mean and variance do not converge. Practically in the truncated distribution this has the meaning of indefinite observable that is adding time series data will affect the mean and variance remarkably. But a very important consequence is that for this case, the standard statistics approach is just wrong, as it deals with variance and mean. If $q_{statistics} > 3$, we can say that the system is practically in rapid change and the meaning of the distribution is loosed. Next, we evaluate the triplet Tsallis. To perform this step we fit the relaxation function (autocorrelation function) to a q-exponential where $q_{relaxation}$ is read. The calculation of this phase is performed by a nonlinear last squares ad-hoc algorithm adopted form a precvious version [14]. The other q-Tsallis that measure the sensitivity to initial condition or even entropy production, called $q_{sensitive}$ will be estimated by the intermediary step of multi fractal analysis. Multi-fractal analysis is highlighted as it brings precious information on the affinity and scaling on data series. This step is performed by our specific program based on multifractal detrended fluctuation analysis. To check for a more statically significant time of averaging or measurements, we continue with child series produced by smoothing original ones

accounting for the fact that if the time interval for averaging inflows is taken arbitrarily, the records may suffer from intensive local fluctuations. To diminish this we produced new series by averaging the values between some few successive records namely $x_j = \frac{1}{k} \sum_j^{j+k} x_i$. Finally, to better understand the behavior of extreme events and other dangerous development on the system, we look for the presence of the discrete scale of the invariance in the smoothed time data series. This step is performed by an ad-hoc genetic algorithm combined with Lomb periodogram and Jakobson derivative used by us elsewhere [14],[15], which help us to be focused on a convenient domain to avoid problems of local minima of the cost functions. In the same way we checked even the data gathered from the same month over the period considered. Generally the log periodic behavior is being accepted if moderate amount of change in the reference time (t=1) will produce near the same critical time t_c . The more quantitative test based in nature of the residuals as in [16] is attempted too. Here we adopt another view, looking on the q-distribution of the residuals. The log-periodic behaviour is accepted if changing the initial and final time of the consideration, imposes a negligible effect on q- distribution of the residuals.

4. Distributions and fractal structure of time data series for side flows

Using standard Scot rule for optimization of the histogram, the fitted lognormal has a small quantity higher r-square compared to the respective of the q-Gaussian. Here the triplet Tsallis is found at [0.1483 2.0313 3.0476] where the $q_{stat} > 5/3$ suggest that the overall state is far from being stable and moreover the variance is not definite. Consequently the estimation of the optimal bin size is questionable. We see that in-between small changes of the bin width, the r-square in the case of lognormal approach is less sensitive than in the q-Gaussian. We tried the Freedman-Diaconis rule to refine the optimal histogram. Changing the bin size around the optimums as above, we stop when r-square computed using q-Gaussian become higher than using the lognormal fitted curves which found here to be around 0.984. The best r-square for q-Gaussian is found 0.986 and now the corresponding triplet is obtained at [0.1483 1.9639 3.0476]. We see that all those two competitive distributions generally behave in the same way against statistical tests where the level of significance is kept always at 0.05. Therefore the final ranking is performed according to the r-square value. Proceeding this way we evaluate q-triplets. From the q_{stat} value higher than $5/3$ we see that the state of the inflows in original series is far from the equilibrium, the mean and variance are typically indefinite. If we consider the data recorded for the same month, covering all the period, the picture is changed. Q-Gaussian becomes the best approach for the distribution (fig1) and this rank is not affected from the bin width in reasonable interval (not far from the optimized histogram). For the January's data we obtain $q_{stat} = 1.7329$ that corresponds to the indefinite variance state but now the mean is definite. The state is far from stationary again. Different fixed-month series have different q-parameters. For example the series of Mars's data has the triplets [0.1926 2.3994 2.4243] and therefore

mean and variance are again not defined, whereas for the June's, July's etc., $q_{stat} < 1.67$ and hence the variance and the mean are definite. Nevertheless, in the

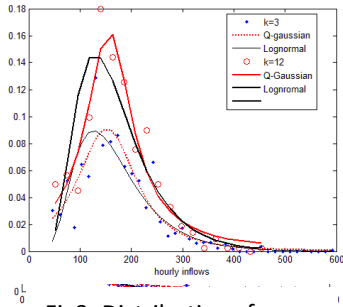

Fig1. q-Gaussian and

the term of stable distribution we see that our case is a Levy stable as $q_{stat} < 3$, so we can consider the distribution as a physical outcome of the system behavior for the non-stationary state. Multi fractal structure is similar in all cases (fig2), but quantitatively the difference is apparent. The difference is remarkable between power spectrums of the daily averaged inflows, and month-selected data. In the hourly averaged series the multi fractal spectrum is different from all other consideration above and we relate it with the nature of the local fluctuation or other stochastic noises. We will reconsider this aspect in detail on future works. Second important aftermath is the level of instability for the state, according to the intervals of averaging data (smoothing procedures). Usually the inflows are reported in m³/s and practically those values are found by averaging the inflows in a certain time interval. We obtain that in this consideration the q-Gaussians were regularly fitted well with the empiric (real) distributions. For the averaging time interval larger than 6 days this fit is generally better than with lognormal, regardless of the techniques of bin-optimization. In this moment we estimate that the q-Gaussian is most representative for the underlying unknown distribution. Here the triplet is found [0.5403 2.1327 3.2597], but the q_{relax} is evaluated with high uncertainty. Multi fractal spectrum is again smooth and concaves (fig2). Nevertheless, we conclude that the system state far from stationary state and the mean and variance are again indefinite. For comparative purpose we extended our analysis on hourly averaged side inflow for a six month period at 2011. In this case we see that the multi fractal spectrum is quite different and is very sensitive to the smoothing steps as prescribed

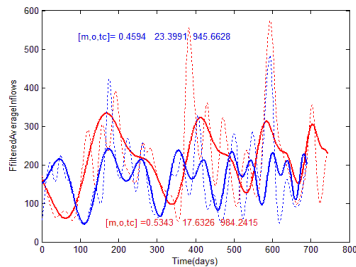

Fig4. Log periodic

Fig2. Multifractal spectrum

above. Now the q-Gaussian is the best fitted distribution (fig3). We obtain that for $k=3$ the $q_{stat} \sim 1.69$, that is again the variance is not definite. Here the triplet is not reported as $q_{sens} > 1$, hence non physical. It could have the origin in the short time processes or fluctuation. If we take $k=5$, the triplet is [0.8616 1.6718 3.2993]. Here the $q_{stat} \sim 5/3$, where is the limit of the variance definite state. For the $k=12$, that is the averaging interval is extended to a 12 hour period, we obtain that the q-Gaussian is the best fitted curves followed by gamma and generalized extreme value. R-square for q-Gaussian is 0.925 whereas for the lognormal is only 0.78. By increasing k we remain in the zone where q-Gaussian is the best fitted curve. For $k=24$ we obtain the triplet [-0.1611 1.4031 1.5658]. Here $q_{stat} < 5/3$ that is, the variance and the mean are definite. In this case the variance is an appropriate parameter for statistical calculation and analyses including forecasting. In general, the records of hourly inflows are distributed mostly according to a q-Gaussian shape. From the point of views of water management and forecasts, an immediate

consequence is that references using variances should be very careful. It will be a good advice to gather the information in a specific way as to bring the distribution in a form where the q_{stat} is as smaller as possible. If this value is under $5/3$, the probability of a particular event calculated using variances and mean, seems to be inaccurate, but not illogical. But if $q > 5/3$, surely it will be wrong. As seen above, there are very rare type of such a series that permit calculation and forecasting. Along this analyze we obtained that the multi fractal structure is very sensitive of the smoothing process. Therefore the consideration of the discrete scale of invariance could help to a better knowledge of the system. Following same arguments as for other system [9],[14], we briefly checked the presence of the log periodicity on daily averaged data series, as in the Johansen-Ledoitte-Sornette model used elsewhere. To better count noises effect we empirically use the log periodic form as $I = I_0 + a * x^m + bx^m \cos[\phi \log(x) + \varphi] + cx^m \cos[2\phi \log(x) + \varphi]$, where $x = t - t_c$. Here t_c is a critical time where a rapid change on the inflows is most likely to occur. Qualitatively we observe traces of log periodic trend on time series of the inflows. In (fig4) we showed two series of daily inflows taken for each January, for 25 years, and appropriate log-periodic approach. Here by imposing a difference on the beginning time of about one month, the log periodicity is still present and the critical time is found nearly the same, in the absolute day time 946 and 984 respectively. This last include the shifted initial time at 30, therefore the critical expected time is on the coordinate 984-30~954. The global scaling read from the m exponent is $m_1 \sim 0.46$ and $m_2 \sim 0.53$ that is a considerable difference. The same is observed on the angular frequency. Spanning over other time windows $[t_{\text{initial}}, t_{\text{final}}]$ we see that those differences diminished enough if we reduce the time window in few last years but the number of points is too small for quantitative credibility. Bringing together those findings, we admit them as signals that log periodicity is present for this particular series but the analysis needs more quantitative attention or reference that will be considered in our forthcoming works.

Conclusions

The dynamics of distributions of the daily and hourly averaged inflows for the lake of Fierza is described herein by q -Gaussians and q -statistics. The stationary parameter q_{stac} is regularly obtained higher than $5/3$ indicating that the state of the system is far from the stationary one and the variance is not definite. The multi fractal structure depends from the time interval of averaging inflows. Therefore the structure of local scaling is found dynamic, and specifically the indices of sensitivity from the initial condition or entropy production differ remarkably according to the averaging time or measurement. This announce the possibility of reaching a more stable state for a special choice of the averaging. The daily inflows series are mostly distributed in a lognormal shape, but q -Gaussians have nearly the same goodness of fits. Q -Gaussian were found the best fitted distribution in series of fixed month daily averaged inflows covering a long period and in the hourly averaged series for periods less than a year. In smoothed series by averaging over few successive points in original series, the system could be found in a variance and mean-

definite and not very dynamical states. In this reference the statistics can be more credible and furthermore the classical analysis is possible. This is the best measurement choice in the sense of technical view, the others remaining out of advices. Next we obtain elements of discrete scales of invariance, analyzing the log periodic fit to the time data series. As a concluding remarks, those findings suggest that the probability of an extreme event or other statistical view can be improved making use of q-statistics. Log periodic approach can be used to better understand the structure of the process and dynamic regimes even for such systems. The log periodic behavior for some “natural” averaging time will provide a better view on extreme events forecasting at least in the sense of the probability of the occurrence. Improving the set of processing algorithms over the full data set of the side and natural inflows including them of the sources will help to a good management of waters and energy production but even in the sense of the extreme or catastrophic-like events. It will be considered in the future works and it will be recommended to the managerial procedures. Such techniques will provide a better view for other similar system too.

References

- Pilon, P. J. and Harvey, K. D.: Consolidated frequency analysis, Reference manual, Environment Canada, Ottawa, Canada, 1994.
- Didier Sornette *Probability Distributions in Complex Systems*. Encyclopedia of Complexity and Systems Science. 2009, pp 7009-7024
- Benson, M. A.: Uniform flood frequency estimation methods for federal agencies, Water Resour. Res., 4(5), 891–908, 1968.
- C. Tsallis, *Possible generalization of Boltzmann-Gibbs statistics*, J. Stat. Phys. 52, 479-487 (1988)
- R. Donner, S. Barbosa J. Kurths and N. Marwan. *Understanding the Earth as a Complex System – recent advances in data analysis and modelling in Earth sciences*. Eur. Phys. J. Special Topics 174, 1–9 (2009)
- B. Sivakumar and V. P. Singh. *Hydrologic system complexity and nonlinear dynamic concepts for a catchment classification framework*. Hydrol. Earth Syst. Sci., 16, 4119–4131, 2012
- Constantino Tsallis *Nonadditive entropy and nonextensive statistical mechanics - An overview after 20 years* Brazilian Journal of Physics, vol. 39, no. 2A, August, 2009 337
- S. Umarov, C. Tsallis and S. Steinberg, *On a q-central limit theorem consistent with nonextensive statistical mechanics*, Milan J. Math. 76, 307 (2008).
- D. Sornette, “*Predictability of catastrophic events: material rupture, earthquakes, turbulence, financial crashes and human birth*”, Proceedings of the National Academy of Sciences USA, V99 SUPP1:2522-2529 (2002)

- Wei-Xing Zhou, and Didier Sornette. *Discrete scale invariance in fractals and multifractal measures*. arXiv:cond-mat/0408600v1
- Jarosław Kwapienia Stanisław Drozdza *Physical approach to complex systems*, Physics Reports Physics Reports 515 (2012) 115–226
- Luis Barrera, Yakov Pesin and Jorge Schmeling. *An a general concept of multifractality: Multifractal spectra for dimensions, entropies and Lyapunov expoennets. Multifracatal rigidity*. https://www.math.psu.edu/pesin/papers_www/rigidity.pdf
- Albert-Laszlo Barabasi, Peter Szepefalusy, Tamas Vicsek. *Multifractal spectra of multri-affine functions*. Physica A 178 (1991) 17-28
- Dode Prenga, Teodor Kota. *Study of aerosol time series data using Tsallis statistics and fractal analyzes*. International Journal of Geology, Agriculture and Environmental Sciences Volume – 2Issue – 3,30 june 2014
- Dode Prenga, Omer Stringa, MargaritaIfti. *Searching for the presence of log periodicity in the exchange rates of currencies traded in Albania*. International Journal of Science, Innovation and New Technologies. Vol1 No3 February 2012
- Dean Fantazzini and Petr Geraskin. *Everything You Always Wanted to Know about Log Periodic Power Laws for Bubble Modelling but Were Afraid to Ask*. <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/47869/>

DECENTRALIZIMI FISKAL NË R. E MAQEDONISË

Prof. Dr. Gëzim SELIMI

International University of Struga

g.selimi@eust.edu.mk

Abstract

The financial situation of local government is the core and backbone of its operations. The functioning of local government can not be imagined without sufficient funds in accordance with all requirements and necessities. Decentralization means enhanced autonomy and competence and appropriate financial instruments for their implementation.

Despite promises and legal obligations (the Ohrid Framework Agreement) the level of decentralization of local government continues with small steps or in other words stagnates. The level of funding of central government in areas which are under the jurisdiction of the local government is still very high. There should be a serious commitment of central and local government to make fiscal and financial decentralization and enable local government to be able to perform its duties and legal powers.

HYRJE

Me anë të kësaj analize do të tentojmë të pasqyrojmë nivelin e decentralizimit fiskal të pushtetit lokal në R. e Maqedonisë. Analiza do të bëhet duke krahasuar të dhënat e disa viteve të fundit në R. e Maqedonisë si dhe duke i krahasuar indikatorët e decentralizimit në R. e Maqedonisë me indikatorët e shteteve të regjionit. Duke bërë këtë analizë do të tentojmë të përcaktojmë nivelin e arritur të decentralizimit në vendin tonë.

Procesi i decentralizimit duhet të përshpejtohet dhe të mer vendin e merituar si në agjendën e pushtetit qendror ashtu edhe atij vendor. Pushteti qendrorë duhet t'i shfrytëzon kapacitetet ekzistuese lokale në funksion të zhvillimit të përgjithshëm të vendit.

1. Decentralizimi fiskal domosdoshmëri për një zhvillim ekonomik lokal

Decentralizimi filloi të implementohet për herë të parë në vitet 50 – 60 te shekullit XX, kur administratat koloniale të Britanisë së Madhe dhe Francës i përgatitnin kolonitë e tyre për pavarësi. Decentralizimi varen kryesisht nga raportet politike midis institucioneve qendrore dhe atyre lokale i cili në thelbin e tij ka kalimin e kompetencave në fusha të ndryshme nga niveli më i lartë qeverisës në nivel më të ulët të qeverisjes. Decentralizimi gjithnjë e më shumë përdoret për forcimin e pushtetit vendor si një pjesë e rëndësishme e qeverisjes.

Decentralizimi si reformë synon: të bëjë më të qëndrueshëm sistemin demokratik; të rrisë efikasitetin dhe efektivitetin qeverisës; të stimulojë krijimin e një baze të qëndrueshme për zhvillimin ekonomik; të bëjë qeverisjen më transparente; dhe të sjellë qytetarët më afër vendimmarrjes.

Po ashtu, decentralizimi synon të stimulojë krijimin e një baze të qëndrueshme të zhvillimit ekonomik dhe të krijojë një ambient bashkëpunimi, tolerance dhe mirëkuptimi ndërmjet grupeve përbërëse të shoqërisë⁷⁶. Decentralizimi rrit nivelin e pjesëmarrjes së qytetarëve në marrjen e vendimeve që prekin drejtpërdrejtë komunitetin⁷⁷.

Parimi i subsidiaritetit ose qeverisja më pranë qytetarëve është logjika bazë e autonomisë vendore. Bazuar në këtë parim decentralizimi u jep të drejtën qytetarëve për të vendosur mbi tipin e qeverisjes, përfaqësimin, politikën dhe shërbimet për të cilat ato kanë nevojë. Qytetarët konsiderohen si partner në procesin vendimmarrës⁷⁸.

Procesi i decentralizimit fiskal tenton zvogëlimin e natyrës së centralizuar të pushtetit qendrorë. Që të realizon këtë centralizim, qeveritë mund të dekoncentrojnë, delegojnë ose transferojnë (kalojnë) kompetenca. Konsiderohen si nivele të decentralizimit pasi në secilin prej tyre kemi kalim të kompetencave nga niveli qendror në atë vendor. Ajo që i dallon në mënyrë

⁷⁶ 10 Keith L.Miller, Advantages and Disadvantages of local government decentralization, fq 8

⁷⁷ Instituti i zhvillimit të habitatit, Qyteti i ndërtuar nga njerëzit, fq 40

⁷⁸ Pallai Katalin, The framework of decentralization, fq. 13.

thelbësore këto nivele të decentralizimit është shkalla e autonomisë që njësitë e qeverisjes vendore përfitojnë nga ato qendrore.

Dekoncentrimi – është forma më e dobët e decentralizimit ku transferim i burimeve, përgjegjësi dhe autoritetit brenda për brenda administratës qendrore⁷⁹. Delegimi - është nivel i decentralizimit që e bart përgjegjësinë dhe autoritetin në kryerjen e funksioneve të caktuara nga niveli qendror në nivel lokal.⁸⁰ Transferimi (kalimi) - përfaqëson nivelin më të lartë të decentralizimit. Transferimi nënkupton momentin në të cilën qeveria qendrore e transferon autoritetin politik, financiar dhe administrative në njësi autonome të qeverisjes lokale⁸¹.

2. Decentralizimi fiskal në RM

Decentralizimi fiskal nënkupton sigurimin e një sasive të mjaftueshme të të ardhurave për qeverisjen lokale dhe autorizim të komunave që vetë të marrin vendime për mënyrën e shfrytëzimit të këtyre mjeteve, me qëllim të kryerjes efektive dhe efikase të kompetencave të përcaktuara.

Nuk mund të diskutohet për qeverisje (pushtet) lokal të pavarur nëse nuk ka financa të mjaftueshme për implementimin e kompetencave të përcaktuara me ligj. Për të pasur një decentralizim real dhe të vërtetë, patjetër duhet të kemi decentralizimin fiskal. R.e Maqedonisë bëhet e pavarur në vitin 1991 dhe kur bëhet fjalë për financimin e komunave mund t'i përkufizojmë katër periudha: prej vitit 1990 deri më 1996; periudha prej vitit 1996 deri më 2005; periudha prej 1 korriku të vitit 2005 dhe periudha prej 1 shtatori të vitit 2007 e këtej⁸².

⁷⁹ Kuptimi i decentralizimit dhe avantazhet e tij, fq. 2.

⁸⁰ Helena, Ireen; Vista-Baylon, To serve and to preserve, Decentralization; Ëhat, Ëhen and Hoë, fq 158

⁸¹ Litvack, Jehnie; Jumaid, Ahmad; Bird Richard, Rethinking decentralization in developing countries, fq 6

⁸² **Gjatë periudhës së viteve 1990-1996** nuk ekziston ndonjë ligj i posaçëm për financimin e komunave. Financimi i komunave u rregullua me shumë ligje dhe akte nënligjore, me ç'rast u krijua një pasiguri dhe një jotransparencë në financimin e komunave. Në masë të madhe transferimi i mjeteve financiare vinte nga buxheti qendror dhe ministritë, me ç'rast me të drejtë u politizua dhe u subjektivizua parimi i ndarjes së mjeteve financiare në vend. **Faza e dytë, fillon në vitin 1996**, me ç'rast me miratimin e Ligjit për vetadministrimin lokal, u parapanë dispozita të posaçme në këtë ligj, me të cilin rregullohen burimet e financimit të komunave në vend. Në këtë periudhë, administrimi i të gjitha tatimeve dhe taksave ishte ë kompetencë të institucioneve financiare qendrore, të cilat pastaj në bazë të një

Sistemi i finansimit të pushtetit lokal (komunave) pëson ndryshime, ashtu sic zhvillohet pavarësia ekonomike dhe politike e komunave. Maqedonia, duke nisur shtimi i kompetencave dhe detyrimeve të qeverisë lokale dhe detyrimeve që rrjedhin nga Marëveshja e Ohrit, duhet të ketë vizonin e sajë për përkrahjen e procesit të decentralizimit dhe rritjes së potencialit financiar të pushtetit lokal.

Me reformat në sistemin e vetëqeverisjes lokale, sistemi i ri i krijuar i financave publike lokale⁸³, përvec objektivitetit, trnasparencës, stabilitetit dhe barazisë, detyrimisht duhet të siguron edhe autonomi të komunave dhe të drejtë në zbatimin e politikës vetanake.

Ashtu **sic** në tërë Europën Juglindore, edhe në shtetet e rajonit dhe në R.e Maqedonisë të ardhurat e qeverisë lokale apo shpenzimet e tyre nuk arrijnë mesataren e Bashkimit Europian, qoftë si përqindje e BPV ose si të ardhura të përgjithshme publike. Pas transformimit të sistemit politik dhe ekonomik në vendet e rajonit filloi procesi i decentralizimit të pushtetit lokal, por me shumë probleme dhe vështërsi. Zakonisht thuhet se katër shtyllat kryesore të procesit të decentralizimit fiskal janë: të ardhurat, alokimi i shpenzimeve, transferet dhe huamarrja.

Niveli apo zhvillimi i decentralizimit të vetëqeverisjes lokale vlerësohet sipas shumë parametrave duke filluar që nga grumbullimi i të ardhurave deri tek mundësia e vendosjes për shpenzimet lokale.

Në vazhdim të këti punimi do të analizojmë disa indikatorë që e vlerësojnë shkallën (niveлин) e decentralizimit të pushtetit lokal në R.e Maedonisë ndër vite si dhe duke bërë krahasimin e tyre me disa vende të rajonit.

Fillimisht do të analizojmë kapacitetin fiskal të NJVL në Maqedoni.

Tab.br.1. Të ardhurat e përgjithshme të shprehura në % në raport me BPV

Të ardhurat / Viti	2004	2006	2008	2009	2010
% e të ardhurave komunale në BPV	1,82%	2,51%	5,11%	5,65%	5,61%

formule të caktuar mjetet financiare duhej t'ua transferonin komunave. **Prej 1 korriku të vitit 2005 fillon periudha e tretë.** Gjatë vitit 2004 u miratua Ligji për financimin e njësisve të vetadministrimit lokal, i cili filloi të zbatohet prej 1 korrik të vitit 2005, me të ashtuquajturën fazë e parë e decentralizimit fiskal. Në vitin 2005 u miratuan edhe ligjet tjera me të cilët u rirregullua sistemi financiar i NJVAL. Me Ligjin për financimin e NJVAL, rregullohen në mënyrë të sistemuar burimet e financimit dhe organet kompetente për sistemin financiar të vetadministrimit lokal.

⁸³ Ligji për vetëqeverisje lokale i R.Maqedonisë, Gazeta zyrtare e RM nr. 05/2002 dhe Ligji për financimin e njësisve të vetqeverisjes locale, Gazeta Zyrtare e RM nr.61/2004

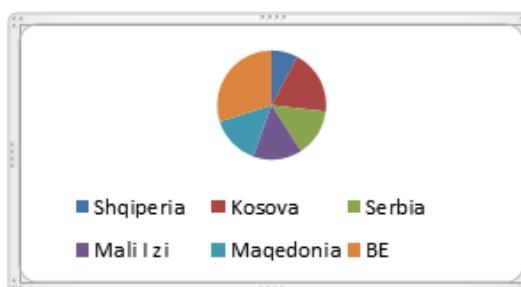
Të hyrat komunale (në miliarda den)	4.952	8.035	21.037	23.139	23.779
Të hyrat jotatimore	0,11%	0,35%	0,28%	0,26%	0,30%
Të hyrat tatimore	1,17%	1,00%	1,39%	1,13%	1,40%
Të hyrat kapitale	0,03%	0,03%	0,04%	0,17%	0,37%
Të hyrat komunale si % e të ardhurave të përgjithshme publike	5,0%	6,0%	13,4%	--	16%
BPV (në miliarda denar)	272.462	320.059	411.728	409.100	423.862

Burimi: Ministria e financave, Ministria e ekonomisë, Banka Popullore e R.M, Enti i statistikës, BNJVL

Tregues i rëndësishëm me anën e të cilit përcaktohet niveli i decentralizimit fiskal të pushtetit lokal është indikator – përqindja e të ardhurave komunale në BPV. Sipas këti treguesi lirisht mund të konkludojmë se kemi një rritje të vazhdueshme të këti treguesi, në vitin 2004 kjo përqindje ka qenë shumë e ulët, me vetëm 1,8% nga BPV, ndërsa në vitin 2010 është rritur në 5,61%. Por, duhet theksuar se këtë përqindje e rrisin edhe dotacionet për arsim, që zakonisht janë 3%. Kur kjo përqindje do të minusohet nga 5.61% del se niveli i decentralizimit fiskal është aty tek viti 2006. Pra, nuk kemi rritje të nivelit të decentralizimit fiskal por lirisht mund të themi se kemi nje stagnacion. R.e Maqedonisë është një ndër shtetet e centralizuara në regjion dhe për vitin 2011, ku për 6% është më e ulët se mesatarja e shteteve anëtare të Bashkimit European.

Tabela nr.2 Të ardhurat e pushtetit lokal si % e BPV në disa shtete në vitin 2011

	Përqindja
Shqipëria	3,1%
Kosova	7,6%
Serbija	5,6%
Mali i Zi	5,8%
Maqedonija	5,79%
Bashkimi European	11,9%

Burimi: Banka Botërore, Ministria e financave, BNJVL

Përqindje më të ulët, sa i përket të ardhurave vendore si % e BPV në regjion, për vitin 2011, ka R.e Shqipërisë me vetëm 3.1% , pastaj vjen grupi I shteteve:Serbija, Maqedonia dhe Mali I zi, ndërsa nivel më të lartë ka Kosova me 7.6%.

Sipas tabelës nr.1 mund të vërehet se të hyrat komunale kanë një rritje të vazhdueshme dhe rritja më e madhe ka ndodhë në kuadër të periudhës 2006 dhe 2008 e cila rritje është në vlerë prej 14.002 miliarda denar ose e shprehur në përqindje 162%, ndërsa në vitet në vijim po ashtu kemi një rritje të vazhdueshme por, me një përqindje më të vogël. Por, këtu duhet theksuar fakti se prej vitit 2008 e këtij pushteti lokal mer kompetenca të reja nga pushteti qendrorë dhe dotacionet e dedikuara për arsimin fillor dhe të mesëm, për cerdhet dhe shërbimet e zjarëfikësve nuk përbëjnë, ndonjë rritje cilësore të të ardhurave të pushtetit lokal.

Sa u takon të hyrave jotatimore rritje më të madhe kanë në fillim të procesit të decentralizimit, në vitin 2006 (0,35%), ndërsa në vitin 2008 dhe 2009 kemi rënje, ndërsa në vitin 2010 ka një rritje të vogël në krahasim me vitin 2009, prej 0,04%.

Të hyrat tatimore kanë oscilime prej viti në vit, në vitin 2004 ka qenë 1,17% ndërsa në vitin tjetër 2006 ka rënje në 1,00%. Në vitin 2008 kjo përqindje rritet në 1,39%, ndërsa në vitin 2009 përsëri ka një rënje të lehtë në 1,13% që në vitin e ardhshëm 2010 pati një rritje në 1.4%.

Të hyrat kapitale, gjithashtu, janë një tregues i nivelit të decentralizimit fiskal të pushtetit lokal. Niveli më i ulët i këtyre të ardhurave është në vitet 2006 dhe 2008 me 0,03% ndërsa më i larti është në vitin 2010 me 0.37%. Kjo rritje e vazhdueshme e të hyrave kapitale ndikohet drejtpërsëdrejti nga veëndimet e ministrive të ndryshme në investimet kapitale.

Treguesi tjetër është, të hyrat komunale si % e të ardhurave të përgjithshme publike, ku mund të vërehet një trend rritës prej viti në vit. Në vitin 2004 kjo përqindje ka qenë vetëm 5%, në vitin 2008 ka arritur në 13,4% ndërsa në vitin 2010 ka arritur në 16%. Kjo rritje ka të bëjë vecanërisht pas vitit 2008, që njëherit paraqet fazën e dytë të decentralizimit fiskal dhe kryesisht ka të bëjë me mirëmbajtjen e objekteve shkollore, pagat, transportin publik dhe ngrohja e objekteve publike. Rritja e vlerës së këtij treguesi është një tregues i mirë për procesin e decentralizimit sepse tregon se komunat kanë filluar vetë të sigurojnë më tepër mjete financiare në buxhetin e tyre dhe me atë të bëhen më pak të varur financiarisht nga pushteti qendrorë. Por, duhet theksuar se vetëm komunat e Shkupit dhe disa komuna urbane mundë të smadhajnë të hyrat e tyre, ndërsa pjesa më e madhe e tyre, vecanërisht komunat rurale, nuk kanë aftësi të bëjnë këtë veprim dhe akoma janë shumë të varura financiarisht nga pushteti qendër.

Tab. Nr.3 Të ardhurat komunale si % e të hyrave të përgjithshme publike ne disa vende të rajonit në vitin 2011

Vendi	Përqindja
-------	-----------

Shqipëria	12%
Kosova	27%
Serbija	14%
Mali i Zi	15%
Maqedonija	16%
Bashkimi European	24%

Burimi: Banka Botërore, Ministria e financave, BNJVL

Nga kjo tabelë mund të konkludojmë se tek këto shtete të hyrat publike janë shumë më ulët se mesatarja e B.Europian. Përqindje më të ulët tek ky tregues ka Shqipëria me 14% që një herit është për njëqind % më e ulët se sa mesatarja e B.E. që mesataren e saj e ka 24%. Ky tregues tregon se arkëtimi apo mbledhja e tatimeve në vendet e cekura është i ulët dhe të ardhurat komunale pushtetit lokal nuk i sigurojnë të ardhura të mjaftueshme për ti realizuar funksionalitetin e vet.

Në R.e Maqedonisë nuk është i instaluar sistemi i decentralizimit fiskal funksional pasi pjesa më e madhe e kompetencave burimore financohen përmes transfereve financiare nga pushteti qendror e jo përmes burimeve vetanake (tatimeve hde taksave lokale). Struktura e të ardhurave vetanake e pushteteve lokale as për nga sasia dhe as për nga përmbajtja nuk sigurojnë një sistem të qëndrueshëm fiskal, në përputhshmëri me kompetencat e përcaktuara me ligj.

Në vazhdim do të paraqesim një tabelë ku do të pasqyrojmë disa të dhëna në lidhje me përbërjen e të ardhurave të pushtetit lokal të disa vendeve të rajonit.

Tab.nr.4 Përbërja e ardhurave të pushtetit lokal në vendet e rajonit në vitin 2011

Vendi	Të ardhurat vetanake në %	Tatime të perbashkëta	Grande të pakushtëzuara	Grande të kushtëzuara
Shqipëria	31%	-----	25%	44%
Kosova	15%	----	32%	53%
Serbija	41%	40%	18%	1%
Mali i Zi	70 %	17%	12%	1%

Maqedonia	37%	6%	5%	52%
-----------	-----	----	----	-----

Burimi: Banka Botërore, Ministria e Financave, BNJVL, Eurostat,

Sic mund të vërejmë se të ardhurat vetanake komunat më së shumti i kanë në Malin e Zi në 70%, ndërsa nivelin më të ulët e ka Kosova me vetëm 15%. Maqedonia është diku në mes me 37%, pas Serbisë e cila ka një pjesëmarrje prej 41%, dhe para Shqipërisë me 31%.

Sa i takon grandeve të pakuzhtëzuata nivelin më të lartë e ka Kosova me 32%, pastaj Shqipëria me 25%, ndërsa Maqedonia është në fund me vetëm 5%.

Por, tërësisht ndryshon pozita kur janë në pyetje grandet e kushtëzuara, ku Kosova ka një nivel prej 53% dhe Maqedonia prej 52%, Shqipëria prej 44% ndërsa Serbia dhe Mali I Zi vetëm nga 1%.

Sipas legjistacionit pozitiv ligjor, të gjitha komunat e R. së Maqedonisë janë monolite, respektivisht të gjitha kanë përgjegjësi të njejtë në plotësimin e detyrimeve dhe kompetencave që u janë bartë, pavarësisht madhësisë së tyre, kapacitetit (administrative, financiar, teknik) dhe kushteve për plotësimin e kompetencave të bartura.

Alokimi i shpenzimeve dhe mundësia e shpenzimit të pavarur të tyre, janë indikator të rëndësishëm në përcaktimin e nivelit të decentralizimit fiskal. Pjesëmarrja e shpenzimeve komunale në shpenzimet publike për kokë banori është një nga këto indikator të rëndësishëm.

Tabela nr.5 Pjesëmarrje e shpenzimeve të buxhetit komunal në shpenzime publike në R.e Maqedonisë për banorë

Viti	2008	2009	2010	2011
Nota 1-5	3,18	3,09	3,64	3,45

Burimi: Ministria e Pushtetit Lokal

Ky indikator tregon se sa janë shpenzimet e buxhetit komunal për banorë në krahasim me shpenzimet e buxhetit të RM për banorë dhe ajo fitohet kur: shpenzimet e buxhetit komunal për banorë pjestohen me shpenzimet e buxhetit të RM për banorë.

Sa më e madhe të jetë kjo përqindja aq më e lartë është nota për treguesin. Në vitin 2011 kjo notë është 3,45 që është më e ulët së viti 2010 (3,64%) por pak më e lartë se vitet 2008 dhe 2009 respektivisht 3,18 dhe 3,09. Kjo tregon se në kuadër të këtyre viteve të analizuara nuk ka ndryshime të mëdha edhe përkundër pritjeve që pjesëmarrje shpenzimeve të buxhetit qëndrorë të

zvogëlohet përkundër rritjes së shpenzimeve të buxhetit të komunave në shpenzimet e të mirave publike. Komunat akoma shpenzojnë 7 herë më pak para për banor në krahasim me shtetin dhe kjo tregon se akoma Maqedonia është një shtet i centralizuar.

Vecanërisht e rëndësishme është se sa përqind nga të ardhurat e përgjithshme të komunës janë nga burimet vetanake, mjetet të cilat qeveritë lokale kanë të drejtë vetë të vendosin për shpenzimin e tyre. Sa më e lartë është kjo përqindje, aq qeveritë lokale janë më autonome dhe më pak varen nga tranferet e qeverisë qendrore.

Tabela nr.6 Shkalla e pavarësisë për vendimmarrje të pavarur

Viti	2008	2009	2010	2011
Përqindja %	3,09	3,27	3,45	3,64

Nga tabela vërehet se ka tendencë të rritjes në krahasim me vitet paraprake duke filluar nga viti 2008 me 3.09% deri në 3,64% në vitin 2011. Vetëm 35-40% të buxheteve komunale vendosin vetë komunat për shfrytëzimin e tyre ndërsa pjesën tjetër të buxhetit komunal, organet komunale vetëm i drejtojnë mjetet financiare në institucionet përkatëse.

Mbi 80% të buxheteve komunale shpenzohen për shpenzime rrjedhëse, sic janë rroga dhe kontribute, mallra dhe shërbime, ndërsa vetëm rreth 20% shpenzohen për investime kapitale. Kjo përqindje ka ndryshime shumë të vogla dhe jodomethënëse nga viti në vit.

Një tregues tjetër i shkallës së decentralizimit të pushtetit lokal është pjesëmarrje me mjete vetjake në financimin e programeve. Sa më e lartë që është ky tregues aq më i lartë është niveli i decentralizimit të pushtetit lokal, pasi komunat janë më pak të varura nga pushteti qendror. Por këtu duhet theksuar fakti se në R.e Maqedonisë një numër i madh i komunave transferimet nga pushteti qendrorë i kanë burim kryesor për financimin e detyrimeve dhe kompetencave.

Për demokratizimin e pushtetit lokal në R.e maqedonisë, tregues tjetër është edhe bilanci financiar vjetor.

Tabela nr.7 Bilanci financiar vjetor

Viti	2008	2009	2010	2011
Përqindja %	1,73	2,09	1,55	2,27

Sipas këti treguese, tregohet se a janë të hyrat e mjaftueshme për të mbuluar shpenzimet. Duke analizuar treguesit mund të konkludohet se shpenzimet kanë qenë mirë të planifikuara dhe tërësisht janë mbuluar nga të hyrat e realizuara. Po ashtu shpenzimet e komunave në vitin 2011 janë planifikuar më mirë se sa në vitet paraprake që një herit nënkupton edhe rritje të kapaciteteve menaxhuese të komunave.

Shpenzimet kapitale në komunë për kokë banori, gjithashtu është një tregus i shkallës së decentralizimit fiskal dhe financiar në R.e Maqedonisë.

Tabela nr.8 Shpenzimet kapitale në komunë për banorë

Viti	2008	2009	2010	2011
Përqindja %	3,82	3,45	3,55	3,45

Ky tregues tregon se sa nga shpenzimet e përgjithshme të komunës janë të dedikuara për shpenzime kapitale. Nga ky tregues mund të vërehet se përpjestimi i investimeve të pushtetit qendrorë kundrejt atij lokal është shumë i lartë (përafërsisht 7:1). Komunitat për investimet kapitale kanë shpenzuar prej 14% deri më 19%, pra, akoma investimet kapitale nga ana e pushtetit qendrorë janë shumë të larta (mbi 80%) përballë investimeve kapitale të realizuar nga pushteti lokal. Edhe në shtetet e rajonit shpenzimet kapitale të qeverive lokale janë më poshtë se mesatarja e BE.

Gadishmëria e shpenzimeve operuese jep përpjestimin e të hyrave operuese (tatimore dhe jotatimore) dhe të hyrave të plota të komunave në nivel vjetor.

Tabela nr.9 Gadishmëria e shpenzimeve operuese

Viti	2008	2009	2010	2011
Përqindja %	3,09	3,27	3,45	3,64

Sic mund të vërehet se të ¼ e të hyrave të plota vijnë nga të hyrat tatimore dhe jotatimore. Kjo pjsëmarrje thuhet se është identike që nga viti 2008 deri tek viti 2011 me një ndryshim të vogël në përqindje. Pra, në të hyrat e buxheteve komunale rol kryesor kanë transferimet që një

herit e tregon edhe varshmërin e madhe si financiare ashtu edhe politike të pushtetit lokal nga ai qendrorë.

Është arritur qëllimi që të gjitha komunat (përvec Plasnicës) në vitin 2012 ti financojnë kompetencat e bartura me anë të blok dotacioneve me cka mbaroi faza e aderimit për bartje dhe menaxhim me resurset material dhe financiare për kompetencat e bartura në arsim, kulturë, mbrojtjen e fëmijve dhe mbrojtjen sociale.

Perfundimi

Vazhdimi i decentralizimi fiskal dhe sigurimi i burimeve më cilësore financiare, për pushtetin qendrorë të R.e Maqedonisë, e sidomos pas Marrëveshjes së Ohrit, paraqet një sfidë shumë domethanëse në rritjen e demokracisë lokale dhe stabilitetit politik.

Decentralizimi i mëtejshëm fiskal posacërisht rritja e cilësisë së burimeve financiare të pushtetit lokal paraqet prioritetin më rëndësishëm në funksion të rritjes së nivelit të demokracisë lokale.

Qeveria qendrore e R. së Maqedonisë duhet të vazhdojë me decentralizimin, vecanërisht me atë fiskal dhe financiar, me anë të blok dotacioneve të vërteta dhe objektive, me rritjen dhe zgjerimin struktural të të ardhurave vetanake (burimore) dhe të njejtat rregullisht t'i shpërndajë. Kompetencat për të cilat janë përgjegjëse komunat, patjetër duhet të jenë të mbuluara me mjete të mjaftueshme financiare. Të bëhet rritja e tatimeve dhe taksave me qëllim të fitohet një pavaresi më e madhe e pushtetit lokal nga pushteti qendror. Të rritet përqindja e Tatimi i vleres se shtuar TVSH-ja, për komunat, që do të shërbente për barazin midis komunave. Duhet të stimulohet bashkëpunimi ndëkomunal në sferën e grumbullimit dhe të administrimit të tatimeve dhe taksave komunale. Administrata komunale duhet të bëjnë rivlerësimin e pasurisë në teritorin e tyre, etj.

Pra, komunat nuk kanë mjete të mjaftueshme që ti financojnë kompetencat e tyre. Sasia më e madhe e mjeteve financiare i shkon qytetit të Shkupit dhe disa komunave të saja, ndërsa një pjesë shumë e vogël shkon në qytetet më të varfëra. Mjetet që u shpërndahen komunave nëpërmjet blok dotacioneve nuk janë të shpërndara as në mënyrë efikase e as të barabartë, ndërsa qeveria qendrorë vështirë se tërhiqet nga privilegjet.

Literatura e shfrytëzuar:

- Instituti kosovar për qeverisje lokale, Akademia për qeverisje lokale
- Web faqja: www.klg-institute.org
- Fondacioni Institut shoqëri e hapur, Decentralizimi (fiscal) i centralizuar,
- Levitas, Toni (2009) Gjendje aktuale me financat në komunat e Maqedonisë: Reforma të mundshme në ardhmëri, USAID/Programi për Vetëqeverisje Lokale
- URC Consulting (2009) Gjendja aktuale me shpërndarjen e dotacioneve kapitali për NJVL në RM (faqe 30), USAID/Programi për Vetëqeverisje Lokale
- Bashkësia e Njësive për Vetëqeverisje Lokale (2009) Qëndrime të sistematizuar, BNJVL, qershor 2009
- Fondacionit Institut Shoqëri e Hapur – Maqedoni- Konferenca “Decentralizimi në RM – i ngadalësuar ose i harruar:”, Shkup, 2010.
- Urban Rural Konsalting, Raport për decentralizimin fiscal në R.e Maqedonisë, Shkup, 2007.
- Organizata për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë, Marrëdhëniet ndërmjet autoriteteve qendrore dhe lokale në Kosovë, Aspektet ligjore, administrative dhe fiskale, Prishtinë, 2008.

INTRODUCTION TO HEALTH ECONOMICS: AN EMERGING BRANCH BETWEEN ECONOMICS AND HEALTH CARE

**Vjollca Qerimi¹²³ (PhD Candidate), Adelina Qerimi⁴, Shkumbin Rrushaj⁵,
Debora Qerimi-Xhambazi⁶**

¹ Faculty of Medical Sciences, State University of Tetova, Tetova, Macedonia

² Faculty of Pharmacy, School of PhD Studies, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje,
Macedonia

³ Institute of Public Health, Medical Decision Making and Health Technology Assessment,
Department of Public Health and Health Technology Assessment, UMIT - University for Health
Sciences, Medical Informatics and Technology, Hall in Tirol, Austria

⁴ Clinics of Oncology and Radiotherapy in Skopje, Macedonia

⁵ Software and Application Development, Contemporary Sciences and Technologies, South East
European University, Tetova, Macedonia

⁶ Faculty of Medicine-Dentistry, University of Prishtina, Kosovo

ABSTRACT

Economic recession has exacerbated the problems of financing the health sector in many countries, yet the funds that are available within the health sector are not always used in ways that will have the maximum impact on the population's health. Consequently, health care expenditure has been consuming an ever-larger share of the total economy, and policy makers have to balance expenditure on different sectors. So, there raises the question what is the optimum level of expenditures on health care, and how would society define what optimum is? During the last decades health economics provides us with a set of analytical techniques to assist decision making in the health care sector. It provides a way of thinking about health and health care resource use; introducing a thought process that recognizes the need to make choices and, in the meantime, that more is not always better if other things can be done with the same resources. On the one hand, health economics is a behavioural science: high-quality research in this field advances the discipline of economics in general and, more broadly, all the social science

disciplines. On the other hand, health economics provides valuable insights into and empirical evidence on important health policy issues and health services research, a general field in which experts in clinical practice and public health are engaged. Health economists use the economic models that provide useful insights into how health care can be organized and financed and provide a framework to address a broad range of issues in an explicit and consistent manner. In this paper we give an insight and introduction to health economics for health and economic professionals presenting basic health economic concepts in a clear manner and demonstrating their potential application to the health and economic sector, particularly within developing countries.

Keywords: *economics, health economics, health care, economic models, decision making*

INTRODUCTION

As economic recession has exacerbated the problems of financing the health sector in many countries, and the funds that are available within the health sector were not always used in ways that will have the maximum impact on the population's health, the health economics has been developed as a sub discipline and a branch gap to economics and health sciences. As an academic field of inquiry, there was virtually no health economics research before 1945, and relatively little after that date until the 1960s. Since the early 1960s, health economics has enjoyed several decades of remarkable growth, and the future of this field looks extremely bright as well.

Health economics is increasingly recognized as a discipline that has much to offer to developing countries in addressing different funding and reimbursement problems as it deals with issues related to the financing and delivery of health services and the role of such services and other personal decisions in contributing to personal health from different perspectives.

However, a wider understanding of the discipline is required, and this publication provides an introduction to health economics for health and economic professionals presenting basic concepts in a clear manner and demonstrating their potential application to the health and economic sector, particularly within developing countries.

THEORETICAL FRAMEWORK AND DISCUSSION

Health economics as a field of inquiry

We are all affected by health and personal health care services in important ways. Our health affects our enjoyment of life, our ability to contribute to our family's well-being and to be a productive member of the workforce. Most people receive at least one personal health care service annually. By midlife, and certainly later in life, the consumption of personal health services tends to be much higher than for younger adults.

Furthermore, the impact of health economics is felt not only within the discipline of medicine but also outside the field. Health economists are as likely to be cited in scholarly journals and other publications outside the medical literature, such as in economics, public health, and public policy books and journals, as they are in economics publications. And while on the one hand, health economics is a behavioral science: high-quality research in this field advances the discipline of economics in general and, more broadly, all the social science disciplines; on the other hand, health economics provides valuable insights into and empirical evidence on important health policy issues and health services research, a general field in which experts in clinical practice and public health are engaged. And this makes it a multidisciplinary field.

Judged by their participation in the public policy arena and the media, health economists have had an important presence during the last decades. Some most frequent examples of research on this field are: inquiries into the response of demand to changes in the price of personal health care services, individuals' choices among several health insurance plans, the decision to start or stop smoking, the decisions pharmaceutical manufacturers make about investments in research and development, determinants of physicians' fees, and hospitals' price and output decisions.

Health economics and its contribution to health planning

Economics is defined as the study of how people and society choose, with or without the use of money, to employ productive resources that could have alternative uses, also to produce various commodities and distribute them for consumption, now or in the future, among various persons and groups in society. Furthermore, it analyses the costs and benefits of improving patterns regarding how the resources are allocated.

Following that, health economics can be defined broadly as the application of the theories, concepts and techniques of economics to the health sector. It is thus concerned with such matters as: the allocation of resources between various health-promoting activities, the quantity of resources used in health delivery, the organization and funding of health institutions, the efficiency with which resources are allocated and used for health purposes, the effects of preventive, curative and rehabilitative health services on individuals and society.

Although health economics has only recently developed as a sub-discipline of economics, it has established an interest in many of the main theoretical areas of economics. And the concerns of the different fields are as follows:

1. What determines health? What is the relative contribution of health services, income levels, education, environmental factors etc?
2. What value is placed on health and how can it be quantified?
3. What influences the demand for health services (demand derived from the demand for health)? What is the influence of price, income, travel time, behavior of health care providers etc?
4. What are the characteristics of the supply of health services? What are the costs of production, mix of inputs, nature of the markets supplying health care inputs such as labor, drugs, equipment? What are the payment systems for health service suppliers and how do these influence their behavior?
5. What are the costs and consequences of alternative ways of improving health/delivering a health program?
6. What are the results of the interplay of supply and demand for health services in terms of money or time price paid, rationing systems, who does/does not get health care?
7. What are the effects of different ways of financing and organizing the health sector in terms of efficiency and equity criteria?
8. What means are available to maximize the achievement of the objectives of the health sector (e.g. budgeting systems, planning methods) and how effective are they?

Theoretical and applied work has been done in all these areas, though in many cases the body of knowledge is still small relative to other sub-disciplines of economics, as health planning is basically about choice: choice between one future or another; choice between various ways of achieving that future. Health economics is also interested in choice, so there is an obvious affinity between health economics and health planning.

At the same time, the health of a population can itself influence economic progress. Health programs have therefore come to be seen as part of a comprehensive strategy aimed at improving the social and economic welfare of populations.

Economic development and health

Economic development is no longer seen simply as a process of injecting capital into the economy with automatic benefits in terms of production and human welfare. It is recognized that it may even have negative side-effects. Because capital is not a 'magic bullet', planning for development becomes much more complicated; it must take into account all aspects of the economy including health.

What is the relation between economic and health development? The simplest answer is a straight causal sequence: economic development provides the extra resources for better nutrition,

better housing and sanitation, health services and technology. And these lead to lower mortality rate.

However, from the economist's point of view development is always potentially favorable to health. It makes resources available that can be used for all the intersectional actions which can contribute to better health, and also to more and better health services. Two more general questions must also be asked: How is the income from production distributed among persons and groups? How is that income spent (by individuals or society)?

Finally, it should be remembered that the health care industry is itself a form of production. It changes in the same direction as the rest of the economy. That is, it becomes more productive but also more cost- intensive with development, and can generate dangerous side-effects through the ignorance of clients, indifference and exploitation by producers and the failure of effective social control over its activities.

Health economics and developing countries

The recent reappraisal of health policies in a number of countries has involved questioning the merits of many existing forms of care and of past strategies and priorities. Choices on how best to improve health exist everywhere, but such choices in poor countries are both crucial and difficult. Efforts to widen the choices to be considered for delivering health services and for encouraging health-promoting activities are therefore highly relevant.

They are particularly relevant in the economic context of lower income countries. Health services absorb a significant proportion of both government expenditure and family budgets. They also demand scarce foreign exchange for drugs, equipment and transport. Governments are actively seeking ways of containing costs, increasing efficiency and tapping additional resources. Health economics is attractive to them since it promises to help improve the allocation of health resources, increase their efficiency, identify more cost-effective technologies and evaluate alternative sources of health finance.

It is important to emphasize, however, that health economics does not have all the answers. There are particular difficulties in applying some of the traditional conceptual and technical tools of economics to health. These difficulties may make health economics of great intellectual fascination to economists, but they hamper the application of health economics to health planning. While health economics certainly does have quantitative techniques to offer health planning, an equally important contribution is its distinctive mode of thought. The economist's views, of course, will represent only one input to planning and planners will weigh up views from a variety of sources in making their decisions.

Types of economic evaluations in health care

Economic evaluation studies generally seek to address the question as are limited resources used in the best ways possible? Is value for money achieved in their use? The techniques of economic evaluation are, therefore, an important contribution to the methods of health service evaluation and are based on the economist's concern with economic efficiency and opportunity costs.

Economic evaluation has been defined as: "the quantitative analysis of the relative desirability to the whole community of investing in alternative projects or programs, where desirability is assessed in terms of both costs and consequences. 'Consequences' is used here as the generic term for the beneficial results of a program (often termed effects or benefits, depending on the techniques of analysis being used). Within this broad definition there are many forms of economic evaluation, as shown in Figure 1. Only those forms which examine both costs and consequences for two or more alternatives fit the above definition and can be described as full economic evaluation studies.

Cost-minimization analysis (CMA) is based on prior epidemiological findings which show that the outcome of interest (e.g. reduction of disability) is achieved to the same degree by two (or more) interventions. The technique is used to identify the least cost intervention.

<i>Type of</i>	<i>Cost</i>	<i>Consequences</i>	<i>Result</i>
Cost Minimisation	Money	Identical in all respects.	Least cost alternative.
Cost Effectiveness	Money	Different magnitude of a	Cost per unit of consequence
Cost Utility CUA	Money	Single or multiple effects	Cost per unit of consequence
Cost Benefit CBA	Money	As for CUA but valued in money	Net £ (monetary value)

Figure 1: Forms of Economic Evaluation

CMA-cost minimization analyses, CEA- cost-effectiveness analyses, LY's-lie per years, CUA- cost-utility analyses, QALY-quality adjusted life per years, CUA-cost-utility analyses

Cost-effectiveness analysis (CEA) investigates the best way of achieving a single objective by comparing effects and costs. It evaluates either:

- Which of a number of possible interventions will achieve a given health objective at least cost, or
- Given a fixed budget, the intervention that maximizes the effectiveness of the expenditure. Its results are expressed either as costs per unit of output (total costs of the intervention divided by total health effect) or as effect per monetary unit (total health effect divided by total available resources).

Cost-benefit analysis (CBA) values both costs and benefits in monetary terms, and compares them, assessing whether the project/program is desirable through the use of decision criteria (e.g. if the benefit cost ratio (benefits divided by costs) is greater than one, the project/program is worthwhile).

Cost-utility analysis (CUA) is a form of CEA but it measures the effects of a project/program in terms of utilities (the quality-adjusted health outcome caused or averted). Like CEA it can focus on either minimizing cost or maximizing effect; and its results are expressed, for example, in terms of costs per Quality Adjusted Life Year (QALY) or QALYs per monetary unit.

The root differences between these techniques concern their evaluation of health outcome (consequence) and the breadth of analysis. CMA and CEA tacitly assume that the health objectives which the projects/programs serve are worthwhile. CUA permits choice between a much wider range of interventions but still ultimately assumes that at some cut-off point of cost per QALY, a program is worthwhile. CBA in theory permits assessment of whether the health objectives are worth achieving in the first place.

All economic evaluation techniques involve three basic steps: identification of costs and consequences, measurement of costs and consequences, and valuation of costs or of costs and consequences. In addition, all economic evaluation studies should consider adjusting costs and consequences for differential timing, and should incorporate an incremental and a sensitivity analysis.

Timing in economic evaluations

Costs and consequences often occur at different times and health projects/programs may also differ with respect to the point at which consequences occur. Preventive programs, for example, may have a delayed impact, unlike curative programs. Allowance for these differences can be made through the technique of discounting which assumes (on a variety of grounds) that people prefer benefits which occur sooner rather than later. Costs and consequences are discounted to present values by use of a discount rate and greater weight is then given to costs and consequences that arise sooner rather than later. In effect, the procedure is the reverse of applying a rate of interest.

Incremental and sensitivity analysis

Whatever technique of economic evaluation is used it is important to undertake an incremental analysis i.e. to consider marginal costs. As most economic decisions are not about whether to produce all or nothing, but rather concern changes in the scale of activities. Should an additional vaccine be added to an existing immunization program? Should the health infrastructure be expanded? In order to make these decisions it is essential that the additional costs be evaluated separately from the total and average costs of the existing program, and not be assumed to be identical.

An evaluation of the cost-effectiveness of screening for cancer of the colon in the USA showed the importance of incremental analysis. The average cost per case of cancer detected for the advised protocol of six tests was US\$2,500 (the total costs of six tests divided by the total number of cases detected). However, the incremental cost per case detected of the sixth test (having done five) was US\$47 million (the cost of the sixth test divided by the number of cases it detected), since the cost of the test remained the same but by the sixth test almost all cases of cancer had already been detected.

Given the range of assumptions inherent in most economic evaluation studies it is essential to test the sensitivity of the study results to changes in these assumptions. What impact do different valuation of costs have on the result; or different rates of discount; or different benefit valuations; or different timing? Moreover, sensitivity analysis also allows clarification of the level of detail required in a study.

Challenges of economic evaluation

In addition to the technical problems of economic evaluation, concerning the lack of information and the shortcomings of units of effect, other criticisms of the techniques have arisen from the current debate about the nature of primary health care. And the use of CEA has been criticized on the grounds that 'efficient is not sufficient' as the sole criterion for decision-making; and that economic evaluation techniques have been used inappropriately to impose the value judgments of specialists on the community as a whole.

The argument that 'efficient is not sufficient' is based on the problems of choosing a single unit of effect to measure health status and to evaluate complex medical/health care programs. In order to compare alternative health interventions using cost effectiveness ratios it is important that all the sources of variation in the indicator are considered, and researchers offer different options and techniques that everything is done in the most appropriate way, even those every day we have new ideas and science offers different gaps also.

For CEA it is also important that the alternatives under examination are similar in all respects. For example, the cost-effectiveness ratio is influenced by the number of people covered by a project/program and a lower ratio may simply reflect a larger catchment population rather than effectiveness. Thus, where two interventions have the same cost- effectiveness ratio but serve different populations it is not clear which is the most desirable.

The resulting decisions may be made without consideration of community views and so in contradiction of one of the basic tenets of primary health care. It is vital that assumptions in studies be clarified, and that study results are not quoted in isolation from their context.

The strengths of economic evaluation

Against all the criticisms and doubts, economic evaluations are shown to set the reality of scarce resources, the need to assess whether value for money is being obtained through their use and the exclusive nature of choice. No person can be in two places at the same time, and any use of resources denies their use elsewhere. It is, therefore, important to obtain the best value for money from the use of scarce resources. Economic evaluation techniques provide a framework within which to consider these issues. They are adaptable and can begin to account for many concerns - the nature, magnitude and timing of cost and consequence, consideration of community preferences etc.

In particular, they have an important role to play in addressing 'management issues' where the emphasis is on assessing how best to provide services, rather than identification of priorities for investment.

CONCLUSION

Recommendations for use

The choice of technique obviously depends on the objective of the study. Broad evaluations of health consequences or of programs in different sectors require the use of CBA or CUA. More constrained evaluations, for which a single unit of effect can validly summarize project/program impact, can be undertaken with CEA. CEA is especially useful in considering strategies for service provision. However, the techniques used must also reflect an assessment of the methodological difficulties of applying them to the particular study and in the particular context.

A decision on when to use the techniques must rest on consideration of whether the volume of resources at stake justifies the study, there are clear alternative uses for the resources to be evaluated, the technology underlying each alternative is sufficiently well understood, a reasonable length of time is available for the study, and if decision-makers are receptive to the results of the study and have not already made up their minds.

Resource allocation planning in health

Resource allocation planning has been developed to support primary health care, and is an indicative planning exercise in which priorities are clearly established and resource targets are set for the various elements of the health service. This planning approach must seek to highlight the existing inequalities and imbalances in health care (e.g. between curative and preventive services, between levels of the health system, between geographical areas, between population groups), to support the process of planning their reduction and to allow progress to be monitored by comparing actual and planned expenditure. It, therefore, evaluates the implementation of primary health care plans and assesses their impact on the structure of health services, with specific consideration of the equity of resource allocations.

Its basic assumption is that only by the appropriate allocation of new resources can the pattern of resource allocation be re-shaped. The existing health infrastructure cannot be substantially altered or reduced and so it is only by allocating new resources to primary health care activities that they will receive funding.

ACKNOWLEDGEMENTS

The authors are grateful to ERAWEB for awarding a scholarship to gain a research experience in the field of Decision Making in Health Economics and Pharmacoeconomics at the Institute of Public Health, Medical Decision Making and Health Technology Assessment, Department of Public Health and Health Technology Assessment, UMIT - University for Health Sciences, Medical Informatics and Technology, Hall in Tirol, Austria. The views expressed and any errors are the sole responsibility of the authors. This is an independent review done by the authors, and no funding was used.

REFERENCES

- ABEL-SMITH B (1972) Health Priorities in Developing Countries: The Economist's Contribution. *International Journal of Health Services* vol 2 no 1 pp 5-12
- ABEL-SMITH B and LEISERSON A (1978) Poverty, Development and Health Policy. World Health Organization Geneva
- BARLOW R (1979). Health and Economic Development: A Theoretical and Empirical Review. In: Sirageldin I (ed) 'Research in Human Capital and Development' . Vol 1 pp 45-75. JAI Press, Connecticut.
- BERMAN P (1982). Selective Primary Health Care: Is Efficient Sufficient?. *Social Science and Medicine* vol 16 pp 1054-1059
- BERMAN P (1986). Cost Analysis as a Management Tool for Improving the Efficiency of Primary Care: some examples from Java. *International Journal of Health Planning and Management* vol 1 pp 275-288
- CUMPER G (1983). Chapter 2: Economic Development, Health Services and Health. In: Lee K and Mills A (eds) 'The Economics of Health in Developing Countries'. Oxford University Press
- DRUMMOND M (1980). Principles of Economic Appraisal in Health Care. Oxford University Press
- DRUMMOND MF, STODDART GL and TORRANCE GW (1987). Methods of Evaluating Health Care Programmes. Oxford University Press

- FREUND PJ (1986). Health Care in a Declining Economy: The Case of Zambia . Social Science and Medicine vol 23 (9) pp 875-888
- LEE K and MILLS A (1983). The Economics of Health in Developing Countries. Oxford University Press
- Le GRAND J and ROBINSON R (1976) Chapters 1 and 2. In: The Economics of Social Problems . Macmillan
- GREEN A and BARKER C (1988). Priority Setting and Economic Appraisal: Whose Priorities - the Community or the Economist?. Social Science and Medicine vol 26 no 9 pp 919-929
- MAYNARD A (1979). Pricing, Demand, and the Supply of Health Care. International Journal of Health Services vol 9 no 1
- MILLS A and THOMAS M (1984). Economic Evaluation of Health Programmes in Developing Countries. EPC Publication No 3 Winter 1984, London School of Hygiene and Tropical Medicine
- MILLS A and DRUMMOND M (1987). Value for Money in the Health Sector: The Contribution of Primary Health Care. Health Policy and Planning vol 2 no 2 pp 107-128
- WORLD HEALTH STATISTICS QUARTERLY (1985). Economic Evaluation of Health Programmes. World Health Statistics Quarterly vol 38 no 4

CHALLENGES OF OPINION MINING TOOLS

MSc.Majlinda Axhiu¹, MSc.Blerti Dauti²

¹International University of Struga, Ezerski Lozja N-1, 6330 Struga, m.axhiu@eust.edu.mk

²International University of Struga, Ezerski Lozja N-1, 6330 Struga, b.dauti@eust.edu.mk

ABSTRACT

Opinion Mining Tools can be very comprehensive, can lower costs and improve reaction time in dealing with big data, together with sentiment, that is hidden in a variety of forms of human communications. Employees have limited capacity and they're (relatively) expensive, so, computer-based tools are used for processing large volume of data and they are doing it in a fast way. However, apart from the high efficiency, what matters most is accuracy.

Accuracy of factual information extraction from formally written scientific literature, as measured by precision, on average reaches the range of 85%-90%. But, opinions are harder than facts to express because they may be informally written (or worse) and very different. Beside that, they usually don't contain many descriptive metadata which may be a great helping hand during the process of analysing.

The challenges of accuracy arise from the huge variability and subtlety of spoken and written language; meaning that what humans readily grasp from context is very difficult for computers to detect. It is not easy for software applications, reliably to discern facts and feelings in light of not only abbreviations, fractured grammar and bad spelling, but also sarcasm, irony, slang, idioms, etc.

So, even though it is positive for the organizations that openly ask for customer feedbacks about their products and services, sometimes they can receive some of them which are difficult to extract and analyze and may have a wrong impact on the overall sentiment. It is a hard challenge for opinion mining tools to judge the impact of every feedback, however the potential benefit is huge, as well as the risk of not trying.

As it is seen, the colloquial language and social media entail a number of further challenges on a sentiment analysis system. After analysing several tools such as: Sentiment140, Twitrratr, AlertRank, SocialMention, etc, we focused on the main but not the only challenges, including Scale, Relevance, Target identification, Negation, Contextual information and Volatility over time.

Keywords: *Opinion mining, opinion mining tools, challenges, sentiment.*

1. INTRODUCTION

The real importance of opinions in decision making process is very high. Either for individuals or for organizations, it is important to hear others' opinions. Considering the social media, opinions can be found in many different locations starting from forums and blogs and ending to social networks. So, it is a big challenge for a human being to find relevant sites, extract related contents, read them, summarize them and present them into usable forms. That is why the automated opinion mining systems are strongly needed.

Opinion mining, also named as "Sentiment analysis", is a set of methods, usually implemented in computer software, that perceive, measure, report and utilize attitudes, opinions, and emotions, which generally are called *sentiments* and can be found in online, social, and enterprise information sources.

Researchers inquire about sentiment at various linguistic levels, such as: words, phrases, sentences and documents. These tasks analyze sentiment at a fine-grained level and can be used to improve the effectiveness of a sentiment classification.

Opinion mining is not just about analyzing social media conversations but it is about any information source that captures subjective information. It can involve social conversation and also direct and indirect feedbacks, online news, presentations, even scientific papers. (Grimes 2011)

In order the opinion to be processed by the machine, it firstly should be converted in a formal form and language. Namely Maevery opinion is stated to be made up of 5 different elements, which have to be identified by the machine: Oj, Fjk, SOijkl, Hi and Tl. Oj is the thing or object in question and it can be a product, person, event, organization, or topic; Fjk is the feature (components and attributes) of the object; Hi is the opinion holder; Tl is the time when the opinion is articulated; and SOijk is the sentiment value of the opinion holder Hi, on feature Fjk of object Oj at time Tl. SOijkl can be positive, negative or neutral.

2. OPINION PROCESSING TECHNIQUES

There are two major techniques for processing opinions, which are used in automatic sentiment analysis. The most commonly used in commercial applications is based on linguistic resources, while the other one is based on machine learning.

2.1 Linguistic Resources Technique

This technique, in its simplest form, is based on predetermined lists of positive and negative words. (Optify, 2010) The expression or phrase in question is checked for how many times any of these words appear in it, e.g. "iPad is superior and useful but slightly expensive."

This phrase/opinion would be considered as positive, because it contains two terms from the positive list ('superior' and 'useful') and only one term from the negative list ('expensive').

A more sophisticated approach may use different scores/weights for different words and account for negation (e.g. 'not good').

A further step is to take care of larger linguistic units (phrases and sentences): analysis systems can rely on patterns to be able to recognize sentiment. However, the simplest algorithms work by scanning keywords to categorize statements as positive or negative, derived from binary division.

The best key performance indicator in these cases is the following metrics, called as Sentiment Indicator:

$$\text{Sentiment Indicator} = \frac{\text{Positive Conversations} - \text{Negative Conversations}}{\text{Positive Conversations} + \text{Negative Conversations}}$$

This metrics is more precise than other metrics and while analyzing the results the main point is to observe the direction in which the result goes. If it goes in negative direction, it means that we are having higher number of negative mentions compared to the positive ones. This is a sign and huge reason to get into action. Alternatively if the result goes in positive direction it means that we must have been done something good and we should find what it is.

The main weakness of sentiment analysis based on linguistic resources is that we cannot always predict the ways sentiment is expressed:

- It is difficult to identify sentiment polarity of topic-dependent words, for example the word "long" in "long battery life" is good however in the phrase "a long wait" may not be good at all.
- Another issue is the subjective measurement. The word "good" can even have somewhat negative meaning, for instance in eBay reviews: it is common to say "perfect delivery" or "outstanding delivery" if being truly positive, while saying "good delivery" can be taken to mean mediocre.

This approach assumes that people use formal or standard language. However, this is a rare case, especially in social media, where people use all kinds of dialects, slang, irony, sarcasm and idiomatic expressions to express their feelings.

As an example here it is a comment which is taken literally from Dell's forum and contains a lot of misspellings and a hidden subject, RAM- "Dell really... REALLY need to stop overcharging... and when i say **overcharing**... i mean **atleast** double what you would pay to pick up the **ram** yourself." (IdeaStorm, 2008)

It is a hard challenge for software to judge the impact of a posting like this, however the potential benefit is huge, as well as the risk of not trying.

The following example shows the usage of sarcasm which is also a difficult element to be inspected by Sentiment Analysis applications.

When there were profiteering about Facebook that will start charging customers a fee for their accounts, a Facebook user comment was: "Oh, that's great!"

Taken literally or by narrowing the analysis to positive or negative words that are said about Facebook, the user's comment would be interpreted to mean that he/she is pleased with the change of the policy. But, more than likely, the user is simply being sarcastic.

2.2 Machine Learning Technique

The other technique (based on machine learning) relies on a computer's ability to automatically learn the language used for expressing sentiment regardless of how "good" or "formal" the language is.

In order to succeed on that the machine needs some predefined information to learn from (called as training corpus) and, in the case of sentiment analysis, it is a group of examples noted by humans. The more examples the machine has to learn from, the better – thousands of examples are better than hundreds.

Once the machine has learned the examples it can apply the acquired knowledge to new, unobserved documents and categorize them into sentiment categories. However, this technology is still not perfect. The problem is domain-dependency: if a machine was trained on a corpus of movie reviews, it will be very imprecise if applied to reviews of automobiles. It means that the machine needs to be trained in all domains it will be used.

As it is seen, social media entails a number of further challenges on an opinion mining system. They are explained in more details in the following sections.

3. SCALE

During the phase of doing statistics and showing the overall opinion of customers for a product or service, one of the biggest factors that must be considered is the activity of users, being that on social media, blogs, etc. Based on a research of the service for Twitter, it is shown that only about 60% of the people who use the service are actually tweeting (Delo 2011). The rest of the users don't tweet or haven't tweeted for a specific period. That means that more than one-third of Twitter users are only observers.

Taking this a step further, let's say an enterprise uses Twitter to analyze comments that are made about its competitors. By considering only those sources, in the scope of the analysis will be captured only the opinions of a subset of Twitter users. Sometimes it may not signify a problem, however occasionally may be a fair representation of the world of Twitter users.

4. RELEVANCE

As mentioned before the feature-based sentiment analysis, during the process of determining sentiments expressed on features of entities, involves several sub-activities, such as: identifying relevant entities, extracting their features and determining the polarity of the opinion. Responsible for relevant entities are web crawlers.

Even when a web crawler is constrained to specific topics and correctly identifies relevant pages, this does not mean that every comment on such pages will also be relevant. This problem appears often in social media, where the comments and discussions may deviate easily into different topics, an issue that is rare in product reviews. An example that shows this deviation is found in Eurovision's Forum, where during the discussion of songs and organization there were also found comments related to a television program which was given immediately after the Eurovision event.

There are a number of ways in which we can attempt to deal with the relevance issue. One of the solutions can be obtained by training a classifier for relevant tweets or comments and ignoring the data that may contain certain terms. Secondly, we can make use of clustering in order to find opinionated sentences or segments related to certain topics, and exclude those which fall outside these topics.

Most probably this is the most promising approach, especially since we already make use of topic clustering algorithms within the wider project, although it has a risk that some relevant data might be left out.

5. TARGET IDENTIFICATION

One of the difficulties that are faced by many search-based approaches of sentiment analysis is that the topic of the document is not always the same as the object of the sentiment. This happens when search keyword makes no relation with the opinion mentioned in comments/tweets. So, while the polarity of the opinion may be correct, the topic of the opinion

may be something different. For instance, the day after Whitney Houston's death, TwitterSentiment and similar sites and applications, showed a great majority of tweets about Whitney Houston to be negative; however, almost all of the tweets were negative because the people showed their sadness about her death, not that they disliked her. So the topic was her death and was with negative sentiment, however the object was Whitney Houston.

Figure 1 Sentiment Analysis about Whitney Houston's death

One way by which this problem is eluded, is by using an entity-centric approach, where firstly is identified the relevant entity and then looked for opinions semantically related to that entity, rather than just trying to decide what the sentiment is without reference to a target, as many machine learning approaches take. In order to make associations between topic and opinion there are used linguistic relations. So, one of the main points of accuracy is not only to identify the sentences that contain sentiment but also to annotate the link "topic-opinion".

6. NEGATION

The weakness of sentiment classifiers which mainly are based on "bag-of-words" methodology is that they don't handle well the negations. The difference between the phrases "brave" and "not brave" is somewhat ignored in a unigram model, despite the fact that they carry completely different meanings. One of the possible solutions is to include higher order n-grams or dependency structures, which would help capture more complete, subtle patterns.

Another way to deal with negation, avoiding the need for dependency parsing, is to capture simple patterns such as "isn't helpful" or "not exciting" by inserting unigrams like "NOT-helpful" and "NOT-exciting" respectively (Das & Chen, 2001). This technique was implemented for tweets by Pak and Paroubek (2010).

7. CONTEXTUAL INFORMATION

The opinions or comments that are given in social media, the reader may find to be in higher level of contextual and general knowledge than more formal texts. However, it is very difficult these

information to be acquired automatically. For example, one comment in a political fun-page associated a politician to an Ogre, which is a fictional character found in folklore and mythology. Even though we know that the character represents a humanoid monster, the comment: “He is as good as an Ogre, and this is how he works for the nation..!” results to have a positive sentiment (because of the word “good”). So, understanding the right meaning of this kind of opinions by automatic means is beyond the current capabilities.

One way to improve this gap is to use the most of metadata. Considering this, tweets are in a great advantage because they have an enormous amount of metadata which can be useful for opinion summarization, aggregation over a huge number of tweets and also for disambiguation and training purposes. These metadata may contain the date and time, the location, the number of followers and the profiles. In the profile of the person tweeting, for example, we may find information about his political affiliation. Taking into account this data we can decide easier if his/her tweets are sarcastic or not, when they appear to be positive about a particular political party or political figure.

8. VOLATILITY OVER TIME

Social media is a symbol of dynamicity, when opinions are taken into consideration. This happens because positive opinions can change over time into negative ones and vice versa.

That is why, it is a great dilemma whether we just need to consider and store the current opinion’s sentiment, or if more profound approaches should be taken and see the changes over a period of time.

So, it is an important issue the ability of monitoring the changes of opinions over time. This will give the possibility to observe whether a product, service or brand improves as the time passes, whether consumers become more pleased with certain goods and services, whether after a long discussion in forums people are convinced for an issue, or even whether a certain brand is endangered.

Concerning the accuracy of a sentiment which will be derived by a certain tool, we become aware for the importance of the attribute of time. So, the sentiment analysis tools should “take a look” at the period of time in which opinions are shared, and not to summarize the data from across several years when we need just a current sentiment, or not taking into consideration a greater range of data when we need to see a trend.

If we want to consider only the trends then there are some tools which are especially sophisticated only for that, such as TrendMiner8, Google Trends, etc.

By these tools we can see the trend of a product, service, individual or brand over a specific period of time, compare it with another trend and even see a future prediction of the trend.

Here, are demonstrated the trends of Coca Cola and Pepsi. When putting them close to each other, it is easier to compare them, and each company can act according to its position.

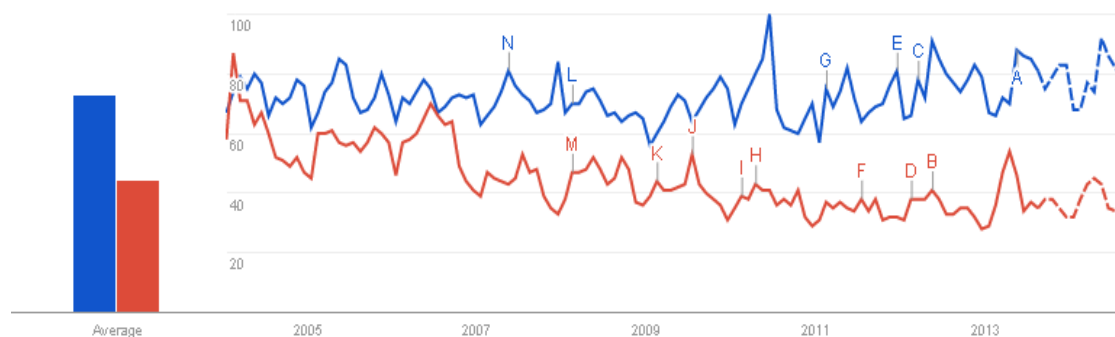

Figure 2 Trends of Coca Cola and Pepsi

The trend of Coca Cola is shown by blue color, while the trend of Pepsi is shown with red color. In order to get these trends, data are collected from 2004-2013, and as it can be seen with dotted line is shown the predicted trend. Also there are noted some points annotated with letters which are considered to be some of the peak points of the brands. For instance, point B states the moment when Pepsi brought back Michael Jackson in ads, point G shows the tripled earnings of Coca Cola, etc.

In overall, we can conclude that trends and analyzes in a broader period are very useful for business companies to see their highs and lows that is why it is very important to consider the changes of opinion and sentiment over time.

9. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Considering the great importance of opinions and the influence that they may have in business companies or other institutions, the processing time and accuracy are the most significant factors. That is why in the automated classification, each opinion should be transformed into formal language and structured in a group of five elements, which will be understood by the machine.

During the process of analyzing the overall sentiment of an opinion we saw that there appeared a lot of issues and challenges. But for each of them there exist several algorithms, which aim to solve them. It is worth mentioning that regarding the type of features the accuracy of algorithms changes in different cases, so, we can not say that a specific algorithm is the best for all cases.

The first thing that should be considered in future works is the possibility to change the existing algorithms or reengineer them for reaching higher accuracy. Here should be taken into account all the challenges of understanding natural language, which are increasing each day.

Based on the processing techniques the algorithms use, they reach different accuracy percentages (max. 83%). This percentage is considerably high, but the most the companies invest, the

better precision they want. That is why, for higher precision we recommend hybrid approaches, which include the automatic sentiment analysis and the human intellect. Namely, all the issues and challenges that may have appeared during the process of sentiment classification can be resolved and corrected after that.

Another field that should be worked on is multi-language systems, because until now the most used language in sentiment analysis systems is English; however there are huge corpuses of data that may be used also in other languages. This possibility is really important especially for medium and small businesses which may function locally in countries where the first language is not English.

BIBLIOGRAPHY

- Delo, C. 2011. *Twitter Now Has 100 Million Active Monthly Users: CEO*. [online] Available at: <http://adage.com/article/digital/twitter-100-million-active-monthly-users-ceo/229688/>.
- Grimes, S. 2008. *Sentiment Analysis: Opportunities and Challenges*. [online] Available at: <http://www.b-eye-network.com/view/6744>
- Grimes, S. 2011. *Seven Breakthrough Sentiment Analysis Scenarios*. [online] Available at: <http://www.informationweek.com/software/business-intelligence/seven-breakthrough-sentiment-analysis-sc/229218847>
- Optify. 2010. *Optify | Sentiment Analysis and Metrics: How Does it Work? - Part 1*. [online] Available at: <http://www.optify.net/social-marketing-optify/sentiment-analysis-metrics-work-part-1>
- Pak, A. and Paroubek, P. 2010. Twitter as a Corpus for Sentiment Analysis and Opinion Mining.
- Pang, B. and Lee, L. 2008. Opinion mining and sentiment analysis. *Foundations and trends in information retrieval*, 2 (1-2), pp. 1--135.
- Sas.com. 2013. *SAS Sentiment Analysis | SAS*. [online] Available at: <http://www.sas.com/text-analytics/sentiment-analysis/#section=1>
- Sentimentmetrics.com. 2012. *How can sentiment analysis work for your brand? - Blog Example*. [online] Available at:
- Socialmention.com. 2013. *Real Time Search - Social Mention*. [online] Available at: <http://www.socialmention.com/>
- Wright, A. 2009. Mining the Web for Feelings, Not Facts. *New York Times*, 23rd August.

VPN (Virtual Private Network) – Rrjeta private virtuale, përdorimi i VPN lidhjes në një ndërmarrje

Kastriot B. Blakaj⁸⁴, PhD(c)

Ligjeruaes-Shkenca Kompjuterike - Kolegji Dukagjini-Pejë

E-mail: blakajk@gmail.com

Adr.Rexhep Sokoli, Nr. 23, 30000 / Pejë-Kosovë

Abstrakti

Virtual Private Network ose VPN, është përmbledhje e lidhjeve në mes të përdoruesve nga largësia që i qasen rrjetës së brendshme. Këto rrjeta i quajmë rrjeta private, për shkak të lidhjeve që mund të përdoren vetëm në firmë që jemi pronarë. Ato janë private edhe në aspektin e routingut i planit të adresimit, përkatësisht algoritmi i rutinut dhe plani i adresave është tërësisht i pa varur nga rrjetat tjera. Rrjeta është virtuale, përy që përdoret vetëm një pjesë e resurseve të instaluar në rrjetës publike.

Nëse e shikojmë historikisht, X.25 është protokoli i parë WAN që e mundësoi ndërtimin e VPN rrjetës në rrjetën publike për shkëmbimin e të dhënave. Roli prumar i këtij lloji të rrjetës është vogëlimi i shpenzimeve dhe përdorimi me efikasitet i infrastrukturës e në të njëjtën kohë duke e ruajtur sigurimin dhe integritetin e datave.

Rrjetat WAN private nuk mund të bazohen vetëm në lidhjet fikse të LAN. Integrimi i globalizimit të ekonomisë bëjnë që të kemi edhe të punësuar nga distanca (punëtorë që punojnë nga shtëpia, punëtorë mobil dhe partnerë të jashtëm punës), pa marr marasysht vendin se ku ndodhen ju duhet që në çdo kohë të kenë qasje në rrjetën private. Për këtë arsye, rrjetat klasike WAN duhet të kenë aftësi adekuate në mundësimin e qasjes së këtyre llojeve të përdoruesve.

Fjalët kyçe: VPN, IP-VPN, Karakteristikat MPLS, Siguria, IPsec, ATM lidhjet, Tunelimi

Abstract

⁸⁴ KastriotBlakaj PhD (c). Teaching Assistant–Dukagjini European College

Virtual Private Network or VPN is a summary of connections of remote users that access internal network. These nets are called private net ,because of the connections that can be used only in the firm that we are the owners. These Private networks are independent in the aspect of routing respectively algrhythm of routing and addressing plan is totally independent from other networks. Network is virtual, and it is used only for a part of the resources installed in public network .If we look historically, x.25 is the first WAN protocol that made possible the construction of the Van net in public network for data exchange. The primary role of this net is the cost reduce and the efficient use of infrastructure and at the same time maintaining security and integrity of data. Private net WAN cannot be based only on the fixed connections LAN. Integration of economic globalization made us possible to hire remote workers(from home workers , mobile workers and external partners work) , no matter where they are in the country we should have access to private net ,at any time . This the reason why these classical network WAN should have adequate abilities to enable the access for these kind of users

Keywords: VPN, IP-VPN, features MPLS, security, IPsec, ATM links, tunneling.

Hyrje

Pothuejse të gjitha WAN rrjetat në të ardhmen do të bazohen në VPN. Arsyet kryesore janë:

- Kostoja dukshëm më e arsyeshme në krahasim me rrjetën tradicionale
 - Mundëson e-commerce dhe biznesin elektronik
- VPN është shumë fleksibile dhe e zgjerueshme në arkitekturën e rrjetës, në krahasim me rrjetën private klasike WAN. Ato e mundësojnë shumë shpejtë dhe shumë lirë rritjen e numrit të përdoruesve nga distanca.
- Në mënyrë domethënëse i zvogëlon shpenzimet e mirëmbajtjes së rrjetës.
Pjesa më e madhe e punës së mirëmbajtjes kryhet brenda ofruesit të rrjetës që e ofron këtë shërbim.
 - Topologjia e rrjetës
- Përdorimi i IP backbone të rrjetës i eliminon parametrat (PVC – Private Virtual Circuit) të cilat janë ndërtuar nëpërmjet Frame Relay ose ATM rrjetës dhe kanë bërë shumë përzierje (mesh) në strukturën e rrjetës WAN private, ku përveç kompleksitetit kanë ndikuar edhe në rritjen e kostos për ndërtimin e këtijë lloji të rrjetës.

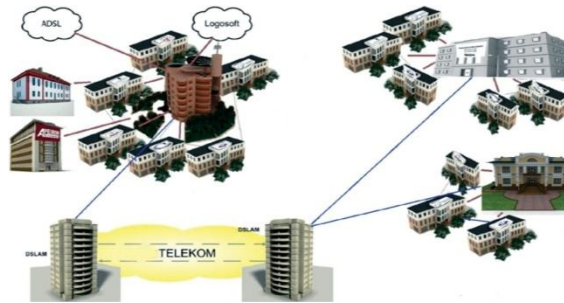

Fig.1. Përdorimi i IP backbone

1. Shtresa e dytë e VPN rrjetës (frame relay, vlan)

Rrjetat e shtresës së dytë të VPN i takojnë rrjetave të realizuara në përdorimin e resurseve

Fig.2. Shtresa e dytë e VPN rrjetës

Ky lloj i VPN rrjetës realizohet në formimin e lidhjes permanente me kanalin virtual, i cili e mundëson lidhjen e sigurt në mbrojtjen e të dhënave. Paketat që kalojnë në këtë VPN rrjetë mund të kalojnë vetëm nëpërmjet interfaces fizike që janë lidhur në paisjen e përdoruesit. Karakteristikat e këtij lloji të rrjetës janë me siguri të lartë dhe të garantuar me QoS (Quality of Service). Disavantazhet e këtij lloji të rrjetës është kostoja e lartë dhe ndërtimi kompleks. Domethënë, tek realizimi i këtyre rrjetëve paraqitet problem, përkatësisht përderisa duhet të ndëlidhen lokacionet duhet edhe të definojnë lidhjet në mënyrë që të ruhen komunikimet nga secili tek scili, domethënë topologji mesh e tërësishme. Problemi bëhet shumë më i madhë me rritjen e lokacioneve. Problem shtesë është edhe mundësia e QoS nga fundi në fund. Si përdorues – pronar VPN rrjeta udhëhiqet nga routerët në të cilët bëhet planifikimi i IP QoS të parametrave të shtresës së dytë, parametri i shtresës së dytë të QoS dhe mënyra e lidhjes së tyre që ndonjëherë bëjnë problem te këto VPN rrjete. VPN rrjetat të realizuara me një nga protokollet e shtresës së dyte mund të marrin IP ose IPX dhe SNA/SDLC protokole që nuk është rast si te IPSec protokolin i cili mund të përmbajë vetëm trafikun e IP, e për protokollet tjerë duhet të ekzistojë serverë Proxy, roli i të cilit është të merret me protokolet tjera, e cila gjë e rrit koston, rritjen e kohës së procesimit në paisje.

1.1. Prona e VPN shtresës së dytë

Rjetet publike siç janë Frame Relay (FR) ose ATM mund të bartin lloje të ndryshme të shënimeve, duke përfshirë zë, video dhe data. Ky lloj i VPN i përdorë shërbimet e rrjetës publike për bartjen e të dhënave, PVC ose SVC duke i ndarë detyrat e përdoruesve të ndryshëm. Paketat e të dhënave nuk duhet të kenë IP, as nuk duhet të jenë të enkriptuara. Por kanë probleme me sigurin, shumë përdorues i përdorin datat e enkriptuara. Në mënyrë opcionale mund të përdoret identifikimi (authentication) dhe enkriptimi, nga e cila garantohej integriteti i të dhënave të përdoruesit. VPN bazohen në rrjeta publike për shkëmbimin e të dhënave dhe ofrojnë kontrollë të plotë për këtë shërbim. Ky lloj është shumë i popullarizuar në Evropë, ku rrjetat publike për shkëmbimin e të dhënave përdoren shumë.

Përparësitë kryesore të VPN në FR ose ATM lidhjet përmbajnë këto:

- Lidhjet mund të përdoren për çfarëdo lloji të komunikimit, nga PBX lidhjet dhe video konferencat private.
- Lidhjet ndërkombëtare janë relativisht lehtë për përdorim, posaqërisht për FR edhe pse mund të jenë të shtrenjta.
- Mundësi e pagesës nëse shërbimet janë të ndërtuara mirë.
- Mbrojtje nës përdoren shërbimet e rrjetës.
- Fleksibilitet.

Mngesat kryesore të këtij lloji të rrjetës janë për shkak që shërbimet e FR dhe ATM përmbliken jo shumë gjerë sikurse shërbime të ISP. Por, mundësit e ndryshimeve të FR dhe ATM mund të përdoren për sigurimin e nivelit të ndryshëm të kualitetit. Për këtë, shërbimet bazohen në përdorim, e kjo jep mundësi në reduktimin e çmimit dhe përdorimi i karakteristikave optimale. Gjithashtu, duhet njohuri për sigurimin e rrjetave publike për të pasur të drejtë implementimin. Disavantazhë shtesë mund të jetë që shpejtësia është jashtë kontrollit të përdoruesit, si dhe pamundësia e tunelimit të protokolëve tjerë përveç IP.

FR është bërë i popullarizuar dhe relativisht teknologji e lirë që është e përshtatshme për VPN. Për krijimin e VPN, FR mund të përdoret në dy mënyra:

- Krijimi i mesh, plotësisht të thurura në lidhjet FR në mes të lokacioneve. Këto lidhje point-to-point dhe të ngjajshme i kanë lidhjet e dhuruara. Të dhënat mbahen të ndara nga përdoruesit tjerë të FR kështu që secila lidhje e përdorë lidhjen virtuale të veçantë.
- Përdorimi i IP tunelit nëpërmjet FR lidhjes në mes të lokacioneve. Kjo lidhje janë pika kryesore e lidhjeve point-to-point dhe janë të ngjajshme me lidhjet e dhuruara. Secila lidhje i përdorë lidhjet e veçanta virtuale. Disa IP tunelë të ndarë mund të udhëheq nëpërmjet seciles lidhje dhe secili tunel mund të jetë i enkriptuar dhe i autentikuar që të sigurohen të dhënat. FR është protokol nga fundi në fund i cili mund të punojë nëpërmjet teknologjive të ndryshme, siç janë ISDN, DSL dhe POST dial up lidhjet. FR mund të ndërlidhet me ATM, duke e formuar në këtë mënyrë një nga shtrirjet e shërbimeve të rrjetës publike për shpërndarjen e të dhënave.

Rezultati i kësaj është që ata që i japin këto shërbime i kanë krijuar FR rrjetat globale të cilat janë më të shpaguara dhe ofrojnë shumë. Kur lidhem me tunell, enkriptim ose autentikim, këto attribute e bëjnë FR kandidat ideal për përdrimin global të shërbimeve VPN.

2. Shtresa e tretë e VPN rrjetës (IP VPN rrjeta) / Zhvillimi i internetit global ka krijuar mundësi për krijimin e VPN rrjetës duke u bazuar direkt në shtresën e tretë (IP) protokolit. Rëndësia kryesore e këtyre VPN rrjetëve ndaj VPN të shtresës së dytë është shkaku i karakterit të internetit global (Interneti është gjithkund në krahasim me Frame Relay dhe rrjetën ATM) dhe ofron reduktime shtesë të shpenzimeve. Rrjetat ndërtohen nga tunellët e enkriptuar të cilat i kanë të njëjtat funksione që i kanë pasur rrjetat e shtresës së dytë.

Rrjetat e shtresës së tretë ndahen në:

- Internet VPN
- IP VPN rrjeta

Të parat janë të realizuara duke e përdorur infrastrukturen e dy ose më shumë përdoruesve, ndërsa të dytat i përdorin resurset e vetëm njerëit (cila do, rrjeta private ose publike). Të dytat, e para dhe e dyta, janë kombinime të tunellit, kriptimit, autentikimit dhe autorizimit. Në këto rrjeta të shtresës së tretë VPN implementohet në tri kategori:

- Intranet (site-to-site)
- Extranet (business-to-business)
- Qasje e sigurt nga distanca

Intranet do të thotë lidhje në lokacionet e distribuimit (LAN) të një organizate, extranet është rezultat i duhur për ndërlidhjen varësisht nga organizata e cila i kupton ndryshimet specifike të llojeve të informatave (transakcione të sigurt monetare në mes të institucioneve financiare, lidhja e organizates me ëeb faqen e vet të cilat janë të mbledhura te ISP etj.). Çasja nga largësia është kategoria e tretë për qëllimin e të punuarit nga shtëpia ose për të punësuarit mobil. Kjo kategori i ka zvendësuar serveret RAS dhe zvogëlimin e dukshëm të kostos të thirrjeve telefonike (të gjitha telefonatat janë lokale) dhe mirëmbajtja e serveit bëhet nga dhënësi i shërbimit.

Nga realizimi konkret i VPN të shtresës së tretë ndahet në:

- Duke u bazuar në Hardware
- Duke u bazuar në Firewall
- Aplikacionet VPN

Shumë sisteme të bazuara në hardware janë realizuar nëpërmjet routerit i cili i kripton shënime. Ato janë të sigurt dhe të lehta për implementim dhe e garantojnë transferin më të madhë të shënimeve në rrjetë nga të gjithë VPN sistemet. Sistemet e bazuara në Firewall, i përdorin mekanizmat e firewallit siç janë: restriksionet e çasjes në internet, ndalimin e disa sistemeve të “pasigurt” duke shtuar siguri në VPN. Mbrojtja e sistemit operativ është më e rëndësishmja në këtë lloj të VPN sistemit. Disa prodhues të firewallit ofrojnë procesorë të veçantë për kriptim.

Sistemet e bazuara në softëare janë të përshtatshëm për VPN të cilat i përdorin organizatat e ndryshme për kontrollimin e lokacioneve të ndryshme ose kur në organizatë përdoren firewall dhe routera të ndryshëm. Shumica e këtyre VPN ofrojnë mundësi për tunellimin e trafikut në IP adresë ose në llojin e shënies, për dallim nga sistemet e bazuara hardwerike të cilët e tunellojnë të gjithë trafikun pa dallim të protokollit. Mungesa e VPN sistemit të bazuar në softëer qëndron në faktin që mirëmbajtja e tyre është komplekse në krahasim me sistemet e bazuara hardwerike.

3 Realizimi i IP VPN rrjetës

Tunellimi – Integriteti i shtresës së tretë të VPN rrjetës e garanton ndërtimin e tunellit të sigurtë nëpër komunikimit të IP publike duke i përdorur kanalet e shtresës së dtë (Tunneling Protocol - L2TP), përcjelljes së shtresës së dytë (Layer 2 Forwarding – L2F), Point to Point Tunneling Protocol PPTP ose IPSec protokolit. Tuneli bëhet nga fundi në fund, përkatësisht në mes të paisjeve (routerit ose paisjes) nëpër tërë rrjetën. Në dallim nga tri protokollët e parë, IPSec është përmbledhje e protokollëve dhe procedurave, mirëmbajtjen e komunikimeve të mbrojtura nga e cila IP rrjeta publike nëpërmjet shërbimit të autentikimit dhe kriptimit në nivelin e IP rrjetës (shtresës së tretë) ashtu që nga IP tunelli të kriptohen të dhënat. Jën të definuara katër mënyra për transmetimin e të dhënave nëpërmjet IP/Internet rrjetës.

- **In Place Transmission Mode** – Zgjidhjet që i specifikojnë prodhuesit e ndryshëm, e që i kriptojnë vetëm e nuk ka ndryshime të mëdha në paketë.

- **Transport mode** – I kriptojnë vetëm të dhënat, por e rrisin madhësin e paketës.

- **Encryptet Tunnel Mode** – IP kriptohet së bashku me të dhënat, e paketa ndahet një IP header të ri që e përdorë VPN. Kjo është një zgjidhje që e ofron mbrojtjen më të mirë të të dhënave.

- **Non-Encrypted Tunnel Mode** – Asgjë nuk kriptohet, por ipet një IP header i ri. Përderisa nuk ndodhë kriptimi në IP/Internet VPN rrjetën, më adekuat është përdorimi i termit Virtual Network (VN), për shkak që privaciteti është rëndësishëm në këto lloje të rrjetës.

- **Kriptimi** – Transmetimi i tekstit të paenkriptuar nëpërmjet internetit mund të jetë shumë i rrezikshëm. Të dhënat mund të lexohen përmes teknologjisë (sniffing).

- **Authentikimi** – Janë të ndarë dy autentikime: përdoruesi dhe shënimet. Autentikimi i të dhënave shpesh është në sisteme dhe e mirëmban identifikimin e VPN pajisjes e cila dërgon të dhëna si vërtetim që ato janë ndryshuar gjatë dërgimit. Sistemi për autentikim integrohen në VPN pajisje, pas autentikimit me sukses të përdoruesit mundësohet qasja në rrjetën VPN. Më së shpeshpi përdoret sistemi që e përmban RADIUS, TACACS/TACACS+ pse LDAP servisit për autentikim.

- **Autorizimi** – Pas vërtetimit të identitetit të personit që e përdorë VPN, definimi i mëhershëm i profilit i vendos shërbimet dhe aplikacionet që mund të përdoren, ashtu që ju mundësohet përdorimi i vetëm atyre resurseve të VPN për të cilat është i autorizuar. Autorizimi i

cili vepron në shërbim përmban: Shërbimet e internetit (Shfletuesin, mailin, FTP, Telnet e tj.), komplet familjen e TCP, të aplikacionet e bazuara në RPC ose UDP.

4. Rrjetat vpn të bazuara në MPLS / (multiprotocol label switching)

Karakteristika e të gjitha teknologjive të përshkruara për realizimin e VPN rrjetës është që ndërtimin e tre e bëjnë duke e përdorur modelin e ashtuquajtur “overlay” (nga dhënësi i shërbimeve të rrjetës ndërtohen lidhjet point-to-point në lidhjet virtuale ose IP tunellët që i lidhin lokacionet e përdoruesve). Disavantazhi i këtij modeli është zgjerueshmëria e vogël. MPLS teknologjia e parë që e mundëson qasjen e re në ndërtimin e VPN rrjetës në formën e modelit “peer”. Karakteristika kryesore e këtij modeli është që ka zgjerueshmëri të madhe që është rezultat që nga aspekti i routingut secili nga përdoruesit që lidhen në rrjetën publike mund të ndërtojnë lidhje në çfarëdo paisje në atë rrjetë.

VPN rrjetat të bazuara në teknologjinë MPLS janë kombinim i protokollit MPLS dhe disa routing teknologjive (BGP, OSPF, RIP). Tek VPN e bazuar në MPLS këto mekanizma ndërtojnë lidhje në mes të lokacioneve që quhen kufiri i informatës së distribuar.

4.1 Karakteristikat e rrjetës të bazuar në MPLS

MPLS VPN mundësojnë shërbime në ndërtimin e VPN të shkallëzuar dhe ofrojnë edhe këto mundësi:

- **Shërbimet pa krijimin e lidhjeve:** Kur formohen VPN pa krijimin e lidhjeve, nuk janë të nevojshme tunellët dhe enkriptimi i rrjetës për privacitet, e për këtë arsye zvogëlohet kompleksiteti i rrjetës.

- **Shërbimet e centralizuara:** Ndërtimi i VPN në shtresën e tretë të OSI modelit e lejon shërbime të grupuara që janë në VPN. Atyre mund të ju mundësohen shërbimet e IP, siç janë:

- Multicast
- Kualiteti i shërbimeve, QoS
- Mbështetja telefonike

- **Sigurimi:** MPLS VPN ofron të njejtën shkallë të sigurisë sikurse VPN të orientuar. Paketat nga një VPN nuk mund të shkojnë në VPN rrjetën tjetër pa kujdesje. Në shtypë, VPN është i ndarë. Ndërhyrja me qëllim të keq (spoofing) është praktikisht e pamundur për arsye që paketat refuzohen nga përdoruesi. Këto paketa duhet të pranojnë në interface të cakuar që të mund ta identifikojnë VPN.

4.2 Implementimi i VPN

Shoqëria moderne ka arritur përparim të madhë në fushëm e teknologjisë. Digjitalizimi dhe globalizimi janë domethënëse në kohën e re. Kur është në pyetje biznesi, ekzistojnë vetëm dy rregulla: të jeshë i shpejtë dhe më i mirë se të tjerët dhe të jeshë aty ku kërkohet. Për t'i arrir këto dy rregulla do të thotë të kemi fleksibilitet dhe sistemin e mirë të rrjetës. Për shpejtësi, besueshmëri, shkëmbim të informatave, nuk ka nevojë për posedimin e rrjetës private. Mënyra e realizimit të këtyre rrjetave në aspektin teknik vetëm janë të përpunuar. Ekziton një mundësi e madhe e lidhjeve private (lased line) nëpërmjet shtresës së dytë VPN rrjetës (frame relay dhe ATM), shtresës së tretë të VPN rrjetës (IP/Internet). Të gjitha nga këto zgjidhje i kanë të mirat dhe të këqijat e veta (rrjetat e shtresës së dytë: QoS të garantuar, shkallë të madhe të sigurimit, zgjerueshmëri të vogël, kufizim i hapsirës, rrjetat e shtresës së tretë: karakter global, qasje remote, sigurimi problematik dhe i zvogëluar). Zgjedhja e teknologjisë që do të përdoret në rrjetë, nvalet nga disa faktorë. Por në përgjithësi kërkesat të cilat paraqiten në këto rrjeta janë: sigurimi, besueshmëria, disponueshmëria, garantimi i QoS dhe natyrisht çmimi i ndërtimit dhe mirëmbajtjes. Të gjitha këto parametra i kanë faktorët dhe në nvarshmëri të tyre i zgjidhin teknologjitë për ndërtimin e VPN rrjetës.

5. Krahasimi i VPN-ve

Rrjetat private virtuale mund të ndërtohen në Frame Relay, ATM ose IP teknologjitë. Të gjitha nga këto i ka avantazhet dhe disavantazhet, qoftë nga mundësit ose nga ofrimi i shërbimeve. Implementimi i VPN në teknologji bazohet nga kërkesat e klientit. Gjithashtu, duhet të ceket që ka një rol të rëndësishëm edhe shpejtësia e qasjes në VPN teknologjinë. Tabela 1 e tregon krahasimin e VPN në teknologjitë e përmendura.

Tabela 1. Krahasimi i VPN teknologjisë

TIP	FR	IP	MPLS
Niveli punues	Shtresa e dyte e OSI Modelit	Shtresa e tretë e OSI Modelit	Shtresa e tretë e OSI Modelit
Prania	Nuk është shumë e pranishme	Shumë e pranishme	Nuk është shumë e pranishme, është teknologji në rritje
Llojet e të dhënave	Të përshtatshme për dërgimin e llojeve të ndryshme të të dhënave, zë, video dhe data	E përshtatshme për të dhëna, pak për video e shumë më pak për zë	E përshtatshme për dërgimin e llojeve të ndryshme të të dhënave

Teknologjia e bërthames apo periferike	Teknologjia e rrjetës periferike	Teknologjia e rrjetës periferike	Teknologjia e bërthamës së rrjetës
Siguria	Sigurohet duke e përdorur PCV ose SVC	Sigurohet gjatë tunelit	Sigurohet gjatë rrugës – LSP
Mbrojtja	Nuk ka nevojë për mbrojtje shtesë, enkriptimi i shenimeve për shkak të përdoruesit	Mbrojtjen me anë të enkriptimit dhe autentikimit, me mundësi përdorimi të firewallit	Nuk ka nevojë për mbrojtje shtesë
Klasa e shërbimit QoS	Nuk e përkrahë	Nuk e përkrahë	E përkrahë
Përdorimi në të ardhmen	Teknologji e vjetër e cila sot është mjaftë e shtrirë, por ngadale zëvendësohet me teknologji të re duke kaluar në IP	IP teknologjia shumë më tepër përdoret, ka shtrirje të madhe	MPLS si teknologji e re, e prezenton zhvillimin e ardhshëm të dërgimit të të dhënave IP+MPLS

Rast studimi

Menyra e përdorimit të VPN lidhjes në një ndërmarrje

Zhvillimet teknologjike perparimi i tyre me hapa te vullshem lind si nevojë që qdo ndërmarrje ta ketë sistemin e vete kompjuterik, sepse e gjithë kjo do ti mundësoj ndërmarrjeve apo kompanive që të jenë më efikas të përparojn dhe standardizojn proceset e tyre të biznesit dhe shërbimin ndaj klientit.

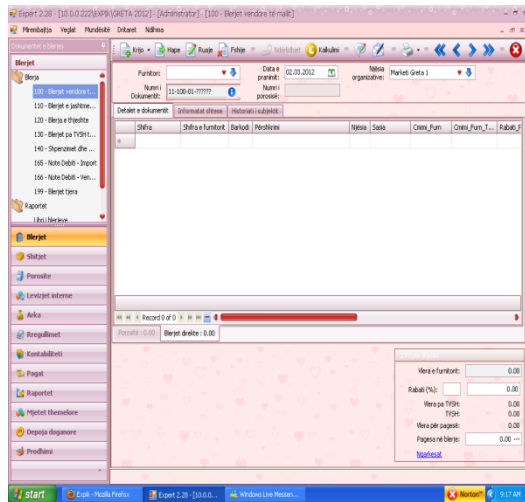
Zhvillimi i këtij sistemi do ti siguroj kompanisë automatizmin e procesit dhe rrjedhimisht do të qojë ne minimizimin e gabimeve dhe modernizimin e metejshem të procedurave që janë të lidhura me aktivitetet e qdo ndërmarrjes mvarësisht prej aktiviteti që e zhvillon.

Sistemet tona kanë arqitekturë modulare. Të gjitha veprimet specifike janë të ndara në module të cilat janë të vendosura në dritaren e parë me të cilën shfrytëuesi ndeshet. Kjo e bënë orientimin shumë të lehtë për shfrytëzuesin brenda aplikacioneve tona.

Përfaqësimi vizuel i thjeshtësuar dhe struktural i shënimeve të vendosura në librin kryesor gjatë veprimeve dhe operacioneve të përditshme të shfrytëzuesit të cilat kanë origjinën nga krijimi i dokumenteve nga modujt siç janë blerja, shitja, prodhimi etj.

Aplikacioni mundëson që shfrytëzuesi të kontrolloj duke shfrytëzuar infrastrukturën e Internetit për versione të reja të aplikacionit. Kjo veçori mund edhe të konfigurohet që kontrollera për versione të reja të bëhet në mënyrë automatike.

Qasja në pika tjera të shitjes

vet.

I terë sistemi është i lidhur neper servere i cili është i ngritur në bazë, secila pike ka nga një serverë te vetin, sistemi është online në qdo kohë ka qasje neper pikat tjera.

Sistemi është i lidhur permes rrjetit LAN kjo është mundesuar permes kompanisë ISP me instalimin e VPN. Qasja nëpër baza tjera dmth inkuadrimi në serverë tjerë bëhet përmes

Fig. 3. Modulet e programit REMOTE DESKTOP ku secila bazë e ka IP-në e

Fig.4. Remote kontroll

Avantazhet dhe disavantazhet e rrjetit ne ndermarrje

Ky sistem sigurisht qe ka shumë të mira perveq që të gjitha të dhenat si: shitja, blerja, financat kryhen në menyrë automatike gjë që ndihmon shumë punen e një kompanie e sidomos e shkurton kohen dhe në të njejten kohë dhe kryerjen e shumë punëve, sepse ne ditët e sotme koha vlenë para. Në sistemin e financave në menaxhim ndihmon shumë sepse tani përmes këtij sistemi

kryhen të gjitha punët si: kryerja e pagesave përmes E-Banking, menaxhimi i punëtorëve, menaxhimi i stokeve me një fjalë në çdo kohë je i informuar për të gjitha ato që ndodhin brenda dhe jashtë kompanisë.

Si disavantazh e që e mendoj që është problemi kryesor në tërë Kosovë është ndërprerja e energjisë elektrike e cila është shumë e shpeshtë e si pasojë e kësaj vije deri te ndërprerja e rrjetit e cila e pamundëson zhvillimin e punës.

Përfundimi

Sigurimi i kompjuterëve dhe rrjetës kompjuterike është tregim që nuk ka fund. Që ky tregim mos të ketë përfundim të keq, si fillim duhet ta instalojmë një antivirus në kompjuterin tuaj. Kjo është më së paku që mund të bëjmë.

Në qoftë se vetëm e keni të instaluar antivirusin, duhet që në mënyrë konstante ta mirëmbani dhe ta bëni update. Këto lloje të programeve zakonisht i kanë disa funksione automatike për zhkarkimin e të rejave dhe definimin e virusëve.

Sigurimi është brenga kryesore e secilit që e përdorë teknologjinë informative. Janë disa nivele të sigurisë që duhet të përdoren, në mënyrë që të jemi më të qetë.

Firewall shpeshherë ofrohet si opcioni i parë për sigurinë në rrjetë. Mund të jetë si pjesë e hardverit ose si pjesë e softëerit. Pas përdorimit të firewallit duhet të kemi kujdes edhe në përmbytjet që na vijnë ose shkojnë nga rruga e emailit, gjithashtu duhet të kemi kujdes edhe nga ëeb faqet të cilat mund ta përmbysin sigurinë në punë. Përveq kërcënimeve nga interneti me rëndësi është të kemi mundësi për mbrojtjen e punëtorëve dhe informatave të punëve.

Referencat

- Markus Feilner, Open VPN, Building and Integrating Virtual Private Networks, 2006.
- Ritika Kajal et al., International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering 2(10), October- 2012, pp.428-432
- Ivan Misner, David Alexander & Brian Hitlard, Networking like a pro, January 1. 2010
- Measures Byeong and Maricel O. Balitanas, Vulnerabilities of VPN using IPSec and Defensive 2009
- Jeffrey Shapiro, Jim Boyce, Marcin Policht, Brian Patterson i Scott Leathers,
- Windows Server 2003 Biblja, Mikro Knjiga: Wiley Publishing, Inc. Beograd 2003
- Dr. Chiarella Anthonu, Umrezovanje pomocu Cisco i Microsoft tehnologija, Kompjuter Biblioteka, Cacak, 2005.

- Dr. Kurose Jim & Dr. Ross Keith, Computer Networking, A Top-Down Approach, fifth edition, Pearson Education, 2009.
- Casad Joe & Newland Lee Daniel, Networking Essentials, New Riders Publishing, Indianapolis USA.
- Barrie Sosinsky-Networking Bible, ISBN-13: 978-0470431313, 2009
- Ivan Misner, David Alexander & Brian Hitlard-Networking like a pro, January 1. 2010

BASHKËPUNIMI I KOSOVËS ME SHTETET FQINJE KUNDËR KRIMIT TE ORGANIZUAR

Mr. Lulzim SERÇA

Abstrakt

Hyrje

Bashkëpunimi i Kosovës me shtetet Ballkanit Perëndimor dhe sidomos me vendet fqinje, që kanë aderuar apo janë kandidatë për në BE, është jetësor për zhvillimin e një mirëkuptimi të përbashkët në çështjet policore, si edhe për një përjasje të përbashkët në trajtimin e dukurive të veçanta ndërkufitare, për tepenguarkrimin e organizuar.

Kriminaliteti është një rrezik serioz për shoqërinë. Ai përbën rrezik për konsolidimin e një shteti ligjor dhe demokratik. Regjionalizimi apo ndërkombëtarizimi i krimit të organizuar, rritja e trafikut të drogës, të armëve, trafiku i qenieve njerëzore, pastrimi i parave, të kushtëzuara dhe të përlyera me korrupsion, e bëjnë domosdoshmëri shkëmbimin e përvojave dhe informacioneve të Institucioneve perkatese të Republikës së Kosovës me shtetet fqinje.

Lufta kundër kriminalitetit të organizuar duhet të jetë një aktivitet i mirëfilltë ligjor i strukturave qeveritare të Republikës së Kosovës dhe pushtetit gjyqësor, në bashkëpunim me strukturat e NATO-s dhe të BE-së, që ngrisin domethënien e vërtetë në luftën kundër kriminalitetit- një aktivitet që doemos duhet të ngrihet edhe në bashkëpunim ose koordinim rajonal me vendet fqinje.

Fjalët kyçe: Krimi, kriminaliteti bashkëpunimi, ndërkufitar, integrimi, EULEX, Agjencitë.

1. DISA KARAKTERISTIKA TË KORRUPSIONIT NË KOSOVË DHE PARANDALIMI I TIJ

1.1.Kuptimi i korrupsionit

Korrupsioni është njëra ndër format më të rënda si një paraqitje e përhapur në shoqëritë moderne, por fatkeqësisht, disa forma të korrupsionit janë bërë përditshmëri brengosëse për vendin tonë. Korrupsioni si vepër penale nuk mund të identifikohet me krimin e organizuar, por ai vepron në bashkëpunim të ngushtë me të, si me marrëveshje të hapura, edhe duke nxjerrë përfitime nga njëri-tjetri, sidomos në mbrojtjen e organizuar të veprimtarisë kriminale. Kjo rrezikshmëri shoqërore është edhe shkaku që jo rrallë korrupsioni dhe lufta kundër tij në botë trajtohen në një plan me luftën kundër krimit të organizuar duke e konsideruar atë në përbërësit kryesore të tij.⁸⁵

Korrupsioni është kthyer në një rrezik serioz për shoqërinë. Ai përbën rrezik për konsolidimin e një shteti ligjor dhe demokratik. Ndërkombëtarizimi I krimit të organizuar, rritja e trafikut të drogës, të armëve, trafiku i qenieve njerëzore, e sidomos trafiku i fëmijëve dhe grave për prostitucion, pastrimi i parave, të kushtëzuara dhe të përlyera me korrupsion, e bëjnë domosdoshmëri dypalëshe dhe shumëpalëshe të shteteve shkëmbimin e përvojave dhe informacioneve, si dhe bashkëpunimin ndërmjet organeve të policisë dhe organeve të tjera shtetërore. Kuptohet, gjithë kjo duhet të trajtohet shkencërisht duke e përshtatur luftimin e korrupsionit në praktikë.⁸⁶

1.2.Ndërkombëtarizimi i korrupsionit

Në shumë shtete ekzistojnë hulumtime dhe vlerësime mbi korrupsionin dhe mbi efektet e tij negative. I përkufizuar thjeshtë, korrupsioni është keqpërdorimi i fuqisë së besuar për përfitim material. Nuk jemi shumë larg nga koha kur kjo fjalë ishte plotësisht një tabu në ambient politik dhe profesional. Ajo fjalë shfaqej rrallë nëpër gazeta dhe përmendej rrallë nga ekonomistët, megjithëse shkencëtarët politikë kishin filluar të shfaqin interes akademik për të.

⁸⁵ Shih, Prof. Dr. Vesel Latifi, Kriminalistika, Prishtinë, 2004, fq. 182

⁸⁶ Shih, Prof. Dr. Luan Gjonça, Korrupsioni, Tiranë, 2004, fq. 13

Në dokumentet dhe marrëveshjet ndërkombëtare ndeshen formulime nga më të ndryshmet, të cilat herë i përmbahen kuptimit të ngushtë të tij, ndërsa sidomos ato para vitit 1990 diku e trajtojnë në kuptim më të gjerë. Kohëve të fundit po vihen re përpjekje për afrimin e formulimeve drejt një përcaktimi të saktë e të unifikuar juridik. Asambleja e OKB-së, në seminarin ndërrajonal të Havanës, me temën kundër korrupsionit, të mbajtur më vitin 1990, korrupsionin e përcaktonte si “shpërdorim të detyrës për arritjen e përfitimeve personale apo të grupit, si dhe përfitim i nëpunësve shtetëror i rrjedhojë e pozitës së tyre zyrtare që e kanë ata”.⁸⁷

Nga ky përcaktim evidentohet fakti se bëhet fjalë vetëm për përfitime materiale që janë karakteristike për veprat penale të ryshfetit. Në dokumentin e përpiluar në sesionin e 8-të të OKB-së të mbajtur po në vitin 1990, korrupsioni përsëri trajtohet disi në kuptim të ngushtë, në vazhden e përkufizimeve të mësipërme, por e veçanta e këtij dokumenti ndërkombëtar qëndron te zbërthimi i elementeve karakteristike dalluese të tij dhe në ndryshimin që ekziston në konceptimin ndërmjet fenomenit të korrupsionit dhe veprimeve kriminale të nëpunësve shtetëror. Në të gjithashtu evidentohen dhe saktësohen kuptimet për paligjshmërinë e veprimeve korruptive, si dhe format e shfaqjes së saj te nëpunësit shtetëror. Shumë autorë theksojnë se nuk ka shoqëri në të cilën nuk është i pranishëm korrupsioni dhe, për këtë arsye, kjo dukuri kriminale ka zgjuar interesim të madh. Disa autorë dallojnë forma të ndryshme të korrupsionit. Kështu flitet për korrupsionin politik i cili ka të bëjë me marrjen e funksioneve të pushtetit politik ose me mbajtjen e privilegjeve të caktuara politike duke dhënë ryshfet, mitë etj. Më pas bëhet fjalë për korrupsionin administrativ i cili ka të bëjë me administratën shtetërore, ku duke i shfrytëzuar kompetencat e veta në administratë, prej asaj lokale deri te ajo qendrore, nëpunësi merr mitë, ryshfet, d.m.th. korruptohet duke u dhënë leje, certifikata e dokumente dhe akte të tjera individëve, grupeve dhe firmave për realizimin e interesave të ndryshme materiale dhe financiare për grumbullimin e pasurisë që shpeshherë nuk u takon atyre.⁸⁸

Korrupsioni tjetër është i ashtuquajtur i korrupsion gjyqësor i cili qëndron në dhënien dhe marrjen e ryshfetit dhe mitës prej punonjësve të gjykatave, me qëllim që kështu të pengohet

⁸⁷ Dr. L. Gjonça, Korrupsioni, veprat penale përbërëse - krimi i organizuar, Tiranë, 2004, fq. 59

⁸⁸ Dr. R. Halili, Kriminologjia, Prishtinë, 2002, faqe 193

procedura penale me qëllim që të nxirren vendime gjyqësore të favorshme, me qëllim që të shmangët shqiptimi i dënimeve dhe sanksioneve tjera.⁸⁹

1.3.Disa karakteristika themelore të korrupsionit

Faktorët që e mundësojnë dhe ndikojnë në shfaqjen e korrupsionit më së shpeshti janë:

- mungesa e një baze të fortë ligjore
- moszbatimi i ligjeve ekzistuese
- mungesa e përvojës dhe aftësisë profesionale për ta luftuar korrupsionin
- reformat në administratë etj.⁹⁰

Korrupsioni nuk është kriminalitet i thjeshtë, që kriminalitetin dhe grupet kriminale t'i përzëmë diku nëpër rrugë. Korrupsioni për nga natyra e punëve paraqitet dhe kryhet përmes pushtetit, pavarësisht nga cila anë fillon iniciativa, ndërsa lloji i lartë i korrupsionit, sipas etiologjisë së saj dhe prirjes së saj ligjore merret si *eo ipso i ipso facto*.⁹¹

1.4.Disa masa në parandalimin e korrupsionit

Korrupsioni është një fenomen që, në rast se nuk frenohet në kohën e duhur, karakterizohet me përhapje të shpejtë të tij në formë të një epidemie sociale. Sipas disa autorëve, nisur nga tiparet dhe karakteristikat e përbashkëta të masave frytdhënëse që qëndrojnë në luftën e organizuar kundër korrupsionit, për efekt të këtij studimi ato masa do t'i grumbullonin në këto bashkësi:

- masa të karakterit legjislativ;
- masa organizative;

⁸⁹ Po aty

⁹⁰ Dr. L. Gjonça, Korrupsioni, veprat penale përbërëse - krimi i organizuar, Tiranë, 2004, fq. 59

⁹¹ Po aty

- rritja e informacionit publik dhe inkurajimi i shoqërisë civile;
- promovimi i transparencës dhe integritetit në operacionet e biznesit;
- menaxhimi i financave publike;
- bashkëpunimi ndërkombëtar, promovimi i transparencës dhe integriteti në operacione.⁹²

Korrupsioni është një fenomen që e minon stabilitetin politik, besimin e njerëzve në sistemin politik dhe atë gjyqësor, në shtetin e së drejtës, zhvillimin ekonomik, investimet e huaja dhe integrimin e vendit. Pra, synimi kryesor I vendeve është parandalimi, kontrolli dhe lufta kundër korrupsionit, me qëllim të reduktimit deri në maksimum të efekteve të tij minuese mbi besimin e publikut në sistemin politik dhe gjyqësor, në shtetin e së drejtës, në zhvillimin ekonomik, në investimet e huaja dhe në integrimin europian.⁹³

Disa nga masat e preferuara në parandalimin dhe luftimin e korrupsionit janë:

- Legjislacioni në sferën ekonomiko-financiare jo vetëm që i rregullon marrëdhëniet që krijohen në administratën përkatëse, por edhe e zvogëlon maksimalisht mundësinë e shfaqjeve dhe zhvillimeve korruptive në sektorë të tillë financiarë që infektohen lehtësisht nga korrupsioni, si: tatimet dhe doganat, sektorët e shpërndarjes së mjeteve buxhetore, tenderët, ai i zhvillimit të ekonomisë joformale etj.;
- Përmirësimi i kushteve të punës dhe rritja e pagave në administratë, arsim, shëndetësi e gjyqësi padyshim se do ta zvogëlonte korrupsionin etj.⁹⁴

2. PROBLEMET E ZBULIMIT DHE TË LUFTIMIT TË KORRUPSIONIT

Shumë vende, veçanërisht në Europën Juglindore, kanë miratuar ligje kundër korrupsionit të cilat i lehtësojnë ekonomitë e reja të tregut që po zhvillohen duke e eliminuar kështu konkurrencën e pandershme ekonomike në nivelet kombëtare ose ndërkombëtare të tregtisë. Po

⁹² Arben RAKIPI, KORRUPSIONI DHE EVAZIONI FISKAL, Tiranë, 2003, fq. 37-38.

⁹³ Dr. M. Laboviq, Makedonska revija za kazneno pravo i kriminologija, Skopje, str. 154

⁹⁴ L.Gjonca, Korrupsioni, Tiranë 2004, faqe 10.

ashtu, duke i pranuar rrënjët socialiste dhe periudhën e egër të tranzicionit të rritjes së krimit dhe të ardhurave të ulëta kombëtare, po bëhen përpjekje legislative për të siguruar ndershmëri edhe në shërbimet e nevojshme sociale.⁹⁵ Programi Kundër Korrupsionit dhe Krimit të Organizuar në Europën Juglindore nga Këshilli i Europës, përveç tjerash, rekomandon:

a. Legjislacionin specifik kundër korrupsionit: Qëllimi i miratimit të ligjeve të veçanta kundër korrupsionit është që të rritet ndërgjegjja politike dhe publike në luftën kundër korrupsionit. Këto ligje të veçanta përkufizojnë sjellje të cilat janë subjekt i ndalimit të korrupsionit dhe të fushave shoqërore që janë tejet të ndjeshme ndaj korrupsionit. Një nga tiparet më të zakonshme të këtij lloj legjislacioni është ai që kryesisht parashikon: përgjegjësi dhe detyrime prej personave zyrtarë për t'i deklaruar të ardhurat dhe pasuritë e tyre; ndalimi i konfliktit të interesave; parandalimi i çdo lloj mundësie korrupsioni në procesin e prokurimit në qeveri; sanksionet e veçanta administrative dhe metodat hetimore janë përgjithësisht të njohura nëpërmjet këtyre ligjeve, ndërsa në disa raste policia speciale dhe organet e tjera kundër korrupsionit ose komisionet parlamentare krijohen me qëllim që ta monitorojnë veprimtarinë e organeve të zbatimit të ligjit dhe veprimtarinë gjyqësore si dhe për të propozuar strategji të reja të parandalimit.

b. Mjetet e veçanta hetimore: është një situatë e përgjithshme në ligjin procedural të Europës kontinentale që autoritetet hetimore, pasi të kenë filluar procedura penale formale kundër një të pandehuri, kanë të drejtë t'i përgjojnë komunikimet, t'i kontrollojnë banesat, lokalet dhe personat, si dhe t'i konfiskojnë provat e nevojshme dhe të ardhurat nga krimi, nëse autoritetet gjyqësore (në fund të gjykimit) vendosin kështu; në situata urgjente, aktivitete të tilla nga krimi, ka hyrë në fuqi më 1 shtator 1993.

Njëra nga konventat europiane e lehtëson bashkëpunimin ndërkombëtar dhe ndihmën reciproke në hetimin dhe zbulimin e krimit, si dhe në sekustrimin dhe konfiskimin e të ardhurave nga ky krim. Konventa synon t'u ndihmojë vendet të arrijnë një shkallë efikasiteti

⁹⁵ Instrumentet ligjore të Këshillit të Evropës dhe tekste të tjera bazë lidhje me antikorrupsionin, 2002.

edhe në kushte të mungesës së harmonisë së plotë ligjore.⁹⁶ Palët angazhohen në veçanti që ta penalizojnë pastrimin e të ardhurave nga krimi dhe t'i konfiskojnë mjetet dhe të ardhurat (ose pronën - vlera e së cilës korrespondon me këto të ardhura).

c. Për qëllime të bashkëpunimit ndërkombëtar, kjo konventë parashikon: forma të ndryshme hetimore (për shembull, ndihmë në grumbullimin e provave, dhënie të informacionit një vendi tjetër pa pasur kërkesë nga ky vend, zbatimi i teknikave të përbashkëta hetimore, heqja e sekretit bankar etj.); ngrirja e llogarive bankare, sekuestrimi i mallit për ta parandaluar

transferimin e tij; masa për t'i konfiskuar të ardhurat e siguruar nëpërmjet krimit - zbatimi në një vend i një kërkesë konfiskimi të bërë nga një vend tjetër, fillimi në një vend i procedurave që shpjen në konfiskim në bazë të një kërkesë të një vendi tjetër etj. Megjithatë, ndonjëherë, masat dhe metodat e tilla nuk janë shumë efikase kur hetuesit përballen me aktivitete terroriste, krim të organizuar ose korrupsion të gjerë. Duhet theksuar se Konventa e Organizatës së Kombeve të Bashkuara Kundër Korrupsionit ekskluzivisht parasheh se të gjitha shtetet janë të detyruara ta parandalojnë korrupsionin dhe domosdoshmërinë e bashkëpunimit të ndërsjellë. Në njëërën nga dispozitat e kësaj konvente përkufizohen kuptimet e disa termave, si: “punonjës shtetëror” (çdo person që ka mandat ligjvënës, ekzekutiv, administrativ ose gjyqësor në ndonjë shtet, i cili ka qenë i emëruar ose i zgjedhur në kohë të caktuar ose të pacaktuar, i paguar ose pa pagesë, pavarësisht nga niveli hierarkik; çdo person tjetër që kryen funksion publik, përfshirë këtu edhe organin shtetëror ose organizatën publike ose atë që e ofrojnë shërbime publike, ashtu siç definojnë këto terma në të drejtën nacionale dhe çdo person tjetër i definuar si “punëtor shtetëror” në të drejtën nacionale të ndonjë shteti.), “punonjës i huaj shtetëror” (çdo person i cili ka mandat ligjor, ekzekutiv, administrativ ose gjyqësor të ndonjë shteti të huaj, që e ka emëruar ose zgjedhur dhe çdo person që ushtron funksion publik për ndonjë vend të huaj, përfshirë këtu edhe organin shtetëror ose organizatën publike), “funksionari i organizatës ndërkombëtare publike” (funksionar ndërkombëtar ose çdo person i autorizuar nga organizata e këtillë për të vepruar në emër të saj), “të ardhurat nga krimi” (çdo pasuri që e ka prejardhjen e drejtpërdrejtë ose të tërthortë nga ndonjë vepër ose që është fituar me kryerjen e drejtpërdrejtë ose të tërthortë

⁹⁶ **Konventa (e Këshillit të Evropës) mbi pastrimin, zbulimin, sekuestrimin dhe konfiskimin të ardhurave.**

të këtij krimi), “konfiskimi” (marrja e përhershme e fitimit në bazë të vendimit të gjykatës ose nga organi tjetër kompetent etj.), “dërgesat e kontrolluara” (metodë që mundëson daljen nga territori, kalimin nëpër territor ose hyrje në territor të një apo më shumë shteteve, në mënyrë të palejuar ose të dyshuar, por nën kontrollin e organeve kompetente të këtyre shteteve, me qëllim të zbatimit të hetimeve për ndonjë vepër, si dhe për identifikimin e personit të inkuadruar në kryerjen e tyre etj.). d. Krijimi i mekanizmit të antikorrupsionit: si pasojë e rritjes së ndërgjegjësimit ndaj korrupsionit, shumë vende kanë zhvilluar ose janë akoma në fazën e zhvillimit, të autoriteteve të veçanta të antikorrupsionit dhe programeve të veçanta me qëllim që ta përforcojnë, ta parandalojnë dhe ta koordinojnë luftën kundër korrupsionit, duke e përfshirë edhe bashkëpunimin ndërkombëtar kundër korrupsionit. Njësitë e specializuara janë pjesë e reformës legjislativë dhe institucionale të cilat kanë si qëllim zbatimin e detyrave/masave të tilla sipas iniciativave të antikorrupsionit që janë marrë nga çdo autoritet qeveritar.⁹⁷

Ndër elementet më themelore të luftës kundër korrupsionit mund të veçohen:

- Përcaktimi dhe vendosja e paluhatshme e udhëheqjes politike të vendit dhe e të gjithë organeve të tyre kundër korrupsionit;
- Organizimi dhe bashkëpunimi institucional në nivel lokal, rajonal dhe ndërkombëtar kundër korrupsionit;
- Sigurimi i dhënies së përgjegjësive të të gjithë atyre që punojnë në administratën shtetërore, në qeveri a parti, por që implikohen në korrupsion;
- Reformimi i policisë dhe gjyqësisë në drejtim të organizimit të organeve të specializuara për luftimin e krimit të organizuar e, në veçanti, të korrupsionit etj.

⁹⁷ Mihajlo MANEVSKI, Korupcijata vo Republika Makedonija, Preventivni I kazneni merki za spre~uvawe, Skopje, 2005, fq. 21. Konventa e Kombeve të Bashkuara Kundër Korrupsionit u miratua më 09.12.2003. në Meridë - Meksikë, në konferencën e mbajtur prej 09-12.12.2003 dhe me pjesëmarrjen e 120 shteteve.

3. KORNIZA NDËRKOMBËTARE JURIDIKE E LUFTËS KUNDËR KORRUPSIONIT

Analiza e kornizës ndërkombëtare juridike për pengimin e korrupsionit, e përmbajtur në elaborimin e mëtejshëm, ka për qëllim ta demantojë besimin iluzionist se me miratimin e zgjidhjeve të reja ligjore edhe vërejtjet e këtilla të arsyeshme janë bërë të pabaza. Përkundrazi, është e pakontestueshme se për strategji bashkëkohore të pengimit të korrupsionit janë të rëndësishme disa postulate bazike. Së pari, bëhet fjalë për aktivitet kompleks, preventiv dhe represiv, ndërkombëtar dhe nacional, që realizohet në më shumë rrafshë: legjislativ, institucional, si dhe në fushën e zbatimit të së drejtës. E dyta, zbatimi i normave penalo- juridike (materiale dhe procedurale) supozon një sistem të zhvilluar juridik, gjegjësisht akte të tjera ndaj të cilave ndalesat penalo-juridike do të mund ta realizonin funksionin e tyre *ultima ratio*. Dhe, e treta, koncepti juridik kundër korrupsionit supozon orientim kundërkorrupsional të të gjitha faktorëve në shoqëri, para së gjithash të atij politik, që janë të thirrur dhe të detyruar të krijojnë një ambient të shtetit demokratik të së drejtës, gjegjësisht të krijojnë kushte për zbatimin e instrumenteve juridike në luftën kundër korrupsionit.

3.1.Pengimi i korrupsionit në UE

Lufta kundër korrupsionit është ndër prioritetet më të larta të UE-së, sepse këtu bëhet fjalë për "formë të re" të kriminalitetit që i dëmton vetë mekanizmat institucional mbrojtëse dhe i paralizon orvatjet për një vendosje anti-kriminale të sistemit të drejtësisë dhe të punëve të brendshme! Për këtë shkak, pengimi i korrupsionit me Traktatin e Mastroitit është ngritur në shkallë të interesit të përgjithshëm (neni 29). Përcaktimi për politikë konsistente kundër korrupsionit është përfshirë në *Programin aksionar për shkatërrimin e krimit të organizuar* të vitit 1997, në *Planin aksionar të Vjenës* të vitit 1998 dhe *Qëndrimet programore të Samitit të Tampesës* të vitit 1999, të zhvilluara më vonë në *Strategjitë për shkatërrimin e krimit të organizuar* të Këshillit të Europës të vitit 2000.

3.2. Legjislacioni i antikorrupsionit në vendet e zhvilluara dhe në vendet në tranzicion

Lufta kundër korrupsionit kudo në botë zhvillohet në dy dimensione: në planin preventiv dhe në planin represiv.

Plani preventiv në vete i përmban dy qasje:

E para, lufta kundër korrupsionit duhet të zhvillohet dhe të organizohet me anë të programeve të veçanta qeveritare dhe me formimin e agjencive nacionale;

E dyta, lufta kundër korrupsionit kërkon vendosjen e një sistemi juridik të bashkërenditur, me anë të zgjidhjeve të koordinuara në më tepër degë të së drejtës: në të drejtën administrative, në të drejtën e punës, në të drejtën civile, në të drejtën financiare e të ngjashme, që së bashku përbëjnë sistemin ligjvënës të antikorrupsionit.

Në këtë drejtim parashihen edhe sanksione përkatëse për ata që i shkelin këto ndalesa, si: konfiskimi i pasurisë dhe i fitimit nga transaksioni kundërligjor.⁹⁸

4. BASHKËPUNIMI RAJONAL DHE LUFTA KUNDËR KORRUPSIONIT

Në shpjegimin e shkaqeve dhe të faktorëve që i përcaktojnë dukuritë e korrupsionit dhe pengesat që paraqiten në luftën kundër tij, te shumë autorë të cilët merren me këtë temë paraqiten mendime të ndryshme. Disa nga ata përcaktuesit e paraqitjes dhe zhvillimit të kësaj dukurive i kërkojnë te: faktorët politikë, ekonomikë, te faktorët e sigurisë, të periudhës institucionale tranzitore etj. Ndërkaq pengesat në luftën kundër korrupsionit i shohin në burokratizimin e aparatit shtetëror, partizimin e administratës shtetërore, të gjyqeve, të nepotizmit etj.

⁹⁸ Prof. D-r Kambovski V., D-r Naumoski P., vep. e cituar, fq. 35-36.

Edhe shoqëria jonë në shkallën e tashme të zhvillimit nuk është immune nga korrupsioni si dukuri devijuese sociopatologjike, të cilat kanë shprehje negative jo vetëm ndaj individëve, por edhe më gjerë në marrëdhëniet e caktuara shoqërore, duke shkaktuar situata negative shoqërore. Nga kjo edhe priten angazhime dhe rezultate që mund t'i arrijnë institucionet shtetërore: hetuesia, prokuroria, gjykatat, mediat dhe shoqatat joqeveritare, që të shërbejnë në kundërvënien të suksesshme kundër korrupsionit deri në çrrënjosjen ose sjelljen në suaza të normales.

Nga shumë hulumtues të kësaj dukurie me të drejtë paraqitet edhe dilema që sot aq shumë flitet për korrupsionin edhe në nivel shtetëror e lokal në raport me marrëdhëniet ndërshtetërore, si dhe bashkëpunimin regional dhe ndërkombëtar. Duke e pasur parasysh se kjo dukuri i rrënon vlerat institucionale, vlerat morale, kuptohet se është më se i nevojshëm interesimi që të debatohet, të pranohen rregulla, të propozohen koncepte dhe strategji konkrete për luftën kundër korrupsionit.⁹⁹

4.1. Bashkëpunimi regional i Kosovës në luftë kundër korrupsionit

Për t'i hapur dyert e shteteve për anëtarësim, BE-ja promovojë një mënyrë që përmes procesit të anëtarësimit vendet candidate t'i plotësojnë kushtet, standardet dhe vlerat universale evropiane, siç janë: *demokracia, raportet e mira ndëretnike, stabilizimi brendshëm, shteti i së drejtës, respektimi i të drejtave të njeriut, reformat në administratën publike, në strukturat e mbrojtjes dhe të policisë, të drejtat e pakicave kombëtare, ekonomia e tregut, bashkëpunimi regional dhe ndërfqinjësor etj.*

Po ashtu në kontekst të luftës kundër korrupsionit në OKB janë aprovuar një mori rezolutash të cilat kanë të bëjnë me punën e doganave, të tregtisë të palejueshme me njerëz etj. Pikërisht për këtë Komisioni Ekonomik i OKB-së për Europën në vitet e fundit i përkushtohet

⁹⁹ Cituar sipas ekspozesë së V. Kamboskit "Shteti juridik dhe krimi i organizuar", cituar sipas J. Spasevski - P Aslimovski "Siguri, mbrojtje, siguri" f. 90, Kosta Abarash, Ohër 2000

luftës kundër korrupsionit në shtetet në tranzicion, ngase vendet e rajonit paraqiten si hapësirë më e përshtatshme për paraqitjen e korrupsionit dhe të dukurive të tjera devijuese.

Shumë autorë që merren me këtë dukuri konstatojnë se korrupsioni nuk mjafton të vlerësohet vetëm nga këndi moral (ndërgjegjja) dhe përmes hartimit të programeve (që nuk implementohen) dhe formimit të komisioneve të ndryshme (sa për të ekzistuar formalisht), por përkundrazi ai duhet të luftohet nga këndi i shtetit të së drejtës. Gjithë kjo na detyron të kuptojmë se në bashkëpunimin regjional të shteteve të përfshira nga korrupsioni, përveç luftës së brendshme kundër korrupsionit, po aq është i rëndësishëm edhe bashkëpunimi regjional në koordinimin "e aktiviteteve institucionale në luftën kundër korrupsionit".

Nëse i analizojmë rrethanat politike, ekonomike dhe të sigurisë, si dhe politikat integruese të shteteve të Ballkanit, parashtrohet pyetja se a mund të jetë e suksesshme lufta kundër korrupsionit nëse e kemi parasysh se këto shtete akoma nuk mund të dalin nga gëzhoja e periudhës së tranzicionit ose e konsolidimit ligjor. Nëse bazohemi në Studimin në Bankës Botërore dhe të Bankës Europiane, me siguri mund ta konstatojmë nevojën e luftës të pakompromistë kundër korrupsionit përmes aktiviteteve të koncentruara në pesë lëmenj:

- Përgjegjësia politike që të jetë publike dhe transparente;
- Forcimi i institucioneve shtetërore: parlamentit për përgjegjësi publike; gjyqësisë dhe gjyqtarë të pavarur në zbatimin e njëmendtë të masave dhe zbatimit të dënimeve; qeverisë dhe shërbimeve publike duke mos u munguar asnjëherë kontrolli financiar dhe i pasurisë publike;
- Veprimi i shoqërisë civile në jetën publike dhe roli i mediave në punët publike të cilat duhet të përhapin informacione për korrupsionin, të propozojnë aksione dhe të organizojnë ballafaqime publike. Këtu veçmas potencohen mediat e pavarura me punën e tyre kërkimore me rol të posaçëm në luftën kundër korrupsionit;
- Ndërtimi i sektorit privat të suksesshëm me transparencë për pasurinë dhe punët e tyre afariste;
- Dhe, në fund, në këtë studim thuhet se lufta kundër korrupsionit paraqet domosdoshmëri për reforma në administratën publike, e cila duhet t'u nënshtrohet rregullave të

mbikëqyrjes përmes revizorëve të punës së tyre financiare; të krijohet një administratë publike të mbështetur në parimet e meritave, d.m.th. me zyrtarë të aftë që kanë aftësi larta profesionale dhe të jenë të paguar mirë.

Këto rekomandime ishin të bazuara në veprime konkrete, si:

- Zgjedhja e njerëzve të pakorruptuar;
- Forcimi i përgjegjësisë;
- Promovimi i aksionit të përbashkët me gjithë potencialin njerëzor dhe teknik në luftën kundër korrupsionit;
- Nxitja e transparencës në financimin e partive politike në fushatat zgjedhore;
- Sendërtimi i plotë i reformave ekonomike;
- Krijimi i potencialit të qëndrueshëm me shoqëritë civile si faktor shumë i rëndësishëm për dhënien e informacioneve për korrupsionin dhe luftën kësaj dukurie devijuese.¹⁰⁰

Përkufizimi i krimit të organizuar

Krimi i organizuar nuk njihet kufij.¹²⁶ Organizatat kriminalistike të këtij lloji përpiqen të përfshihen në sistemin ekzistues të pushtetit shtetëror. Deri tani në literaturën penalo-juridike dhe kriminalistike nuk ekziston ndonjë definicion i pranuar përgjithësisht. Bartësit e kriminalitetit të organizuar, veprimtarinë e tyre e bëjnë duke instaluar njerëz të tyre në organet më të larta të pushtetit, duke korruptuar funksionarë të ndryshëm që kështu të krijojnë hapësirë të përshtatshme për aktivitetet e tyre (kjo mund të ndodhë sidomos në shtetet e vogla). Kështu, ekzistojnë përpjekje të ndryshme që secili në vetvete të vendosë elemente të caktuara. Sipas Spasevskit, për

¹⁰⁰ Nazmi Maliqi, Shpallorje, faqe 86, IADC- Klubi Demokratik, Shkup, 2001

ta kuptuar drejtë këtë problem aktual mund të veçohen këto elemente: Së pari, përcaktimi përshkrues i krimit të organizuar mund të tregohet përmes theksimit të karakteristikave të tij që duken kështu:

- organizimi i një grupi për të bërë veprë penale;
- raportet hierarkike në grup duke ia bërë të mundshme drejtuesit të saj që ta kontrollojë atë;
- kërcënimet me forcë dhe me korrupsion si mjete për realizimin e profitit ose për t'i kontrolluar tregjet;
- larja e fitimeve të arritura në mënyrë ilegale dhe infiltrimi në ekonominë legale;
- aftësi për ekspansion në çfarëdo aktiviteti jashtë dhe në kuadër të kufijve Nacional.¹⁰¹

4.2.Parandalimi dhe ndalimi i krimit të organizuar

Kriminaliteti i organizuar¹³⁰ edhe më tej mbetet kureshtje dhe brengosje me të cilën ballafaqohen edhe shtetet më të organizuara se R. e Maqedonisë dhe shtetet e Ballkanit Perëndimor, duke e pasur parasysh se korrupsioni ka depërtuar në shumë segmente të shoqërisë dhe tanimë po kalon në nivel të kriminalitetit të organizuar, ashtu siç është i definuar edhe nga

¹⁰¹ Tradicionalisht, komuniteti ndërkombëtar e ka evituar përfshirjen në diskutimet për korrupsionin. Tani problemi është i hapur jashtë kufijve. Tabuja u thye. Korrupsioni hyri në vëmendjen politike mjaft dukshëm atëherë kur drejtues të Amerikës u takuan në Samitin e Amerikës në dhjetor 1994. Në planin e veprimeve që hartoi Samiti, qeveritarët premtuan se do të : - _nxisin diskutime të hapura për problemet më të rëndësishme që haste qeveria dhe zhvillonin prioritete për reformat e nevojshme për t'i bërë operacionet qeveritare transparente dhe të përgjegjshme; - _sigurojë mbikqyrjen e duhur për funksionet e qeverisë duke forcuar mekanizmat e brendshëm, duke përfshirë kapacitetet hetuese dhe detyruese për veprimet korruptuese dhe lehtësuar mundësinë e publikut të njihet me informacione të nevojshëm për një pamje të jashtme kuptimplotë; - _krijojë një standart konflikti interesash për punonjësit publikë, masa efektive kundër pasurimit të pandershëm, duke përfshirë dënime të ashpra ndaj atyre që përdorin pozitën zyrtare për interesa private. - _kërkojë nga qeveritë e vendeve të tjera të krijojnë dhe zbatojnë masa efektive kundër rryshfeteve në të gjitha transaksionet financiare brenda Hemisferës (Libër Informimi I Transparencës Ndërkombëtare 2000 PERBALLJA E KORRUPSIONIT: ELEMENTET E NJE SISTEMI KOMBETAR INTEGRITETI JEREMY POPE TRANSPARENCA NDERKOMBETARE <http://www.transparency.org>.)

ekspertët e këtij lëmi, sidomos të INTERPOL-it. Kriminaliteti i organizuar, si veprim i çdo grupi të organizuar, ka për qëllim të realizojë përfitim të madh financiar në mënyrë ilegale, pa i respektuar në shumë momente edhe kufijtë ndërshtetërorë dhe rregullimet ligjore brenda shteteve ku e ka zanafillën. Qëllimi kryesor i këtyre grupeve është korrupsioni i individëve që bartin poste në struktura të ndryshme shtetërore. Kjo e fundit ka marrë përmasa më të mëdha, duke e shfrytëzuar përfitimin e madh, si dhe ndikimin për të dominuar, që kështu ta sigurojnë hierarkinë e vetë nga zbulimi i tyre dhe ndjekja. Grupet e organizuara të kriminalitetit mund të disponojnë me mjete të konsiderueshme, që mund të ndikojnë në qeveritë e shteteve të vogla në tranzicion. Ky lloj i kriminalitetit mund të radhitet edhe në dukuritë socio- patologjike, sepse e rrezikon integritetin moral të njerëzve të cilët janë mësuar të jetojnë në mënyrë të ndershme konform normave që ia lejon ligji.¹⁰²

Me qëllim që të forcohet ana parandaluese e krimit të organizuar dhe e korrupsionit si plotësim i rëndësishëm i politikës represive në këtë lëmë, duhet bëhet:

- përpunimi i programit për iniciativa juridike, administrative dhe kulturore për luftën kundër korrupsionit;
- formimi i trupit të brendshëm dhe atij ndërkombëtar për eliminimin e korrupsionit
- ashpërsimi i politikës ndëshkuese për forma të caktuara të sjelljes korruptive;
- përforcimi kadrovik, material dhe teknik i shërbimeve për luftën kundër krimit të organizuar në Ministrinë e Punëve të Brendshme (gjykata dhe në të gjitha segmentet e administratës shtetërore) si mundësi për krijimin e specializimit dhe përsosjes së tyre në vend dhe në botën e jashtme;
- vendosja e procedurës për konfiskimin e mallit të fituar përmes krimit të organizuar, korrupsionit dhe larjes së parave;¹⁰³

Përfundim

¹⁰² Nazmi Maliqi, Shpallje, faqe 86, IADC- Klubi Demokratik, Shkup, 2001

¹⁰³ Zami Poda, Krimi i organizuar, Libri universitar, Tiranë, 1998

Korrupsioni është njëra nga sfidat më të mëdha të kohës sonë - një sfidë që duhet dhe mund të përballohet. Korrupsioni është një dukuri shqetësuese për mbarë shoqërinë, andaj shoqëria duhet t'i kundërvihet duke u përpjekur në mënyra të ndryshme që ta parandalojë.

Reformat në organet e administratës shtetërore, në gjyqësi dhe gjetiu, do të ndihmojnë në zvogëlimin e korrupsionit, duke e rritur standardin jetësor për të varfrit dhe respektin për të drejtat humane të të gjithëve. Do të duhej të sigurohej kuadër i nevojshëm ligjor dhe institucional për krijimin dhe funksionimin e sistemit gjyqësor, si dhe trajnim i tyre vetëm për rastet e krimit të organizuar dhe të korrupsionit.

Reformat në administratën publike, përmirësimi i legjislacionit, si dhe kontrolli dhe menaxhimi i financave publike, janë shumë të rëndësishme për suksesin në luftën kundër korrupsionit.

Gjithashtu krijimi i një fronti të përbashkët të organeve shtetërore me opinionin publik, mediat elektronike dhe shtypin padyshim paraqesin kusht kryesor dhe të pazëvendësueshëm në parandalimin e korrupsionit. Pa pjesëmarrjen e këtyre institucioneve, lufta kundër korrupsionit do të ishte shumë e vështirë dhe nuk do të kishte sukses.

Korrupsioni si problem kompleks kërkon ndërmarrje të masave jo vetëm në rrafshin e zbulimit dhe goditjes së veprave penale që e përbëjnë atë, por edhe masa të karakterit parandalues propagandistik apo izolues ku të përfshihen të gjithë sektorët që ai i rrezikon duke krijuar një sistem legjislativo-administrativ kontribuues, sepse vetëm në këtë mënyrë mund të konceptohet dhe të vihet në jetë plani antikorrupes.

Literatura e konsultuar

- Dr. Vlado Kambovski, Dr.Petar Naumov, Korupcijata najgolemo
- Dr. Vesel Latifi, Kriminalistika, Prishtinë, 2004.
- Luan Gjonca, Korrupsioni, veprat penale përbërëse, krimi i organizuar, Tiranë, 2004.
- Dr. JOVIÇ D., “Korupcija u Jugoistočnoj Europi”, ligjërues i politikës në Universitetin e Sterlingut në Skoci, www.pc.nen. Cg.yu/novi/analize/-2003/04/html

- Dr. sc. KREGAR J., “Korupcija”, Pravni Fakultet u Zagrebu, www.ijf.hr/pojmovnik/korupcija.html
- Lascoumes P., Korrupsioni, (përktheu nga frëngjishtja: Fotaq Andrea); (Botuar në kuadrin e programeve të Këshillit të Europës për luftën kundër korrupsionit), Tiranë, 2002;
- KOXHAI A., Administrimi i sektorit publik, Tiranë, 2002
- Prof. Dr. Luan Gjonça, Korrupsioni, Tiranë, 2004
- Dr. L. Gjonça, Korrupsioni, veprat penale përbërëse - krimi i organizuar, Tiranë, 2004
- Dr. R. Halili, Kriminologjia, Prishtinë, 2002, faqe 193
- Arben RAKIPI, KORRUPSIONI DHE EVAZIONI FISKAL, Tiranë, 2003
- Dr. M. Laboviq, Makedonska revija za kazneno pravo i kriminologjia, Skopje
- J. Spasevski - P Aslimovski “Siguri, mbrojtje, siguri” f. 90, Kosta Abarash, Ohër, 2000
- Nazmi Maliqi, Shpalosje, faqe 86, IADC- Klubi Demokratik, Shkup, 2001
- Libër Informimi I Transparencës Ndërkombëtare 2000 Perballja e korrupsionit: elementet e një sistemi kombëtar integriteti jeremy pope transparenca nderkombetare (<http://www.transparency.org>.)
- Zami Poda, Krimi i organizuar, Libri universitar, Tiranë, 1998

PËRFSHIRJA E SHQIPËRISË NË INTERESAT GJEOSTRATEGJIKE TË SHTETEVE TË BASHKUARA DHE ALEATEVE TË SAJ, LIDHUR ME SIGURINË E ENERGISË NË SHTRIRJEN GJEOGRAFIKE MIDIS DETIT KASPIK DHE EUROPËS JUGLINDORE

Analizë hulumtuese e fokusuar në territorin shqiptar dhe hapësirën e Ballkanit Jugor

Orion Garo, MA

Webster University Graduate Alumn,

oriongaro97@webster.edu

Abstrakt

Artikulli në vijim ofron një sintezë të natyrës hulumtuese lidhur me manovrat gjeopolitike aktuale të dy superfuqive, SHBA-së dhe Rosisë, në funksion të shfrytëzimit të Korridorit të Jugut për transportimin e gazit të rajonit të Kaspikut dhe Rosisë Juglindore në Europë. Në këtë analizë merret në konsideratë dhe përfshirja territoriale e Shqipërisë, e interesave ekonomike të saj dhe politikës së saj të jashtme për të lehtësuar realizimin e projektit fitues, TAP, i cili konsiderohet dhe si projekti inagurues i Korridorit të Jugut. Pritet që të tjera projekte të ndjekin shembullin e TAP në shfrytëzimin sa më efektiv të Korridorit të jugut si rajon tranziti për gazin e Azisë Lindore drejt një komuniteti European, kërkesa për gaz e të cilit vjen gjithnjë e në rritje. Projekti i cili mendohet se do të mbulojë në mënyrë bindëse pjesën më të madhe të kërkesës Europiane për gaz, është pikërisht projekti South Stream, iniciativë e gazsjellësit gjigand të qeverisë ruse, Gazprom. Me anë të këtij projekti Rusia planifikon që, duke përballuar pothuajse e vetme kërkesën e Kontinentit të Vjetër për gaz, të ankorojë një herë e mirë dhe bindshëm sferën e saj të influencës ekonomike – dhe jo vetëm – në këtë rajon.

Fjalë Kyce: Energji, Gaz, Korridori i jugut, Gjeopolitikë, TAP, South Stream

Hyrje: Mbetjet hidrokarbure dhe rëndësia e tyre

Shpesh dëgjojmë në lajme, në mendian vizive. të shkruar, dhe online, se lufrat dhe konfliktet post-moderne midis shteteve sovrane ndodhin – dhe do të vazhdojnë të ndodhin – për të ruajtur dhe/apo siguruar akses tek resurset. Është e kuptueshme gjithashtu pse resurset janë kaq thelbësore për prosperitetin ekonomik të një vendi. Ato shtrojnë shinat për një udhëtim më të sigurt, përtej ekzistencës dhe mbijetesës së një shteti, drejt një të ardhmeje që sa vjen e bëhet gjithnjë e më e turbullt. Fatkeqësisht për ne njerëzit, civilizimi ynë po merr një kthesë të vullshme drejt një epoke pasigurie, dhe rrethanat na gjejnë tërësisht të papërgatitur për t'u përballur me të. Kjo epokë pasigurie mund t'i atribuohet shumë mirë mungesës së resurseve.

Ekzistenca jonë si specie ka evoluar në atë pikë sa ne ta kemi pothuaj të pakonceptueshme të jetojmë jetët e 200, 2000, apo 5000 vjetëve më parë. Ajo është e lidhur pandashmërisht me mënyrën e jetesës së civilizimit tonë modern, me ndërvarësinë e plotë rajonale në tregti dhe superporodhimin në produkte ushqimore, me proceset e mekanizuara të prodhimit, me mjetet moderne dhe tejet të avancuara të transportit, me teknologjinë e informacionit, median, Internetin, etj. Në mënyrë që ne të mbajmë të pandryshuar ekzistencën tonë moderne na nevojiten resurset e planetit tonë. Në këtë stad të civilizimit tonë ne kemi nevojë të vazhdueshme dhe me trend rritës për energji, e cila është një prej resurseve tona më jetike. Ne e përdorim energjinë kryesisht për transport, për proceset e prodhimit, për nevoja industriale dhe teknologjike, për ngrohje dhe për ndricim. Sic e dimë, pjesa dërrmuese e energjisë që specja njerëzore përdor sigurohet nëpërmjet djegies së njëres prej rezervave më të cmuara që na ka siguruar planeti ynë: mbetjeve fosile. Sipas analizave projektuese të *International Energy Outlook*, në 2010-ën raporti (në përqindje) e energjisë botërore të shpenzuar e siguruar nëpërmjet djegies së mbetjeve fosile (naftës, qymyrit dhe gazit natyror së bashku) kapi shifrën 84%.¹⁰⁴

Po çfarë janë në të vërtetë mbetjet fosile? Mbetjet fosile (apo emërtuar ndryshe, mbetjet hidrokarbure) sipas *Agjencisë së Mbrojtjes Mjedisore të SHBA-ve*, janë “depozitime gjeologjike të djegshme të formuara nga mbetjet e dekombozuar të bimëve, drurëve dhe kafshëve që janë shndërruar në naftë bruto, qymyr dhe gaz natyror nëpërmjet ekspozimit ndaj të nxehitit dhe dendësisë nëntokësore në koren e Tokës përgjatë qindra milionë viteve.”¹⁰⁵ Mbetjet hidrokarbure nuk konsiderohen resurse të rinovueshme pasi ato kërkojnë miliona vite për t'u formuar, dhe rezervat aktuale po shpenzohen shumë më shpejt krahasuar me kohën e nevojshme për procesin e krijimit të rezervave të reja. Një fakt pësjtjellues është se “totali i mbetjeve fosile të konsumuara globalisht vetëm në vitin 1997 është rezultat i një procesi sintetizues 422-vjecar, gjatë të cilit u rrit dhe jetoi e gjithë lënda bimore dhe shtazore në të gjithë sipërfaqen tokësore dhe të gjitha oqeanet e Tokës së kohëve të lashta.”¹⁰⁶

Një këndvështrim teorik i rrallësisë së mbetjeve hidrokarbure në lidhje me ekonominë dhe sigurinë e shteteve

Faktet e mësipërme tregojnë sa i rëndësishëm është për kombet ky resurs i kufizuar, vecanërisht për një vend si Shtetet e Bashkuara, i cili prej rreth një shekulli e gjysëm ushtron një udhëheqje hegjemonike mbi globin. Megjithatë ne jetojmë në një kohë kur ‘Pax Americana’

¹⁰⁴ (Klare, 2013)

^{105 & 3} (Fossil Fuel Facts, 2009)

është vënë nën hijet e dyshimit; kohë kur pozicioni udheheqës i Shteteve të Bashkuara përballet me pasiguri të konsiderueshme.

Zakonisht kur njerëzit ndeshen me të panjohurën kanë tendencën të bëhen të pasigurt dhe nervozë. Një tendencë e tillë nuk është aspak e ndryshme edhe për shtetet sovraane. Natyrisht, sa më i rëndësishëm roli i një shteti në arenën globale, aq më shumë do të rëndojë mbi shpatulla barra e pasigurisë kombëtare. Në mënyrë që ta lehtësojnë sa më shumë këtë barrë, fuqitë e mëdha rajonale dhe hegjemonet globalë tregohen tepër të matur dhe alertë në lidhje me ruajtjen e resurseve, dhe marrin masa të gjera proteksioniste në fushat e ekonomisë, sigurisë, dhe pushtetit politik.¹⁰⁷ Në rastin e fuqive të mëdha botërore si Shtetet e Bashkuara (apo dhe Kina dhe Rusia në rajonet e tyre respektive) mbijetesa e një shteti – apo sundimi hegjemonik i vendosur nga shteti – garantohet nëpërmjet sigurisë, kapaciteteve ushtarake, dhe projektimit të pushtetit.¹⁰⁸ Siguria garantohet nëpërmjet prosperitetit ekonomik. Prosperiteti ekonomik garantohet nëpërmjet akumulimit të pasurisë, dhe akumulimi i pasurisë bëhet i mundur nëpërmjet: [1] tregtisë së suksesshme me vende partnere në rajone të ndryshme të botës, dhe [2] resurseve natyrore. Tregtia mund të garantohet nëpërmjet ruajtjes së marrëdhënieve të mira ekonomike me shtetet partnere, dhe nëpërmjet të sigurimit të rrugëve detare e konsolidimit të flotave tregtare kombëtare; resurset natyrore (që kryesisht konsistojnë në mbetjet hidrokarbure) garantohen nëpërmjet të sigurimit dhe mbrojtjes së impianteve dhe tubacioneve që transportojnë naftën dhe gazin nga një kontinent, rajon apo shtet, tek një tjetër.¹⁰⁹

Michael Klare (autori i botimit “Gjak dhe Naftë”) ofron një shpjegim bindës mbi dimensionin ndër-shtetëror të konkurrencës për të kontrolluar burimet e energjisë së një rajoni. Në argumentimin e tij theksohet se “politika e sotme e pushtetit rrotullohet rreth konkurrencës për sigurimin e pasurive natyrore.” Sipas Klare, “mbijetesa e një shteti dhe e shoqërisë së tij varen nga dinamizmi ekonomik, kultivimi i inovacionit teknologjik, dhe të paturit akses tek lëndët e para që nevojiten për këto të dyja.”¹¹⁰ Ndarja më e madhe e këtyre lëndëve të para për të cilat Klare shprehet, është natyrisht energjia e siguruar nga djegia e mbetjeve hidrokarbure: nafta, qymyri, dhe gazi natyror. Të marra së bashku këto mund të konsiderohen një komoditet jetik për prosperitetin e ekonomisë së një vendi. Sa më i pasur dhe i industrializuar është një vend, aq më thelbësor bëhet ky komoditet për performancën e tij ekonomike.

Pozicionet ekonomike aktuale të aktorëve më të rëndësishëm globalë, pas Luftës së Ftohtë

Nëse bëjmë një fotografim të zhvillimeve ekonomike rreth-e-qark globit sot, faktet e mëposhtme rezultojnë domethënëse. Në rajonin Amerikano-verior, Shtetet e Bashkuara kanë një ekonomi të varur tërësisht nga nafta. Në të njëjtën situatë ndodhet dhe Kanadaja, por kjo e fundit e ka pothuaj të pakonsiderueshme influencën gjeopolitike në arenën globale. Nafta është thelbësore për industrinë amerikane të transportit, dhe gjithashtu përmbush 40% të kërkesës totale për energji në SHBA. Ajo prek çdo aspekt të ekonomisë amerikane, ndaj nëse ndodh të ketë kufizim të sasisë së ofruar të naftës në vend (sic ka ndodhur periodikisht në vitet 1973, 1979, 1999 dhe 2004) gjithmonë është pasuar nga një recesion ekonomik si rezultat i rritjes së cmimit të naftës.¹¹¹ Në kushtet aktuale, ekonomia amerikane importon më shumë naftë krahasuar

¹⁰⁷ (Wendt, 1992)

¹⁰⁸ (Mearsheimer, 2004)

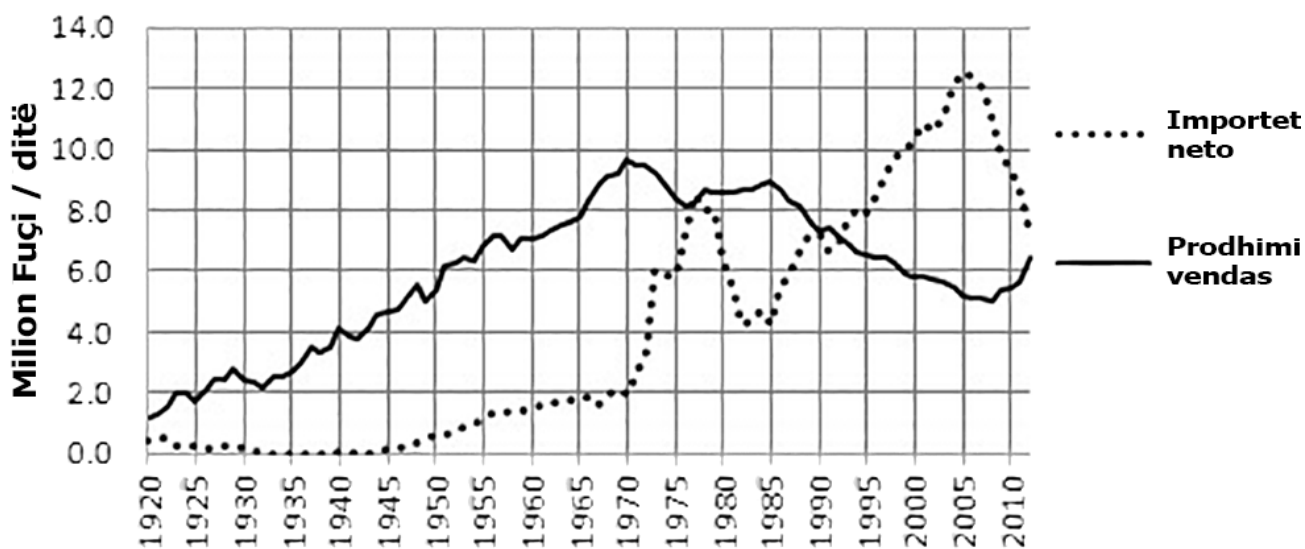
¹⁰⁹ (Klare M., 2005)

¹¹⁰ (Amineh & Houweling, 2007)

¹¹¹ (Klare M., 2005)

me prodhimin e saj të brendshëm. Pas viteve '70 kërkesa për naftë në SHBA mori një trend pothuaj eksponencial, ndërkohë që rezervat e provuara të naftës brenda territorit të SHBA-ve nuk rezultojnë mjaft të bollshme. Duke qenë në dijeni të këtij fakti, shteti amerikan i përdor në mënyrë të arsyeshme rezervat e tij territoriale. Ndaj e vetmja zgjidhje për të përballuar kërkesën konsumatore, ndërkohë që prodhimi i brendshëm duhet të mbahej në nivele të moderuara, ishte rritja e importeve. Grafiku i mëposhtëm paraqet nivelet e importeve të krahasuara me ato të prodhimit të brendshëm për naftën, në SHBA, nga vitet 1920 deri në 2010. Duket se gjatë fund-viteve '60 SHBA arriti pikun e prodhimit vendas të naftës me rreth 9 milion fuci në ditë, dhe që nga ajo periudhë kohore importet filluan rritjen ndërkohë që prodhimi vendas filloi rënien. Gjatë 7-8 viteve të

Prodhimi vendas kundrejt importeve të naftës në SHBA

Burimi:
TheEnergyCollective.com

fundit kërkesa për naftë në SHBA njohu rritje, e cila kulmoi në 2009-ën me 20.7 milion fuci në ditë. Por gjatë periudhës së viteve 2010-2013 kërkesa ka rënë në 18.2 milion fuci në ditë.¹¹² Gjithashtu në 2005-n vihet re një ndryshim i menjëhershëm i strategjisë së shtetit amerikan në lidhje me importet, të cilat në 8-9 vitet e fundit kanë pësuar një rënie të vullshme, dhe nivelet e larta të kërkesës vendase për naftë janë përballuar nga një rritje po aq e vullshme e prodhimit vendas.

Në Azinë veriore dhe verilindore, ekonomia e një vendi gjigand dalëngadalë po rekuperon nga shpërbërja rrënuese e Bashkimit Sovietik. Pas 20 viteve agoni, Rusia është akoma aty, tek ndjek rrugën e saj të ngjijtes ngadalë, por më imponueshëm se kurrë ndonjëherë. Rritja dramatike e cmimeve të naftës dhe gazit në fillim të viteve 2000 i ka dhënë Rusisë forcën e rigjetur ekonomike. Shtetet Baltike e kanë testuar temperamentin e saj; Ukraina, Bjellorusia dhe Gjeorgjia e dinë fort mirë sa i ashpër është dimri i veriut kur gazi rus mungon në tubacione. Më shumë se 40% e kërkesës së BE-së për gaz mbulohet nga Rusia. Finlanda, Bullgaria, Republika Ceke, Greqia, dhe treshja Baltike (Estonia, Letonia, Lituania) mbeshteten edhe më fort tek Rusia duke qenë se 78% e nevojës së tyre për gaz përmbushet nëpërmjet tubacioneve të Gazprom-it. Nafta ruse është po aq e rëndësishme për Europën, duke plotësuar pothuaj 30% të kërkesës së saj.

Ndërkohë, në rajonin e Lindjes së Largët, Kina është shfaqur si një fuqi ekonomike kolosale gjatë 35-40 viteve të fundit. Që nga 1975-a, bumi ekonomik kinez ka nxjerrë nga varfëria 250 milionë vetë. Të tilla përpjesëtime të reduktimit të varfërisë brenda një kohe kaq të shkurtër nuk kanë ndodhur kurrë më parë në historinë e dokumentuar të njerëzimit. Gjatë dekadës së fundit, etja e popullit më të madh në botë për naftë është rritur frikshëm. “Në 2007-ën Kina nxorri nga pusët e saj 3.9 milion fuci në ditë, dhe importoi 3.7 milionë të tjera për të plotësuar kërkesën vendase. Modelet projektuese tregojnë se deri në 2020-ën, shtetit kinez, për të përmbushur nevojat e ekonomisë së tij, do t’i duhet të prodhojë 3.3 milionë fuci në ditë dhe të importojë 9.1 milionë të tjera.”¹¹³ Ekspansioni i vullshëm kinez i ka rrënjët e tij në pozicionimin e stabilizuar ekonomik të vendit, si dhe në nevojën dhe qëllimin e qeverisë kineze për t’i siguruar një mirëqenie të qëndrueshme popullit të saj të shumënumërt për vitet dhe dekadat që vijnë. Për shkak të fuqisë së saj të pasoqe financiare, shumë rajone anë-e-mbanë globit po bëhen gjithnjë e më të varura nga pasuria ekonomike, tregtia, dhe potencia investuese e Kinës. Brazili ka përfituar miliarda dollarë në marrëveshje kredish në këmbim të aksesit të kompanive kineze në rezervat e tij të naftës. Përpunimin e rezervave minerare të bakrit në Afganistanin e rrënuar nga lufta e kanë marrë përsipër bizneset kineze. Republikat e Azisë Qendrore dhe të 56 milionët që jetojnë aty varen tërësisht nga tregtia dhe marrëveshjet e kredive me Kinën. I gjithë spektri i gjerë i të mirave industriale të shitura në këto vende importohet nga Kina. Në këmbim, mijëra kilometra tubacione pompojnë naftën e gjithë Azisë Qendrore drejt ekonomisë gllabëruese të Kinës. Gjatë dekadës së fundit, Kina nënshkruar një numër të pallogaritshëm marrëveshjesh edhe me vendet e varfra të Afrikës. Qeverive tejet të varfra e të korruptuara afrikane u pëlqen të bien në ujdë me Kinën, pasi Kina është aty thjesht dhe vetëm për biznes, dhe aspak për të ‘promovuar vlerat e demoracisë dhe të të drejtave njerëzore’ mbi bosët dhe padronët vendas, sic shpesh tenton të bëjë SHBA dhe vendet e tjera të Perëndimit.

¹¹² (CIA, 2013)

¹¹³ (Klare M. , Shopaholic China, 2010)

Korridori i Jugut, Ballkani dhe Shqipëria në perspektivën gjeostrategjike amerikane dhe perëndimore

Një nga arsyt kryesore (për të mos thënë më thelbësorja) të lëvizjeve, planeve dhe manovrave gjeostrategjike të këtyre tre poleve qendrore të politikës globale për pushtet, është pa dyshim rrallësia e burimeve natyrore. Bota do të kish qenë një vend shumë më pak armiqësor dhe shumë më i këndshëm nëse do të kishte sasi të pakufizuara resursesh. Për fat të keq asnjëherë nuk ka qenë kështu gjatë historisë njerëzore, dhe me siguri nuk do të jetë dhe në të ardhmen. Luftra mbi të mirat materiale dhe pasuritë natyrore (tokën pjellore, luginat përgjatë lumenjve, burimet e bollshme të ujit, arin dhe argjendin, erëzat dhe prodhimet bimore ekzotike, lëndët cilësore të drurit, gezofet e rralla të kafshëve, etj.) janë luftuar gjithmonë që nga kohët prehistorike. Edhe sot, gjërat nuk janë mjaft ndryshe. Sot, energjia është ai resurs esencial që i mobilizon vendet të përpiqen të garantojnë mbijetesën e tyre, dhe nëse e ardhmja jonë na ka rezervuar të tjera luftra, ato me siguri do të luftohen për shkak të rrallësisë së mbetjeve hidrokarbure.

Ashtu sic Kinës i intereson që rajoni e Azisë qendrore të përjetojë kohë paqeje relative, dhe sic Ruisë i intereson të vazhdojë të mbajë të gjitha vendet e ish-Bashkimit Sovietik nën sferën e saj të influencës ekonomike dhe politike, po ashtu dhe SHBA-të dhe aleatët e saj perëndimorë kanë interesa gjeostrategjike në rajone specifike të globit. Një nga këto rajone me rëndësi të vecantë për SHBA-të është dhe i ashtuquajtur i Korridorit i Jugut.

1. Korridori i Jugut

Korridori i Jugut, sic e ka përkufizuar në 2009-ën edhe Mirek Topolánek, përfaqësuesi i presidencës Ceke në BE, është një seri impiantesh dhe tubacionesh të ndërtuara për transportimin e gazit të Kaspikut dhe rajoneve të lindjes së Mesme në Europë.¹¹⁴ Pra është zona nga rajoni i Kaspikut deri në kufijtë juglindorë të Europës ku përfshihen shtete si Azerbajxhani, Armenia, Gjerorgjia dhe Turqia në Azi, si dhe Bullgaria, Greqia, Maqedonia, Shqipëria në Ballkan – por edhe disa vende të Lindjes së Mesme si Irani, Iraku, Siria dhe Egjipti të cilat në një të ardhme mund të kthehen në vende kontrubuese për plotësimin e kërkesës europiane për gaz. Ky rajon ka rëndësi të vecantë për SHBA-të pasi krijon mundësi konkrete për diversifikimin e rezervës së gazit që aleatët e SHBA-ve (kryesisht vendet e Bashkimit Europian) përfitojnë aktualisht nga një furnizues i vetëm, që është Rusia. Ruisë i intereson të jetë i vetmi furnizues i vendeve të BE-së me këtë komoditet të vyer, pasi këtë aktivitet e sheh si mënyrën më efikase të promovimit të influencës së saj gjeo-politike në hapësirën mbarë-europiane. SHBA natyrisht nuk do të ishte aspak e ngazëllyer me një skenar të tillë; për shumë vendime politike e solidaritet gjeostrategjik mbarë-global, të detyruara nga influenza ruse, aleatët historikë europiano-perëndimorë mund t'i kthenin shpinën SHBA-ve. Ndaj dhe Korridori i Jugut, një iniciativë e Komisionit Europian u ideua si një nga mënyrat për shkëputjen e vendeve të BE-së nga influenza ruse e energjisë.

2. Nabucco

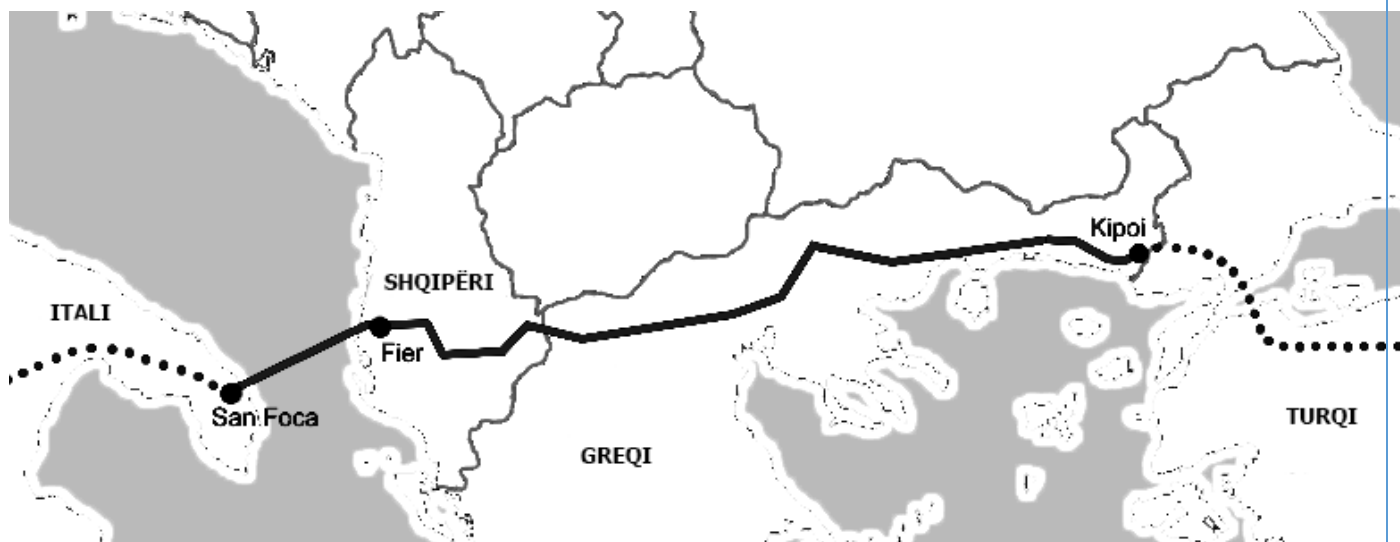
Fillimisht projekti kryesor i korridorit të Jugut konsiderohej Nabucco. Me një kapacitet transportues të llogaritur në 31 miliardë m³ gaz në vit, nga Azerbajxhani në nyjen shpërndarëse të Baumgarten, Austri, ky projekt do të kish mundësuar më së miri diversifikimin e rezervave të

¹¹⁴ (Czech Presidency of the European Union, 2009)

gazit në tregje që aktualisht mbulohen nga Rusia. Vendet që kanë nevojë për diversifikim brenda BE-së janë Rumania, Bullgaria (pothuaj 100% e kërkesës së tyre për gaz mbulohet nga Rusia) dhe Hungaria (80% e gazit importohet nga Rusia). Megjithatë projekti Nabucco dështoi, dhe arsytet e dështimit të tij janë shumë më tepër sesa sipërfaqësore. Projekti që mori stafetën për vënien në funksion të Korridorit të Jugut ishte Trans Adriatic Pipeline (TAP), një projekt modest krahasuar me Nabucco-n.

3. TAP

Mund të thuhet se Trans Adriatic Pipeline (TAP) tashmë është një realitet i prekshëm... Projekti është një iniciativë e ndërmarrë për vazhdimësinë e mëtejshme të dy projekteve tashmë të realizuara për transportimin të gazit të Kaspikut në drejtim të perëndimit, që janë South Caucasus Pipeline (SCPX), dhe Trans Anatolian Natural Gas Pipeline Project (TANAP). Të dyja këto projekte mundësojnë dërgimin e gazit nga vatra gazmbajtëse natyrore “Shah Deniz” – e lokalizuar brenda ujrave territoriale të Azerbajxhanit në Detin Kaspik, 70km larg kryeqytit Baku – në Gjeorgji dhe Turqi, duke përmbushur kërkesat e këtyre vendeve me gaz. Projekti TAP fillon në kufirin e Greqisë Verilindore me Turqinë, vijon me shtrimin e tubacionit në gjithë hapësirën e Greqisë Veriore, nëpër zonën jugore të Shqipërisë, nën shtratin detar të Adriatikut, me destinacion Lecce-n, Itali. Prurja e tij fillestare është llogaritur të jetë 10 miliardë m³ në vit, por projektimi është bërë për një rritje graduale të kësaj prurjeje për të përballuar një kërkesë në rritje në të ardhmen.

Gjatësia a tubacionit brenda territorit grek rreth 545 km; seksioni më i gjatë i projektit. Seksioni grek do të përfshijë një stacion kompresimi pranë Kipoi-t, do të vijojë përmes veriut të Greqisë, dhe do të përfundojë në kufirin me Shqipërinë Jugore, në jug-perëndim të Ieropigi-t. Në rast se kapaciteti i TAP-it do të rritet në 20 miliardë m³ në vit, një tjetër stacion kompresimi prane Serres është parashikuar të ndërtohet.

Rrugëtimi i tubacionit të TAP-it nëpër territorin Shqiptar është gjithësej 271 km, nga të cilat 260 km janë në tokë, dhe 60 km janë nën shtratin detar, brenda ujrave territoriale shqiptare të Adriatikut. Shtrirja e tubacionit fillon në kufirin shqiptaro-grek pranë Bilishtit dhe vazhdon duke e prerë tërthorazi jugun e Shqipërisë, mbërrin në bregun e Adriatikut 17 km në veri-

perëndim të Fierit. Planifikohet që një stacion kompresimi të ndërtohet pranë Fierit, dhe një tjetër stacion pranë Bilishtit nëse në një të ardhme kapaciteti do të rritet në 20 miliardë m³ në vit. Përgjatë kësaj linje do të ndërtohen 9 stacione valvolash bllokimi. Në zonat malore të shtegut të projektuar të tubacionit, është parashikur që të shtrohen 58 km rrugë të reja, përmirësohen 44 km rrugë ekzistuese, të rinovohen 50 ura ekzistuese dhe të ndërtohen dy ura të reja. Planifikohet që puna të fillojë në 2015-ën. Duhet theksuar se përgjatë gjithë linjës së tij të projektuar, tubacioni do të groposet rreth 1 m nën nivelin e tokës.¹¹⁵

4. Pse u përzgjedh projekti TAP?

Arsyet pse projekti TAP mori dritën jeshile, duke ë lënë vetëm në fazën e dokumentacionit një projekt superior si Nabucco, janë komplekse dhe nuk mund të zërthehen lehtë. Është e rëndësishme që analiza të fillohet duke evidentuar që në fillim preferencën amerikane në lidhje me projektin-flamur të Korridorit të Jugut. Në lidhje të drejtpërdrejtë me këtë subjekt, në raportin e dhjetorit të 2012-ës, të përgatitur për përdorim të komitetit mbi marrëdhëniet me jashtë në Senatën amerikan, të titulluar “Energjia dhe Siguria nga Kaspiku në Europë”, cilësohet:

“...Nga terminali i TANAP-it në kufirin me BE duhet që akoma të merret një vendim në lidhje me shtegun vijues të Korridorit të Jugut... ...Dy opsione mbeten... ...pasi konsortium-i “Shah Deniz” eliminoi dy propozime për ndërtim tubacionesh, Interkonjektorin Turqi-Greqi-Itali (ITGI) dhe Southeastern Europe Pipeline (SEEP) në shkurt 2012 dhe qershor 2012, respektivisht... ...[Këto dy opsione janë] Trans-Adriatic Pipeline (TAP) nga Turqia, nëpërmjet Greqisë dhe Shqipërisë, në detin Adriatik, me destinacion Italinë; dhe Nabucco West Pipeline, një propozim më i reduktuar që ndjek shtegun fillestar të Nabucco-s nëpër BE, i cili kalon përmes Bullgarisë, Rumanisë, Hungarisë, duke e çuar gazin në nyjen shpërndarëse të Austrisë. Nabucco West është projekti që qartësisht do të conte përpara interesat amerikane të politikës së jashtme, duke siguruar në mënyrë direkte energji për ato vende në Europën Qendrore dhe Juglindore që kanë nevojë më shumë për diversifikim shkëputës nga furnizimi rus... ...Në të kundërt, dobia strategjike që BE-ja dhe Shtetet e Bashkuara do të merrnin duke favorizuar gazsjellësin TAP do të ishte tepër e ngushtë, pasi ky i fundit thjesht do të mundësonte një rezervë gazi më shumë në Itali. Ashtu sic aktualisht projektet janë të paraqitura për miratim, Nabucco West është qartësisht superior karshi TAP për interesat amerikane të politikës së jashtme në rajon.”¹¹⁶

Raporti vijon me cilësimet mbi përfitimet ekonomike-tregtare që do të sillte respektivisht Nabucco dhe TAP, duke pranuar edhe një sërë përparësish që TAP garanton kundrejt Nabucco-s. Gjithnjë sipas raportit, përparësitë specifike të TAP do të ishin:

1. TAP ka avantazhin e një stukture më të thjeshtë menaxhimi të përbërë prej tre kompanish energjitike, zviceriana EGL, gjermania E.ON, dhe norvegjezja Statoil (një partnere e Shah Deniz).

¹¹⁵ (Trans Adriatic Pipeline AG, 2013)

¹¹⁶ & ¹⁴ (For the use of the Committee on Foreign Relations, 2012)

2. TAP mund të ndihmojë në diversifikimin e burimeve energjitike të Shqipërisë, dhe të mundësojë lidhje më të ngushta të saj me vende të tjera të Ballkanit...
3. TAP gjithashtu mund të inkurajojë konkurrencën në tregun Italian të energjisë, duke nxitur reforma rregullatore tepër të nevojshme...¹¹⁷

Pjesa në raport shpreh qartë preferencën e politikës së jashtme amerikane për projektin Nabucco. Në vijimësinë e tij raporti liston dhe një numër arsyesh pse Nabucco, sipas ekspertëve të qeverisë amerikane, do të garantonte më shumë avantazhe në karahasim me TAP:

1. Ne ndryshim nga TAP, Nabucco West do të ofronte diversifikim të drejtpërdrejtë dhe të menjëhershëm për ato vende të Europës Qendrore dhe Juglindore që kërkojnë shkëputje nga influenza ruse e energjisë, në vecanti Bullgaria (89% e varur nga Gazprom), Hungaria (57%), Rumania (23%) dhe Austria (67%). [Nga terminalet e Nabucco-s,] interkonjektorë me distancë të shkurtër dhe të mesme mund të arrijnë anëtarët e NATO-s dhe BE-së, si dhe aspirantët në Europën Qendrore që kanë edhe më tepër nevojë për diversifikim, në vecanti Slovakinë dhe Republikën Çeke.
2. Nabucco West bën të mundur plotësimin e dy objektivave kyce: dërgesë të menjëherëshme të gazit tek një numër shtetesh aleate në nevojë dëshpëruese për diversifikim, dhe përshkallëzim të masës së prurjeve për të siguruar sasi më të mëdha gazi në rajon në të ardhmen. Pa dyshim, të tjera vende aleate do të përfitonin nga projekti TAP, por presionet shtrënguese lidhur me energjinë të aplikuara nga Rusia kundër aleatëve tanë në Europën Juglindore dhe Qendrore janë të një rendi më të lartë rëndësie.
3. C'është më thelbësorja, Nabucco West do të promovonte konkurrencën ndërkombëtare në rajon, gjë e cila do të përmirësonte pozicionimin negociues me Rusinë, do të zvogëlonte mundësinë e kërcënimeve nëpërmjet prerjes së rezervave, dhe do të mbështeste stabilitetin e brendshëm të aleatëve dhe miqve të NATO-s.

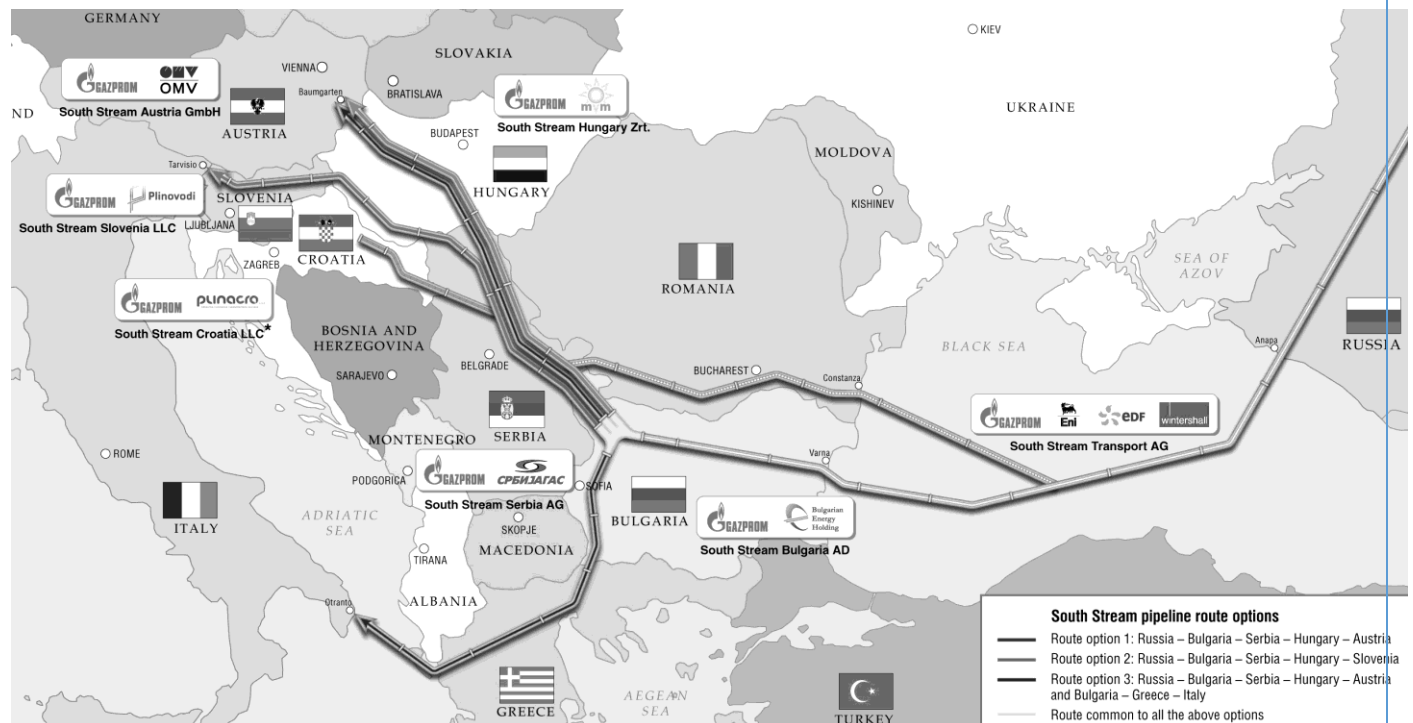
Në bazë të këtij pozicionimi të hapur dhe zyrëtar të SHBA-ve në lidhje me projektet konkurruese të Korridorit të Jugut, është e lehtë të kuptohet se cili projekt gëzonte suportin më të madh politik në Washington dhe Bruksel, në fund të 2012-ës. Që atëherë kanë kaluar mëse dy vite, dhe shumë ngjarje kanë rrjedhur ndryshe nga c'parashikohej. Më 26 Qershor të 2013-ës, kompania austriake OMV, anetare aspiruese e konsortiumit për projektin Nabucco, deklaroi se operatori i zonës gazmbajtëse "Shah Deniz" në Azerbajxhan nuk kish përzgjedhur Nabucco West si rrugën për transportin e gazit të Kaspikut në Europë. Prandaj gazi do të mbërrinte në "Kontinentin e Vjetër" nëpërmjet të një tjetër tubacioni – TAP-it. TAP-AG, kompania që do të mundësojë ndërtimin e tubacionit, ka filluar prej rreth një viti të hapë zyrat e saj dhe të nisë procedurat për punësime në Greqi, Shqipëri dhe Itali. Një frymë e re bashkëpunimi zyrëtar vihet re midis përfaqësive të qeverive të këtyre tre shteteve, bashkëpunim ky i domosdoshëm për suksesin e projektit.

Shtrohen pyetjet: Për c'arsye duhet që njeri projekt të konkurrojë me tjetrin? A mund të bashkë-ekzistojnë dhe të funksionojnë paralelisht në mënyrë të suksesshme të dy gazsjellësit në Korridorin e Jugut? Natyrisht, kjo alternativë është konsideruar, por një nismë e tillë është e porealizueshme në aspektin praktik, të paktën për periudhën kohore aktuale. Rezervat e gazit në "Shah Deniz" të Azerbajxhanit janë të pamjaftueshme për të përmbushur kërkesat me trend të përshkallëzuar rritjeje për projektin Nabucco. Thënë më thjesht, vatra gazmbajtëse "Shah Deniz" e ka të pamundur të furnizojë me 31 miliardë m³ gaz në vit tubacionet e Nabucco-s, të vënë në funksionim në kapacitetin e tij të plotë. Nabucco ishte projektuar për të marrë gaz nga disa burime në Detin Kaspik dhe rajonin e Lindjes së Mesme, jo vetëm nga "Shah Deniz."

Turkmenistani dhe Iraku, për arsye që lidhen me politikat e jashtme dhe të brendshme të këtyre shteteve, nuk mund të kontribuojnë në furnizimin e Nabucco-s. Akoma më të pamundur do ta kishte “Shah Deniz” të furnizonte të dy gazsjellesit, TAP dhe Nabucco, paralelisht. Kjo ishte arsyeja pse Nabucco West – versioni i reduktuar i projektit fillestar Nabucco, me kapacitet 10 miliardë m³ gaz në vit – u propozua. Sidoqoftë, infrastruktura dhe punimet e versionit të reduktuar Nabucco West rezultuan tepër të kushtueshme, pasi bëhej fjalë për një sistem tubash që duhej të mundësonte një përshkallëzim rritës të prurjeve të gazit. TAP nga krahu tjetër, është një linjë shumë më e shkurtër se Nabucco. Edhe ai është projektuar të funksionojë sipas një përshkallëzimi rritës të prurjeve, por deri në 20 miliardë m³ në vit, ndërkohë që kapaciteti fillestar i punës do të jetë 10 miliardë m³ në vit. TAP gjithashtu mundësonte një strukturë më të thjeshtë menaxheriale dhe organizative që përfshinte vetëm tre kompani.

5. South Stream

Atëherë cilat qenë shkaqet reale që cuan në braktisjen e Nabucco-s si projekt...? Shkaku kryesor mund të ketë qenë hedhja në tavolinë e një tjetër projekti, edhe më ambicioz e të mirë-elaboruar krahasuar me këtë të fundit: projekti South Stream. Ky është projekti-flamur i Gazprom-it dhe qeverisë ruse për Korridorin e Jugut, dhe njëherësh përgjigja më e qartë e Ruisë ndaj tentativave të BE-së për t’i shpëtuar sferës ruse të influencës. Moska ishte në gjendje të manovronte bukur politikisht duke bindur pjesën më të madhe të shteteve të Europës Juglindore, si Austria, Serbia, Rumania e Bullgaria, të mos ndërmerrenin veprime lidhur me realizimin e projektit Nabucco, për t’i dhënë kështu dritën jeshile, në një të ardhme tepër të afërt, projektit South Stream. Faji për braktisjen e projektit Nabucco duhet të kërkohet tek dështimi total i diplomacisë së BE-së, dhe mungesa e vullnetit për bashkëpunim midis shteteve anëtare lidhur me këtë çështje. BE-ja shfaqti mungesë të theksuar kompetence në fushën e politikave të energjisë, dhe politika e jashtme e BE-së i solli shumë vështirësi fazës zbatuese të këtij projekti

kompleks. Diplomacia e BE-së dështoi, jo vetëm për të bindur Azerbajxhanin, por edhe të tjerë eksportues të mundshëm të gazit drejt shteteve europiane. Rusia, nga ana e saj, luajti të gjitha kartat e saj politike për të influencuar në zgjedhjen negative të Azerbajxhanit lidhur me projektin Nabucco. Ndoshta edhe vetë projekti TAP ka qenë një manovër e tërthortë e strategjive të studjuara të Rusisë, dhe ka patur si qëllim shtyrjen sa më shumë në kohë të projektit Nabucco, deri sa të kristalizohej plotësisht projekti South Stream.

Në rast se dobësia kryesore e projektit Nabucco ishte mungesa e një sasive të bollshme të gazit dhe e burimeve të mjaftueshme për furnizimin e impiantit, South Stream prezantohet si një projekt në të cilin nuk hasen të tilla probleme. Rusia i ka me bollëk burimet e gazit; puna për realizimin e projektit është ngadalësuar paksa për gjetjen e zgjidhjeve optimale për shtrimin e sistemit të tubave në hapësirën e Detit të Zi. Shtrimi i segmentit detar të tubacionit të South Stream do të fillojë në vjeshtën e këtij viti (2014).¹¹⁸ Me relaizimin e tij, projekti merr udhë për një fazë finale tepër të shpejtë dhe të suksesshme. Sipas shembullit të Bullgarisë dhe Serbisë, është Hungaria ajo që do të fillojë punimet për ndërtimin e një tubacioni tokësor gazi gjatë tremujorit të dytë të 2015-ës. Aktualisht planifikimi hapësinor dhe dokumentacioni i vlerësimeve të ndikimit mjedisor janë duke u plotësuar për segmentet e Hungarisë, Sllovenisë, dhe Kroacisë.

Konsiderime përmbyllëse

Me përzgjedhjen e projektit TAP, si projekti që do të inagurone Korridorin e Jugut, preferencat e SHBA-ve dhe të BE-së nuk u konsideruan. Konsortium-i i “Shah Deniz” përzgjodhi TAP, projektin më pak të kushtueshëm, dhe me distancën më të shkurtër. Konkurrenti direkt i projektit TAP, projekti Nabucco gëzonte suport të plotë politik nga SHBA dhe nga vendet e BE-së pasi mundësonte një diversifikim të ofertës së gazit për një numër vendesh të Europës Juglindore e Qëndrore që kanë varësi substanciale nga Rusia për këtë komoditet. Rusia nga ana e saj ishte e interesuar që projekti Nabucco të mos e shihte dritën jeshile, pasi ajo kërkonte të realizonte një plan të saj për Korridorin e Jugut: projektin South Stream. Moska i luajti të gjithë gurët e politikës së saj të jashtme dhe i ndërmori të gjitha presionet gjeostrategjike brenda sferës së saj të influencës për të eliminuar mundësitë e realizimit të Nabucco-s. Azerbajxhani nuk e preferoi variantin Nabucco, dhe në këtë përzgjedhje, krahas arsyeve ekonomike të lidhura me eficientësinë dhe kostot, mund të ketë ndikuar dhe influenca e politikës së jashtme të Moskës.

Si projekti Nabucco, ashtu dhe ai South Stream, nuk parashikojnë degëzime tubacionesh nëpër territorin shqiptar. Drejtimi i linjës së tubave të Nabucco-s nuk e konsideronte fare hapësirën territoriale të Ballbanit Jugor. Në rastin e projektit South Stream, një degëzim i rrjetit të tij të tubacioneve kalon nëpër territorin grek, përmes Adriatikut, me destinacion jugun e Italisë, por edhe ky projekt nuk ofron një degëzim për territorin shqiptar. Qeveria greke nga ana e saj ka ofruar suport të plotë për një tjetër projekt: ITGI. Ky projekt u refuzua që në fillim nga konsortium-i “Shah Deniz” i Azerbajxhanit. Edhe projekti ITGI, ashtu si degëzimi i South Stream, parashikonte një shtrim tubacioni nëpër pjesën veriore të Greqisë, duke anashkaluar Shqipërinë, përmes Adriatikut, me destinacion jugun e Italisë. Nga të gjitha këto projekte, i vetmi projekt që parashikonte një përshkim tërthorazi të territorit shqiptar ishte TAP. Dhe për fatin e mirë të Shqipërisë dhe shqiptarëve, TAP rezultoi projekti fitues.

Duke patur parasysh se Greqia dhe Italia janë anëtare të hershme të BE-së, shtete me infrastrukturë të gatshme dhe me një industri të konsoliduar në sferën e energjitikës, mund të

¹¹⁸ (Gazprom, 2014)

spekulojmë se shteti që përfiton më shumë nga ky projekt është Shqipëria. TAP është pa dyshim projekti më me shumë vlera për ekonominë shqiptare, i marrë përsipër gjatë këtyre 30 viteve të fundit. Furnizimi me gaz (një nga komoditetet më të cmueshme në kohët që jetojmë) drejtpërdrejt në shtëpitë e shqiptarëve do të sjellë një frymëmarrje të pritur gjatë në ekonominë vendase. Shqiptarët prej kohësh kanë qenë të orientuar nga përdorimi i gazit natyror për një numër aktivitete të jetësore dhe industriale që kërkojnë energji, sic janë ngrohja, gatimi, vënia në punë e makinerive prodhuese të bizneseve, etj. Megjithatë, asnjëherë në Shqipëri nuk janë krijuar konditat e një shkeputjeje substanciale nga nafta (dhe nënproduktet e saj), pasi sasi të importuara të gazit kanë qenë të vogla, dhe janë mundësuar kryesisht nëpërmjet rrugëve detare (me cisterna) dhe transportit tokësor me kamionë. Kjo, për shkak të mungesës totale të infrastrukturës gazsjellëse në Shqipëri, infrastrukturë të cilën vendi ynë nuk e ka patur të trashëguar as nga regjimi i kaluar monist (ashtu sic mund ta kenë patur të trashëguar vendet e ish-Jugosllavisë, Bullgaria, Çekia, Slovakia, etj.) Nëpërmjet projektit TAP, tani në Shqipëri po hidhen themelet për një infrastrukturë tepër solide gazsjellëse dhe gaz-përpunuese, e cila me kohë do të mundësojë një ulje të konsiderueshme të cmimeve të këtij komoditeti krahasuar me cmimet aktuale, dhe do të mbështesë një shkeputje tepër të nevojshme të ekonomisë shqiptare nga varësia e naftës (dhe e nënprodukteve të saj). Do të nevojitet fillimisht një përshtatje – nga shfrytëzimi i naftës tek ai i gazit – e të gjitha industrive përpunuese, prodhuese dhe të transportit, por prezenca e përhershme e këtij komoditeti në Shqipëri do ta bëjë shumë të lehtë këtë përshtatje.

Ma hapat e shpejta të marra për realizimin e projektit të tij South Stream në hapësirën midis brigjeve lindore të Detit të Zi dhe Europës Juglindore, konsortiumi gjigand rus Gazprom po i imponohet frikshëm vullnetit të shteteve perëndimore dhe SHBA-ve. Duket se perpjekjet e SHBA-ve dhe BE-së për një diversifikim të furnizimeve me gaz brenda hapësirës së BE-së, të paktën për periudhën aktuale kohore, nuk po rezultojnë të suksesshme. Funizimi më i madh dhe i besueshëm i Europës me gaz, Rusia, nëpërmjet investimit gjigand në ndërtimin e projektit South Stream, pretendon në mënyrë mjaft abmicioze të eliminojë mundësitë e cdo kompetitori të mundshëm që të marrë nga përqindja e tregut të saj në Europë. Interesi i Rusisë për të dominuar plotësisht tregun europian të gazit, natyrisht nuk ka të bëjë vetëm me tregtinë dhe përfitimet ekonomike, por mbi të gjitha me forcimin e pozicionit të saj politik dhe gjeopolitik në arenën ndërkombëtare, vecanërisht kundrejt SHBA-ve dhe vendeve aleate.

Bibliografia

- Amineh, M. P., & Houweling, H. (2007). Global Energy Security and Its Geopolitical Impediments - The Case of the Caspian Region. 365-388.
- CIA. (2013, March 11). The World Factbook - Oil Consumption. Washington, D.C., District of Columbia, United States of America.
- Czech Presidency of the European Union. (2009). *Topolánek: Southern Corridor should be modern Silk Road*. Prague: EU Czech Presidency.

- For the use of the Committee on Foreign Relations. (2012). *Energy and Security from the Caspian to Europe*. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Fossil Fuel Facts. (2009, 09, 27). *Interesting Energy Facts*. Retrieved 09, 12, 2014, from <http://interestingenergyfacts.blogspot.com/2009/09/fossil-fuels-facts.html>
- Gazprom. (2014, Feb. 11). Gazprom pushing ahead with South Stream and Southern Corridor projects. Moscow, Russia.
- Klare, M. (2005). 'Citation'. In *Blood and Oil* (pp. 39-40, 71-72). New York: Henry Hold and Company.
- Klare, M. (2010). Shopaholic China. *China Dialogue*, 10-14.
- Klare, M. T. (2013, 09, 10). *Our Fossil-Fueled Future: World Energy in 2040*. Retrieved 09, 16, 2014, from EcoWatch: <http://ecowatch.com/2013/09/10/fossil-fueled-future-world-energy-in-2040/>
- Mearsheimer, J. (2004). *E.H. Carr vs. Idealism: The Battle Rages On*. Chicago: University of Chicago Press.
- Trans Adriatic Pipeline AG. (2013). *Construction of the Trans Adriatic Pipeline*. Retrieved 09, 12, 2014, from Trans Adriatic Pipeline: <http://www.tap-ag.com/the-pipeline/building-the-pipeline>
- Wendt, A. (1992, Spring). Anarchy is what States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, Vol. 46, No. 2., pp. 391-425.

ALBANIAN PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Dr. Ervis Çela¹

¹Lecturer, Faculty of Law, University of Tirana,

erviscela@hotmail.com

Abstract

New features in the EU, which distinguishes the EU from common types of international association of states is that Member States have given up some of their sovereign rights in favor of the EU and EU submitted power to act independently. In exercising this power, the EU has the ability to issue sovereign acts that have the same power as laws in individual states. Private International Law in itself is one of the disciplines of the law in a certain state legal system. Constitutes a special branch of the right of a state. This discipline is a new branch of law. There is no exact date when it was born of the right branch, but we can say without hesitation that became an integral part of most systems of law developed only in the nineteenth century. In Eastern Europe there was no convention for the unification of private international law, but between these countries (ex-communist) has had a host of bilateral agreements (about 30) with the object of legal relations in civil, family and criminal law. Here we see the premise of creating a true system of private international law between these states. The purpose of private international law is the solution of the problem which is the law that should be applied when there is a conflict of laws of different states in a legal relationship private character. So, the legal system should be established to regulate civil legal relations on the basis of which will be given to issues relevant facts solutions. So international law is applicable only in case of legal relations with foreign element. In other words we can say that private international law consists of a set of legal norms, which determine whether a civil legal relationship characterized by foreign element should be regulated according to the legal order of a given state or a state with which it presents points of contact. In a special view will see the Albanian private international law.

Keywords: *private international law, law reform, international law, contractual obligations, law applicable*

The Albanian private international law is based on international sources of law as the Conventions¹¹⁹, treaties or international agreements and internal sources of law such as the

¹¹⁹The main conventions that Albania is part: Vienna Convention on Diplomatic Relations, Vienna 18.04.1961 (date of ratification by decree of the Presidium dated 10.10.1987); Nr.7164 National Assembly; Vienna Convention on Consular Relations, Vienna, 04.24.1963 (date of ratification 10.04.1991); Convention on the Rights of the Child,

Constitution, private codes (including the Civil Code, Family Code, Civil Procedure Code, the Labour Code etc.), laws¹²⁰ and specific regulations in force.

As of 02/06/2011, the specific law regulating legal relations characterized by foreign element was Law No. 3920, dated 11.21.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and law enforcement to foreign" law which is now replaced by the Law No.10428 dated 02.06.2011 "On Private International Law".

Albanian Law on Private International Law in force includes issues related to:

- applicable rules of law that will regulate private legal relations which are characterized by the foreign element and

Jurisdiction and procedural rules regarding the Albanian courts of civil law relations, which are characterized by a foreign element.

The jurisdiction of the International Court of Albania is located in Chapter IX of "Private international law". It noted that "permanent residence" as a criterion connector is widely applied in these legal provisions in order to expand the possibility of Albanian courts to resolve disputes that characterized the foreign element.

The second issue is regulated by the Law on Private International Law is about the applicable rules of law. To determine the applicable law in a particular dispute, Albania needs guidance factors connector.

Law number 10 428, dated 02.06.2011 "On Private International Law", enacted to meet the new needs of the society, which are characterized, nowadays the intensification of international transactions, the movement of goods, services and people. In contrast with the Law No. 3920,

New York 20.11.1989 (date of ratification 27.2.1992); Convention Relating to the Status of Refugees, Geneva, 07/28/1951 (date of ratification 18.8.1992); Convention relating to the Status of Stateless Persons, New York, 09.28.1954 (date of ratification 23/07/2003); Convention on the Reduction of Stateless Persons, New York, 30/028/1961 (date of entry into force in Albania 09/07/2003); The Constitution of the United States Nations Industrial Development, Vienna, April 8, 1979 (date of entry into force in Albania April 19, 1988); Convention on Contracts for the International Carriage of Goods by Road (CMR) Geneva, May 19, 1956 (date of ratification 20/07/2006); Convention of the International Maritime Organization (IMO), Geneva, 06/03/1948 (date of ratification 24.5.1993); Assembly on the Nationality of Married Women, New York 20.02.1956 (date of entry into force in Albania July 27, 1960); Assembly on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitration, New York 10.06.1958 (date of ratification 27.1.2001); European Convention on International Commercial Arbitration, Geneva 04.21.1961 (date of entry into force in Albania 6/27/2001); European Agreement on the transmission of applications for legal aid, approved by Law No. 8705 dated 01/12/2000; European Convention on Information on Foreign Law, ratified by the Parliament on 12.01.2000, Law No.8703; The Hague Convention abolishing the requirement of Legalisation for Foreign Public Documents, approved by Law No. 9060 dated 08/05/2003; United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, adopted by Law No. 10,092 dated 09.03.2009 etc.

13 Article 2 of Law No. 10 428 dated 02.06.2011 "On Private International Law" provides that: implementation of international treaties ratified by law has superiority over the law, when the law giving effect to the regulation of relations with an international element as established in an international treaty

¹²⁰For example, Law No. 10 428 dated 02.06.2011 "On Private International Law", Law No.7764 dated 02.11.1993 "On foreign investments", etc.

dated 11.21.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and foreign law enforcement", 10426/2011 Law "On International Private Law" has covered a greater area application criteria, applying new criteria or upgrade existing ones.

In general terms we can say that: The law "On Private International Law" that is in effect, characterized by the following principles:

- Autonomy of the parties
- Permanent Residence
- League narrower

a) The autonomy of the parties

The autonomy of the parties is one of the fundamental principles of the legislation of private and located in many procedural elements in the private international law rules. Autonomy gives the parties the opportunity to choose a specific law to regulate their relations liability, taking into account the limitation posed by borders and customs duties. Article 17 of Law No. 3920, dated 21.11.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and foreign law enforcement", says the partial autonomy will be the main element of the contract which will dominate in choosing the applicable law (the first criterion is to be applied to contractual obligations); and in its absence criterion can be applied in connection with settlement of the parties or the law where the contract will be applied¹²¹. However there are some limitations that the applicable law chosen by the parties shall not apply, for example, if the decision is contrary to the public order of the state where the contract will be implemented governed by the law chosen by the parties¹²².

As of 02.06.2011, the Albanian private international law is governed by Law No.10 428 "on Private International Law", in which the autonomy of the parties is applied in a wider area, which includes:

- Mutual willingness of the parties to determine the content of the contract¹²³;
- Mutual willingness of the parties to choose the jurisdiction that will govern the available disputes¹²⁴;

¹²¹ Article 18, Law number 3920, dated 11.21.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and foreign law enforcement"

¹²² Article 26, Law number 3920, dated 11.21.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and law enforcement foreign "

¹²³ Article 676 of the Albanian Civil Code, approved by Law no. 7850 dated 29.07.1994, amended by Law no. 8536 dated 18.10.1999, 03.05.2001 and dated Nr.8781 'contract is concluded when the parties have expressed mutual will and have accepted the main conditions. The expression of the will may be expressed or can be silent "

¹²⁴ Article 73 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

- Mutual willingness of the parties to choose the applicable law that will govern their contractual relationship¹²⁵.

The first situation is regulated by the Albanian Civil Code and can be interpreted in the context of partial material autonomy, while the second could be interpreted in the context of partial formal autonomy. Article 73 of Law No. 10,428, dated 02.06.2011 "On Private International Law provides that:" The Albanian court has international jurisdiction even if the parties to the agreement allocate international jurisdiction Albanian courts. This agreement should: a) be in writing or in the form verbal, but verbal agreement must be evidenced in writing. b) it must be in accordance with international trade practices, which are considered to be known by the parties. This is an innovation in doctrine and our legislation, because in provisions of Law No. 3920, dated 11.21.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and foreign law enforcement" was not given such an opportunity and also Civil Procedure Code provides that the Republic of Albania: Albanian court's jurisdiction to foreign natural persons and legal entities is regulated by law. Albanian jurisdiction cannot be delegated to deal in foreign jurisdiction, unless the judgment relates to a liability to foreigners or between a foreigner and an Albanian citizen, or a legal person not residing or staying in Bangladesh and these exceptions regulated by international agreements ratified the Republic of Albania¹²⁶. So, if the parties are from different states that can apply to the selected jurisdiction clause in their agreement in order to specify that any dispute arising under the contract will be judged according to state court jurisdiction that they have chosen or by an arbitral tribunal and the parties may also specify that any dispute arising under the contract shall be determined in accordance with the law of the country they have chosen or parties can apply a choice of law combined.

According to Article 45 of Law No. 10,428, dated 02.06.2011 "On Private International Law provided that" The contract will be governed by the law chosen by the parties. With their choice the parties can select the law applicable to all or part of contract. "If the parties have chosen jurisdiction to resolve disputes arising from the contract, it is presumed that the law of that state will govern their contract. the choice must be expressed or demonstrated with reasonable certainty by the terms of the contract or the circumstances of the case . At any time the parties may choose another law to govern their contract. Any subsequent change in the applicable law, after signing the contract, will not affect the formal validity of the contract or the rights of third parties. While it has a real connection with another country from the one chosen by the parties, the applicable law chosen by the parties will not affect the application of provisions of the law of another state, which can not be avoided by the agreement. The existence and validity of the contract or any condition of its governed by the law applicable to the contract¹²⁷.

¹²⁵ Article 45 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹²⁶ Article 20 of the Civil Procedure Code of Albania approved by Law no. 8116 dated 03.29.1996, amended by Law no. 8431 dated 14.02.1998, Nr. 8491 dated 27.05.1999, Nr. 8535 dated 18.10.1999, Nr. 8812 dated 17.05.2001, Nr. 9953, dated 14.07.2008, Nr. 10 052 dated 29.12.2008.

¹²⁷ Article 45 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

Based on the interpretation of this article, we can say that Law No. 10428/2011 "On the Right Private International ", gives a detailed priority autonomy contract members and also for the first time the party autonomy can be applied even in non contractual¹²⁸ obligations. But on the other hand this autonomy is not unlimited because the law contains certain restrictions applicable law chosen by the parties as a primary applicable law, that will not apply if the decision is contrary to the public order of the state where it is applied¹²⁹. Also we can find a limited choice of the right of autonomy the parties that the contract includes Transportation¹³⁰, with consumer contract¹³¹, insurance contract¹³², matrimonial property regime¹³³, testament¹³⁴, validity and freedom of choice of law applicable to non contractual obligations¹³⁵.

b) Permanent Residence

Rules of private international law can provide various personal factors that connect a person with a legal system. Most often used include: citizenship, residence and permanent residence.

"Nationality / citizenship represents the political status of a person, which he or she owes allegiance to a particular country. Except in cases of naturalization, it depends mainly on the place of birth of the person or his origin. Nationality as a factor connector is approved for the first time in France in 1803 with the promulgation of the Code Napoleon, depending on residence, which had generally prevailed throughout Europe before that time "¹³⁶.

This effect is observed even in the Albanian Law No. 3920, dated 11.21.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and foreign law enforcement", where nationality is usually used as a factor connector ¹³⁷. In residence jurisdictional issues as a factor connector, is used as the concept of "habitual residence" was not part of the Albanian legislation since 2011.

Civil Code of the Republic of Albania in accordance with this matter provides that: "The settlement is where a person is related to his work because of service or permanent, due to the location of his property, or because of compliance of his interests, his habitual residence or most

¹²⁸ Article 57 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹²⁹ Article 7 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹³⁰ Article 50 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹³¹ Article 52 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹³² Article 51 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹³³ Article 24 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹³⁴ Article 35 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹³⁵ Article 57 of Law no. 10 428 dated 02.06.2011 "On the private international law"

¹³⁶ http://www.lawreform.ie/_fileupload/consultation%20papers/wpHabitualResidence.htm.

¹³⁷ Article 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 21, 23, 27, Law number 3920, dated 21.11.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and law enforcement foreign "

Article 32 7/3, 18, 24, 28 / b, 29, 30, Law number 3920, dated 11.21.1964 "For the enjoyment of civil rights by the Foreigners and foreign law enforcement "

of the time "¹³⁸. The following rules determine residence Albanian Civil Code of adults and minors residence / children. So the act provides that“every person can choose their residence his when he reaches adulthood”, the act provides that“a person can not have in the same time more than one residence. Residence for children who has not attained the age of fourteen years shall have the same dwelling with their parents, and if the child's parents are not in the same residence then the residence of the child who has not attained the age of fourteen years should have the domicile of the parent with whom the child lives. "Furthermore, the law provides that "in the case of persons who are deprived of the ability to act and children under guardianship must be their legal guardian¹³⁹". Albanian law, specifically Law Nr.10129 dated 11.05.2009 "On Civil Status" with the Articles 14 and 15 provide for the obligation of a party to declare his place of residence and the office of the registrar. Albanian Civil Code also provides that: "the residence of a person is where he resides to perform certain tasks or to attend an education program or a course, to have a medical treatment, to serve a criminal sentence and the situation other similar ". Residence must be proved in each case in practice; stay is not the obligation of the registration in the registry office. So, residence and domicile provided by the above articles are not synonymous even if they may be in the same place. A person can have only one domicile which has to do with fulfilling a legal procedure of registration and may have more than one residence and no registration requirements.

In the context of free movement of people, capital and goods is necessary to use the most flexible criteria such as "domicile", as it is perceived as providing an alternative to nationality as well as relief of difficulties associated with residence, such as those regarding the purpose, origins and dependence ¹⁴⁰. The concept of habitual residence reflects the factual relationship between a person and place, but not a relationship in the legal sense.

In the international arena, permanent residence appears to a number of international private and has also been used as a primary or secondary factor in EU legislation in relation to the rules of private international law, including:

- Regulation on the law applicable to contractual obligations (Rome I);
- Regulation on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II);
- Regulation on the law applicable to divorce and separation (Rome III);
- Regulation on jurisdiction, recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility; and

¹³⁸ Article 12 of the Albanian Civil Code, approved by Law no. 7850 dated 07.29.1994, amended by Law no. 8536 dated 18.10.1999 and Law no. 8781 dated 05.03.2001

¹³⁹ Article 13 of the Albanian Civil Code, approved by Law no. 7850 dated 07.29.1994, amended by Law no. 8536 dated 18.10.1999 and Law no. 8781 dated 05.03.2001

¹⁴⁰35 http://www.lawreform.ie/_fileupload/consultation%20papers/wpHabitualResidence.htm.

- Regulation on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and cooperation in matters relating to the duties of maintenance¹⁴¹.

However, under current legislation Albanian private international law, Article 12, provides that “the permanent residence of a natural person is the place where a person has decided to stay in most of the time, even in the absence of a registration, permit or authorization to live”. In determining their residence the court must consider the circumstances of personal and professional nature, which show a stable relationship with this place or person for the purpose of staying in this country. This, of course, on the one hand helps to expand the scope of legal criteria, but on the other hand it can be difficult to prove. However factors that should be considered include regularity, purpose, reasons of personal or professional nature, duration, and permission to live or authorization are not an essential element to prove residency .

c) The narrow connection

Rules of private international law can also provide practical criteria applicable as of the close link. Criteria of the nearest / closer connection is generally based on the Law No. 10 428 dated 02.06.2011 "On the international law Private ". It is applied not only in the field of contracts, but also to some particular issues in the field of private international law. Article 12 paragraph 2 "Private International Law" provides that "The court shall determine the closest connection, based on the factual circumstances." So, when you apply the criteria of close bonding, Albanian Court will consider the relationship between Albania and the dispute even greater interest, in order to decide whether the closest connection is that Albania has great link with relations characterized by legal foreign element or not.

The narrow applicable criteria connection is provided by the Albanian Private International Law to manage situations such as: when a foreigner has two or more nationalities, national law will be the law of his habitual residence; If a foreigner does not have a habitual residence in each of the countries of his nationality then in these conditions shall apply the law of the country with which he is most closely connected (Article 8.3); If a party does not have his citizenship or nationality cannot be determined, shall apply the law of the habitual residence. If a party is domiciled, or cannot be determined shall apply the law of the country with which it has a closer connection (Article 9/2).

For more parties to a contract involving foreign elements may choose the law applicable by virtue of the contractual context. If the parties to a contract involving foreign elements fail to make such a choice, the contract will be governed by the applicable criteria provided for in Article 46 of the Private International Law, and as a last resort, would apply the law of the country with which it is most closely link. Transportation contract, rules for non-contractual

¹⁴¹ [http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130427/LDM_BRI\(2013\)130427_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130427/LDM_BRI(2013)130427_REV1_EN.pdf).

damages, unfair enrichment¹⁴² etc, contain similar rules. The narrow criteria connection plays a very important role in the Albanian Private International Law especially in the absence of a choice of law, whether express or implied, where the contract shall be governed by the law more closely connected with contract.

Conclusions

Private International law is also known as the right of conflicts (Conflict of Laws). It is part of the private law of a particular country. This is done to fix disputes private nature. So that private international law to be effective, the conflict between the parties must have a connection with at least one foreign legal system. Any modern legal system has private international law is not the same in all countries.

Increased trade between countries resulted in an increase in the number of conflicts during the XIX and XX century. This led to the development of trade between countries in the international harmonization of different legal systems. I think that legal harmonization legislation governing the relationships that have a foreign element should be governed by multinational conventions in order to minimize conflicts more and more and it is necessary to adjust the rules according to the time change.

In the context of internal, private international law is that part of the Albanian law, which comes into action whenever the court is faced with a request that contains a foreign element. This means that private international law is a domestic law that regulates the legal relationships of a private law nature featuring an international dimension, so consequently private international rules are different from country to country. Foreign element can be located in each of the following components a relationship that is free as an object, or subject¹⁴³ or to content. If foreign element¹⁴⁴ is located in one or more than one of these components, the legal relationship will be characterized by the international character which means that this link will include two or more states. Foreign element can appear in many forms such as: One of the parties may be of foreign nationality or residence, the action may be a property that is located abroad, or an agreement made overseas property situated in Albania, the contract may be made in one place and to be performed in another country etc.

¹⁴² Article 4, 8/3, 9/2, 12/2, 23/3, 46/4, 50/3, 56/4, 63/3, 68/4, 69/4 i Law no. 10428 dated 02.06.2011 "Private international law"

¹⁴³ Article 1 (2) of the Law number 10 428, dated 02.06.2011 "On the private international law". Give the definition of a foreign element which includes any legal circumstance relating to the subject, content or scope of a civil and legal relationship and that is grounds for concluding that relationship with a particular legal system.

¹⁴⁴ 38 Dr. Hajredin Kuqi, Dr. BILJALI Asllan, "Private International Law", "The General, Pristina, 2008, IPristines University, Faculty of Law, p. 162.

References

- Law number 10 428, dated 02.06.2011 "On the private international law"
- Law number 3920, dated 21.11.1964 "For the enjoyment of civil rights by foreigners and application of foreign law "
- F. Mosconi, Diritto Internazionale Privato second edition, 2001 UTET
- 20 of the Civil Procedure Code of Albania approved by Law no. 8116 dated 03.29.1996, amended by Law no. 8431 dated 14.02.1998, Nr. 8491 dated 27.05.1999, Nr. 8535 dated 18.10.1999, Nr. 8812 dated 17.05.2001, Nr. 9953, dated 14.07.2008, Nr. 10 052 dated 29.12.2008.
- http://www.lawreform.ie/_fileupload/consultation%20papers/wpHabitualResidence.htm
- Dr. Hajredin Kuqi, Dr. BILJALI Asllan, "Private International Law ", part of General, Pristina, 2008, University of Prishtina, Faculty of Law
- [http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130427/LDM_B_RI\(2013\)130427_REV1_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/bibliotheque/briefing/2013/130427/LDM_B_RI(2013)130427_REV1_EN.pdf).
- Pepe Norman, Rome I and Rome II: A Handbook to Determine the Law Governing Contractual and Non-Contractual Obligations, October 2010
- The Law of Contract under the Rome Convention
- Madel Pilar Perales Viscasillas, Modification and Termination of the Contract
- Michael G. Bridge, Issues arising under articles 64, 72 and 73 of the United Nations
- Convention on Contracts for the International Sale of Goods.

PROTECTION OF COPYRIGHT IN THE DIGITAL WORLD

MND. Radovan Çela

Municipality of Tirana,
radovan.cela@gmail.com

Abstract

Removal (download) of art works in Internet is a reality that is not yet fully involved in Albanian law. The issues raised by this technique in practice are not assimilated although Albanian current doctrine has begun to address this issue, analyzing mainly foreign jurisprudence and practice. However, the myriad of Albanian jurisprudence regarding copyright, namely to enforce copyright in the digital area is small and does not address the dismissal of the criminal and the problems arising from this technique.

But this issue should not be overlooked. Albanian legislation, case law and Albanian professionals should be aware about this issue, so that in practice not exceed the right, but the right to be prepared for any eventuality that may present practice. For example, market entry system photocopying, tapes and gramophone discs created new avenues of transmission to the public because of their proliferation was established a direct connection between the offense and the individual. An even closer connection between them was created with the birth of digitizing technique, which allows multiplication technique in various physical supports work in the same quality of the original work. Works, in the form of digital copy, can spread throughout the world and therefore such a suite could not have consequences on using it economically. Download a movie on the Internet or a musical album entails quite naturally in a *lucrum cessans* for the producer and for their author. Digital Copy inevitably has an effect on the fairly broad economic exploitation of the work.

Keywords : copyright, digital word, cyber crime, european legislation

Abstrakt

Shkarkimi (downloadimi) i veprave artistike në Internet është një realitet që ende nuk është përfshirë tërësisht në të drejtën shqiptare. Problematikat që ngrenë kjo teknikë në praktikë nuk janë asimiluar edhe pse doktrina aktuale shqiptare ka filluar të trajtojë këtë çështje, duke analizuar kryesisht jurisprudencën dhe praktikën e huaj¹⁴⁵. Megjithatë, moria e jurisprudencës shqiptare në lidhje me të drejtën e autorit, më saktësisht të drejtën e autorit zbatuar në fushën dixhitale është e pakët dhe nuk trajton shkarkimin e veprave dhe problematikat që rrjedhin nga kjo teknikë.

Por kjo problematikë nuk duhet anashkaluar. Edhe legjislacioni shqiptar, praktika gjyqësore shqiptare dhe profesionistët e fushës duhet të ndërjegjësohen në lidhje me këtë çështje, në mënyrë që në Shqipëri praktika mos të tejkalojë të drejtën, por e drejta të jetë e përgatitur për çdo eventualitet që mund të paraqesë praktika. Për shembull, hyrja në treg e sistemit të fotokopjes, e kasetave dhe e disqeve të gramafonit krijuan shtigje të reja të përcjelljes së veprës në publik dhe për shkak të masivizimit të tyre u krijua një lidhje më direkte midis veprës dhe individit. Një lidhje edhe më të ngushtë midis tyre u krijua me lindjen e teknikës së dixhitalizimit, teknikë e cila lejon shumëfishimin në suporte fizike të ndryshme të veprës në cilësi të njëjtë me origjinalin e veprës¹⁴⁶. Vepra, në formën e kopjes dixhitale, mund të përhapet në të gjithë botën dhe rrjedhimisht një përcjellje e tillë nuk mund të mos ketë pasoja në shfrytëzimin e saj ekonomikisht. Shkarkimi i një filmi në Internet ose i një albumi muzikor passjell në mënyrë krejt të natyrshme një *lucrum cessans*¹⁴⁷ për prodhuesin dhe për autorin e tyre. Kopja dixhitale në mënyrë të paevitueshme ka një pasojë mjaft të gjerë mbi shfrytëzimin ekonomik të veprës. Dy përgjigje të mundshme ekzistojnë ndaj këtij fenomeni.

Shpërblimi për shkak të ekzistencës së paevitueshme të përjashtimit nga zbatimi i të drejtave pasurore

Në radhë të parë, në legjislacionet e huaja njihet mekanizmi i kompensimit të fitimit të munguar nga autorët për shkak të kopjimit të veprës në mënyrë dixhitale nga vet individët. Në këtë rast, kompensimi i ofrohet autorëve, të cilët nuk mund të përfitojnë shpërblimin nga e drejta e tyre ekskluzive si autor, pasi ata nuk kanë asnjë mundësi praktike të frenojnë kopjimin e veprave. Duhet thënë se në shume vende të Europës, teknika e shpërblimit për kopje për përdorim vetjak është shtrirë në të gjitha suportet ekzistuese (dixhitale dhe analoge)¹⁴⁸. Fatkeqësisht, në Ligjin

¹⁴⁵ Mariana Tutulani-Semini, "E drejta e autorit në Shqipëri", Skanderbeg Books, 2009.

¹⁴⁶ Yves Gaubiac, "Dimension de la copie privée dans le monde numérique de la communication", Revista CCE (Communication – Commerce Electronique), f. 13, qershor 2008.

¹⁴⁷ Michel Vivant, Jean-Michel Bruguiere, "Droit d'auteur", Dalloz, Botimi I - 2009, f. 394.

¹⁴⁸ Neni 311-4 i Kodit francez të Pronësisë Intelektuale: "Shpërblimi i parashikuar derdhet nga fabrikuesi, importuesi ose personi që realizon blerjet brenda Komunitetit, të suporteve të regjistrimit të përdorur për ripordhimin për përdorim vetjak të veprave, gjatë vënes në qarkullim në Francë të këtyre suporteve. Vlera e shpërblimit varet nga lloji i suportit dhe kohëzgjatja e regjistrimit që ai lejon. Kjo vlerë llogaritet në bazë të sasisë së përdorimit të mjeteve teknike dhe të pasojave që kanë ato mbi përdorimet që lidhen me përjashtimet për kopje

nr.9380, « Për të drejtën e autorit dhe të drejtat e lidhura me të »¹⁴⁹, shpërblimi nuk parashikohet. Një mangësi e tillë duhet rregulluar, në mënyrë që dhe legjislacioni shqiptar të përqafojë një realitet që dhe në Shqipëri është i pranishëm.

Filozofia e shpërblimit për kopje private është mjaft e thjeshtë. Ajo qëndron në zbatimin e një kompensimi të fitimit të munguar për autorët nga kopjimi i veprave të tyre në suportet e materializuara si për shembull disqet CD ose DVD, ose kasetat audio dhe video të quajtura të virgjëra (suporte bosh). Shpërblimi rëndon mbi prodhuesit dhe shpërndarësit e suporteve që përmendëm më lart. Tarifimi i shpërblimit për kopjen për përdorim vetjak bëhet në bazë të kapacitetit të regjistrimit që ka çdo suport. Kështu, për shembull, në Francë për DVD-R ose DVD-RW me kapacitet total 100 Go, aplikohet pagesa në formën e shpërblimit që është 27,02 Euro¹⁵⁰. Gjithashtu, për një CD-R ose CD-RË me kapacitet total 100 orë, pagesa do të jetë 45,73 Euro. Këto tarifa janë fiksuar nga një komision special i përbërë nga gjyqtarë, nga përfaqësues të titullarëve të të drejtave dhe nga disa përfaqësues të përdoruesve (zakonisht këto të fundit të mbrojtura nga shoqatat e konsumatorëve). Këto shpërblime u derdhen normalisht organizmave përkatës, të cilat pasi marrin shumat i shpërndajnë ndërmjet autorëve, interpretëve dhe prodhuesve. Ky shikim i shpejtë i mekanizmit të shpërndarjes së shpërblimit ndihmon të kuptohet mekanizmi i shpërblimit, dhe pse jo dhe të zbatohet në Shqipëri, ku fenomeni i piratimit të veprave ka arritur përmasa shqetësuese edhe pse nuk ekziston ende një studim i mirëfilltë i impaktit të piratimit të veprave mbi të drejtën e autorit në Shqipëri. Zbatimi i parimit të shpërblimit nëpërmjet formës që paraqitëm më lart nuk mund të bëhet pa një bashkëpunim vendimtar midis Zyrës Shqiptare të së Drejtës së Autorit, dhe organeve përkatëse tatimore, të cilat do të kontrollojnë në zbatimin e përpiktë të këtij parimi. Kjo do të ndihmonte në rimëkëmbjen e artit shqiptar, dhe do të kufizonte deri në një farë mase humbjen e konsiderueshme që vuan industria shqiptare e muzikës nga piratimi i veprave. Mekanizmi që parashtrua është interesant dhe në një pikëpamje tjetër, atë të neutralizimit të abuzivitetit në lidhje me vjeljen e të drejtave të autorit¹⁵¹. Ky mekanizëm paraqet një thjeshtësi si në diskutimin për ngritjen e taksës që do të shërbejë si shpërblim, ashtu dhe në zbatimin e tij, pasi shpërblimi do të bazohet në çdo shitje suporti që do të kryhet, gjë që është lehtësisht e kontrollueshme.

Pasoja e dixhitalizimit të informacionit mbi kopjen private janë mjaft të konsiderueshme. Siç e pamë dhe më lart, në vitet '80, përballë masivizimit të mundësive për të kopjuar veprën, titullarët e të drejtave duhet të përgjigjeshin sa më shpejt kundër humbjeve ekonomike që ata po pësonin. Kështu, u vendosën regjime kompensimi, si për shembull shpërblimi, që e trajtuam pak më lart. Në atë periudhë, teknologjia analoge bënte që çdo kopje e regjistruar në një suport të përdorur humbiste cilësinë, aq herë sa ky suport përdorej. Në këtë aspekt, dhe pse humbja nga përhapja e

private. Nuk mund të ketë shpërblim për aktet që lidhen me kopjen private për të cilat është kryer një kompensim financiar.”

¹⁴⁹ Ligji gjendet në faqen www.ligjet.org.

¹⁵⁰ Tarifa të fiksuar nga Komiteti i Posaçëm i Aktimit të shpërblimit për kopjen për përdorim vetjak. Kapaciteti nuk duhet kuptuar si kapaciteti i një suporti vetëm, por shuma e kapaciteteve të shumë suporteve jep totalin e shënuar më sipër (100 orë, 100 Go...).

¹⁵¹ Për referencë, mund të marrim procesin gjyqësor, aktualisht nën analizën e Gjykatës së Lartë, me palë Albautor vs Vodafone Albania sh.a, ku Albautor kërkon pagesën për të drejtat e autorit për përdorimin nga ana e shoqërisë Vodafone të ringtoneve të pre-inkorporuara në celularët që përdorin kartën SIM Vodafone. Kjo çështje do të jetë objekt i një sqarimi të mëvonshëm, pasi shtrun për diskutim shumë pikëpyetje, njëra prej të cilave është dhe legjitimiteti i agjencive të mbrojtjes së të drejtave të autorit...

veprave në formën e kopjes private ishte e konsiderueshme, ajo mbetej gjithësi e kufizuar, pasi konsumatori arrinte të bënte dallimin ndërmjet një kopje origjinale e vënë në shitje nga vetë prodhuesit e diskut ose të kasetës video, dhe një kopje e bërë privatisht, pasi hendeku cilësor në teknologjinë analoge ishte i pranishëm.

Testi i tre etapave – ngushtimi i parë i kuptimit të përjashtimit nga zbatimi i të drejtave pasurore

Por sot, riprodhimi numerik i veprës krijon mundësinë e një klonimi gati perfekt të saj, pasi kopja është mjaft identike me origjinalin¹⁵². Ky fenomen ka një pasojë mbi shpërndarjen numerike të veprës, pasi një transpozim gati identik i kopjes private për përdorim personal mund të sjellë një goditje ndaj kësaj shpërndarjeje, pasi nën petkun e përdorimit vetjak të veprës, mund të riprodhohen në mënyrë numerike veprat pambarim. Kështu del në pah kompleksiteti i çështjes, pasi një shpërndarje pa pagesë e veprave në Internet është një humbje për industrinë muzikore. Shtrohet çështja se cila e drejtë ka më tepër të drejtë. Duke përdorur këtë sofizëm, arrijmë në përfundimin se kemi dy të drejta kontradiktore deri diku që përplasen në terrenin e tolerancës së krijuar, atë të kopjes për përdorim vetjak. Këto dy të drejta janë e drejta e autorit, dhe e drejta e publikut¹⁵³ për të gëzuar tolerancën e ofruar nga ligji. Nëse shihet neni L.122-5 i KfPI-së, arrijmë në konkluzionin se ekzistojnë dy baza për nocionin e kopjes private. Kështu, për përjashtimet e karikaturës... etj, e drejta e autorit frenohet para lirisë së të tretëve për të krijuar dhe për t'u shprehur (një lloj e drejte legjitime për të bërë keq¹⁵⁴ ...). Në këtë rast, nuk ekziston asnjë kompensim për dëmin e shkaktuar për shkak të parodisë që i bëhet veprës¹⁵⁵. Për sa i përket kopjes private *stricto sensu*, pra kopjes që përdoret si zëvendësues i produktit që mund të përfitohej në treg, ekziston një gjendje pamundësie materiale për të penguar kryerjen e kopjeve. Në këtë aspekt, themi se përjashtimi për të kryer kopjen private nuk është veçse një tolerancë në favor të publikut që ky i fundit të bëjë kopje për përdorimin e tij vetjak. Çka shpjegon mjaft qartë dhe nomenklaturën në të cilën ndodhet kopja private, pasi jo vetëm që duhet të përdoret vetëm në një kuadër veçse personal, por duhet gjithashtu që të ketë një identitet të njëjtë midis kopjes dhe personit që kryhen kopjen.

Frika në botën numerike është pikërisht lejimi i kopjes private nëpërmjet shkarkimit. Pasi kopja është gati perfekte, vënia në shitje ose thjesht në qarkullim e veprës pa lejen e autorit vë në vështirësi parimin e të drejtës ekskluzive. Dhe nëse zbatohet parimin e kopjes private në botën dixhitale, a nuk do të ketë një konflikt me shpërndarjen normale të veprës drejtpërdrejt tek konsumatori-individ, çka mund të bëhet rregulli ekonomik në fushën e shpërndarjes së veprave

¹⁵² Në të vertetë, ndryshime ka për shembull kopja mp3 nuk është e krahasueshme me origjinalin e saj, pasi e dyta ka një cilësë më të lartë. Kjo vjen pasi kopja mp3 është një format i kompresuar i informacionit. Por dallime të tilla subtile mund të bëhen vetëm pas një analize të hollësishme të ndryshmeve, pasi praktikisht, për veshin e një dëgjuesi normal, ndryshimet nuk ekzistojnë.

¹⁵³ E drejta e publikut është një togfjalësh që nuk ka forcë juridike per se, por ajo nënkupton gëzimin ng apubliku të disa të drejtave që janë të rëndësishme për mirëqënien kulturore të tij, të cilat sipas skemës së fair use të përdorur në Amerikën Veriore mund të analizohen si të drejta që kanë më tepër rëndësi sesa mbrojtja e së drejtës ekskluzive të autorit (për referencë, procesi gjyqësor Napster, Betamax...)

¹⁵⁴ Pierre-Yves Gautier, *Propriété littéraire et artistique*, PUF (Presses universitaires françaises)

¹⁵⁵ Në mënyrë të qëllimtë është marrë shembulli i parodisë, pasi një përjashtim i tillë nuk parashikohet në Ligjin shqiptar për të drejtën e autorit...

në Internet. Nëse instalohet një sistem i tillë, përjashtimi për kopje private nuk do të ketë më arsye të jetë. Parimi aktual i përjashtimit për kopje vetjake me qëllim përdorimi vetjak, i parashikuar në tekstet kombëtare dhe ndërkombëtare është në rrezik për shkak të shkarkimeve të jashtëligjshme. Edhe pse parimi ekziston, duket se nxirren gjithmonë teori të ndryshme të shpjegimit të përjashtimit, që e bëjnë atë të evoluojë. Përgjithësisht, ekzistojnë dy sisteme të zbatueshëm për përjashtimet nga të drejtat e autorit; sistemi i parë merr në konsideratë qëllimin e përdorimit në mënyrë parësore në krahasim me natyrën e veprës së mbrojtur. Kjo është ajo që karakterizon sistemin e *fair use*¹⁵⁶, i cili lejon marrjen në konsideratë të evolucioneve shoqërore, dhe si pasojë e bën të drejtën e autorit më të hapur ndaj ndryshimeve. Në sistemin e dytë, që mund të quhet sistemi evropian, përjashtimet janë objekt i një liste të detajuar veprimesh të cilat i shpëtojnë të drejtës së autorit¹⁵⁷. Këto përjashtime kufizohen megjithatë duke aplikuar disa kondita të cilat janë të parashikuara në nenin 5.5 të Direktivës nr. 2001/29, “Mbi shoqërinë e informacionit“, në të cilën thuhet, ndër të tjera: “Përjashtimet dhe kufizimet e parashikuara në nenet 1, 2, 3 dhe 4 janë të zbatueshme në disa raste speciale që nuk prekin shfrytëzimin normal të veprës ose të çdo objekti tjetër të mbrojtur, as nuk shkaktojnë një dëm të pajustificuar interesave legjitime të titullarit të të drejtave”. Ky paragraf ndryshon natyrën e sistemit të mbyllur evropian të përjashtimeve nga e drejta ekskluzive. Ai shton një element të ri që e përafuron me sistemin amerikan, dmth, pasojat e përdorimit të veprës mbi tregun potencial të saj ose të vlerës së saj. Gjithashtu, ai zbaton Traktatet OBPI të vitit 1996, ku në mënyrë të veçantë, në nenin 10 të Traktatit mbi të Drejtën e Autorit thuhet se “palët kontraktuese mund të parashikojnë në legjislacionet e tyre kufizime ose përjashtime nga të drejtat e parashikuara në këtë traktat, në disa raste speciale ku nuk preket shfrytëzimi normal i veprës as nuk shkakton një dëm të pajustificuar interesave legjitime të autorit.” Këtu bëhet fjalë për lindjen e testit të tre etapave. Sipas këtij parimi, kopja private lejohet vetëm nëse : (i) përbën një rast special , (ii) nuk prek shfrytëzimin normal të veprës , (iii) nuk shkakton dëm të pajustificuar ndaj titullarit të të drejtave.

Ky sistem filtrimi nuk ka pasojë tjetër vetëm frenimin në maksimum të mundësisë të kryerjes së kopjes për përdorim vetjak. Hyrja në lojë e testit me tre etapa zbeh seriozisht pretendimet e atyre që mendonin në ekzistencën e një të drejte për të kryer kopje private.

Sistemi i tre etapave është parashikuar fillimisht në Konferencën e Stokholmit ku u rishikua Konventa e Bernës e vitit 1967. Ky sistem është rikonfirmuar më vonë nga marrëveshjet ADPIC, traktati i Organizatës Botërore të Pronësisë Intelektuale më të drejtën e autorit i datës 20 dhjetor 1996. Së fundi, ky test u bë pjesë e legjislacionit amerikan (duke qënë pjesë e Digital Millenium Copyright Act) dhe e Direktivës snr. 2001/29 eëdatës 22 maj 2001, në lidhje me shoqërinë e informacionit.

¹⁵⁶ Kjo teori e parashikuar në ligjin amerikan të së drejtës së autorit « Copyright Act » parashikon disa raste në të cilën e drejta e autorit nuk quhet e shkelur. Sipas kësaj teorie, nëse një individ riprodhon një vepër të mbrojtur, Gjykata mund të arrijë në përfundimin se nuk ka shkelje të së drejtës së autorit nëse një nga konditat e mëpohtme plotësohet : 1) qëllimi dhe karakteri i përdorimit, dmth nëse përdorimi i veprës ka një natyrë tregtare ose nuk jep asnjë përfitim riprodhuesit ; 2) lloji i veprës së mbrojtur ; 3) sasia dhe substanca e veprës së përdorur ; 4) efekti mbi tregun, dhe nëse ky treg është potencial.

¹⁵⁷ E njëjta logjikë ndiqet si në Francë ashtu dhe në Shqipëri, me një listë shteruese të veprimeve që përfitojnë nga përjashtimi i zbatimit të të drejtave pasurore.

Qëllimi i testit me tre etapa është i qartë: të vendosë një kufi kundër përdorimit të tepruar të përjashtimeve të të drejtave pasurore të autorit. Rastet speciale që përmend testi janë pikërisht rastet që parashikohen në direktivën 2001 ashtu si dhe në ligjet përkatëse kombëtare¹⁵⁸. Përjashtimet jo vetëm janë të kufizuara në mekanizmin e tyre por ato nuk duhet të prekin shfrytëzimin normal të veprës, as të shkaktojnë një dëm të pajustificuar ndaj interesave të titullarit të të drejtave.

Një ilustrim gjyqësor i zbatimit të tre etapave është Vendimi i Gjykatës franceze të Kasacionit i datës 28 shkurt 2006, “UFC Que Choisir? Vs. Universal Pictures France dhe Studio Canal”.

Ky vendim ishte i një rëndësie të veçantë pasi shtron jo vetëm një interpretim gjyqësor të testit të tre etapave por edhe çështjen e vlefshmërisë së masave teknike të mbrojtjes së veprës, të cilat do të shqyrtohen më poshtë. Çështja vinte përballë Shoqatën e mbrojtjes së konsumatorëve (UFC Que Choisir?) me shoqëritë Universal Pictures France dhe Studio Canal. Padiësit vërenin se shoqëritë kishin bllokuar mundësitë e kopjimit të DVD-ve për shkak të mjeteve teknike të mbrojtjes. Gjykata hedh poshtë pretendimet me arsyetimin se “ligjvënësi nuk ka dashur të veshë askënd me të drejtën për të realizuar një kopje private, por ai organizon kushtet të cilat kopja e një vepre t’i shpëtojnë monopolit që mbahet nga autorët..”. Gjyqtarët arrijnë në këtë konkluzion pasi bëjnë adoptojnë arsyetimin e testit me tre etapa. Duhet të kujtojmë se në atë periudhë, direktiva nuk ishte transpozuar ende në të drejtën franceze. Gjyqtari mënjanon zbatimin strikt të ligjeve të viteve 1957 dhe 1985 (ligjet bazë mbi të drejtën e autorit, që sanksiononin parimin e kompensimit të drejtë për çdo kopje private), pasi në këto dy periudha, ligjvënësi nuk mund të parashikonte pasojat e dixhitalizimit mbi përhapjen e veprës. Gjykata zbaton testin tre etapa në një këndvështrim tepër “ekonomist”¹⁵⁹, pasi analizon me shumë saktësi pozicionin e industrialistëve që shpërndajnë veprat në format DVD. Në vendim thuhet: “tregtia e DVD-ve gjeneron të ardhura tepër të nevojshme për të ruajtur ekuilibrin buxhetor të prodhimit të tyre”. Më pas, ajo shton: “shfrytëzimi i një filmi në DVD përbën një model shfrytëzimi normal të veprave”. Po të ndjekim arsyetimin *a contrario* kuptojmë që për gjykatën kopja numerike e një vepre të regjistruar në DVD është anormale. Dhe në fakt, këtë gjë e thotë vetë vendimi disa linja më poshtë: “Kopja private e një vepre filmografike e botuar në një suport numerik nuk mund veçse të prekë shfrytëzimin normal të veprës”. Pra, sipas Gjykatës amortizimi i filmave me anë të DVD është pjesë e shfrytëzimit normal të veprës dhe prishja ose anashkalimi i mjeteve teknike përbën shkelje të parimit të amortizimit¹⁶⁰. Gjyqtari nisat nga një fakt i njohur, ai i situatës së piraterisë në masë, për të arritur detyrimisht në konkluzionin e sipërcituar, dhe për të kufizuar në maksimum kopjen private. Kështu, nëse bëjmë një përmbledhje të situatës së kopjes private, arrijmë në përfundimin se jo vetëm ajo kufizohet në rastet e parashikuara në ligj, por ajo duhet të kapërcejë testin e tre etapave, pasi të ketë thyer barrierën e mbrojtjes nga masat teknike që do të përmbahen në suportet ku qëndrojnë veprat. Nëse një person dëshiron të bëjë një kopje për përdorim vetjak, atij do t’i duhet të thyejë mjetet teknike të mbrojtjes së veprës, pavarësisht se qëllimi për të cilin e bën është thjesht për përdorim personal, pasi thyerja e mbrojtjes me anë të mjeteve teknike është krejt indiferente ndaj qëllimit për të cilin individi thyen sistemin e

¹⁵⁸ Pwr mw shumw, shih nenet 26, 27 dhe 28 tw Ligjit 9830.

¹⁵⁹ Christophe Soulié, « Copie Privée et mesures techniques de protections », Lamy Droit des médias et de la communication, qershor 2004.

¹⁶⁰ Yves Gaubiac, “Dimension de la copie privée dans le monde numérique de la communication”, Revista CCE (Communication – Commerce Electronique), f. 13, qershor 2008.

mbrojtjes. Gjithashtu, një tjetër non sens është ai i kompensimit të drejtë ose shpërblimit që parashikohet nga direktiva, por një gjë e tillë bie ndesh me sistemin e mbrojtjes, pasi me hyrjen në qarkullim të veprave të mbrojtura teknikisht, kompensimi e humb vlerën e tij. Direktiva nuk thotë nëse të dy sistemet duhet të bashkekiztojnë ose nëse kompensimi do të jetë veçse i përkohshëm. Së fundi, zbatimi i parimit të testit në tre etapa për një vendim gjyqësor mund të shprehë idenë se kemi të bëjmë me vendim që shkojnë përtej analizës së objektit që vë përballë palët dhe e shikon problemin e prekjes së shfrytëzimit të veprës jo brenda kuadrit të objektit që i është paraqitur por duke analizuar pasojat e saj në përgjithësi¹⁶¹.

Megjithatë, ligjvënësi francez nuk e ka penalizuar këtë Vendim, edhe pse asokohe direktiva nuk ishte transpozuar ende, por përkundrazi inkorporoi testin e tre etapave në nenin e Kodit të Pronësisë Intelektuale ku flet për përjashtimet, pikërisht neni L.122-5 i tij. Një formulim i ngjashëm ndodhet dhe në ligjin shqiptar të së drejtës së autorit nr 9830, por testi në fjalë nuk del mjaft qartë. Kështu, në pikën "ç" të nenit 26 të Ligjit, thuhet se riprodhimi i plotë ose i një pjese të veprës lejohet për përdorim vetjak, por pa cenuar shfrytëzimin tregtar të veprës. Megjithatë, duhet thënë se futja e këtij togfjalëshi, sado i papërkufizuar mirë, shpreh njëfarë dëshire të ligjvënësit shqiptar për t'u përshtatur me direktivat e Bashkësisë. Priten amendimet ligjore që Parlamenti shqiptar i ka parashikuar për votim në korrik të këtij viti për të parë sanksionimin e plotë nga e drejta shqiptare të këtij testi.

Mjetet teknike mbrojtëse – eliminimi i konceptit të kopjes për përdorim vetjak

Në radhë të dytë qëndrojnë mjetet teknike të mbrojtjes së veprave të parashikuara fillimisht nga Traktati i OBPI-së i vitit 1996 si dhe mbrojtjes së tyre juridike¹⁶². Ligji shqiptar nuk jep përkufizim të mjeteve mbrojtëse teknike. Megjithatë, një përkufizim mund t'a gjejmë në Kodin francez të Pronësisë Intelektuale ku thuhet se mjetet teknike janë « çdo teknikë, dispozitiv, përbërës [...] i cili bën të mundur moslejimin ose kufizimin e përdorimeve të paautorizuara nga titullarët e të drejtave »¹⁶³. Mjetet teknike, në një pikëpamje praktike, janë bllokimet e mundësisë së kopjimit të veprës, kriptimi i tyre etj... Në njëfarë mënyre, titullari i të drejtës mbi veprën kufizon përdorimin e lirë të suportit material nga ana e zotëruesit të këtij suport.

Ligji ynë parashikon në nenet 26 dhe vijues të tij kufizimet në ushtrimin e të drejtës së autorit dhe përdorimin e veprës pa leje. Sipas dispozitave të parashikuara në këto nene shohim se përdorimi i veprës lejohet të përdoret me kusht që të mos cenohet e drejta e autorit¹⁶⁴. Gjithashtu lejohet riprodhimi i plotë ose i një pjese të veprës për përdorim vetjak, me kusht që të mos cenohet shfrytëzimi tregtar i veprës¹⁶⁵. Një mënyrë e mbrojtjes së shfrytëzimit tregtar janë mjetet teknike të mbrojtjes. Ato janë parashikuar gjithashtu nga direktiva e datës 22 maj 2001¹⁶⁶, direktivë e cila ka frymëzuar ndryshimet legjislative të ndodhura në Francë vitin e kaluar si dhe

¹⁶¹ Valerie Laure Benabou, "Les dangers de l'application judiciaire du triple test a la copie privee, juriscom.net, 20 prill 2006.

¹⁶² Gjithashtu të njohura me acronimi DRM (Digital Rights Management).

¹⁶³ Neni L.131-5 i Kodit francez të Pronësisë Intelektuale

¹⁶⁴ Neni 26 paragrafi i parw i Ligjit 9380.

¹⁶⁵ Neni 26 pika ç i Ligjit 9380.

¹⁶⁶ Kjo direktivë gjendet në këtë adresë: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32001L0029:FR:NOT>

pjesërisht ligjin e ri shqiptar të së drejtës së autorit¹⁶⁷. Duhet nënvizuar fakti se adoptimi i direktivës shënon një periudhë të re të së drejtës europiane, pasi nëse ato transpozohen nga vendet anëtare, gjë për të cilën nuk duhet të ketë asnjë dyshim, do të vendosin një regjim të përbashkët të së drejtës së pronësisë letrare dhe artistike.

Zhvillimi i mjeteve teknike me qëllim mbrojtjen e veprave ndiqet nga një arsenal juridik që ka si qëllim mbrojtjen jo vetëm të veprave, por edhe neutralizimin e thyerjes së dispozitave teknike ekzistuese nga hackers-at, ose piratët informatikë. Gjatë Konferencës diplomatike të vitit 1996, vendet anëtare të OBPI-së adoptuan traktatin OBPI mbi të drejtën e autorit që fiksonte objektiva të ndryshëm për shtetet palë. Detyrë për ta, ndër të tjera, ishte adoptimi i mbrojtjes juridike kundër neutralizimit të mjeteve teknike që janë vënë në jetë nga ana e autorëve dhe prodhuesve të veprave të tyre, në kuadrin e ushtrimit të të drejtave të tyre, dhe që reduktojnë mundësinë e kryerjes së akteve që nuk janë të autorizuar nga autorët ose të lejuara nga ligji. Ndërsa për sa i përket mekanizmave praktikë të mbrojtjes, dokumenti ndërkombëtar nuk shprehet, duke e lënë këtë fushë në duar të shteteve palë, dhe veçanërisht legjislacioneve europiane dhe amerikane. Prurja kryesore e direktivës është parashikimi i sanksioneve, pasi në të parashikohen dhe aktet që përgatisin neutralizimin e mjeteve teknike: fabrikimi, importimi, shpërndarja, shitja, dhënia me qira... Me këtë parashikim, Direktiva synon qartësisht t'i mveshë mjetet teknike mbrojtëse me një mbrojtje të natyrës juridike¹⁶⁸. Megjithatë direktiva ka vënë një kufi aplikimit të mbrojtjes së masave teknike, të cilat do jenë objekt mbrojtjeje vetëm në rastin kur do të kenë si objekt një krijim të mveshur nga një e drejtë ekskluzive¹⁶⁹.

Interpretimi që i është bërë mjeteve teknike mbrojtëse në këtë rast është se ato do të jenë të efektshme kur përdorimi i një veprë të mbrojtur kontrollohet prej titullarëve të të drejtave nëpërmjet zbatimit të kodeve ose kriptideve ose transformimi të veprës ose një mekanizëm për kontrollin e kopjimit të veprës me anë të të cilit arrihet qëllimi i mbrojtjes së veprës¹⁷⁰.

Rëndësia që i akordohet mjeteve teknike mbrojtëse të veprave¹⁷¹. Ata arrijnë në konkluzionin se ka një ndryshim në lidhje me përkufizimin që i jep direktiva e majit 1999 për mjetet teknike, ku thuhet se ato janë të destinuar të parandalojnë ose të mënjanojnë një shkëlqje të pronësisë intelektuale, por duke mos u dhënë një mbrojtje të veçantë juridike. Me përkufizimin e ri dhe me parashikimin e mbrojtjes juridike për mjetet teknike të mbrojtjes, është e nevojshme të kihet parasysh një ekuilibër i arsyeshëm midis interesave të titullarit dhe përfituesve të përjashtimeve,

¹⁶⁷ Ligji aktual është në një proces të rëndësishëm rishikimi dhe përshtatjeje me parimet e direktivës së 22 majit 2001. Mendohet se në muajin korrik 2011 do të kalojë në Parlamentin shqiptar.

¹⁶⁸ Neni 6.1 i Direktivës së datës 22 maj 2001.

¹⁶⁹ Neni 6.3 i Direktivës datë 22 Maj 2001 : « Në bazë të kësaj direktive, me « mjete teknike » do të kuptojmë cdo teknologji, dispozitiv ose përbërës, i cili në kuadrin normal të funksionimit të tij, është i destinuar të parandalojë ose të kufizojë, për sa i përket veprave ose objekteve të tjera të mbrojtura, aktet e pa autorizuar nga titullari i të drejtave të autorit, ose nga një e drejtë e lidhur me të e parashikuar me ligj, ose të një të drejte sui generis parashikuar në kapitullin III të direktivës 96/9/CE. Mjetet teknike quhen si eficientë kur përdorimi i një veprë të mbrojtur, ose të një objekti tjetër të mbrojtur, është kontrolluar nga titullarët e të drejtave falë zbatimit të një kodi hyrës ose të një procedimi mbrojtjeje sic mund të jetë kriptimi, ose cdo transformim tjetër i veprës ose të objektit të mbrojtur ose të një mekanizmi kontrolli të kopjes që përmbush synimin e mbrojtjes. »

¹⁷⁰ Neni L. 331-5 i Kodit francez të Pronësisë Intelektuale.

¹⁷¹ Olivier Masset, koment i një vendimi gjyqësor të Gjykatës Paris, 30 prill 2004, in www.juriscom.net/document/pla20040727.pdf

dhe në këtë kuadër, direktiva parashikon¹⁷² njëfarë gëzimi të qetë të të drejtave për ata që përfitojnë nga përjashtimet. Por ky gëzim i të drejtave duhet parë si tolerancë që direktiva u lejon shteteve t'a organizojnë vet pasi këto të fundit duhet të gjejnë një harmoni midis "të drejtës së krijuesve dhe interesave të përdoruesve. Me këtë dispozitiv del qartë favorizimi që i bën direktiva krijuesve dhe titullarëve të të drejtave në përgjithësi"¹⁷³.

Vendosja e mbrojtjes juridike të mjeteve teknike ofron një shtresë të tretë mbrojtjeje për veprat. E para është ligji që mbron të drejtat e autorit, e dyta janë mjetet teknike në vetvete, si dhe së fundi mbrojtja juridike e mjeteve teknike. Kështu, teknikat në vetvete, bëhen objekt mbrojtjeje. Shtrohet pyetja mëse legjitime nëse me mbrojtjen e teknikave, të cilat në fund të fundit kanë si synim mbrojtjen e së drejtës së autorit, nuk krijohet një bllokadë e tërë kundër aksesit drejt informacionit. Zgjerimi i monopolit të së drejtës së autorit (që në fakt është e drejta e titullarëve të të drejtave) tejkalon kufijtë e tij të pritshëm duke hyrë kështu dhe në aksesin drejt informacionit.

Duke patur parasysh këtë rrezik, legjislacionet evropiane, në rastin konkret, ai francez, kanë parashikuar një autoritet administrativ i cili përcakton fushën e veprimit të mjeteve teknike mbrojtëse. Ky autoritet i quajtur Autoriteti i rregullimit të Mjeteve teknike ka për qëllim të mbikqyrë zbatimin e mjeteve teknike në mënyrë të tillë që përdoruesit të përfitojnë nga përjashtimet ligjore nga të drejtat pasurore të titullarëve të veprave. Ky Autoritet kujdeset që mjetet teknike të mos kenë për efekt të privojnë përdoruesit nga këto përjashtime: (i) kopjet dhe riprodhimet të rezervuara për përdorimin vetjak të kopjuesit dhe jo për një përdorim kolektiv, (ii) analizat, citimet, materialet përmbledhës të shtypit, (iii) riprodhimi i pjesshëm ose i plotë i veprave të artit në katalogje shitjeje ose në procedura gjyqësore¹⁷⁴.

Çdo person që përfiton nga përjashtimet e cituara mund të paraqesë kërkesë pranë Autoritetit në lidhje me fushën e zbatimit të mjeteve teknike mbrojtëse. Në fushën e riprodhimit për kopjet vetjake, siç e pamë dhe me jurisprudencën e përmendur, fusha e saj e zbatimit ngushtohet së tepërmi. Nëse Kodi francez i Pronësisë Intelektuale parashikon se "Autoriteti përcakton fikson numrin minimal të kopjeve në kuadrin e përjashtimit për kopje vetjake në funksion të llojit të veprës dhe në funksion të llojeve të ndryshme të komunikimit drejt publikut..."¹⁷⁵. Këtu shtrohet çështja e përcaktimit të numrit minimal të kopjes, Sipas interpretimit që ka bërë Gjykata Kushtetuese franceze në Vendimin e saj datë 27 korrik 2006, "autorët mund të kërkojnë mbrojtjen nëpërmjert mjeteve teknike duke kufizuar kopjen në një të vetme, ose duke ndaluar çdo lloj kopjeje, në rastet kur një zgjidhje e tillë do të siguronte shfrytëzimin normal të veprës dhe nuk do të shkaktojë atij një dëm të pajustificuar". Ky interpretim e kthen kopjen vetjake në një nocion bosh. Megjithatë, ligjvënësi ka dashur të mbrojë konsumatorin duke parashikuar një

¹⁷² Pika 31 e Direktivës së datës 22 maj 2001.

¹⁷³ Michel Vivant, Jean-Michel Bruguiere, "Droit d'auteur", Dalloz, Botimi I - 2009, f. 377.

¹⁷⁴ Sipas parashikimeve të nenit L-331-8 të Kodit francez të Pronësisë Intelektuale.

¹⁷⁵ Sipas parashikimeve të nenit L-331-8 të Kodit francez të Pronësisë Intelektuale, paragrafi i fundit.

detyrim informimi që rëndon mbi titullarët e të drejtave në rast se suporti në të cilin ndodhet vepra është pajisur me mjete teknike mbrojtëse¹⁷⁶.

Së fundi, Autoriteti është pajisur me kompetenca vendimmarrëse, të cilat ai i ushtron pasi të jetë siguruar se procedurat e pajtimit nuk kanë funksionuar¹⁷⁷.

Konkluzion

Edhe pse nocionet që përmendëm në këtë shkrim ende janë në hapat e parë në Shqipëri, paraqitet e nevojshme që ato të njihen. Së pari sepse Shqipëria ka hyrë në epokën dixhitale dhe do të ballafaqohet shpejt me problemet që mbart kjo teknologji dhe së dyti se ajo duhet të jeta gati dhe të jetë në gjendje të ngrëjë strukturat e nevojshme, të cilat janë Autoriteti që përmendën dhe nëj entitet që do të merret me kompensimin financiar të humbjeve për shkak të kopjeve private të paligjshme, në mënyrë që e drejta e autorit në Shqipëri të mos jetë më iluzive dhe teorike, por konkrete dhe e zbatuar në praktikë.

Bibliografia

- Ligji nr. 9380, datë 28.04. 2005 “Për të drejtën e autorit dhe për të drejtat e lidhura me të”, i ndryshuar;
- Kodi francez i Pronësisë Intelektuale, Dalloz, 2007
- Direktiva BE, datë 22 Maj 2001 « E drejta e autorit në shoqërinë e informacionit »;
- Marjana Tutulani-Semini, « E drejta e autorit në Shqipëri », Skanderbeg Books, 2009
- Michel Vivant, Jean-Michel Bruguiere, “Droit d’auteur”, Dalloz, 2009 ;
- Pierre-Yves Gautier, Propriété littéraire et artistique, PUF (Presses universitaires françaises) ;
- Celine Castets-Renard, « Le droit de l’internet », Cours, Montchrestien, 2010 ;
- Yves Gaubiac, “Dimension de la copie privée dans le monde numérique de la communication”, Revista CCE (Communication – Commerce Electronique), f. 13, qershor 2008 ;

¹⁷⁶ Neni L-331-12 i Kodit francez të Pronësisë Intelektuale: Kushtet e aksesit në leximin e një vepre, videogrami, programi ose fonogrami dhe kufizimet e mundshme përkundrejt përjashtimeve për kopje private [...] nëpërmjet zbatimit të kopjeve vetjake, duhet t’u vihen në dijeni përdoruesve. »

¹⁷⁷ Neni L-331-5 i KfPI.

- Valerie Laure Benabou, “Les dangers de l’application judiciaire du triple test a la copie privée, juriscom.net, 20 prill 2006 ;
- Christophe Soulié, « Copie Privée et mesures techniques de protections », Lamy Droit des médias et de la communication, qershor 2004 ;
- Carine Bernault, Audrey Lebois, “Peer 2 Peer dhe pronësia letrare dhe artistike”, qershor 2005, Instituti i kërkimeve në të drejtën private, Universiteti i Nantes ;
- Pamela O'Brien, Judicial Response: A safe harbour in the Fair Use Doctrine, 2 février 1998, <http://infoeagle.bc.edu/bc.org/avp/law>;
- www.juriscom.net (në lidhje me vendimet e jurisprudencës franceze)
- www.sacem.fr (në lidhje me tarifatat e shpërblimit për përdorim vetjak)

THE HUMAN RIGHTS AND THE SOCIAL GROUPINGS IN THE AGE OF GLOBALIZATION DEMOCRACY AND OTHER CONCEPTS

SAFET KRASNIQI - PHD

PROFESSOR AT THE UNIVERSITY COLLEGE OF "FAMA" IN PRISTINA

7 "GUSTAV MAJER" STREET

PROFESSOR AT THE PUBLIC UNIVERSITY OF PRIZREN

"UDHA E SHKRONJAVE" STREET

LAWYER

"WILLIAM WALKER" STREET

E-mail: valmirpz@hotmail.com

Abstract

The aim of this study of this subject is the issue of democracy as the ideology, the antagonism, and the globalization, particularly the human rights and freedoms. This is conceived by two aspects: social and the public aspect and that of the hegemony of democracy.

Individualization today is the basic principle of the western political class that articulated in practice the European Right which is in the process of being established. The foundation of individualism is linked to the French shibboleth "neither God nor a gentleman" despite the fact that this concept has its foundation in theocracy, the least is referred to supernatural connections of a human being and the human society.

The question that can be asked today is if the human rights as a being are compatible with the rights of the social groups exactly, if the human rights are complete without the collective rights? Are the collective rights a priority as a condition for the implementation of the individual rights?

The comparative method is the main aim of this work whereas the historical method as the source of this work.

In the spirit of this work, undoubtedly the individual rights not necessarily should be self-approximation but very often also depended on the rights of social groups always in the spirit of the natural right and in the spirit of the cultural diversity of the human society parallel with the complexity of Globalization as an ideology.

The Christianity compares the individualism or it encases with the Catholic social ethics, the western one connects the representation or the representative with the political concept whereas the political concept of Islam connects the individual with the social grouping. The right of the legislature is conveyed from the citizens to the mujtahids.

Parallel to all this there is an approximation and inconsistency between the natural right and that of the positive one as far as the role of the individual is concerned and the social groups in the field of the rights, the misapplication, the revival of the philosophical anthropology and the “retrieval of the natural right”.

Key words: Democracy, human rights, social groups

TE DREJTAT E NJERIUT DHE GRUPIMET SHOQERORE NE EPOKEN E GLOBALIZMIT

DEMOKRACIA DHE KONCEPTET TJERA

DEMOKRACIA SI IDEOLOGJI

Nocioni demokraci, nënkupton ekzistimin e një entiteti politik, një formë shteti e qeverisjeje. Nisur nga këto fakte, demokracia nuk është e kundërta e regjimit shtypës dhe e tiranisë. Mjaft autorë, demokracinë e konceptojnë si një strukturë shoqërore horizontale. Nga kjo, lë të kuptohet se, prej këtij kuptimi hyrës për demokracinë, mund të nxirret edhe kuptimi i demokracisë shoqërore si “shoqëri shumëgrupesh” që ka kuptimin e “infrastrukturës së mikrodemokracive” që mbështet tërësinë e makrodemokracisë gjegjësisht, superstrukturën politike.¹⁷⁸

Ceshtja e demokracisë si ideologji, sigurisht që ka antagonizmat e veta, veçanërisht në kohën e modernizmit dhe globalizimit të botës. Kjo konceptohet nga dy aspekte: aspekti social e shoqëror dhe aspekti i hegjemonisë së demokracisë, e mbështjellur me konceptin e neoliberalizmit që d.m.th. ekonomia e lire e tregut. Ka mendime dhe mendimtarë të ndryshëm që vejnë theksin në frymën e të drejtës evropiane duke iu referuar Konventave ndërkombëtare, konceptin e krishter për njeriun dhe shoqërinë si kolektivitet, konceptin e Fukujamës për fundin e historisë dhe konceptit lindor (Islam) për ndarjen e shoqërisë në dijetarë dhe masat e gjera popullore duke pasur si pikësynim parësor Deklaratën e Kajros, Kuranin dhe synetin e Profetit Muhamed.

Globalizimi i ka vënë në funksion: Të drejtat e njeriut – Kapitalizmi- Ekonomia e tregut të lirë. Këto shtylla, nisen nga parimet politike të demokracisë që janë: Individualizmi, delegimi apo përfaqësimi i shumicës dhe e drejta e votes krahas administrimit në pajtim me shumicën.

Individualizmi, sot është parim themelor i klasës politike perëndimore që e ka artikulluar në praktikë në të drejtën evropiane që është në formim e sipër. Themelet e individualizmit lidhen në

¹⁷⁸Gjovani, Sartori, Çështje Demokracia, shtëpia botuese, Dituria, Tiranë, 1998, fq. 8-11.

parullën franceze “as Zot as zotëri” perkundër faktit se, ky koncept e ka bazën në teokraci, më së paku apo hiç, i referohet lidhjeve mbinatyrore që ka fillimisht njeriu si individ e mëpas, tërë shoqëria njerëzore. Ky sistem filozofik fillimisht e mëpas, politik, njeriun e vendos mbi çdo gjë. Koncepti individualist refuzon ekzistimin e autoritetin mbinjerëzor Zotin, nuk e përfill as konceptin metafizik dhe shpirtëror por, njeriun e ven mbi çdo gjë.

Nga këto, individualizmi si filozofi politike, i identifikuar me stoicizmin grek, pikëpamjen krishtere për “Zotin njeri” dhe me traditën e të drejtës natyrore, është bërë parim kryesor i demokracisë perëndimore. Konform këtij koncepti kapitalizmi, individualizmin e ka ngritur në shkallë të filozofisë jetësore. Kjo është zbrëthyer në çasjen ekonomike të shoqërisë njerëzore kjo e cila, shoqërinë njerëzore e ven në varësi të individit.¹⁷⁹

Krahas kësaj, principet e demokracisë adoptohen edhe me konceptin fetar evropian, të dominuar nga krishterimi. Koncepti kristian është koncept i bazuar në individualizëm. Demokracia kristiane, njeriun e ven në piadestalin më të lartë. Njeriu nuk është eksponent i një klase sociale por, është unik dhe i paprekshëm. Kristianizmi, individualizmin e krahason me etikën sociale katolike. Etika sociale, deri në vitet 90 krahasohej në mes të asaj që është individuale (etika individuale) dhe etikës shtetërore që d.m.th. bënte krahasimin në mes të individualizmit dhe kolektivitetit në sferën e dobisë së përgjithshme.¹⁸⁰

Etika sociale evangjeliste, ndërtoi parime tjera të me të cilat, u orvat që të përafrohen dallimet në mes të individit dhe kolektivitetit nën prizmen e përgjegjësive të përgjithshme. Kjo u argumentua me thënjet: “nuk është përgjegjës vetëm sipërmarrësi por edhe sipërmarrësit, nuk është përgjegjës vetëm shkencëtari por edhe shkenca” etj. Megjithatë, përkundër një risie pozitive që solli etika sociale evangjeliste, prapë se prapë, nuk u harmonizuan apo, nuk u eliminuan në tërësi dallimet në mes të individit dhe masave të gjera popullore.

Bërthama e tërë etikës sociale është “subsidiariteti” Pra kuptimi i fjalës “subsidiariteti” është i qartë: njësitë e vogla të shoqërisë si familja, bashkitë apo komunat duhet të jenë aktorët e vërtetë të jetës shoqërore. Ata duhet të jenë në gjendje t’i japin formë përgjegjësive të tyre në jetë. Shteti dhe njësitë shoqërore të niveleve më të larta qëndrojnë fillimisht si “rezervë”, dmth. Ata aktivizohen vetëm kur njësitë më të vogla nuk është në gjendje të bëjnë një jetë të përgjegjshme. Pra shteti ushtron vetëm një funksion ndihmës dhe shërbyes ndaj njësitë më të vogla. Parimi i subsidiaritetit përbëhet nga dy komponentë: “privati përpara shtetit” dhe “i vogli përpara të madhit”.¹⁸¹

Idea e lirisë individuale e përforcuar me doktrinën kristiane se “njeriu është shëmbëllesë e Zotit në tokë” u përforcua në periudhën e iluminizmit ku, ndarja nga kisha dhe të drejtat e njeriut ishin qëllim absolut. Këto ide, u manifestuan nga I. Kanti. Në fakt, ky ishte iluminizëm politik ku si pike thelbësore u bë dinjiteti i njeriut.¹⁸² Idea për dinjitet dhe barabarësi, shtrihet vetëm përse i përket të drejtës për të jetuar dhe manifestuar aftësitë e tij individuale?¹⁸³

¹⁷⁹ Bulac, Ali, fq. 41 – 46.

¹⁸⁰ Demokracia Kristiane: Parime dhe politikëbërje, Manual për Bashkëpunim Evropian dhe Ndërkombëtar të Fondacionit Konrad Adenauer, botues Fondacioni Konrad Adenauer.

¹⁸¹ Termi Evangjelizëm është përdorur qysh në shek e XVI-të nga shkrimtarët katolikë duke u kthyer me dëshirë shumë besimtarëve Biblikë praktikant që i shoqëronin ata në kishën e hershme mesjetare. Ky term veçanërisht është përdorur në vitin 1520, ku termi Evangjelic në gjermanisht do të thotë Evangelisch, në Gjermani vjen dhe dallohet në polemikën e shkrimtarëve të reformës së hershme. Tashmë ky term është i përdorur gjërsisht duke ju referuar prirjes transdimensionale në teologji dhe spiritalizëm, e cila veçanërisht lidh theksimin e shkrimeve të shenjta në jetën Kristiane.

¹⁸² Martin Kriele, *Befreiung und politische Aufklärung. Plädoyer für die Würde des Menschen*, Freiburg 1980, 49

¹⁸³ Hans Georg Gadamer, *Die Menschenwürde auf ihrem Weg von der Antike bis heute*, Stuttgart 1988, 96

Përderisa, demokracia në përgjithësi dhe demokracia kapitaliste në veçanti, bazohet në besimin e pakufishëm në individin. Interesi individual është garantues i interesit shoqëror dhe, idea se Përkundër favorizimit ekstrem të demokracisë liberale, pamëdyshje autorë dhe dijetarë të ndryshëm perëndimorë, të drejtat e pakufizuara të individëve i reduktojnë në shumicë dhe pakicë. Pikërisht, ekzistimin e pakicave e determinojnë si kusht për ekzistimin e demokracisë dhe reduktimin e pushtetit të pakufishëm të individit. Tomas Xheferson, ish president i SHBA , ekzistimin e pakicave e sheh si kusht për kufizueshmërinë e pushtetit të individit. Argumentimi më i saktë janë periudhat e ndryshme të sistemeve shoqërore, deri në ditët e sotme ku, grupacionet shoqërore janë sunduar, persekutuar dhe çnjerëzuar nga individë të ndryshëm të shndërruar në diktatorë, tiranë dhe kriminel.¹⁸⁴

Kristianizmi, individualizmin e krahason apo e mbështjell me etikën sociale katolike. Etika sociale, deri në vitet 90 krahasohej në mes të asaj që është individuale (etika individuale) dhe etikës shtetërore që d.m.th. bënte krahasimin në mes të individualizmit dhe kolektivitetit në sferën e dobisë së përgjithshme dhe jo vetëm të të drejtave por edhe të detyrimeve me çka grupimet shoqërore apo thënë më ndryshe, bashkësitë civile i bënë më të forta se sa ato politike gjë që, do të ishte barometër i sigurt për kualitetin e të drejtave dhe lirive në përgjithësi.

Individin nuk e forcojnë të drejtat e dhëna nga shteti apo organizatat tjera por, atë e forcon vetë bashkësia e cila është parësore. Duke qenë shteti më i fuqishëm se individ, ai edhe ia dikton të gjitha të drejtat dhe mbi këtë, njeriu bëhet pjesë e presioneve “të më të fortit” ashtu që, individ, gradualisht humbet karshi origjinës së tij etnike, fetare apo racore e me këtë, reduktohet maksimalisht grupimi civil apo shoqëror dhe arrinë të shndërrohet në objekt.¹⁸⁵

Kur flasim për këtë lidhmëri, pa diskutim se, shumë autorë bashkëpunimin ndërmjet tre faktorëve, Shteti – Individ-Grupet shoqërore e shtrijnë edhe më gjerë, veçanërisht përfaqësimin dhe përfaqësuesit e grupeve shoqërore dhe karakterin e përfaqësimit joshoqëror të legjislaturës e që nënkupton prejardhjen e përfaqësuesit. Përderisa, koncepti perëndimor, përfaqësimin dhe përfaqësuesin e lidhin me konceptin politik, në mendimin politik Islam, kjo dallon. Sipas këtij koncepti politik Islam, përfaqësuesi i zgjedhur i një grupimi shoqëror gjegjësisht, e drejta e legjislaturës nga qytetarët të bartet tek muxhtehidët. Muxhtehidët nuk janë kategori politike e rreshtuar në struktura politike por, vijnë nga radhët e qytetarëve që kanë ngritje dalluese intelektuale veçanërisht janë njohës të mire të problemeve themelore në relacion me kërkesat e qytetarëve. praktikisht, Muxhtehidi nuk i nënshtrohet votimit gjë që, përjashton domosdoshmërinë e të pasurit të statusit politik. Njerëzit e dëgjojnë, e pranojnë, pajtohen me mendimin e tij dhe, nëse e shohin të arsyeshme, i ndjekin vendimet e tij. Gjendja e tillë e ngre muxhtehidin në shkallë të liderit natyror të xhematit (bashkësisë).

Të drejtën e popullit apo të një pjese të tij për të ndjekur muxhtehidin, nuk mund ta pengojë muxhtehidi tjetër por, as shteti. Përkundrazi, shteti është i obliguar që ta pranojë dhe mbrojë çdo person për tu angazhuar në ixhtihat. Reciprokisht, muxhtehidi është i obliguar që zgjidhjen e çfarëdo problem ta bazojë në Kuran dhe sunet me çka, kufizimi i të drejtës së muxhtehidit kufizohet vetëm nga sheriat, Kurani dhe suneti i profetit Muhamed. Në rast se, Muxhtehidi dështon në zbatimin e plotë të sheriatit, atëherë, vetë masa e gjerë popullore do ta mënjanojë dhe i njëjti do të spostohet sikur të mos ketë ekzistuar fare.

Sipas filozofisë politike të Islamit, funksionimi i tillë i shoqërisë në raport me të zgjedhurin dhe të zgjedhurit, gjithsesi është i lidhur me vendimin e “UMETIT” gjegjësisht, ky Umet është

¹⁸⁴Million – Delsol, Chantal. “Idetë politike të shekullit XX –të”, Onufri, Tiranë, 2000, fq. 283

¹⁸⁵Bulaç, Ali, Din ve Modernizm (Feja dhe modernizmi), Stamboll, 1993.

vendimtari gjatë gjithë jetës së muxhtehidit. per dallim nga sistemi i demokracisë ku, shumica zgjedh përfaqësuesin e tij dhe atë për një periudhë të caktuar kohore dhe vendos vetëm një here në një periudhë kohore.¹⁸⁶

Tek muxhtehidi, studimi dhe Ixhtihadi nuk përqendrohet vetëm në shkencat e shariatit, por hulumtimi dhe studimi përqendrohet edhe në rregullimin e mendimit njerëzor. Fjala “Ixhtihad” do të thotë përpjekje, angazhim, shpenzim, kërkim etj.

Në prizmin e analizës së mëspërme, sigurisht se, duhet ti referohemi edhe doktrines së krishtere e cila, shumë ngajshëm, në parim, harmoninë shoqërore e barazon me individin nën prizmin e “Adamit të ri” por, duke e vendosur në qendër të synimit të kishës katolike, doktrinën shoqërore. Enciklika “Populorum progression” e cilabë menjëherë pas përmbylljes së Koncilit II Ekumenik të Vatikanit, në paragrafet e para, thekson marrëdhënien e vet të ngushtë me Koncilin e cila lidhet me Magjisterin e mëtejshëm shoqëror të Papëve.¹⁸⁷

Kisha katolike, individin e ven në maje të kësaj bote, megjithatë, ajo zgjeron gamën e shtrirjes së interesave të vetë kishës në rrafshin më të gjerë që tregon domosdoshmërinë e unifikimit dhe nevojës së përafritimit të njeriut si individ dhe grupeve shoqërore si domosdoshmëri e ekzistimit të shoqërisë si tërësi. Pali VI e kuptoi qartë se çështja shoqërore ishte bërë botërore dhe dalloi tërheqjen e ndërsjellë mes shtytjes për njësimin e njerëzimit dhe idealit të krishterë të një familjeje të vetme të popujve, solidarë në vëllazërinë e përbashkët. Tregoi se zhvillimi, i kuptuar nga ana njerëzore dhe e krishterë, është zemra e mesazhit shoqëror të krishterë dhe e paraqiti dashurinë e krishterë si forcë në shërbim të zhvillimit. I nxitur prej dëshirës për ta bërë dashurinë e Krishtit plotësisht të dukshme për njeriun bashkëkohor, Pali VI përballoi me vendosmëri çështje të rëndësishme etike, pa u lëshuar pe dobësive kulturore të kohës së vet.¹⁸⁸

Sipas Palit të VI. çështja shoqërore ishte bërë botërore dhe dalloi tërheqjen e ndërsjellë mes shtytjes për njësimin e njerëzimit dhe idealit të krishterë të një familjeje të vetme të popujve, solidarë në vëllazërinë e përbashkët., Kjo është zemra e mesazhit shoqëror të krishterë dhe e cila, paraqiti dashurinë e krishterë si forcë në shërbim të zhvillimit.¹⁸⁹

¹⁸⁶Dr. Vërbani, Musli, Ixhtihadi, Kacanik, 2012. Ixhtihadi është bazë prej bazave të Usuli Fikhut dhe planprogram Islam. Usuli Fikhu konsiderohet si sinonim i kësaj shkence. Imam Raziu Usuli Fikhun e përkufizon kështu: 1. Studim dhe analizë e argumenteve të fikhut në përgjithësi - kjo është baza e parë; 2. Mënyrë e përpunimit dhe e përfundimit (konkluzionit) prej argumenteve - kjo është baza e dytë; 3. Studim dhe elaborim i sërishëm pas përfundimit (konkluzionit) - kjo është baza e tretë. Për këtë arsye kjo shkencë titullohet në shumës dhe jo në njëjës “Bazat e bazave”. Nga kjo që përmendëm më lart kuptohet se Usuli Fikhu merret me studimin e Burimeve të studimit dhe konkludimit prej atij studimi, pra merret me studimin e rrugëve të studimit, kushteve të studimit, dhe kjo është ajo, siç e quajnë perëndimorët, si Rogjer Bekoni, e të tjerët - thelb i shkencave, program shkencor në shkencë, ndërsa tek muslimanët është program shkencor i shkencave të tyre.

¹⁸⁷Krh. Gjon Pali II, Let. enc. *Sollicitudo rei socialis* (30 dhjetor 1987), 6-7: AAS 80 (1988), 517-519.

¹⁸⁸ Letra Enciklike Caritas In Veritate e Atit të Shenjtë Benedikti i XVI drejtuar Ipeshkvijve Presbiterëve dhe Diakonëve, personave të kushtuar Zotit, besimtarëve laikë dhe të gjithë njerëzve vullnetmirë mbi zhvillimin e tërësishëm njerëzor në të vërtetë dhe në dashuri.

¹⁸⁹Krh. Let. enc. *Populorum progressio*, 3: l.c., 258.

E DREJTA NATYRORE, DEKLARATA UNIVERSALE PER TE DREJTAT E NJERIUT DHE DEKLARATA E KAJROS

E drejta natyrore (lat. jus naturale) sipas definicionit leksikor dhe në filozofinë juridike, është e drejtë mbinacionale - Mbishtetërore dhe mbi të drejtën pozitive që nuk mbështetet në ligjet të hartuara nga njeriu e që, në situatë të caktuara mund të jetë në kundërshtim me të drejtën shtetërore apo të pushtetit shtetëror. Kjo është e drejta e vërtetë.¹⁹⁰

Keqperdorimi i të drejtës pozitive shtetërore në shek. XX, pas vitit 1945, ka çuar kah ringjallja e antropologjisë filozofike dhe "rikthimit të së drejtës natyrore". Kjo ka shtyrë njeriun që sipas nevojave të adaptojë këto të drejta të cilat, qëndrojnë mbi normat e të drejtës pozitive.¹⁹¹

Nisur nga ndryshimet kohore për shkak të situatave të ndryshme që ka kaluar shoqëria njerëzore dhe konceptin hegjemonist brenda vetë shoqërisë njerëzore, ka ardhur deri tek revidimi i tërësishëm i drejtësisë dhe të drejtës natyrore. Kjo është manifestuar me shkatërrime dhe dëmtim të skajshëm shoqëror.

Andaj, bota e gjetur para një rreziku të tillë, duke ditur se, vlera themelore është njeriu dhe vetë shoqëria njerëzore, pas luftës së dytë botërore, aprovoi Deklaratën Universale për të Drejtat e Njeriut, 19 dhjetor, viti 1948. Nga aspekti i këtij punimi, ajo që e karakterizon preambullën e kesaj Deklarate janë dy parime të njëkohësishme, njeriu dhe shoqëria njerëzore. "Njohja e dinitetit të lindur të të drjetave të barabarta dhe nxitja e marrëdhënieve miqësore në mes të kombeve "përbëjnë lidhmërinë dhe harmoninë detyruese në mes të shoqërisë njerëzore dhe anëtarëve të kësaj shoqërie. Ajo që e karakterizon Deklaratën Universale, është bazueshmëria në Kartën e OKB gjë që, vetë deklaratës i jep konotacion shoqëror dhe ashtu si e tillë, të drejtat njerëzore shndërrohen në të drejta të grupeve shoqërore.¹⁹²

Nëse të gjithëlindin të lirë dhe të barabartë dhe se, askush askujt nuk mund dhe nuk duhet t'ia cenojë të drejtat e përcaktuara me këtë deklaratë përfshirë faktin se të gjithë janë të barabartë në çdo porë të pushtetit shtetëror.¹⁹³

Ky domen shoqëror, vërehet menjëherë tek neni 21 i Deklaratës ku vullneti i popullit është baza e pushtetit shtetëror i cili pushtet ekskluzivisht varet nga vetë grupet shoqërore që janë faktor determinues për ushtrimin e pushtetit shtetëror. Deklarata, me tutje thekson domosdoshmerinë në të drejtën e sigurimit shoqëror dhe realizimit të të drejtave ekonomike, sociale, kulturore të domosdoshme për jetë të dinjitetshme dhe për zhvillimin e lirë të personalitetit, me ndihmën e shtetit dhe bashkëpunimit ndërkombëtar dhe në përputhje me organizimin dhe mundësitë e çdo shteti. Kur themi me ndihmën e shtetit dhe bashkëpunimit ndërkombëtar, kjo d.m.th. se shoqëria pjesë e së cilës janë grupet shoqërore, janë kyçe në funksionalizimin e vetë të drejtave të njeriut dhe mbrojtja e tyre nga çfarëdo lloji abuzimi i atyre të drejtave që nënkupton faktin se, grupet shoqërore janë garancioni i vetëm i respektimit të të drejtave individuale.

Deklarata Universale për të Drejtat e Njeriut, padyshim se, individin e ngrit në nivelin "Sui generis" dhe të drejtat e tij e kanë burimin në të drejtën natyrore.¹⁹⁴ Deklarata e Kajros për të

¹⁹⁰ http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/dad-alb-aln-t03 / mensche_nrechte/ grundkurs_mr2 / Naturrecht/naturrecht.htm

¹⁹¹ Nxjerrë nga: Bertelsmann Discovery Lexikon

¹⁹² Preambulla e Deklarates Universale Per te Drejtat e Njeriut

¹⁹³ Po aty, nenet 1-7

¹⁹⁴ Po aty nenet , 5,7 dhe 21 te Deklaratës Universale për të drejtat e Njeriut

Drejtat në Islam, burimin e të drejtave natyrore të individit e ka në të drejtën hyjnore atë që është dhuratë nga Zoti.¹⁹⁵

Ky dallim vërehet përse i përket realizimit të të drejtave politike dhe civile në shoqëri, njëkohësisht edhe mbrojtjes së tyre nga shteti. Deklarata e Kajros, padiskutim, të drejtën për jetë ven si kulm i të drejtave, e cila është e dhënë nga Zoti, në këtë frymë, ka përcaktuar edhe ligjin absolut –Sheriatin i cili përmes rregullave të përhershme, specifikon lëminë e të drejtave të cilat, nuk tejkalojnë Kuranin dhe Sheriatin.

Nenet 24 dhe 25 ia nënshtrojnë të gjitha të drejtat dhe liritë të përcaktuara në deklaratën e Kajros shariat-it si burimi i vetëm kompetent për interpretimin ose shpjegimin e secilit nen të kësaj deklaratë. Kjo shpreh kufizimet përse i përket thyerjes së rregullave absolute të përcaktuara nga Krijuesi i gjithësisë .Esenca e tërë kësaj është se, të drejtat e njeriut, duke mos u përkufizuar, shumë here keqpërdoren , nga grupet shoqërore e madja, edhe nga vetë njeiru, duke mos qenë i vetëdijshëm vetë njeriu e mëpas edhe nga grupet shoqëror.¹⁹⁶

GLOBALIZIMI DHE DEMOKRACIA

Globalizmi si rend botëror bazohet në vlerat e demokracisë liberale, e lidhur më së shumti me dy faktorë: njeriun - individin dhe kapitalin. Individu konsiderohet si tezë e vlerësimit material nga të cilët, shihet formimi i kulturës që nxit shkallën e gatishmërisë për ndryshime. Në teori, kjo d.m.th. se, çdo shoqëri duket ti kultivojë vlerat kulturore bashkarisht. Megjithatë, vlerësimi i individit sipas fuqisë së tij materiale (vlera tregtare që nënkupton atë se çka pjesëmarrësit në treg kanë vullnet ti paguajnë njëri - tjetrit), nënkupton vështirësinë e globalizimit për tia arritur qëllimit që të shndërrohet në ide të përgjithshme.¹⁹⁷

Nisur nga principet e globalizimit e bazuar në neoliberalizëm kapitalist, në rrafshin e dallimeve individ dhe grupe shoqërore, përpos faktorëve politik, juridik, shoqëror etj. një faktor shtytës dhe shumë i rëndësishëm që evidenton domosdoshmërinë e lidhshmërisë individ - grupe shoqërore sot, është faktori ekonomik. Ndarja ekonomike e botës pas viteve të 90, padiskutim, ka krijuar vetëm dy shtresa: pakicën e pasur dhe shumicën e varfër. Tani janë tri institucione kryesore: FMN, Banka Botërore dhe Organizata Botërore e Tregtisë.¹⁹⁸

Në frymën e zhvillimeve globale, hendeku i dallimeve në mes të individit dhe grupeve shoqërore është shprehur edhe në frymën e e konflikteve ekonomike, sociale e politke të cilat, qyshë më pare janë mbishtresuar nga kundërshtitë etnike, gjuhësore, fetare e kulturore.Në Evropën e sotme, kjo manifestohet ndaj të huajve dhe azilantëve.Si rezultat i këtyre dallimeve, është në zbehje e sipër autoriteti shtetëror mu për shkak të paqartësisë (dallimeve) në strukturat e shoqërisë.¹⁹⁹

¹⁹⁵Deklarata e Kajros për të Drejtat në Islam. Deklarata e Kajros për të drejtat e njeriut në islam është një deklaratë e ratifikuar në vitin 1990 nga shtetet anëtare të Organizatës së Konferencës Islamike, e cila e përcakton shari'an si bazë të vetme për "të drejtat e njeriut". Kjo deklaratë shihet nga apologjetët islamikë si e kundërta e Deklaratës së Përgjithshme të të Drejtave të Njeriut, nga e cila ajo devijon në mënyrë të konsiderueshme. Këshilli i ligës së shteteve arabe ka ratifikuar më vete në shtator 1994 një Kartë Arabe të të Drejtave të Njeriut dhe në janar 2004 një version të përpunuar të saj.

¹⁹⁶Deklarata e Kajros për të drejtat e njeriut në islam nenet, 24-25. Deklarata e Kajros për të drejtat e njeriut në islam, Neni 24 përcakton: "Të gjitha të drejtat dhe liritë e përcaktuara në këtë deklaratë janë të nënrenduara shari'as islame".

¹⁹⁷Jasna Plevnik, Pas globalizmit, Gjeoekonomia e marredhenieve nderkombetare, K.U."VICTORY", Prishtine, 2003, fq 62-78.

¹⁹⁸Stiglitz E., Joseph, Globalizmi dhe pakenaqesite e shkaktuara prej tij, K.U."VICTORY", Prishtine, 2007, fq.29-42

¹⁹⁹Urs Altermatt, Etnonacionalizmi ne Evropë, Shtëpia e librit dhe komunikimit,Tiranë,2002, fq. 162-168.

PERFUNDIMI

Respektimi i të drejtave dhe lirive të njeriut në epokën e modernizmit të sotëm, konsideroj se nuk mund të ndahet nga të drejtat e grupeve shoqërore. Nëse të drejtat e njeriut ishin problem serioz i viteve të 90 ta, tanimë në rafshin shoqëror e global, kjo kërkon një përkushtim më të theksuar në drejtim të shoqërorizimit të njerëzimit në frymën e zhvillimeve të reja.

Pikërisht, demokracia liberale si ideologji e rendit të sotëm botëror, ka thelluar akoma më shumë dallimin brenda vetë shoqërisë njerëzore. Demokracia, është shoqëri shumëgrupesh kurse, individualizmi, sot është parim themelor i klasës politike perëndimore. Kjo lë të kuptohet se, shoqëria njerëzore gjithnjë e më shumë polarizohet dhe mbi këtë bazë, antagonizmat bëhen më të theksuar nga të cilët, shkaktohen luftëra me përmasa shkatërruese.

Shtrohet pyetja: Nëse në epokën në të cilën sot ne po jetojmë a duhet që çështja shoqërore të bëhet çështje botërore?

Ngjashmëra në domethënje në mes të demokracisë sot dhe, diktaturës së proletariatit ekziston në fushën e domethënies së tyre por, edhe në të zbatuarit të tyre në periudha kohore të caktuara. Po ti referohemi diktaturës së proletariatit, ashtu sic propagonte Socializmi, kjo d.m.th. se, sundimi i përkiste shumicës që realisht ishte shumicë klasa punëtore anipse, ishte vënë në shërbim të klasës komuniste dhe furnizonte dhe mbante klasën komuniste realisht, demokracia si ideologji e shekullit XXI, në esencë proklamonte sundimin e shumicës – popullit e që ky sundim shpeshherë shpërdorohet. Megjithatë, demokracia shihet si avancim i të drejtave njerëzore e njohur në teorinë dhe praktikën shkencore si "diktaturë demokratike". Nëse Brajsi, theksonte se demokracia në radhë të parë është koncept politik dhe se demokracia amerikane karakterizohet si "nje barazi vlerësimi", Tokëvili në librin e tij "De la democratie es Amerique" në vitin 1831 kur kishte vizituar Amerikën ishte befusuar nga gjendja e shoqërisë amerikane të cilën, evropianët nuk e njihin. Prandaj, konsideroj se demokracia sikurse edhe ideologjitë tjera është çështje e arsitokracisë e pandashme me të drejtat dhe liritë shoqërore.

REKOMANDIME

Nisur nga rrjedha e tërësishme globale, fakti se koncepti I të drejtave dhe lirive të njeriut është e formësuar, është e nevojshme që:

1. Harmonizimi i të drejtave të dhe lirive të njeriut dhe grupeve shoqërore me qëllim të evitimit të evitimit të ndasive shoqërore ;
2. Koncepti i shtetit qytetar dhe hartimi i legjislacionit vendor sipas parimit , të gjithë janë të njëjtë me cka eliminon privilegjimin e individit apo grupimeve të caktuara brenda shtetit që prodhon dallime politike, etnike e racore brenda vetë shoqërisë;
3. Afirmimi i Kartës së OKB në njohjen e të drejtave të grupeve shoqërore duke refuzuar krijimin e enklavave politike brenda territorit të një shteti dhe
4. Vetëdijesimi global për nevojën e ndarjes së të mirave shoqërore në proporcion me nevojat shoqërore duke zbutur dallimin e madh që ekziston sot dhe afirmimin e klasës së mesme shoqërore.

REFERENCA

- Gjovani Sartori, Çështë Demokracia, shtëpia botuese, Dituria, Tiranë, 1998, fq. 8-11.
- Bulac, Ali, fq. 41 – 46.
- Demokracia Kristiane: Parime dhe politikëbërje, Manual për Bashkëpunim Evropian dhe Ndërkombëtar të Fondacionit Konrad Adenauer, botues Fondacioni Konrad Adenauer.
- Termi Evangjelizëm është përdorur qysh në shekullin XVI-të nga shkrimtarët katolikë duke u kthyer me dëshirë shumë besimtarëve Biblikë praktikë që i shoqëronin ata në kishën e hershme mesjetare. Ky term veçanërisht është përdorur në vitin 1520, ku termi Evangjelic në gjermanisht do të thotë Evangelisch, në Gjermani vjen dhe dallohet në polemikën e shkrimtarëve të reformës së hershme. Tashmë ky term është i përdorur gjërsisht duke ju referuar prirjes transdimesionale në teologji dhe spirirtualizëm, e cila veçanërisht lidh theksimin e shkrimeve të shenjta në jetën Kristiane.
- Martin Kriele, Befreiung und politische Aufklärung. Plädoyer für die Würde des Menschen, Freiburg 1980, 49.
- Hans Georg Gadamer, Die Menschenwürde auf ihrem Weg von der Antike bis heute, Stuttgart 1988, 96.
- Million – Delsol, Chantal. “Idetë politike të shekullit XX –të”, Onufri, Tiranë, 2000, fq. 283.
- Bulaç, Ali, Din ve Modernizm (Feja dhe modernizmi), Stamboll, 1993.
- Dr. Vërbani, Musli, Ixhtihati, Kacanik, 2012. Ixhtihadi është bazë prej bazave të Usuli Fikhut dhe planprogram Islam. Usuli Fikhu konsiderohet si sinonim i kësaj shkence. Imam Raziu Usuli Fikhun e përkufizon kështu:
 - Studim dhe analizë e argumenteve të fikhut në përgjithësi - kjo është baza e parë;
 - 2. Mënyrë e përpunimit dhe e përfundimit (konkluzionit) prej argumenteve - kjo është baza e dytë;
 - Studim dhe elaborim i sërishëm pas përfundimit (konkluzionit) - kjo është baza e tretë. Për këtë arsye kjo shkencë titullohet në shumës dhe jo në njëjës “Bazat e bazave”. Nga kjo që përmendëm më lart kuptohet se Usuli Fikhu merret me studimin e Burimeve të studimit dhe konkludimit prej atij studimi, pra merret me studimin e rrugëve të studimit, kushteve të studimit, dhe kjo është ajo, siç e quajnë perëndimorët, si Rogjer Bekoni, e të tjerët - thelb i shkencave, program shkencor në shkencë, ndërsa tek muslimanët është program shkencor i shkencave të tyre.
- Krh. Gjon Pali II, Let. enc. *Sollicitudo rei socialis* (30 dhjetor 1987), 6-7: AAS 80 (1988), 517-519.

- Letra Enciklike Caritas In Veritate e Atit te Shenjtë Benedikti i XVI drejtuar Ipeshkvijve Presbiterëve dhe Diakonëve, personave të kushtuar Zotit, besimtarëve laikë dhe të gjithë njerëzve vullnetmirë mbi zhvillimin e tërësishëm njerëzor në të vërtetë dhe në dashuri.
- Krh. Let. enc. Populorum progressio, 3: l.c., 258.
- http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/dad-alb-aln-t03 / mensche_nrechte/grundkurs_mr2 / Naturrecht/naturrecht.htm
- Nxjerrë nga: Bertelsmann Discovery Lexikon.
- Preambulla e Deklarates Universale Per te Drejtat e Njeriut.
- Po aty, nenet 1-7.
- Po aty nenet , 5,7 dhe 21 te Deklaratës Universale për të drejtat e Njeriut.
- Deklarata e Kajros për të Drejtat në Islam. Deklarata e Kajros për të drejtat e njeriut në islam është një deklaratë e ratifikuar në vitin 1990 nga shtetet anëtare të Organizatës së Konferencës Islamike, e cila e përcakton shari'an si bazë të vetme për “të drejtat e njeriut”. Kjo deklaratë shihet nga apologetët islamikë si e kundërta e Deklaratës së Përgjithshme të të Drejtave të Njeriut, nga e cila ajo devijon në mënyrë të konsiderueshme. Këshilli i ligës së shteteve arabe ka ratifikuar më vete në shtator 1994 një Kartë Arabe të të Drejtave të Njeriut dhe në janar 2004 një version të përpunuar të saj.
- Deklarata e Kajros për të drejtat e njeriut në islam nenet, 24-25. Deklarata e Kajros për të drejtat e njeriut në islam, Neni 24 përcakton: “Të gjitha të drejtat dhe liritë e përcaktuara në këtë deklaratë janë të nënrenduara shari’as islame”.
- Jasna Plevnik, Pas globalizmit, Gjeoekonomia e marrëdhënieve nderkombetare, K.U.”VICTORY”, Prishtine, 2003, fq 62-78.
- Stiglitz E., Joseph, Globalizmi dhe pakenaqesite e shkaktuara prej tij, K.U.”VICTORY”, Prishtine, 2007, fq.29-42
- Urs Altermatt, Etnonacionalizmi ne Evropë, Shtëpia e librit dhe komunikimit, Tiranë, 2002, fq. 162-168.

SFIDAT E KOSOVËS DREJT RRUGËS SË INTEGRIMIT EKONOMIK. POLITIKAT TREGTARE TË KOSOVËS DREJT RRIJES EKONOMIKE

Përkufizimi i problemit

Integrimet ndërkombëtare paraqesin një rrethinë nxitëse për zhvillimin ekonomik të çdo vendi ngase mundësojnë transferin e kapitalit, teknologjisë, specializimin etj. Janë edhe arsytet politike të integrameve ekonomike ngase bashkëpunimi ekonomik nxit bashkëpunimin politik si dhe shmangë mosmarrëveshjet eventuale ndërshtetërore.

Gadishulli ballkanik ka qenë historikisht regjion i mosmarrëveshjeve politike. Ndryshimet e thella politike dhe ekonomike gjatë tranzicionit edhe më tepër i kanë shtuar nevojat për procese integruese. Nga zhvillimi i deritanishëm i ekonomisë botërore mund të shihet se vendet që zbatojnë politikat e zhvillimit të marrëdhënive ndërkombëtare dallohen për zhvillim të shpejtuar ekonomik, për hapje të vendeve të reja të punës etj. Edhe vendet ballkanike, pas një periudhe të konflikteve dhe shkatërrimeve nga luftërat dhe izolimet, synojnë proceset integruese si mundësi për ta kapërcyer ngecjen ekonomike.

Kohët e fundit është folur shumë për tregtinë e jashtme dhe për CEFTA-n dhe ndikimin e tyre në zhvillimin ekonomik të vendeve. Përgjithësisht, diskutimet janë përqendruar në aspekte të shkëputura të CEFTA-s, sidomos në liberalizimin e tarifave doganore me vendet e rajonit. Mirëpo, në të vërtetë, duke qenë një marrëveshje me një natyrë shumëdimensionale, CEFTA është shumë më tepër sesa, thjesht, një marrëveshje për tarifat doganore. Në këtë aspekt, është shumë e rëndësishme që CEFTA të shihet në një kontekst më të gjerë dhe nga këndvështrime të ndryshme, ku më kryesori për ne është këndvështrimi politik në mënyrë që të kuptohet për atë çfarë ajo është në të vërtetë.

Gjithashtu analizimi i infrastrukturës ligjore që e rregullon tregtinë e jashtme të Kosovës është e rëndësishme së veçantë prandaj edhe do të jetë pjesë e studimit tim. Prandaj duke ofruar analizën statistikore mbi pjesëmarrjen e eksporteve dhe importeve në të ardhurat e tregtisë së jashtme dhe një shpjegim mbi barrierat dhe problemet me të cilat po ballafaqohet komuniteti i biznesit për plasmanin e produkteve të tyre jashtë vendit do i afrohem qëllimit për të gjykuar se kur dhe çfarë masash duhet të ndërmarrin institucionet qeveritare dhe joqeveritare për të krijuar lehtësira në eksport dhe treg konkurrues në Kosovë për të ulur deficitin tregtar që është i lartë që nga paslufta dhe kështu të ndikoj në zhvillimin ekonomik të vendit tonë.

Qëllimet dhe objekti i studimit

Në rrugën e gjatë dhe të vështirë të shtetndërtimit dhe konsolidimit ekonomik, ndër prioritetet kryesore të Kosovës janë edhe zhvillimi ekonomik dhe perspektiva evropiane. Menjëherë pas shpalljes së pavarësisë, udhëheqësia dhe populli shqiptar i Kosovës dëshmoi vullnetin e tij në rrugën e integritimeve evropiane si e vetmja alternativë për një shtet stabil, mirëqenie ekonomiko-sociale dhe paqe në rajon. Përkundër obstrukcioneve të shumta, Kosova me ndihmën e miqve të saj ndërkombëtar arriti të anëtarësohet në Fondin Monetar Ndërkombëtar dhe në Bankën Botërore.

Këto janë arritje të mëdha, që krahas njohjeve nga shtetet tjera, e bëjnë Kosovën subjekt të njohur ndërkombëtar. Një ndër sfidat kryesore të Kosovës është edhe integrimi i saj në iniciativat dhe bashkëpunimet rajonale, në veçanti në fushën e tregtisë.

Qëllimi themelor i këtij punimi masteri është paraqitja e gjendjes aktuale të tregtisë së jashtme të Kosovës dhe ndikimit të saj në zhvillim ekonomik, identifikimi i problemeve, pengesave dhe barrierave që ngulfasin tregun e lirë rajonal dhe më gjërë, duke identifikuar njëkohësisht nevojat dhe kërkesat për përmirësimin e gjendjes, avancimin e proceseve zhvillimore dhe zhvillimin e trendëve pozitive në aspektin strategjik.

Qëllimi tjetër i këtij hulumtimi është të nxjerrë rezultate të rëndësishme për shkallën e shkëmbimeve tregtare të Kosovës me vendet tjera, strukturën, problemet, vështirësitë dhe për të matur ndikimin e tregtisë së jashtme në zhvillimin ekonomik të vendit tonë, dhe për të dhënë rekomandime mbi mundësinë e krijimit të lehtësirave tregtare në favor të mbështetjes së zhvillimit të bizneseve të vendit tonë nga ana e institucioneve qendrore dhe lokale.

Metodat e studimit

Gjatë punimit janë përdorur dhe zbatuar metoda të ndryshme shkencore siç janë: Metoda e trajtimit historiko-zhvillimor të marrëdhënieve ndërkombëtare me theks të veçantë në tregtinë mes vendeve, Metodën e analizës përmes së cilës kam analizuar politikën tregtare të Kosovës, gjendjen e bilancit tregtar dhe fushat në të cilat institucionet qendrore dhe lokale mund të ndikojnë në përmirësimin e bilancit tregtar të vendit tonë, Metodën e hulumtimit, përmes së cilit në mënyrë tabelare dhe statistikore kam prezantuar dinamikën dhe strukturën ekonomike të Kosovës, ndikimin e marrëveshjes CEFTA në ekonominë e Kosovës dhe ndikimin që mund të ketë eksporti dhe importi në zhvillimin ekonomik të vendit tonë, Metodën teknike, në përputhje me rregulloren për punimin e diplomës, dhe metodën e konsultimeve, rekomandime dhe mbështetje nga mentori.

Rëndësia teorike dhe praktike e punimit

Arsyet që më kanë shtyrë në zgjedhjen e kësaj teze janë të shumta por mund të veçoj disa prej tyre, të renditura si më poshtë:

- Rritja e eksporteve si komponent thelbësor i zhvillimit ekonomik;
- Përmirësimi i infrastrukturës ligjore për lehtësimin e tregtisë së jashtme për bizneset që zakonisht janë burim i konsiderueshëm punësimi dhe ndihmojnë në stimulimin e novacionit, dinamizmit ekonomik dhe konkurrencës.
- Analiza e pengesave dhe vështirësive për zhvillimin e tregtisë së jashtme që ofrojnë mundësinë e krijimit dhe hulumtimit të metodave dhe metodologjive për mbështetjen e tyre;
- Të dhënat makroekonomike dhe sektoriale të kombinuara me rezultatet e anketimit, të cilat do të paraqes në këtë punim mund të jenë udhërrëfyese për caktimin e prioriteteve të strategjive të përkrahjes dhe për orientimin e politikave që e ndihmojnë arritjen e misionit për rritjen e eksportit dhe uljen e deficitit tregtar të cilat do të kishin efekte të menjëhershme në zhvillimin ekonomik të vendit tonë.

Ndikimi i zhvillimit të tregtisë së jashtme në ekonominë e Kosovës

Të dhënat e shkëmbimeve tregtare në tri vitet e fundit do të shërbej për të analizuar rritjen ekonomike dhe zhvillimin e tregtisë së jashtme së Kosovës me vendet tjera, si ato në rajon ashtu edhe me gjithë vendet tjera²⁰⁰.

Sipas këtyre analizave del se Kosova vazhdon të ketë probleme serioze me deficitin tregtar. Eksportet vazhdojnë të jenë simbolike përball importeve të larta. Ky deficit është rritur nga 1.77 milion euro sa ishte në vitin 2009 në 1.85 milion në vitin 2010, dhe vazhdon të ketë trend të njëjtë rritës edhe për vitin 2011. Në terma relativ rritja vjetore e deficitit tregtar është 4.6%. Pjesëmarrja e deficitit tregtar në BPV në vitin 2010 ka pësuar rënie të lehtë nga 45.8 % sa ishte në 2009 në 45.0 %.

²⁰⁰ Igballe Rexha - Jashari, MTI, "Rritja ekonomike dhe zhvillimi i tregtisë së jashtme", Konferenca e dhjetë ndërkombëtare "Biznesi dhe Punësimi", Instituti i Financave i Kosovës – IFK, Prishtinë, Tetor 2011.

Bazuar në raportin e Bankës Qendrore, rritja vjetore e çmimeve të derivateve të naftës në tregjet ndërkombëtare prej 25% ka ndikuar në rritjen e produkteve të importuara. Edhe pse ka pasur një rritje relativisht të lartë të eksporteve në raportin eksport/import, të cilat janë rritur nga një bazë shumë e ulët por duket të jetë larg nga korigjimi i jobalanceve tregtarë ekonomik. Niveli (i ulët) dhe struktura e tregtisë së jashtme duket se tregon konkurrencë të ulët të produkteve kosovare edhe në tregun e brendshëm dhe atë të jashtëm.

Një disbalanc i tillë tregtar në rritje vazhdon të jetë shqetësues për Kosovën. Mosaftësia e zëvendësimit të importit me produkte vendore ka ndikuar mjaft në rritjen e hendekut.

Eksporti në vendet e CEFTA-s në vitin 2010 ka pësuar rënie krahasuar me atë të vitit të kaluar. Në vitin 2009, 32.4% të eksportit të përgjithshëm të Kosovës është realizuar në vendet anëtare të CEFTA-s, ndërsa në vitin 2010 këto eksporte kanë rënë në 24.1%²⁰¹. Vendet e CEFTA-s në të cilat Kosova ka eksportuar më së shumti në vitin 2010 kanë qenë Shqipëria dhe Maqedonia me 11% respektivisht 8.9%.

Në anën tjetër, në vitin 2010, importi nga këto vende vetëm sa është rritur në krahasim me vitin 2009. Sipas Doganave të Kosovës (2011), Kosova në vitin 2010 krahasuar me vitin 2009 ka importuar rreth 22% më shumë nga Serbia dhe rreth 39% më shumë nga Bosnia dhe Hercegovina²⁰². Trendi i njëjtë ka vazhduar edhe në gjashtëmujorin e parë të vitit 2011.

Në muajin korrik të vitit 2011 Kosova ka vendosur t'i aplikoj masat e reciprocitet karshi Serbisë dhe Bosnje Hercegovinës. Për të parën herë, qeveria e Kosovës vendosi që t'ia ndalojë importin e të gjitha produkteve, ndërsa për të dytën vendosi që të aplikojë një taksë doganore prej 10%. Vënia e masave të reciprocitetit nuk reflektoi me ndonjë çrregullim ekonomik në Kosovë. Përkundrazi, Kosova arriti ti zëvendësojë produktet serbe me ato të vendeve fqinje. Ndonëse mbyllja tregtare nuk është në frymën e integritimeve evropiane, zgjidhja e problemit kërkon kompromis të dyanshëm.

²⁰¹ Iniciativa për Progres (INPO), Instituti Demokratik i Kosovës (KDI), Instituti për Hulumtime Zhvillimore (RIINVEST), Klubi për Politikë të Jashtme (KPJ), Lëvizja FOL, Qendra Kosovare për Studime të Sigurisë (QKSS) dhe Nisma e të Rinjve për të Drejta të Njeriut (YIHR); "Raporti i Progresit – made in Kosova 2011", Prishtinë, Tetor 2011.

²⁰² Doganat e Kosoves (2011), Raporti vjetor 2010, http://dogana.rks-gov.net/Uploads/Documents/Raporti_Vjetor_2010.pdf

Masat tregtare preferenciale të BE-së

Me përmirësimin e tregjeve në Bashkimin Evropian në vitin 2010 u rriten edhe eksportet Kosovës në vendet e këtij unioni. Sipas raportit të Bankës Qendrore, në 2010 eksporti i produkteve në vendet e Bashkimit Evropian është rritur në 44.7% krahasuar me 43.1 në vitin 2008²⁰³. Megjithatë, nga fillimi i vitit 2011, Kosova mbetet vendi i vetëm në rajon pa preferenca tregtare me BE-në. Heqja e preferencave tregtare për Kosovën nga BE-ja ka qenë një goditje e rëndë ekonomike për eksportet simbolike të Kosovës.

Përspektiva e zhvillimit të tregtisë së jashtme në kuadër të strategjisë së zhvillimit ekonomik të Kosovës

Politikat afatshkurta

Disa nga masat afatshkurta përfshijnë refondimin dhe përjashtimin nga pagesa e tarifave doganore si dhe skemat për financim të eksportit dhe të stimulimeve. Nga aspekti i politikës zhvillimore të lidhur me tregtinë, ekzistojnë mundësi për përdorimin e zbritjes për amortizim të përshpejtuar si dhe të mekanizmave tjerë, p.sh. në politikën industriale.

Në mënyrë më specifike, programi do të fokusohet në²⁰⁴:

- Identifikimin e masave të politikës fiskale dhe industriale për t'i dhënë shtytje eksportit me synim të rritjes së kualitetit dhe kuantitetit të punësimit në afat të shkurtë. Këto masa mund të përfshijnë ide inovative (të bazuara edhe në përvojat e vendeve tjera) për skemat e promovimit të eksportit për sektorët ekzistues, financimin dhe nxitjet e eksportit, dhe opsionet e politikave sektoriale të bujqësisë, industrisë dhe shërbimeve siç është zbritja e

²⁰³ Banka Qendrore e Kosovës (BQK) 2011, Raporti vjetor 2010, <http://bqk-kos.org/repository/docs/2011/Raporti%20Vjetor%202010.PDF>

²⁰⁴ Ministria e Tregtisë dhe Industrisë, "Politika tregtare e Kosovës", Qeveria e Kosovës, Prishtinë, Gusht 2009.

amortizimit të përshpejtuar (për industrinë). Një platformë e makro politikave lidhur me tregtinë e cila do të ishte më e favorshme për promovimin e eksportit si dhe të komplementaritetit të tij (siç janë politikat alternative të menaxhimit të kërkesës) duhet gjithashtu të konsiderohet. Këto alternativa makro synojnë përmirësimin e konkurrueshmërisë së sektorit të jashtëm.

- Masat fiskale dhe masat e tjera për menaxhimin e importeve me synim të promovimit të mëtejshëm të eksportit. Kjo duhet të përfshijë analizat dhe rivlerësimin e përvajave me rikthimin të tarifave doganore bazuar në përvajat e vendeve tjera. Kjo duhet gjithashtu të përfshijë mjete inovative siç janë linjat kreditore të lehta për t'iu qasur, të cilat lehtësojnë transaksionet ndërmjet blerësve ndërkombëtarë dhe shitësve.

Politikat afatmesme

Kosova duhet të tejkaloj disa çështje të rëndësishme të lidhura me infrastrukturën e tregtisë (lehtësimi i tregtisë) dhe koston e të bërit biznes. Përderisa disa nga çështjet infrastrukturore mund adresohen vetëm në afat të gjatë, është vlerësim i përgjithshëm brenda MTI-së se shumica e këtyre çështjeve mund të adresohen brenda një periudhe afatmesme kohore. Rrjedhimisht, disa veprime të propozuara mund të përfshijnë²⁰⁵:

- Identifikimin e masave për krijimin e një fushe të veprimit të barabartë për aktorët në treg, si për eksportuesit komercial ashtu edhe ata industrial në Kosovë. Kjo përfshin identifikimin dhe propozimet për eliminimin e pengesave ekzistuese dhe atyre të ardhshme për bërjen biznes të eksportuesëve Kosovar (në të gjithë sektorët e këmbimit) konkurrent në tregun e jashtëm. Kjo duhet të fokusohet jo vetëm në eksport dhe eksportues por edhe në import në përgjithsi. Qasja më e lehtë në lendët e para dhe në të mirat kapitale të ndërmjeme të importuara është esenciale. Kjo gjithashtu do të ndihmojë lehtësimin e presioneve të mundshme në sektorët vendorë (të tregtueshëm dhe jo të

²⁰⁵ Ministria e Tregtisë dhe Industrisë, “Shkëmbimet tregtare të Kosovës”, Qeveria e Kosovës, Prishtinë, Korrik 2009.

tregtueshëm) pas anëtarësimit në OBT. Kjo kërkon identifikimin e kostos së kapitalit (dhe kostos së bërjes biznes në përgjithësi) sipas kërkesave të regjimit tregtar dhe përfshirjen e masave për zvogëlimin e kostos së bërjes biznes në Kosovë. Njësoj me rëndësi, kjo duhet t'i adresojë pyetjet që kanë të bëjnë me infrastrukturën tregtare, prodhuese dhe financiare (të përgjithshme dhe sektoriale) dhe të identifikoj fushat në të cilat vendi ka mungesë të infrastrukturës si dhe të vij me propozime operationale. Në fushën e sektorit financiar, rëndësia e zhvillimit të tregut afatgjatë të kapitalit për përmirësimin e konkurrueshmërisë në sektorët kyq dhe lehtësimit të investimeve shpesh (për modernizim) është shumë e madhe. Më tutje, duhet të adresohen çështjet e lidhura me qasjen në kredi të NVM-ve të orientuara në eksport. Ristrukturimi në disa nga këta sektorë do të jetë i domosdoshëm dhe kjo mund të bazohet në përvojën e vendeve të tjera. Aktivitetet gjithashtu duhet të prekin mbi çështjet e kontrollit të kualitetit dhe masave Sanitare dhe Fitosanitare dhe qështjet e barrierave teknike në tregti, si dhe çështjet që janë të lidhura me lehtësimin e tregtisë; mekanizmave për krijimin e nxitjeve apo stimujve, transferit të duhur teknologjik si dhe të praktikave më të mira. Transferi i duhur teknologjik apo gjenerimi teknologjik është posaçërisht i rëndësishme si aktivitet afatmesëm. Lloji i transferit teknologjik i nevojshëm për rritjen e konkurrueshmërisë në Kosovë do të duhet gjithashtu të marrë parasysh brengat për krijimin e mundësive të barabarta dhe të qëndrueshme të punësimit. Lloji i transferit teknologjik dhe/ose kërkesat për hulumtim dhe zhvillim gjithashtu do të përcaktohen sipas nevojave dhe strukturës sektoriale.

- Identifikimi i tregjeve të reja dhe atyre në tranzicion për eksportet Kosovare. Ky aktivitet do të duhet të përfshij identifikimin e modeleve të reja dhe atyre në tranzicion të marrëveshjeve tregtare, përfshirë hulumtimin e opsioneve regjionale dhe bilaterale dhe tregjeve për promovimin afatshkurtër dhe afatmesëm të eksportit. Mundësitë e politikave të ndryshme tregtare (afatmesme) që varen nga mjedisi rajonal dhe ai i vendit gjithashtu duhet të hulumtohen. Përfundimisht, duhet të eksploroohen mundësitë për marketingun e jashtëm dhe aktivitetet për ndërtim të imazhit, siç janë përfaqësitë për shitje me pakicë, përfaqësitë tregtare dhe qendrat e biznesit.

Politikat afatgjata

Si shtesë të këtyre aktiviteteve afatshkurta dhe afatmesme, ekziston nevoja për formulimin e opsioneve të politikave të cilat do të adresonin problemet përgjatë një periudhe afatgjate. Aktivitetet afatgjata duhet kryesisht të fokusohen në aspektet e investimeve vendore të orientuara në eksport (përmes investimeve të përbashkëta të cilat garantojnë transferin e duhur teknologjik në varshmëri nga sektori ekonomik). Gjithashtu duke pasur parasysh përparësitë e mëdha demografike, duhet të eksplorohej edhe mundësitë siç është transferimi i një pjese të aktivitetit te firmat tjera të cilat mund ta realizojnë aktivitetin/et e caktuar/a në mënyrë më efikase (proces ky i njohur si *outsourcing*).

*Disa nga hapat e propozuar përfshijnë*²⁰⁶:

- Identifikimin dhe aplikimin e skemave për rritje të efikasitetit (si ato të marketingut dhe prodhuesve) në grupet themelore të sektorëve (ekzistues) të eksportit. Ky aktivitet i politikave do të kërkonte përdorimin e vlerësimit të nevojave sektoriale dhe nën-sektoriale dhe zhvillimin e opsioneve të politikave në nivelin mikro. Gjithashtu duhet të ketë fokus të qartë NVM-të. Kjo do të përfshinte poashtu propozimet mbi skemat trajnuese për ndërmarrësit, menaxherët dhe punëtorët (si mbi OBT-në gjithashtu edhe mbi çështjet specifike sektoriale).
- Identifikimi i sektorëve zhvillimorë shtesë me qëllim të diversifikimit të eksportit të qëndrueshëm dhe të orientuar në punësim, i cili si rrjedhojë kërkon identifikimin e sektorëve ku vendi ka përparësi dinamike konkurruese dhe krahasuese. Puna aktuale e APIK-ut duhet të përkrahet dhe zgjerohet me një program i cili do të bëjë analiza të thella të përparësive dinamike (dhe statike) konkurruese dhe krahasuese dhe identifikojë sektorët të cilët kanë potencial dhe rritje të qëndrueshme të eksportit. Praktika duhet poashtu të krijojë masa për krijimin dhe implementimin e skemave nxitëse dhe mbrojtëse në këto fusha ashtu që sektorët e identifikuar të mund të operacionalizohen shpejtë dhe të jenë të

²⁰⁶ Ministria e Tregtisë dhe Industrisë, “Politika tregtare e Kosovës”, Qeveria e Kosovës, Prishtinë, Gusht 2009.

gatshëm për t'u ballafaquar me konkurrencën e jashtme (përfshirë skemat efikase të marketingut dhe produktivitetit, të modeluara sipas përvojave të vendeve tjera). Skemat stimuluuese duhet të jenë selektive dhe saktësisht të precizuara në kohë sipas specifikave sektoriale. Skemat e trajnimit për punëtorë, (të cilat gjithashtu duhet të ngriten në afat të mesëm), do të përfshijnë skemat trajnuese profesionale për punëtorët (e punësuar dhe potencial) në fushat alternative të diversifikimit të eksportit. Zhvillimi dhe aplikimi i trajnimit dhe ritrajnimit dhe skemat për përmirësimin e prodhimit dhe efikasitetit si për formimin e kapitalit ekzistues ashtu edhe për industrinë e reja duhet të zënë vend si pjesë e aktiviteteve afatgjata të politikave. Më tutje, pilotimi i sektorëve potencial dhe skemave nxitëse poashtu duhet të zërë vend.

Stimulimi dhe promovimi i rritjes së eksportit në Kosovë

Pavarësisht nga sa pamë më sipër, fakti që vendi ka mundur të eksportojë me sukses disa produkte, është një provë që tregon se ekziston një potencial i përgjithshëm për eksport dhe mund të ngrihet një bazë, mbi të cilën mund të bëhen përpjekje për të përmirësuar dhe për të zgjeruar bazën e eksportit. Ekonomia kosovare nuk ka shfrytëzuar si duhet kapacitetet e brendshme, kjo edhe për shkak të krizës energjitike e cila ka ndikim të rëndësishëm në rentabilitetin e të gjithë sektorëve të ekonomisë.

Duke u nisur nga situata e viteve të fundit të eksporteve, e ritmeve të rritjes, nga arritjet në disa segmente të ekonomisë, në importet e makineri e pajisje për bujqësinë dhe për sektorë të tjerë të ekonomisë, nga investimet publike që janë realizuar dhe nga shumë reforma në proces, nga hapja dhe zgjerimi i tregut të rajonit, sidomos me Maqedoninë dhe nga intensifikimi i marrëdhënieve tregtare me Kosovën, shpresohet një zhvillim dhe përmirësim i aftësisë konkurruese në perspektivën rajonale.

Kusht esencial për promovimin e eksportit është strategjia e integruar në bazë të së cilës konkurrenca në tregun e brendshëm është njësoj e rëndësishme si konkurrenca në tregun e jashtëm. Duke u bazuar në atë që u tha më lart dhe në eksperiencat ndërkombëtare, duhet të ndërmerren këto hapa: dizajnimi i një politike të integruar për inkurajimin e eksportit, dhe organizimi dhe koordinimi më i mirë institucional.

Zhvillimi i një politike të integruar për eksport

Qasja ndaj politikës së eksportit vë theksin në tri elemente siç janë:

- Elementi i parë përfshin një gamë të politikave që merren me “çështjet brenda kufijve”, ku përfshihen masat që merren me rritjen e konkurrencës ndërmjet kompanive në tregun e brendshëm.
- Elementi i dytë ka të bëjë me politikat që merren me “çështjet në kufi” - masat që tentojnë të përmirësojnë procedurat në kufi dhe të zvogëlojnë shpenzimet e transaksioneve me të cilat ballafaqohen bizneset me rastin e kalimit të kufirit. Nganjëherë këto masa quhen “masa të lehtësimit të tregtisë”.
- Elementi i tretë përfshin politikat që kanë të bëjnë me “çështjet jashtë kufijve”. Këto janë politikat tradicionale të promovimit të eksportit që fokusohen në përmirësimin e performancave të ndërmarrjeve të vendit në tregjet e jashtme, nëpërmes ofrimit të informatave mbi tregjet e jashtme, mënyrat për kërkimin e partnerëve të jashtëm si nëpër panaire dhe vizita tregtare, marketingu për ndërmarrjet eksportuese, krijimi i web-sajtit për eksportues dhe bazës së të dhënave, trajnimi për procedura dhe teknika të eksportit, dhe masat tjera për promovimin e eksportit.

Një politikë e integruar për eksport duhet të fokusohet si në promovimin e konkurrencës ashtu edhe në lehtësimin e tregtisë dhe në promovimin e eksportit. Është shumë vështirë që të gjitha këto çështje të rregullohen nga një institucion i vetëm. Kjo për arsye se shumë

institucione (si ministri të ndryshme, agjencione etj.) merren me këto çështje dhe ato janë shumë të ndërlidhura dhe të ndërvarura, gjë që tregon edhe përvoja e UNCTAD-it. Një qasje e integruar

dhe e koordinuar është një alternative ndaj qasjes “one-stop-shop” e cila ofrohet nga organizatat që merren me promovimin e eksportit. Qasja e integruar e vë theksin në forcimin e konkurrencës dhe jo thjesht në zhvillimin e tregut dhe lehtësimin e tregtisë.

Kjo qasje ka të bëjë me pjesëmarrjen e një numri të konsiderueshëm të institucioneve të specializuara që punojnë së bashku, shkëmbejnë informata, bashkëpunojnë së bashku për të ofruar një gamë të shërbimeve për forcimin e konkurrencës dhe për përmirësimin e shërbimeve për përkrahje të tregtisë. Duke u bazuar në këtë qasje të integruar, institucionet ekzistuese mund të ridefinojnë përpjekjet e tyre për zhvillim drejt prioriteteve të reja që kanë të bëjnë me forcimin e konkurrencës dhe promovimin e tregtisë.

Shtyllat kryesore për rritjen e eksportit

Përparësitë e një politike të integruar për promovimin e eksportit duhet të materializohen nëpërmjet ngritjes së proceseve drejt progresit të qëndrueshëm në fusha si²⁰⁷: Zhvillimi i NVM-ve dhe Privatizimi.

Zhvillimi i NVM-ve

Zhvillimi i NVM konsiderohet si një orientim strategjik në zhvillimin e ardhshëm të vendit, me rol të veçantë në transformimin e bizneseve ekzistuese, zhvillimin e bizneseve të reja prodhuese dhe krijimin e strukturave të reja eksportuese. Përvoja e shumë vendeve të tjera dëshmon për rolin e rëndësishëm të NVM-ve në rritjen ekonomike dhe atë të eksportit. Me qëllim të tejkalimit të situatës aktuale dhe promovimit më të fokusuar të bizneseve prodhuese dhe eksportuese është

²⁰⁷ RIINVEST “Politika tregtare dhe promovimi i eksportit në Kosovë” (Raport Hulumtues), Nëntor 2003

kritike ndërmarrja e këtyre masave të politikave ekonomike të cilat duhet të zhvillohen në këto drejtime:

- Korrigjimi i politikave ekzistuese ekonomike me qëllim të krijimit të parakushteve institucionale për stimulimin e bizneseve ekzistuese prodhuese dhe të reja. Në veçanti stimulimi i investimeve të reja nëpërmjet uljes së tarifave doganore dhe të taksave për pajisjet dhe teknologjitë që nuk prodhohen në Kosovë, me qëllim të forcimit të aftësisë konkurruese të bizneseve vendore për gara në rrethanat e veprimit të tregtisë së lirë në rajon.
- Është e nevojshme që të ndiqen politika ekonomike në drejtim të përmirësimit të cilësisë dhe uljes së çmimeve të shërbimeve publike nëpërmjet liberalizimit të tregut dhe duke siguruar participimin e sektorit privat.
- Në kuadër të politikave për mbështetjen institucionale është e nevojshme që të krijohet një sistem kreditor afatgjatë me kushte më të favorshme për NVM-të prodhuese e shërbyese, sidomos për eksportuesit. Skema kreditore aktuale është e “pakapshme” për shumicën e bizneseve të vogla, e sidomos për bizneset prodhuese dhe eksportuese. Zgjidhjet duhet kërkuar në rritjen e ofertës së kredisë nëpërmjet rritjes së kursimeve afatgjata, mbështetjes financiare ndërkombëtare dhe kanalizimit të mjeteve të disaporës në aktivitetet ekonomike. Mirëpo, nëse analizojmë vizionin e shprehur vërehet një tendencë e ruajtjes së bizneseve ekzistuese. Krijimi i një linje kreditore specifike për NVM prodhuese me performansë eksportuese do të ishte një zgjidhje e favorshme në rastin e Kosovës.
- Përmirësimi i ambientit afarist dhe krijimi i klimës miqësore për investime do të shprehen esencialisht në forcimin e sektorit privat e në veçanti të bizneseve prodhuese. Analizat dhe anketat e “Riinvestit” mbi zhvillimin e NVM në Kosovë dëshmojnë veprimin e një numri të madh të pengesave institucionale, administrative dhe pengesa specifike për firmën si dhe pengesa që lidhem me tregun, politikat tregtare, infrastrukturën, etj. Nga rangimi i pengesave vërehet se bizneset prodhuese më së shumti janë të goditura nga konkurrenca e padrejtë, mungesa e ligjeve, taksat e larta dhe vështirësitë në qasjen në kredi. Politikat ekonomike duhet t’i adresojnë të gjitha pengesat, në veçanti ato që kanë lidhje me bizneset prodhuese.

Privatizimi paraqet mundësi reale për inkurajimin e investitorëve për blerjen e ndërmarrjeve shoqërore nga sektorët prodhues dhe eksportues. Privatizimi është një shansë e veçantë për ish-sektorët eksportues që tani janë ndërmarrje shoqërore. Meqenëse ndërmarrjet shoqërore i përkasin më shumë lëmisë së industrisë, pritet që privatizimi i tyre, i cili është duke vazhduar, do të ndikojë edhe në rritjen e eksportit. Në të kaluarën, në kuadër të këtyre ndërmarrjeve realizohej i tërë eksporti i Kosovës. Metoda spin-off nga aspekti i investitorëve potencialë paraqet një model atraktiv për investitorët për riaktivizimin e disa ish-kapaciteteve eksportuese²⁰⁸.

Megjithatë, privatizimi i ndërmarrjeve shoqërore është duke u ballafaquar me vështirësi të shumta si:

- politikat ekonomike jostimulative
- teknologjia e prapambetur,
- konkurrenca e padrejtë,
- tregu i brendshëm i kufizuar.

Barrierat në këmbimin e mallrave – determinantet dhe ndikimi

Një sërë problemesh ndikojnë në aktivitetet eksportuese në Kosovë, këto probleme i kanë rrënjët në ekonomi dhe politikë, janë probleme të brendshme dhe të jashtme, kurse disa prej tyre janë të trashëguara e disa janë të lidhura me tranzicionin.

Së pari, mosnjohja e shtetit të Kosovës nga pesë vende të BE-së e vendos Kosovën në një pozitë të pabarabartë me fqinjët e saj në kontekstin e nismave rajonale si Stabilizim-Asociimi dhe Pakti i Stabilitetit.

²⁰⁸ RIINVEST “Politika tregtare dhe promovimi i eksportit në Kosovë” (Raport Hulumtues), Nëntor 2003

Së dyti, politika tatimore nuk e favorizon prodhimin vendor dhe norma uniforme e doganave dekurajon zhvillimin e bizneseve prodhuese në Kosovë.

Së treti, firmat në Kosovë përballen me probleme të brendshme, si mungesa e kapitalit, mungesa e përvojës në tregjet e huaja, mungesa e ekspertizës, si dhe marketingu dhe aktivitetet promovuese të dobëta.

Së katërti, ndërmarrësit në Kosovë përballen me barriera që e pengojnë operimin e tyre normal, përfshirë këtu shumat e kufizuara të kredive dhe normat e larta të kamatës, infrastrukturën e dobët, mungesën e informatave, përkrahjen e dobët institucionale, si dhe ngarkesa të tjera administrative.

Së pesti, edhe sikurse Kosova të kalonte një proces normal të transformimit politik dhe ekonomik, struktura industriale e trashëguar nga periudha jugosllave, e mbështetur në industrinë e rëndë, tregon se Kosova ende është e paaftë të përballlet me kërkesat dhe standardet e ekonomisë së tregut.

Kosova po përballlet me probleme me të cilat janë përballur edhe vendet tjera të Evropës Qendrore dhe Juglindore në fillim të transformimit.

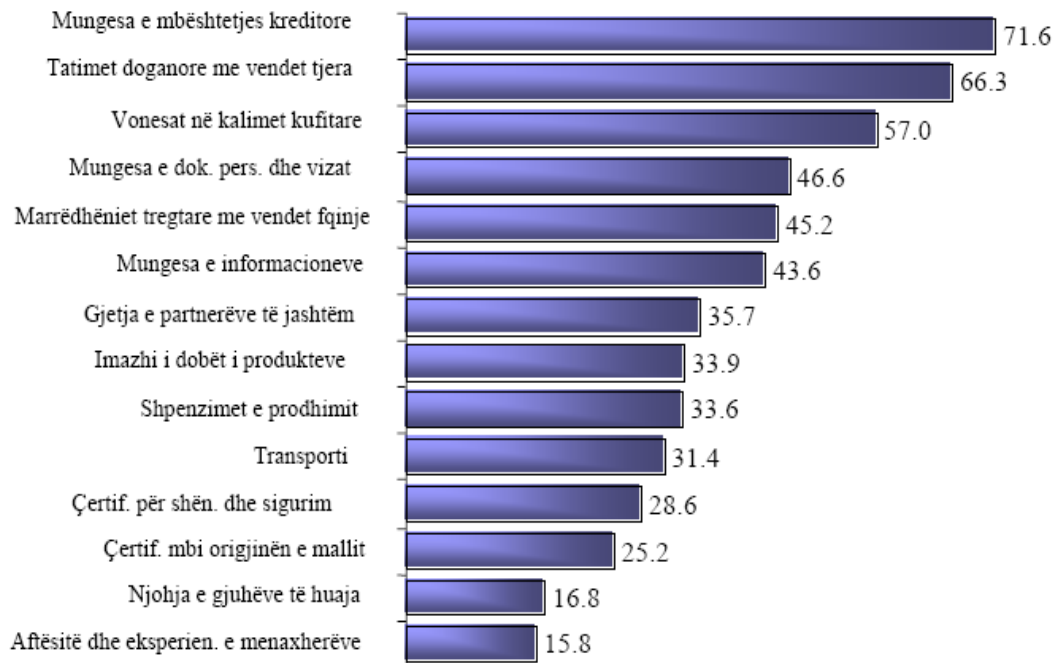
Një vëmendje e posaçme i është kushtuar pengesave me të cilat ballafaqohen eksportuesit kosovarë në tregjet e jashtme. Ndërmarrësit kanë vlerësuar ndikimin e 14 pengesave të radhitura në listë (1 paraqet pengesë shumë të madhe; 5 nuk paraqet pengesë). Gjithashtu, edhe një mori pyetjesh të tjera janë të lidhura me çështjen e pengesave në eksport me qëllim të identifikimit të faktorëve të cilët determinojnë performansën e dobët të kompanive kosovare në tregjet e huaja.

Pengesat janë ndarë në dy lloje të veçanta, në ato të shkaktuara nga faktorët e jashtëm si dhe pengesat specifike për vet firmën. Pengesat e brendshme janë të lidhura me strukturën organizative të firmës apo me aftësitë e kufizuara menaxhuese. Në të kundërtën, pengesat e jashtme burojnë nga rrethina jostabile makroekonomike si dhe institucionet dhe politikat e qeverisë.

Në përgjithësi, pengesat e jashtme dhe të brendshme kanë ndikim të fuqishëm në eksportin e kompanive në tregjet e jashtme. Sidoqoftë, siç tregon grafiku, problemet me të cilat ndeshen bizneset kosovare janë kryesisht të natyrës eksterne. Mungesa e financimit për nevoja eksportuese, pengesat në pikat doganore, mundësitë e kufizuara për lëvizje, etj. janë një sërë barrierash të cilat burojnë nga legjislacioni qeveritar apo burokracia qeveritare, si dhe janë pasojë e moskrijimit të institucioneve të shëndosha të tregut.

Problemet e brendshme pengojnë në masë të madhe aktivitetet e firmës, intensiteti i ndikimit të barrierave të jashtme është vlerësuar të jetë më i madh nga respondentët.

Grafiku 4. Pengesat në eksportin e kompanive kosovare

Burimi: Anketa e “Riinvestit” me 110 eksportues kosovarë

4.7.1. Ndikimi i faktorëve të brendshëm në eksport

Shumë studime, qofshin ato teorike apo empirike, koncentrohen kryesisht në nivelin e zhvillimit menaxherial si dhe në resurset e kufizuara si pengesa të brendshme kryesore në aktivitetin e firmës. Në mënyrë më specifike, ato koncentrohen në problemet që dalin nga struktura organizative, shkalla e edukimit dhe trajnimit të personelit, përcaktimi dhe qasja menaxheriale për eksport, përvoja menaxheriale, etj²⁰⁹.

²⁰⁹ Hübner, W. “Zhvillimi i NVM-ve në vendet e Azisë Qendrore (Kazakistan, Kyrgistan dhe Uzbekistan): Pengesat, aspektet kulturore dhe roli i ndihmës ndërkombëtare”, UNIDO, Vienë 2000.

Tabela 7: Pengesat specifike për firmën (shpërndarja e përgjigjeve në %)

<i>Lloji i pengesës/Rangu</i>	1	2	3	4	5
Aftësitë dhe përvojat e menaxherëve	1.8	6.4	11.0	14.7	66.1
Mungesa e informatave	17.3	17.3	21.8	10.0	33.6
Vështirësitë në gjetjen e partnerëve afaristë	9.1	11.8	30.9	9.1	39.1
Shpenzimet e prodhimit	10.9	13.6	20.0	10.0	45.5
Njohja e gjuhëve të huaja	10.0	10.0	10.9	9.1	60.0

Burimi: Anketa e “Riinvestit” me 110 eksportues kosovarë.

Rezultatet nga anketa demonstrojnë se për eksportuesit kosovarë njohuritë menaxheriale dhe eksperiencia e tyre nuk paraqesin problem sinjifikat për zgjerimin e tyre në tregjet e huaja. Kjo pengesë është klasifikuar si pengesa më me pak influencë në aktivitetet eksportuese të kompanisë nga 14 pengesat e specifikuar. Mesatarisht kjo pengesë është ranguar më tepër se 4 me variancë dhe devijim standard relativisht të ulët.

Andaj, në përgjithësi, sipas të gjithë indikatorëve statistikor, kjo pengesë konsiderohet si shumë e ulët apo pa kurrfarë ndikimi në eksport. Ngjashëm, në tabelën 7 shihet se pjesa më e madhe e përgjigjeve janë të grumbulluara në rangun 4 dhe 5.

Menaxherët e anketuar posedojnë edukim të lartë më tepër se dy të tretat e të anketuarve kanë edukim të lartë apo superior (diplomë universiteti apo më lart). Andaj, edhe perceptimi i kësaj pengese si e ulët është si rrjedhojë e këtyre fakteve. Pavarësisht nga kjo, një person afarist mund të ketë diplomë të nivelit të lartë që nuk ka lidhje me aktivitetin afarist, në këtë rast diploma nuk ka rëndësi. Prandaj, çështja qëndron në cilësinë dhe “përshtatshmërinë” e edukimit e jo në nivelin e edukimit.

Grupi i dytë i pengesave për internacionalizimin e aktivitetit të ndërmarrjeve janë shpenzimet e transaksioneve. Këto shpenzime janë shumë më të larta kur bëhet biznes jashtë kufijve sesa kur bëhen transaksione të brendshme për arsye të qarta. Faktorët të cilët i bëjnë këto shpenzime më të larta për këmbime ndërkombëtare janë diferencat në gjuhë dhe kulturë, zakone, ligje, burimet

e informacioneve, mënyra si operojnë tregjet, niveli dhe karakteri i konkurrencës, vështirësitë në fuqizimin e kontratave, etj. Në literaturë veçohen disa lloje të këtyre shpenzimeve:

- Gjetja e informatave për tregjet e huaja;
- Gjetja e partnerëve të besueshëm;
- Negociimi, shkrimi dhe fuqizimi i kontratës;
- Financimi i kontratës si dhe bartja e rrezikut të dështimit; dhe
- Ndryshimi i kontratës si pasojë e ndryshimit të rrethanave.

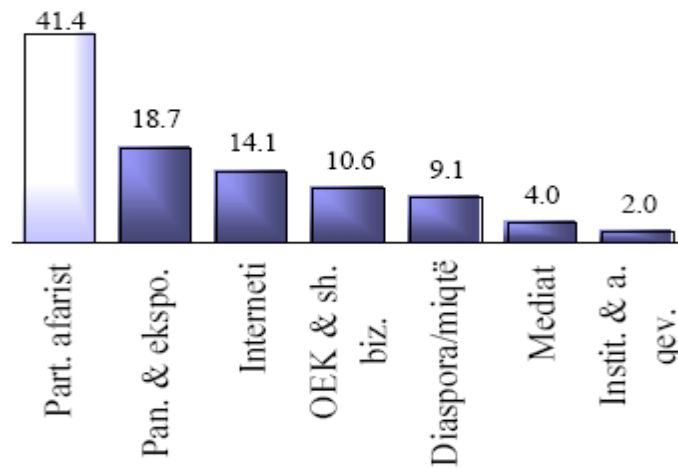
Në mesin e kostove të lartpërmendura, gjetja e informatave për tregjet e huaja është qenësore. Besimi se informatat lehtësojnë procesin e marrjes së vendimeve dhe reduktojnë paqartësitë në biznes ka çuar në krijimin e një konsensusi shkencor se rritja dhe ekzistenca e bizneseve të sotme varet në tërësi nga strategjitë për menaxhimin dhe procesimin e informatave²¹⁰.

Të dhënat japin një pasqyrë të paqartë. Në bazë të perceptimeve të përgjithshme, nuk krijohet ndonjë përshtypje se ekziston ndonjë pengesë e madhe nga mungesa e informatave (Tabela 7). Mungesa e informatave është e ranguar si pengesa e gjashtë më e madhe në bazë të rangimit mesatar – me variancë relativisht të lartë, që tregon se përgjigjet e të anketuarve janë relativisht shumë të shpërndara.

Prapë, siç shihet, sigurimi i informatave për tregjet relevante është i kënaqshëm për bizneset kosovare. Në njëfarë mënyrë, kjo është e kuptueshme, sepse eksportuesit kosovarë tregtojnë kryesisht me vendet fqinje, për të cilat nuk është vështirë të gjenden informatat. Sidoqoftë, duke marrë parasysh disa indikacione të tjera të prodhuara nga anketa, situata me nivelin e informimit nuk është edhe aq e kënaqshme. Burimet informative për tregjet e huaja si dhe informimi mbi trajtimin preferencial nga BE-ja japin një pasqyrë tjetër (Grafiku 5).

²¹⁰ Hare, P. G.; "Politikat tregtare gjatë tranzicionit: Mësimet nga të '90-tat", Economic Survey of Europe, Issue 2 2001.

Grafiku 5. Burimet e informatave për tregjet e huaja

Më tepër se 58 për qind e ndërmarrësve të anketuar nuk kanë fare informacione se produktet kosovare kanë një tretman preferencial në BE. Kjo është një e dhënë mahnitëse e cila nuk kërkon koment. Burimet kryesore të informatave për eksportuesit kosovarë janë prezentuar në grafikun 5.

Burimet kryesore të informatave janë kontaktet personale me afaristë, si dhe takimet në panaire. Vetëm 2 për qind e informatave është siguruar nga agjencionet qeveritare, ndërsa 10 për qind e tyre janë siguruar nga OEK-u apo shoqatat e biznesit. Ky është një indikacion se sa dobët në Kosovë menaxhohet dhe transmetohet infomata në mënyrë insitucionale.

Nga ajo që u tha më lart, siç shihet, çështja e sigurimit të informatave mund të konceptohet nga këndi i brendshëm i firmës si dhe nga aspekti eksternal. Ndërmarrjet bëjnë ç'është e mundur të sigurojnë sa më tepër informacione, meqenëse rëndësia e tyre, siç dihet, është kruciale. Në anën tjetër, nga aspekti institucional informata nuk iu ofrohet në sasi të mjaftueshme palëve të interesuara. Duke u nisur nga këto dy kënde, mund të konkludohet se informata është problem ekstern i kompanisë, janë institucionet qeveritare, OEK-u si dhe shoqatat afariste ato të cilat nuk

e bëjnë punën e tyre si duhet. Studimet e bëra në vendet tjera kanë treguar se mungesa e informatave afariste është kritike për performansën e eksportit.

Për shembull, Kostecki et al., (1996) ka demonstruar se njohja e tregjeve të huaja është problem kyç për ndërmarrjet polake²¹¹. Edhe këta të fundit barrën më të madhe të problemit e vënë në institucionet të cilat duhet të ofrojnë informacione (posaçërisht në mosefikasitetin e tyre), që është pasojë e kufizimit të madh buxhetor si dhe burokracisë tejet të lartë. Andaj, edhe çështjen e informatave në rastin e Kosovës duhet trajtuar në kategorinë e problemeve të nxitura nga mosfunksionimi i mirë i institucioneve si dhe politikat joadekuate. Vështirësitë në gjetjen e partnerëve të besueshëm për biznes janë një dimension tjetër i shpenzimeve të transaksioneve.

Ndikimi i faktorëve të jashtëm në eksport

Barrierat e jashtme burojnë nga sistemi ekonomik dhe afarist, i cili i rrethon kompanitë. Sistemi i jashtëm përfshin rrethinën ekonomike, socio-kulturore, politiko-legale, teknologjike, demografike, si dhe rrethinën fizike të ndërmarrjes. Në këtë kontekst, shitja në tregun e jashtëm involvon një numër të madh rreziqesh për kompaninë që është rezultat i mungesës së njohurive për tregun e caktuar apo rrethinën - e cila është heterogjene, e sofistikuar dhe turbulente. Në anketën me eksportues kryesisht janë potencuar barrierat e jashtme si në vijim: financimi, çështjet e politikës tatimore, faktorët rregullues, procedurat administrative dhe burokracia. Në përgjithësi, barrierat e jashtme janë rezultat i raporteve në treg (psh. financimi, konkurrenca) dhe i organizimit institucional (psh. tatimet, legjisllacioni, burokracia).

Anketa fokusohet në pengesat që lindin si rezultat i politikave ekzistuese dhe i organizimit institucional. Sipas Hare (2000) këto barriera kanë të bëjnë kryesisht me mosfunksionimin e plotë të sistemit bankar, posaçërisht në menaxhimin e sigurt dhe me kosto të ulët të transaksioneve ndërkombëtare, mungesa e skemave garantuese për kreditë

²¹¹ Kostecki, M. M., Nowakowski, M. K. & Walkowicz, "Bregat e NVM-ve në Poloni sa i përket eksportit", Journal of East-West Business, Vol. 1, No. 4, 1996, fq. 95-115.

për eksport dhe forma të tjera të promovimit të eksportit; së fundi, sigurimi i dobët transaksioneve dhe shërbimeve të tjera të lidhura me aktivitetet eksportuese²¹². Për më tepër, këto barrierë institucionale marrin formën edhe të pritjeve të gjata në kufi, të cilat njëkohësisht shoqërohen me korrupsion të madh me qëllim të përshpejtimit të lëvizjes së mallrave

Në këtë kontekst, në mesin e 14 barrierave të potencuara në anketë janë, financimi është problemi kryesor i ndërmarrësve. Me rangim mesatar afër 2 dhe me median dhe modë të barabartë me 1, kjo pengesë është ranguar si më me efekt në internacionalizimin e aktiviteteve (shih shpërndarjen e përgjigjeve në tabelën 8). Vështirësitë e kompanisë me financim janë të lidhura me kushtet (kohëzgjatja dhe normat e kamatës) me të cilat akordohet kredia në përgjithësi (posaçërisht kreditë për eksport). Për më tepër aspektet financiare përfshijnë: mungesën e qasjes në financim, nivelin e kamatës, mungesën e kredive eksportuese, historiatin e firmës në aspektin e financimit etj.

Rezultatet nga kryqëzimi i të dhënave japin të dhëna të papritura, në veçanti del se kompanitë më të mëdha kanë gjithashtu edhe probleme më të mëdha me financimin. Zakonisht supozohet se sa më e madhe të jetë kompania edhe resurset e tyre financiare si dhe resurset tjera të saj janë më të mëdha, dhe si të tilla, ato kanë edhe influencë “politike”, andaj edhe kanë qasje më të lehtë në financimi.

Nga anketa e kryer nga Riinvest, më tepër se 90 për qind të kompanive të mëdha (ato me më tepër se 250 punëtorë) e kanë ranguar problemin e financimit si kryesorin, të përcjellura nga ndërmarrjet e mesme dhe të tretat janë ato të voglat. Sipas pronësisë, pjesa më e madhe e ndërmarrjeve në pronësi shoqërore (rreth 90 për qind), të cilat njëkohësisht i takojnë kategorisë të ndërmarrjeve të mëdha, e kanë ranguar financimin në kategorinë 1 dhe 2. Duke pasur parasysh gjendjen e përgjithshme të tyre në Kosovën e pasluftës, brengat e tyre janë të kuptueshme²¹³.

²¹² Hare, P. G.; “Politikat tregtare gjatë tranzicionit: Mësimet nga të ‘90-tat”, Economic Survey of Europe, Issue 2 2001.

²¹³ RIINVEST “Politika tregtare dhe promovimi i eksportit në Kosovë” (Raport Hulumtues), Nëntor 2003.

Sipas kategorive të aktiviteteve, distribuimi i përgjigjeve është i shpërndarë njëjtë ndërmjet prodhuesve, tregtarëve si dhe kategorive të tjera. Del se paratë që kërkojnë eksportuesit kosovarë janë për qëllime prodhuese. Në bisedimet e zhvilluara me disa nga respondentët, pasi është kryer anketa, ata janë shprehur se financimi do të shfrytëzohej për qëllime të kapitalit punues. Për më tepër, ata thonë se paratë iu mundësojnë atyre krijimin e linjave të reja prodhuese dhe përmirësimin e teknologjisë.

Tabela 8. Lloji i pengesave dhe shpërndarja e tyre

<i>Lloji i pengesave / Rangu</i>	1	2	3	4	5
Mungesa e mbështetjes kreditore	51.8	18.2	10.9	2.7	16.4
Tatimet doganore me vendet tjera	44.0	15.6	18.3	5.5	16.5
Vonesat në kalimet kufitare	27.3	20.9	23.6	9.1	19.1
Mungesa e dok. pers. dhe vizat	26.4	16.4	10.9	10.0	36.4
Marrëdhëniet tregtare me vendet fqinje	14.5	24.5	19.1	10.9	30.9
Imazhi i dobët i produkteve	11.8	9.1	25.5	10.0	43.6
Transporti	12.7	8.2	19.1	11.8	48.2
Çertifikata mbi origjinën e mallit	14.5	5.5	15.5	9.1	55.5
Çertifikata për shëndetësi dhe sigurim	3.6	3.6	16.4	9.1	67.3

Ndikimi i investimeve të jashtme për zhvillimin e tregtisë së jashtme

Integrimi i ekonomisë në kushtet e tregtisë dhe integrimi i investimeve është esencial për të qenë konkures në tregun e BE-së të cilit Kosova aspiro ti bashkangjitet. Në dekadën e fundit, ekonomia e Kosovës ka qenë shumë liberale ndaj importeve, por ajo ka dështuar të eksportoj produktet dhe shërbimet dhe të tërheqë përbrenda investimet e huaja direkte.

Duke u mbështetur në eksportin e burimeve natyrale dhe/ose te produkteve të procesuara si lëndë e parë për të mbyllur deficitin e jashtëm tregëtarë nuk është as i qëndrueshëm as i favorshëm në rritjen e produktivitetit ose krijimin e punës në ekonomi. Niveli (i ulët) dhe struktura e tregtisë së

jashtme duket se tregon konkurrencë të ulët të produkteve Kosovare edhe në tregun e brendshëm dhe atë të jashtëm.

Duke konsideruar se firmat Kosovare – si ato të ekonomive tjera në tranzicion, por edhe më tepër për shkak të problemeve politike përgjatë dekadës së fundit– kanë tendencë për të mbetur mbrapa në drejtim të teknologjisë, përderisa në të njëjtën kohë duke u përballur me kosto shumë të lartë në financimin e investimeve, investimet e huaja direkte (IHD) të brendshme duket të jenë veqanarisht të dobishme për këtë ekonomi. Përveq sigurimit të mënyrës së financimit të investimeve përfshirë edhe punësimin, IHD mund potencialisht të kontribuojë në rritjen e produktivitetit përmes transferimeve të teknokogjisë, zhvillimit të aftësive të fuqisë punëtore dhe efekteve në firmat vendore.

Deri më sot Kosova nuk ka qenë e sukseshme në tërheqjen e IHD, me përjashtim të sektorit të shërbimeve financiare dhe sektorit të telekomunikacionit. Për më tepër, për shkak (parcialisht) të krizës globale ekonomike, të hyrat e IHD në Kosovë kanë rënë gradualisht që nga 2007 kur ato arrinin kulminacionin prej rreth 440€ milion.

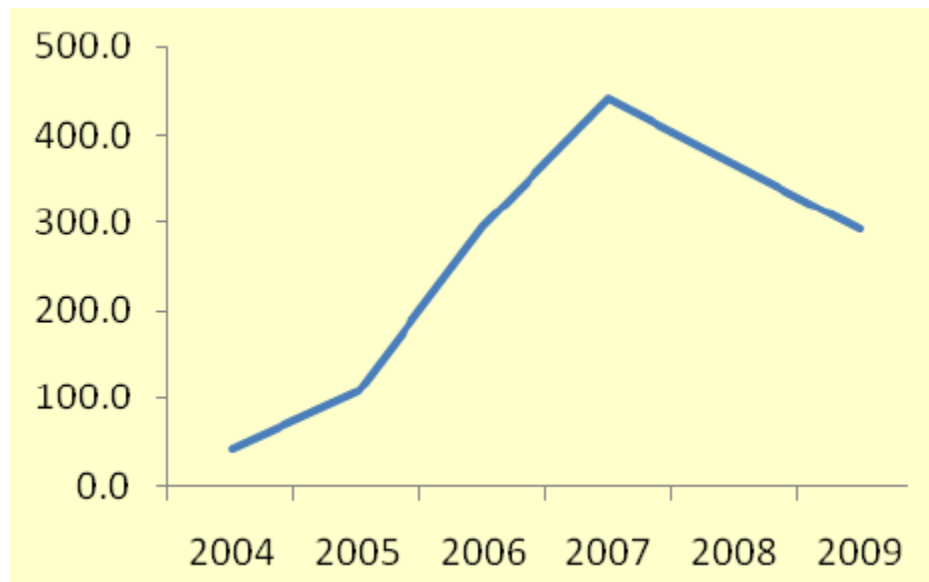
Përkundër rëndësisë së investimeve të jashtme për zhvillimin e bizneseve prodhuese, trendet aktuale nuk janë të favorshme. Inkurajimi i investitorëve të jashtëm në zhvillimin e sektorit privat e sidomos të bizneseve tregtare është i kushtëzuar nga thellimi i reformës ekonomike, ndjekja e politikave ekonomike stimulative, stabiliteti makroekonomik dhe politik dhe përmirësimi i imazhit të vendit nëpërmjet forcimit të institucioneve të ekonomisë së tregut, forcimit të shtetit ligjor dhe pavarësisë së gjyqësorit. Krijimi i bizneseve të reja prodhuese, zgjerimi i atyre ekzistuese dhe eksportuese nëpërmjet pjesëmarrjes së kapitalit të jashtëm paraqet një mundësi reale për zhvillim. Politikat ekonomike duhet të adresojnë këto çështje specifike:

- Përmirësimin e ambientit afarist dhe krijimin e një klime miqësore investuese me qëllim të inkurajimit të iniciativave të reja në biznes që vijnë nga investitorët e jashtëm. Në këtë aspekt është i nevojshëm eliminimi i barrierave administrative në nivel të pushtetit lokal

dhe qendror, me qëllim të lehtësimit të qasjes së bizneseve të huaja në treg, në informata dhe në lokacionin konkret.

- Krijimi i instrumenteve garantuese për riskun makroekonomik në bazë të marrëveshjeve bilaterale me vendet tjera.
- Krijimit i një zyre në kuadër të qeverisë që do të koordinojë rrjetin e institucioneve qeveritare dhe joqeveritare që kanë për qëllim promovimin e IHD-ve.

Grafiku 6. Investimet e Huaja Direkte në Kosovë (në milion euro)

Burimi: Banka Qendrore e Kosovës 2010

Njëri nga faktorët për të cilin është argumentar se ka kontribuar në deficitin e lartë tregtarë dhe në tërheqjen e pamjaftueshme të investimeve të huaja është dështimi në implementimin e marrëveshjes së CEFTA-s²¹⁴. Problemi më i dallueshëm lidhur me CEFTA është vendimi i dy antarëve të CEFTA-s, Serbia dhe Bosnia Hercegovina, të ndalojë importin dhe tranzitin e produkteve kosovare e cila është vlerësuar të ketë shkaktuar 9.8% ulje në eksportet kosovare dhe rritjen e kostove të transportit për eksportet tjera për 5-10%²¹⁵.

²¹⁴ Banka Qendrore e Kosovës; "Raporti vjetor 2011", Prishtinë, Qershor 2012.

²¹⁵ GAP, "Kosova në CEFTA – të jesh apo të mos jesh", analizë politikash, Prishtinë, Mars 2011.

Dështimi në implementimin e marrëveshjes për tregti të lirë me - apo përmes - këtyre shteteve dukshëm zvogëlon potencialin e tregut të Kosovës (d.m.th tregun e vet dhe qasjen në tregjet tjera) dhe si e tillë është e mundshme të ketë efekt të dëmshëm në të hyrat e IHD në shtet.

Përfundimet dhe rekomandimet

1. *Si një ekonomi e vogël, pa dalje në det, e ardhmja e Kosovës varet në mënyrë kritike nga aftësia e saj për t'i hapur kufinj të dhe për të përfituar nga tregtia ndërkombëtare. Dëshmitë empirike vërtetojnë se shtetet e vogla mund të arrijnë norma të larta rritjeje kur ekonomia është e hapur, nuk ka kontrole të lëvizjeve të kapitalit, ambienti i biznesit nuk pengohet nga rregulloret dhe ekziston një treg liberal i punës që rezulton në një fuqi punëtore të lëvizshme.*

Deri tani, Kosova ka ndjekur politika tregtare që e vendosin atë në rrugën drejt regjimeve tregtare më liberale në botë. Ka vend për ta përmirësuar edhe më tej këtë regjim dhe një reduktim i përgjithshëm i normës tarifore në 5 përqind është i rekomanduar. Duhet të kihet parasysh implikimet në të ardhura, dhe duhet të merren masa për të rritur të ardhurat nga TVSH aty ku është e nevojshme.

Kosova ka një regjim liberal të tregtisë, i cili karakterizohet me thjeshtësi dhe neutralitet, tipare kryesore që konsiderohen të jenë të rëndësishme për stimulimin e rritjes së sektorit privat, si dhe për krijimin e kushteve për eksport të mirë. Mirëpo, pasi që liberalizimi i tregtisë nuk ka qenë i shoqëruar me përmirësimin e aftësisë konkurruese të sektorëve prodhues vendorë të sapo krijuar, Kosova po ballafaqohet me deficit të lartë tregtar.

Pra, prirja e këtyre viteve ka qenë shtimi i deficitit tregtar. Raporti i eksportit ndaj BPV-së (GDP) ose quajtur ndryshe përqindja e eksportimit, krahasimisht me vitet e mëparshme ka patur rënie. Ky deficit tregtar dëshmon vështirësitë financiare në bilancin e pagesave me jashtë, çka do të thotë se ekonomia jonë duhet të shesë disa nga aktivet (asetet) e saj ose të presë ndihma (grante) financiare nga vende të tjera. Për të zbutur këtë shpërpjesëtim midis eksport-importit janë dy rrugë të mundshme: rritja e promovimi i eksporteve si dhe prodhimi në vend i disa produkteve, që importohen dhe që ekonomia kosovare i ka mundësitë reale për t'i hequr nga lista e importit.

Raportet jo të mira midis eksportit dhe importit janë me pasoja të rënda në zhvillimin e ekonomisë në përgjithësi, kur dihet se aktualisht kompensimi nga sektori i shërbimeve (turizëm, transport, financë etj.) është i pamundur, mbasi edhe ky sektor është në nivele të

ulëta zhvillimi. Gjithashtu, edhe shitja e aktiveve të ekonomisë ka kufijtë e saj, donacionet janë të përkohshme dhe të ardhurat nga emigrantët po vijnë në rënie. Pra, parë në këtë këndvështrim, mund të themi se deficitin tregtar po të vazhdojë të thellohet, do të bëhet pengesë për zhvillimin e mëtejshëm të ekonomisë në tërësi. Mbas vitit 2011 veç ka filluar zbutja e deficitit tregtar.

Nxitja e eksporteve, pa dyshim është një mekanizëm shumë i fuqishëm i rregullimeve strukturore, që ka efektin e tij në bilancin e pagesave. Në kuadrin e politikës ekonomike të Kosovës, zhvillimi i eksporteve konsiderohet si një faktor kyç për përmirësimin e treguesve makroekonomikë, veçanërisht nga pikëpamja e përmirësimit të bilancit tregtar (aktualisht mjaft negativ) dhe krijimit të vendeve të punës.

2. *Si përfundim mund të konkludojmë se* perspektiva e eksportit të mallrave paraqitet optimiste nisur nga shumë faktorë të ndryshëm, që kanë ndikim të drejtpërdrejtë dhe të tërthortë në rritjen e nivelit të eksportit të mallrave si:
- Politikat e zhvillimit të përgjithshëm ekonomik të vendit dhe angazhimet për një politikë tregtare në rajon e më gjerë gjithnjë e më liberale.
 - Ekzistenca e strategjisë së zhvillimit të eksporteve dhe të strukturës përkatëse për implementimin e saj.
 - Përmirësimi i sistemit financiar dhe bankar si dhe rritja e aftësisë kredituese në ekonomi.
 - Rritja e investimeve publike në infrastrukturën e rrugëve, të hekurudhës, të ujit si dhe të shërbimeve telefonike etj.

Si përfundim mund të themi se Kosova duhet të ketë një ekonomi të qëndrueshme dhe të jetë vend konkurrent në rajon. Tregu kosovar duhet të jetë treg liberal, i hapur, të përmbajë stimulime për prodhuesit vendor. Duhet të ndryshohet struktura e tregut të eksportit dhe importit për arsye se tregu i Kosovës mbizotërohet me 70% nga importi.

3. *Strategjia e orientuar kah rritja e eksportit* duhet të konsiderohet si një faktor kyç në sendërtimin e ekonomisë së hapur dhe të lirë të tregut dhe në reduktimin e debalanceve të mëdha në Kosovë. Dizajni dhe implementimi i strategjisë së integruar të promovimit të

eksportit kërkon koordinimin e aktiviteteve nga Qeveria, shoqatat afariste dhe akterë të tjerë në disa fusha të rëndësishme:

- Përmirësimi i organizimit institucional dhe koordinimi i aktiviteteve ndërmjet ministrive dhe akterëve të tjerë përmes krijimit të një trupi koordinues në zyrën e Kryeministrit;
- Të zhvillohet qasja integrale e politikës së orientuar kah rritja e aftësisë konkurruese të kompanive kosovare në tregun e brendshëm dhe të jashtëm, si dhe në lehtësimin e aktiviteteve eksportuese;
- Politikat qeveritare për përmirësimin e aftësisë konkurruese përfshijnë:
 - Ndryshimin e politikës tatimore për të qenë më mbështetëse ndaj investimeve;
 - Përmirësimin e kushteve kredituese në bashkëpunim me organizatat ndërkombëtare financiare, donatorët dhe bankat, për eksportuesit dhe sektorët prodhues;
 - Përmirësimin e cilësisë së shërbimeve publike, veçanërisht të energjisë elektrike dhe telekomunikimeve;
 - Zhvillimin e aftësisë konkurruese të prodhuesve vendorë, posaçërisht në bujqësi duke dizajnuar dhe implementuar një politikë agrare aktive;
 - Në bashkëpunim me donatorët dhe shoqatat afariste, mbështetjen e NVM-ve përmes aktiviteteve promovuese, pjesëmarrjes në panaiet ndërkombëtare dhe trajnimet e eksportuesve;
 - Mbështetjen aktive për IHD-ve dhe privatizimin.
- Të vazhdohet me vendosjen e marrëdhënieve tregtare me vendet në rajon, bazuar në interesat e dyanshme dhe në reciprocitet nëpërmjet pjesëmarrjes në aktivitetet e Paktit të Stabilitetit dhe negociimit të marrëveshjeve të tregtisë së lirë. Nëpërmjet bashkëpunimit në bazë bilaterale dhe gjithashtu nëpërmjet Paktit të Stabilitetit dhe organeve të BE-së, insistimi në heqjen e kuotave specifike tranzitore për eksportuesit/importuesit kosovarë në vendet fqinje dhe gjithashtu në njohjen e dokumenteve të udhëtimit dhe dokumenteve zyrtare për vetura dhe mjete të tjera transportuese;

4. *MTI, Oda Ekonomike dhe shoqatat afariste duhet të koordinojnë aktivitetet e tyre drejtë:*

- Përmirësimin të informatave rreth tregjeve të huaja
- Gjetjen e partnerëve dhe realizimin e takimeve
- Krijimin të bazës së të dhënave, sajteve dhe sistemit informativ të eksportit dhe sistemeve informative për eksportin
- Zhvillimit sistematik të programeve trajnuese për eksportuesit
- Konsiderimit të mundësisë për krijimin e komiteteve/organeve për bashkëpunim ekonomik me partnerët nga vendet tjera.

- Rekomandohet që Qeveria e Kosovës të vendos bashkëpunimin me organizata rajonale dhe ndërkombëtare, të orientuara në promovimin e eksportit (siç janë Qendra Ndërkombëtare e Tregtisë – Gjenevë, WTO, UNCTAD, Qendra Rajonale e Ballkanit për Promovimin e Tregtisë, etj.)

Literatura e shfrytëzuar

1. **Ahmet Mançellari;** "Tregtia ndërkombëtare – Teori dhe Politika", SHB "ADA" Tiranë, 2004.
2. **Hare, P. G.;** "Politikat tregtare gjatë tranzicionit: Mësimet nga të '90-tat", Economic Survey of Europe, Issue 2, 2001.
3. **Hill, C. W. L.,** "International Business: Competing in the Global Marketplace", edicioni i gjashtë, New York 2007: McGraw-Hill
4. **Hübner, W.** "Zhvillimi i NVM-ve në vendet e Azisë Qendrore (Kazakistan, Kyrgistan dhe Uzbekistan): Pengesat, aspektet kulturore dhe roli i ndihmës ndërkombëtare", UNIDO, Vienë 2000.
5. **Igballe Rexha, MTI,** "Implementimi i marrëveshjes CEFTA – Kosova një hap para për në BE", Konferenca e gjashtë ndërkombëtare "Biznesi dhe Punësimi", Instituti i Financave i Kosovës – IFK, Prishtinë, 2007.
6. **Igballe Rexha - Jashari, MTI,** "Rritja ekonomike dhe zhvillimi i tregtisë së jashtme", Konferenca e dhjetë ndërkombëtare "Biznesi dhe Punësimi", Instituti i Financave i Kosovës – IFK, Prishtinë, Tetor 2011.
7. **Ilia Kristo,** "Biznesi Ndërkombëtar", Pegi, Tiranë, 2004.
8. **Isak Mustafa,** "Biznesi dhe Punësimi", Konferenca e gjashtë ndërkombëtare, Instituti i Financave i Kosovës – IFK, Prishtinë, 2007.
9. **Isak Mustafa,** "Biznesi dhe Punësimi", Konferenca e tetë ndërkombëtare, Instituti i Financave i Kosovës – IFK, Prishtinë, 2009.
10. **Isak Mustafa,** "Biznesi dhe Punësimi", Konferenca e dhjetë ndërkombëtare, Instituti i Financave i Kosovës – IFK, Prishtinë, 2011.
11. **Kostecki, M. M., Nowakowski, M. K. & Walkowicz,** "Bregat e NVM-ve në Poloni sa i përket eksportit", Journal of East-West Business, Vol. 1, No. 4, 1996.
12. **Muhamet Sadiku dhe Isa Mulaj;** "Evropa juglindore si hapësirë e përbashkët ekonomike dhe konsiderimi i dimensionit social", publikim shkencor, Sarajevë, Qershor 2009.
13. **Musa Limani,** "Hyrje në ekonomi", Prishtinë, 2002.
14. **Musa Limani;** Politika ekonomike, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Ekonomik, Prishtinë, 1994

15. **Musa Limani**, “Makroekonomia aplikative”, Prishtinë, 2003.
16. **Musa Limani**; “Aspekti regjional i zhvillimit ekonomik”, Universiteti i Kosovës në Prishtinë, Fakulteti Ekonomik, Prishtinë, 1986.
17. **Myrvete Badivuku-Pantina**; “Kosova dhe bashkëpunimi ekonomik regjional”, Prishtinë, Kosovë 2005.
18. **Skender Ahmeti**; “Nxitja e rritjes së eksporteve dhe ndikimi në rritjen ekonomike të Kosovës”, Prishtinë 2007.
19. **Skënder Berisha**, “Ekonomia ndërkombëtare”, Universiteti i Prishtinës, Fakulteti Ekonomik, Prishtinë, 2002.
20. **Ylber Rraci**; “Sistemi doganor në Kosovë”, Prishtinë, 2003.

ROLI I QEVERISË GJATË TRAJTIMIT TË KRIZËS EKONOMIKE DHE FINANCIARE

Dr. Avdi Jakupi

Menaxher i Buxhetit dhe Financave ne Administratën Tatimore te Kosovës, Adresa: Marin Barleti p.n. Ferizaj, E-mail adresa: avdi.jakupi@atk-ks.org

Fjalët kyçe; Zhvillimi ekonomik, vendet e eurozonës, ekonomia globale, strategjia ekonomike, politikat ekonomike, remitencat, tranzicioni etj.

Abstrakt: Termi krize ekonomike kohëve te fundit është bere një teme aktuale dhe ka ngjalle diskutime ne forma te ndryshme përmes debateve dhe tryezave me përmbajtje ekonomike, financiare dhe sociale. Është një teme qe kërkon trajtim te veçantë dhe arsyeja e ngritjes se kësaj çështje është se kriza ekonomike tani me është prezentë edhe ne Kosovë dhe ka prekur çdo sektorë te ekonomisë sikurse ne vendet e eurozonës por edhe shume vende te botes.

Duke u bazuar ne trendët globale dhe zhvillimet ekonomike vlerësojmë se kriza ekonomike tani me qe është prezentë ne shume vende te botes, e ne veçanti ne shtetet e bashkimit evropian, ka filluar ta atakon edhe shtetin me te ri ne Ballkan Republikën e Kosovës. Çdo lëvizje ekonomike qe ndodhe ne vendet e eurozonës nga aspekti i zhvillimit apo edhe elementet e krizës qe lëkundin ekonominë e këtyre vendeve do te ndikon ne stabilitetin e ekonomisë Kosovare. Kur është ne pyetje jo stabiliteti ekonomik, debatet e shumta te organizuara ne tryeza te ndryshme, qëndrimet rrethe ofrimit te zgjidhjes dhe ballafaqimi me vete procesin e krizës ekonomike financiare, është pa mundur te mos analizohet gjendja ekonomike globale ne vendet e eurozonës, nga e cila do te pëson edhe ekonomia e Kosovës.

Kriza ekonomike është bere një teme e përditshme dhe e diskutueshme ne tere globin por edhe një teme shume e përfolur ne mjediset shoqërore dhe familjare. Bazuar ne faktin se vendi gjendet edhe me tej ne fazën e mos zhvillimit ekonomik, ku si produkt i kësaj gjendje është rritja e papunësisë ne vendin tone dhe ne përgjithësi ne vendet e Ballkanit. Prandaj bazuar ne aktualitetin e Kosovës ku çdo dite e me tepër kemi rendje ekonomike, rritje te papunësisë për shkak te mungesës se prodhimit, mungesa e eksportit rendja e fuqisë blerëse ne mungese te parasë se gatshme, e cila edhe ajo sasi qe është del jashtë shtetit me rastin e importit. Këto elemente qe paralajmërojnë krizën ekonomike vetëm sa shkojnë e bëhen te pa durueshme për qytetarin, kjo gjendje rendohet edhe me shume, ku si rezultat i krizës politike qe aktualisht mbretëron ne shtetin e Kosovës ka ndikuar qe gjate këtij viti te kemi tendenca te rritjes se deficitit te hyrave dhe rritjes se borxhit publik. Ne këto kushte jo te favorshme te zhvillimit ekonomik, me te drejte qytetaret fitojnë një pasiguri për te jetuar, nuk ka elemente te rritjes se investimeve dhe mungon një

mjedis i shëndoshë për zhvillimin e biznesit për shkak të mungesës së infrastrukturës ligjore për zbatim dhe bashkëveprim me operatoret.

Ruajtja e stabilitetit ekonomik e politik të vendit bëhet vetëm me tërheqjen e investimeve të huaja përmes të cilave do të kishim rritje ekonomike dhe stabilitet financiar, kjo mund të arrihet përmes bashkërendimit të disa elementeve esenciale të ekonomisë.

Kriza në vendet e eurozonës ka ndikuar që Kosova ta ndjenë në masë të madhe krizën ekonomike, për shkak të zvogëlimit të investimeve nga mjetet e diasporës që kjo ka arritur shifrën 30-40% të zvogëlimit të mjeteve të ardhura nga emigracioni, prej të cilave mjete varet edhe ekzistimi i parasë së gatshme në qarkullim. Disa nga elementet që prodhojnë krizën është shkalla e ende e lartë e importit në krahasim me eksportin që ka një shkallë shumë të ulët, mungesa e prodhimit, dalja e parasë jashtë shtetit, shkalla e lartë e ekonomisë jo formale në pa mundësi të parandalimit të kësaj dukurie dhe shpëlarja e parasë.

Gjithashtu edhe mungesa e strategjive zhvillimore për të shfrytëzuar tërë potencialin ekzistues të Kosovës të të gjitha resurseve njerëzore dhe natyrore, ku mos angazhimi i plote i tyre bënë që të mbretëron kriza ekonomike dhe financiare.

Në këtë punim do të trajtohet ekonomia e rënduar nga kriza financiare, ndikimi i krizës botërore në ekonominë e Kosovës dhe roli që ndërmerr shteti për të dalë nga kriza.

Ndikimi i krizës botërore në ekonominë e Kosovës

Kriza ekonomike është bërë një temë e përditshme dhe e diskutueshme në tërë globin por edhe një temë shumë e përfolur në mjediset shoqërore dhe familjare. Bazuar në faktin se vendi gjendet edhe më tej në fazën e mos zhvillimit ekonomik, ku si produkt i kësaj gjendje është rritja e papunësisë në vendin tone dhe në përgjithësi në vendet e Ballkanit.

Zhvillimet ekonomike në nivel global gjatë vitit 2013 u karakterizuan me trendë pozitive, por se normat e rritjes ekonomike ishin lehtë më të ulëta në krahasim me vitin paraprak. Vlerësimet e FMN-së janë se rritja ekonomike globale më vitin 2013 ishte 3.0 përqindje, krahasuar me 3.2 përqindje në vitin 2012. Aktiviteti ekonomik në nivel global është nxitur nga vendet e zhvilluara, ndërsa vendet në zhvillim, edhe pse u karakterizuan me trendë pozitive, kishin norma më të ulëta të rritjes.²¹⁶ Kjo gjendje e zhvillimeve ekonomike pasqyrohet edhe përmes një tablele në vijim e cila pasqyron indikatorët makroekonomik të ekonomisë në eurozone.

²¹⁶ Raporti vjetor 2013, BQK

Tabela 1. Indikatorë të zgjedhur makroekonomik

Përshkrimi	PBB		Inflacioni		Llogaria rrjedhëse (% e PBB-se)	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Ekonomia Globale	32	30	39	36		
Eurozona	-0.7	-0.5	2.5	1.3	2	2.9
vendet ne Zhvillim	5	4.7	6	5.8	1.4	0.7
Evropa Evropiane ne Zhvillim	1.4	2.8	5.8	4.1	-4.5	-3.9

Burimi: FMN (Prill 2014)

Bazuar ne zhvillimet ekonomike qe janë duke ndodhur ne rajon, vlerësohet se ekonomia e eurozonës ka gjasa te ngadalëson zhvillimin nga viti ne vit. Bazuar ne trendët e zhvillimit ekonomik e politik vlerësojmë se kjo krize ekonomike ne shume vende te botes e ne veçanti ne shtetet e Bashkimit Evropian, ku merre pjese Kosova ka filluar ndjeshëm kriza ekonomike, e posaçërisht ne sferën e te ardhurave nga diaspora apo remitencat.

Themi këtë nga se Kosova është nja nga vendet qe është e varur shume nga dërgesat qe vijnë nga diaspora, prandaj bazuar ne trendët globale dhe zhvillimet ekonomike ne shume vende te botes, bene qe kjo te reflektohet te diaspora Kosovare gjë qe do te këtë reflektime te drejtpërdrejta ne ekonominë e Kosovës.

Ndikimi i dërgesave nga diaspora për ekonominë e Kosovës është me rëndësi, nga se këto pritje janë treguar një nga te ardhurat me stabile për ekonominë e Kosovës, qe vite me radhe kane mbajte te gjalle ekonominë e këtij vendi, duke përfshirë periudhën para luftës dhe atë pas luftës. Vetëm nga viti i kaluar kemi pasur dërgesa nga diaspora ne vlere rrethe 600 milion euro dhe bazuar ne faktin se ne vendet evropiane ku diaspora jone është prezentë dhe ekonomia e tyre vazhdon te ketë rënie ekonomike, atëherë këto janë mundësitë te cilat mund ta rendojnë Kosovën ne fushën e krizës ekonomike globale.

Bazuar ne statistikat zyrtare konsiderohet se afër 25% e popullsisë se Kosovës apo mbi 500 mije emigrante Kosovar jetojnë dhe veprojnë ne vende te ndryshme te Evropës. Sipas një sondazhi te Institutit te hulumtimeve Gallup ku pas anketimeve te zhvilluara ne 135 vende te botes rezulton se Kosova radhitet

larte ne listën e vendeve qe pranojnë remitenca, ku arrijnë shifrën 23%, apo me përqindje me më së shumti në rajon.²¹⁷

Kosovarët kanë pasur disa periudha të emigrimit masiv që nga vitet e 60-ta të shekullit të kaluar. Sot, emigrimi i kosovarëve vlerësohet prej 0.4-1% të popullatës aktive për punësim.²¹⁸ Me një papunësi prej 44% dhe një varfëri të skajshme prej 17% dërgesat vazhdojnë të jenë burimi kryesor i mbijetesës për shumë familje. Një studim i USAID²¹⁹ tregon se dërgesat nga jashtë kanë ndikuar pozitivisht në të gjitha rajonet, megjithatë ndikim më të lartë kanë rajonet më pak të zhvilluara, duke zvogëluar kështu pabarazinë në të ardhurat mesatare për kokë banori. Dërgesat e emigrantëve në Kosovë kanë shënuar rritje ndër vite (përpos në vitin 2009 kur është shënuar rënie e dërgesave si pasojë e krizës financiare globale ne vendet ku kane qëndruar emigrantët e Kosovës), duke arritur pothuajse në dyfishin e investimeve të huaja direkt në vend. Në vitin 2010 dërgesat e emigrantëve të pranuar në Kosovë ishin 511.6 milion euro, përderisa Investimet e huaja direkt ishin 311.2 milion euro.

Edhe pse deri me tani shumica e dërgesave kanë ardhur nga Zvicra dhe Gjermania, kohëve të fundit po vërehet një fluks i madh i të ardhurave nga shtetet e Azisë, si Afganistani e Iraku. Një numër i konsiderueshëm i kosovarëve janë punësuar në kompanitë amerikane të cilat merren me ndërtimin dhe mirëmbajtjen e bazave ushtarake në këto dy vende, si dhe në sektorë tjerë jashtë bazave ushtarake. Pas zvogëlimit të forcave ushtarake në Irak, një numër i madh i bazave ushtarake janë mbyllur dhe si rrjedhojë ka rënë edhe numri i të punësuarve në këtë shtet. Kurse, edhe më tutje ekziston një numër i madh i punonjësve të huaj të angazhuar në Afganistan.²²⁰ Bazuar ne gjendjen e zhvillimit ekonomik rezulton se rritja ekonomike e Kosovës ne mase te madhe është e varur nga zhvillimi ekonomik dhe financat e realizuara nga te hyrat e diasporës qe punojnë ne shumicën e vendeve te eurozonës, ku veprojnë emigrantet tanë. Prandaj çdo lëvizje ekonomike apo edhe elementet e krizës qe lëkundin ekonominë e këtyre vendeve do te ndikonin ne stabilitetin e ekonomisë Kosovare.

Mirëpo kriza ekonomike ne vendet e eurozonës jo vetëm qe do te ndikoj ne rënien e dërgesave nga diaspora, por kjo do te ndikon edhe ardhjen e investimeve te huaja, çka ne mase te madhe do te ndikon edhe ne zhvillimin ekonomik te Kosovës. Kur është ne pyetje jo stabiliteti ekonomik, debatet e shumta te organizuara ne tryeza te ndryshme, qëndrimet rrethe ofrimit te zgjidhjes dhe ballafaqimi me vete procesin e krizës ekonomike financiare, është e pa mundur te mos analizohet gjendja ekonomike globale ne vendet e eurozonës, nga e cila do te pëson edhe ekonomia e Kosovës. Një nga mësimet me te rëndësishme te

²¹⁷ Organizata Gallup, Sondazhi mbi remitancat <http://www.gallup.com/poll/147446/three-percent-worldwide-international-remittances>.

²¹⁸ Raporti i Bankës Botërore "Memorandumi Ekonomik i një shteti: 'Kosovo Unlocking Growth potential: Strategies, Policies, Actions'", 2010

²¹⁹ USAID dhe UNDP, "Studimi i Remitencave në Kosovë 2010"

²²⁰ Analize, nga Instituti GAP 2011.

krizës botërore është ruajtja e qëndrueshmërisë së çmimeve, do të thotë trajtimi i stabilitetit monetar dhe stabilitetit financiar. Në një ekonomi të brishtë sikurse është ekonomia e Kosovës e cila sa ka filluar një zhvillim pas një periudhe të pas luftës dhe kryesisht ekonomi e vogël, nga se nuk ka zhvillim të industrisë së rëndësishme, lehtë mund të ndikohet nga kriza ekonomike botërore. Fakti i ndikimit të krizës botërore në ekonominë e Kosovës është se ekonomia varet shumë nga investimet e huaja dhe ato nga emigracioni, prandaj gjendja ekonomike e vendeve prej nga vijnë investimet në mënyrë të drejtpërdrejt do të reflekton edhe në ekonominë e Kosovës.

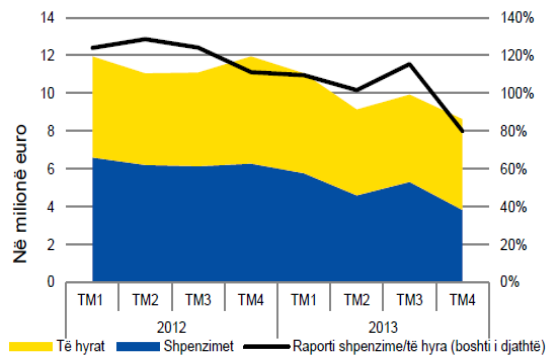
Është me rëndësi të ceket se në stabilitetin e çdo ekonomie ndikojnë dhe tre elemente me rëndësi, të cilat sigurisht se duhet respektuar si: duhet të ketë një normë interesi, një masë kritike të ndërmjetësimit financiar dhe një ekuilibër të sektorit financiar, që garanton zhvillimin e qëndrueshëm dhe afatgjatë të vendit. Për të pasur një qëndrueshmëri financiare një ekonomi duhet të ketë harmonizim të këtyre tre objektivave, të cilat konsiderohen të jenë kusht i domosdoshëm për ruajtjen e ekuilibrit financiar të ekonomisë. Atëherë kur mund të kemi një harmonizim të këtyre tre objektivave, për ekonominë e vendit vlerësojmë se kemi një zgjidhje optimale për të garantuar stabilitet ekonomik e financiar të vendit.

Ruajtja e stabilitetit ekonomik e politik të vendit behet vetëm me tërheqjen e investimeve të huaja përmes të cilave do të kishim rritje ekonomike dhe stabilitet financiar, kjo mund të arrihet përmes bashkërendimit të disa elementeve esenciale të ekonomisë.

Kriza ndjehet edhe në ekonominë e Kosovës

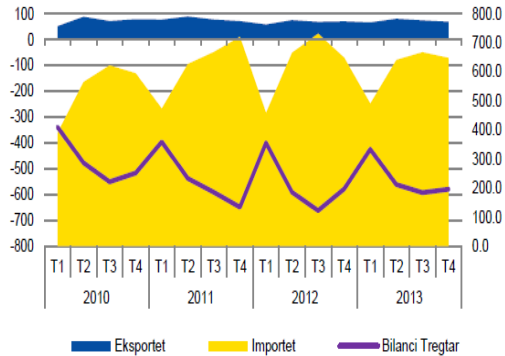
Bazuar në aktualitetin e Kosovës ku çdo ditë e më tepër kemi rënie ekonomike, rritje të papunësisë për shkak të mungesës së prodhimit, mungesa e eksportit, rënia e fuqisë blerëse në mungese të parasë së gatshme, e cila edhe ajo sasi që është del jashtë shtetit me rastin e importit. Kriza ekonomike në Kosovë tani më është si pasojë edhe e rënies së të hyrave brenda vendit dhe rënia e dërgesave nga diaspora që vijnë nga shtetet e eurozonës, në të cilat ekonomia e tyre veç tani është e prekur nga kriza, që njëkohësisht kjo gjendje do të ndikon edhe në rënien e investimeve të huaja që vijnë nga këto shtete. Këto elemente që paralajmërojnë krizën ekonomike vetëm sa shkojnë e bëhen të pa durueshme për qytetarin, kjo gjendje rëndohet edhe më shumë, ku si rezultat i krizës politike që aktualisht mbretëron në shtetin e Kosovës ka ndikuar që gjatë këtij viti të kemi tendencë të rritjes së deficitit të hyrave dhe rritjes së borxhit publik. Në vazhdim përmes një diagrami do të shohim se vetëve të fundit të hyrat buxhetore janë në rënie, gjithashtu edhe importi e eksporti janë në rënie. Këto janë indikatorët që pasqyrojnë gjendjen ekonomike të vendit dhe kjo tregon se vendi është duke shkuar drejt krizës ekonomike. Në vazhdim figurat në vijim a tregojnë të dhënat elementare për të hyrat, shpenzimet dhe bilancin tregtar të Kosovës.

Figura 2. Raporti shpenzime dhe të hyra

Burimi: BQK (2014)

Figura 2. Importet, Eksportet dhe Bilanci tregtar

Burimi: ASK (2014)

Ne këto kushte jo te favorshme te zhvillimit ekonomik, me te drejte qytetaret fitojnë një pasiguri për te jetuar, nuk ka elemente te rritjes se investimeve, mungon një mjedis i shëndoshë për zhvillimin e biznesit për shkak te mungesës se infrastrukturës ligjore te përshtatshme për biznesin, kemi sundim të dobët të ligjit, mos zbatimi juridik i kontratave dhe legjislacioni për zbatim nuk është komplet.

Kriza ekonomike luftohet me fuqizimin e këtyre elementeve te cekura me larte te cilat janë edhe kriteret domosdoshme për tërheqjen e investimeve nga jashtë, si te investimeve te huaja direktë dhe investimeve nga emigracioni, te cilat kishin me ndikua ne rritjen e zhvillimit ekonomik dhe krijimin e vendeve te punës.

Një nga faktorët negativ qe e favorizojnë krizën ekonomike është ikja e investitorëve te huaj për te investuar ne Kosove, qe vijnë nga vendet e eurozonës ku ekonomia e tyre është ne krize. Mirëpo një element tjetër qe kishte me ndikuar ne ikjen e investimeve te huaja është se shteti ende nuk ka krijuar mekanizmat për te pasur garanci dhe siguri juridike ne investime. Kjo ka ndikuar qe shume investitorë te huaj duke mos pasur sigurinë e tyre potenciale kane hequr dore për te investuar ne ekonominë e Kosovës, përkundër asaj qe ekziston një potencial i larte i fuqisë punëtore, rezervave te energjetikes, kushtet e favorshme për turizëm dhe pasurive nëntokësore. Kjo pasiguri te investitorët është reflektuar nga fakti se edhe vete shteti i Kosovës duket te mos ketë vetëbesimin, nga se mjetet te cilat janë depozituar ne fondin e privatizimit te ndërmarrjeve shtetërore dhe mjetet e grumbulluara ne fondin e Trustit për Pensione janë investuar jashtë shtetit, për çështje sigurie.

Investimi i këtyre mjeteve jashtë shtetit është bere ne baze te ligjeve te cilat janë ende ne fuqi, vlere e këtyre mjeteve tani arrijnë shifrën prej 2 miliard €, mirëpo këtë çka është me rëndësi te theksohet se

kthimi i këtyre investimeve ne vend nuk mund te behet për deri sa nuk ndryshon Ligji për Trustin për Pensione dhe Ligji për privatizimin.

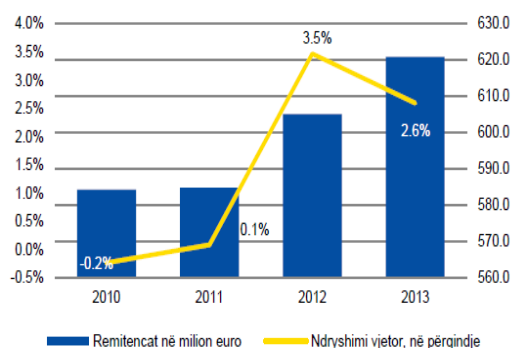
Prandaj kur kemi te bëjmë me çështjen e sigurisë juridike dhe kur mjetet e këtyre dy fondeve vendore (trustit dhe privatizimit) qëndrojnë te investuara jashtë vendit, atëherë me te drejte investitorët e jashtëm mund te keni dozën e frikës për te investuar ne Kosovë për shkak te sigurisë juridike dhe mungesë te zbatimit te ligjit.

Prandaj kriza ekonomike është një temë qe kërkon trajtim te veçantë dhe arsyeja e ngritjes se kësaj çështje është se duke marre për baze këto fakte kriza ekonomike tani me është prezentë edhe ne Kosovë dhe ka prekur çdo sektorë te ekonomisë sikurse ne vendet e eurozonës por edhe shume vende te botës.

Si studiues i çështjeve ekonomike duke u bazuar ne trendët globale dhe zhvillimet ekonomike vlerësojmë se kriza ekonomike tani me qe është prezentë ne shume vende te botes, e ne veçanti ne shtetet e bashkimit evropian, ka filluar ta atakon edhe shtetin me te ri ne Ballkan Republikën e Kosovës.

Kriza ekonomike do te jete ndjeshme ne Kosove për faktin se shteti jone është shume i varur nga investimet qe vijnë nga diaspora, prej te cilave mjete mbanë ekzistencën ekonomia familjare. Prandaj nëse kriza reflektohet ne vendet e eurozonës prej nga vijnë këto te hyra (investime), atëherë edhe Kosova do te jete vendi ne te cilën kriza do te atakon ekonominë Kosovare. Kjo ndodhe për faktin se ekonomia e Kosovës për vite te tera është e varur nga dërgesat e emigranteve dhe se kriza ekonomike ne eurozone do te ketë efektet negative.²²¹

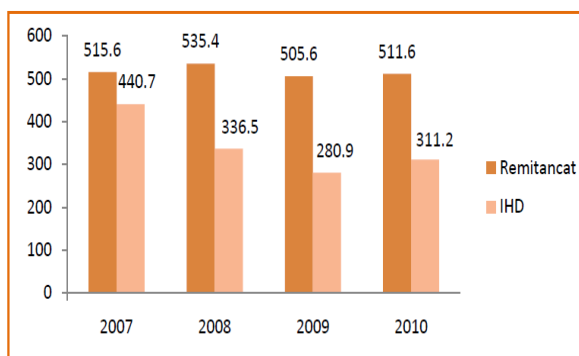
Figura 3. Remitencat

Burimi BQK 2014

Figura 4: Remitancat dhe Investimet e Huaja

Direket në Kosovë 2007-2010

Burimi BQK

²²¹ www.telegrafi.com/ekonomi

Bazuar ne gjendjen çfarë është tani ekonomia e Kosovës, lirisht mund te themi se për shkak te situatës se rëndë politike qe aktualisht mbretëron, ajo po e rendon ekonominë dhe po shkon drejt një krize ekonomike, duke rene investimet dhe te hyrat. Kjo situatë është duke reflektuar me se shumti te biznesi, qe njëherë është bartës i zhvillimit ekonomik te një vendi, ka gjase qe kjo gjendje te vazhdon edhe me tej ne vitet ne vijim qe kishte me krijuar probleme serioze te biznesi ne rritjen e shpenzimeve, zvogëlimin e fitimeve dhe deri te ndërprerja e veprimtarisë se tyre. Kur dihet fakti se përmes këtyre bizneseve varet edhe zhvillimi ekonomik i vendit, atëherë kjo kishte me ndikuar ne mase te madhe ne ikjen e investimeve, ne rritjen e papunësisë duke shkurtuar vendet e punës dhe krijimin e rasteve sociale, qe edhe ashtu janë ne numër te madhe ne Kosove. Kjo situatë bene qe gjatë kësaj periudhe te kemi ndërprerje te investimeve te cilat kane qene te planifikuara te arrijnë ne Kosove, kjo bene qe te kemi zvogëlim te eksporti, nga se ka ndërprerje te afarizmit te bizneset, ndërprerje te prodhimit dhe ndërprerje te krijimit te vendeve te reja te punës, për mungesë te investimeve. Mirëpo mendoj se për te krijuar kushte te favorshme për biznesin dhe për te ngrite ekonomia e Kosovës, duhet qe te kërkohen burimet e financimit brenda vendit, duke shfrytëzuar te gjitha kapacitetet ne respektimin dhe përshtatjen e legjislacionit për te bere biznes dhe luftimin e korrupsionit. Tani me jemi ne gjendjen ku Kosova ka pësuar ngecje te zhvillimit ne disa sektorë te ekonomisë me rëndësi, një nga elementet e ngecjes se zhvillimit përveç krizës ekonomike si faktorë me rëndësi për ngecje vlerësohet te jene edhe pasojat e zhvillimeve politike qe aktualisht po mbretëron ne Kosove.²²² Mirëpo kjo situatë vlerësohet te ketë ndikuar te gjitha investimet, si ato qe vijnë nga investitorët e huaj dhe investimet brenda vendit, për arsye te krijimit te një gjendje te pasigurisë se investimeve. Sipas te dhënave te fundit te Bankës Qendrore te Kosovës thuhet se vendi ka ngecje edhe tek investimet kapitale, kjo ka ndikuar qe si pasoje e zhvillimeve politike edhe investimi ne realizimin e projektit madhor te autostradës Prishtine-Shkup te ngec ne realizim. Bazuar në të dhënat e fundit të Bankës Qendrore të Kosovës (BQK), në bazë sektoriale, gjatë kësaj periudhe kishte ngecje që erdhën nga sektori i jashtëm, si rezultat i thellimit të deficitit tregtar. “Zhvillimet negative nga sektori i jashtëm u neutralizuan deri në një masë nga zgjerimi më i theksuar i aktivitetit kreditor të sektorit bankar”, thuhet në raportin e BQK-së. Ndërsa, sektori fiskal, përkundër se u karakterizua me rritje të shpenzimeve, ndryshoi strukturën duke rritur shpenzimet rrjedhëse, ndërsa shpenzimet kapitale gjatë kësaj periudhe shënuan rënie të konsiderueshme.²²³ Prandaj bazuar ne faktin se Kosova ka një ekonomi te hapur te tregut dhe pasi qe nuk ka politike monetare te veten qe do te mund te ndikonte me masa tjera ne mbrojtjen e ekonomisë, andaj e vetmja gjë qe mund tani te bënte Kosova është krijimi i politikave ne uljen e deficitit tregtar. Kjo mase do ishte zbatuar duke aplikuar kuota ne produktet e importuara, e cila do te kishte ndikuar ne rritjen

²²² <http://04online.net/slide/kriza-politike-atakoj-ekonomine> , 31 Gusht 2014.

²²³ <http://04online.net/slide/kriza-politike-atakoj-ekonomine> , 31 Gusht 2014.

e te ardhurave për buxhetin e shtetit, te cilat kishin me plotësua zvogëlimin e te dërgesave nga diaspora qe viteve te fundit është ne rënie.

Efektet e krizës financiare dhe dalja prej saj

Kriza ne vendet e eurozonës ka ndikuar qe Kosova ta ndjenë ne mase te madhe krizën ekonomike, për shkak te zvogëlimit te investimeve nga mjetet e diasporës qe kjo ka arritur shifrën 30-40% te zvogëlimit te mjeteve te ardhura nga emigracioni, prej te cilave mjete varet edhe prezenca e parasë se gatshme ne qarkullim. Disa nga elementet qe prodhojnë krizën ekonomike janë; shkalla e ende e larte e importit ne krahasim me eksportin qe ka një shkalle shume te ulet, mungesa e prodhimit, dalja e parasë jashtë shtetit, shkalla e larte e ekonomisë jo formale ne pa mundësi te parandalimit te kësaj dukurie dhe shpëlarja e parasë.

Edhe pse sipas disa te dhënave te Fondit Monetar Ndërkombëtar është prite qe gjate vitit aktual te kemi rritje te Bruto produkti Kombëtar (BPK) deri ne masën 4%, duke u bazuar ne rritjen ekonomike te disa vendeve prej nga vijnë dërgesat nga diaspora, mirëpo kriza ekonomike vazhdon te jete prezentë. Vetëm me rritjen e investimeve te huaja duke krijuar kushte te favorshme për investime edhe pse nga përfaqësuesit e Ministrisë se Tregtisë dhe te Industrisë theksojnë se klima për investime po përmirësohet gradualisht, bazuar ne faktin se janë duke u lehtësuar procedurat e regjistrimit te biznesit. Megjithëqë është evidente se sistemi gjyqësor duhet përmirësuar, ne mënyrë qe investitorët e huaj te ndihen te sigurt për te investuar kapitalin e tyre ne Kosovë. Prandaj vlerësojmë se Kosova duhet te ndërmerre masa urgjente ne përmirësimin e politikave qe nxisin zhvillimin ekonomik, duke krijuar kushte te favorshme për investime, ngritjen e infrastrukturës ligjore te përshtatshme dhe te krijimit te sigurisë për te investuar kapitalin e huaj ne Kosove. Nëse nuk ndërmerren këto masa sigurisht qe vendi do kaloj ne një situatë edhe me te rende ekonomike dhe si pasoje e kësaj do thellohet kriza deri ne masën e pa durueshme për te ecur përpara. Kjo mund te arrihet nëse Kosova do te kishte një qasje gjithëpërfshirëse te gjithë sektorëve, jo vetëm te ekonomisë por edhe te fushave tjera te legjislacionit, te zbatueshme risë dhe te sigurisë se investimeve, qe te koordinohen te gjithë këta faktorë dhe te kemi mundësi te fillojmë te dali nga kriza ekonomike, e cila dite e me shume është duke na renduar.

Ndërtimi i strategjive për zhvillim dhe përmirësimi i mjedisit përmes politikave fiskale

Me qellim te ruajtjes së stabilitetit ekonomik te Kosovës është nevojë urgjente qe te krijohet një strategji gjithëpërfshirëse te gjithë sektorëve atyre re ekonomisë, te infrastrukturës ligjore qe të rishikohet legjislacioni me të cilin krijohen kushtet e favorshme për investitorët. Ndërtimi i kësaj strategjie ka te beje me ngritjen ne nivel zbatimin e ligjeve, ngritjen e infrastrukturës ne aspektin e sigurisë juridike ne zbatimin e marrëdhënieve kontraktuale dhe financiare te lidhura ne mes te bizneseve. Përkundër te

arriturave te deritanishme drejt krijimit te bazës ligjore qe hap rrugën për investitorët e huaj, ajo ende është e pamjaftueshme dhe e pa sigurt nga aspekti i zbatimit te legjislacionit dhe sigurisë se investimeve.

Shikuar nga aspekti i zhvillimit dhe krijimit te vendeve te reja te punës qe kishte me ndikuar ne strategjinë e uljes se papunësisë kërkohet qe te kthehen ne vend fondet e mjeteve te trustit dhe privatizimit dhe nga këto mjete te krijohet fondi për ngritjen e ekonomisë se vogël me qellim punësimi dhe zhvillimi. Nga këto mjete te cilat kapin një vlere mjaft te larte te hyrave mbi 2 miliard €, me te cilat mjete është mundësi e madhe te investohet ne zhvillimin e biznesit te vogël dhe te mesëm, përmes te cilëve do te kemi rritje te prodhimit dhe do krijohen vende te reja te punës. Mirëpo mungesa e strategjisë për te ecur përpara ne zhvillimin e mjedisit dhe mungesa e vullnetit politik për te shtyre proceset ne përshtatjen e legjislacionit gjendjes faktike me te cilën përballet ekonomia e vendit ka shtyre qe te kemi krize ekonomike dhe financiare. Për këtë arsye edhe ato biznese qe sot operojnë ne Kosovë, e qe numri i tyre është mbi 60 mijë, te cilat operojnë me shume probleme te natyrave te ndryshme, nga mungesa e kushteve te pa përshtatshme për te bere biznes, për shkak te kredive me kamata te larta nga bankat komerciale, mungesa e parasë se gatshme ne qarkullim dhe pengesat te herëpashershme te krijuara nga mungesa e energjisë elektrike e cila ju krijon humbje te mëdha. Gjithashtu edhe mungesa e strategjive zhvillimore për te shfrytëzuar tërë potencialin ekzistues te Kosovës të te gjitha resurseve njerëzore dhe natyrore, ku mos angazhimi i plote i tyre bënë qe te mbretëron kriza ekonomike dhe financiare. Prandaj është detyre dhe përgjegjësi institucionale qe me qellim te luftimit te krizës ekonomike, politike dhe financiare, te krijohet një strategji e veprimit te gjithë faktorëve, për te krijuar një klime te përshtatshme për te tërheq investimet e huaja dhe ato vendore.

Dihet se për te pasur një zhvillim ekonomik te kënaqshëm kërkohet angazhim i pa kompromis institucional dhe biznesor, duke krijuar kushte për veprim dhe harmonizim te infrastrukturës ligjore dhe lehtësira fiskale për tërheqjen e investimeve. Ekonomia e Kosovës duhet te orientohet drejte rrugës se integritit ne Bashkësinë Evropiane, ne ngritjen dhe zhvillimin e kualitetit dhe standardizimit e shërbimeve dhe produkteve te përshtatshme për tregun Evropian. Procesi i integritit te ekonomisë ka si rezultat final rritjen e mirëqenies se ekonomisë, duke nënkuptuar edhe integrimin e plote ne zingjiret tregtar, industrial dhe financiar. Mirëpo një integrim i ekonomisë te vendit tone drejt Bashkësisë Evropiane nuk mund te behet nëse nuk gjen zbatim një praktike e vetme e menaxhimit ekonomik e institucional dhe duke harmonizuar rregullat e veprimit ne tere hapësirën Evropiane. Nga këndvështrimi jone mendojmë se për te pasur një mirëqenie ekonomike dhe një integrim ekonomik, duhet plotësuar një mori kriteresh te cilat janë te domosdoshme për një ekonomi te gjere. Një nga ato kriteret është reforma strukturore, qe ka te beje me ndryshimet ne bazën ligjore dhe rregulltave, institucionale, infrastrukturore dhe atë politike. Gjithashtu një kriter tjetër me rëndësi te veçantë është qe komuniteti i biznesit Kosovar

duhet te zhvillohet dhe te inkurajohet me shume për te nxitur dhe për te shtyre përpara procesin e integritimit ekonomik. Kjo mund te arrihet me një përkushtim me te madhe te biznesit dhe aktivitetit te shtuar drejt avancimit dhe aplikimit te teknologjisë se re, kjo mund te arrihet përmes organizimit dhe standardizimit te proceseve prodhuese, ngritja e shkalles se larte te menaxhimit. Një prej nga proceset tjera me rëndësi është sektori financiar, për te cilin duhet krijuar politika te reja te shpërndarjes se burimeve financiare dhe ndikimi ne aspektin e krijimit te kushteve optimale ne tërheqjen e investimeve te huaja përmes formave te bashkëpunimit dhe bashkëfinancimit ne mes te biznesit lokal dhe atij ndërkombëtar.

Parandalimi i krizës ekonomike

Për te evituar krizën ekonomike dhe financiare shteti i Kosovës duhet te ndryshon edhe politiken ekonomike, duke ndërmarrë masat ne drejtimin e ecurive ekonomike, kundrejt objektivave te dëshiruara, duke ndërtuar një ekonomi konkurruese, duke ngritur zhvillimin e strategjive te sektorëve profitabil, siç është zhvillimi i sektori i turizmit për te cilën ekziston potenciali, por i anashkaluar deri me tani nga planifikimet strategjike ekonomike.

Kosova si një vend ne tranzicion i përcjellë me një zhvillim ekonomik historikisht jo te kënaqshëm, është me e ndjeshme ndaj krizave ekonomike financiare prandaj kërkohet ndërtimi i strategjive adekuate dhe ndërtimi i politikave ekonomike stabile.

Mirëpo deri sa Kosova vazhdon te mbaje një shume te parave jashtë shtetit, ne vlere prej mbi 2 miliard € dhe atë te investuara me një norme te interesit shume simbolike, e cila mund edhe te humbet duke pasur parasysh lëvizjet ne tregun financiar ku inflacioni here pas here e humb vlerën e interesit te realizuar nga investimi i këtyre mjeteve. Prandaj investimi i këtyre mjeteve ne tregun e jashtëm bene qe Kosova për nevojat e zhvillimit detyrohet te aranzhon kredi për programe te caktuara nga Fondi Monetar Ndërkombëtar dhe nga Banka Botërore. Bazuar ne atë qe Kosova është një vend i vogël dhe kryesisht i varfër ekonomikisht dhe kur një shume e mjeteve te konsiderueshme te saj qarkullojnë jashtë vendit, ka bere qe bankat komerciale te cilat operojnë ne Kosove te realizojnë përfitime te mëdha nga kreditë për te cilat qytetaret janë detyruar të marrin për nevoja te zhvillimit ekonomik.

Kriza ekonomike financiare bene qe te kemi një frenim te rritjes ekonomike ne shume vende te Evropës, ku nder te prekurit janë vendet me te brishta ekonomikisht, e cila ndikon ne uljen e eksportit, zvogëlimin e investimeve, rritjen e borxhit publik dhe rritjen e pa punësisë.

Mirëpo sa i përket krizës ekonomike është vështirë te japim një recete adekuate për dalje nga kriza, megjithatë themi se dalja nga kriza nuk është çështje e lehte për tu menaxhuar, nga se është një lidhshmëri ne mes te shume sektorëve dhe është komplekse. Dalja nga kriza ekonomike kërkon përgatitjen e një

strategjive te veprimit, përmes se cilës kërkohet ndërmarrja e te gjitha aktiviteteve qe me realizimin e tyre mund te krijohen një rritje ekonomike te qëndrueshme. Roli i shteti këtu është esencial ne përgatitjen e strategjive adekuate për tërheqjen e investimeve, me një ofrim te sigurisë maksimale për kapitalin e investuar, duke bere stimulimin e investimeve ne ata sektorë te ekonomisë qe gjenerojne punësim dhe prodhojnë për konsumin vendor. Nxjerrja e vendit nga kriza ekonomike dhe mundësia për te pasur një zhvillim ekonomik te qëndrueshëm është e lehte për te thënë, por është e vështirë për ta realizuar. Prandaj kërkohet një intensifikim dhe një stimulim i sektorëve me prioritet te ekonomisë, ata sektorë prodhues te cilët ndikojnë ne rritjen e produktivitetit ne pune, rritjen e prodhimit dhe rritjen e punësimit. Rolin primar e zënë investimet ne sistemin ekonomik ku garantohen rezultatet ne rritjen ekonomike, krijimin e kushteve te nevojshme për ndryshimin e strukturës ekonomike, duke realizuar një version strategjik te sektorëve te prodhimit dhe aplikim e teknologjisë se re ne prodhim.

PËRFUNDIM

Ne punim është trajtuar roli i institucioneve qeveritare ne rast te prezencës se krizës ekonomike ne vend dhe ne rajon. Duke pasur parasysh zhvillimet ekonomike qe janë duke ndodhur ne vendet e eurozonës, ka gjasa qe ekonomia nga viti ne vit te ngadalëson zhvillimin e saj. Bazuar ne këtë trendë te zhvillimit ekonomik e politik, sidomos ne vendet ne zhvillim si është Kosova, kriza ka fillua ndjeshëm sidomos ne sferën e te ardhurave nga diaspora dhe investimeve te huaja. Ne punim kemi trajtuar elementet e krizës dhe pasojat qe mund te sjelle ajo ne ekonominë e brishte te shtetit tone, ku si pasoje e këtij zhvillimi tani kemi rënie edhe ne grumbullimin e te hyrave vendore, gjë qe dhe me shume e bene te kemi një situatë me te rende ekonomike.

Nëse vazhdon kjo gjendje, duke mos arritur te priturat ne te hyrat vendore dhe ne rënien e vazhdueshme te investimeve, rënien e remitencave dhe ikjen e investitorëve ne vendet e rajonit, sigurisht qe vendi do te ballafaqohet me krizën ekonomike dhe politike.

Prandaj roli i shtetit ne këtë drejtim është i nevojshëm, duke analizuar me kujdes situatën ekonomike dhe politike ne vend dhe te ngrite kapacitetet ne grumbullimin e fondeve për investime, duke ofruar lehtësira tatimore dhe krijim te kushteve te favorshme te berit biznes. Tema ne vazhdim trajton problemin e investimeve në institucionet publike duke u mbështetur në faktin se projektet ndihmojnë realizimin e synimeve të definuar me programet zhvillimore dhe strategjike te vendit. Duke pasur parasysh rëndësinë qe kane Investime Publike për jetën dhe funksionimin e shtetit, qe janë edhe objektive kryesore për zhvillimin strategjik, kërkohet qe ky instrument te ketë te rregulluar bazën juridike dhe ligjore te përshtatshme për investitorët. Përmes këtij punimi do te trajtojmë procesin e investimeve, problemin e krizës ekonomike dhe politike, prandaj vlerësojmë se Kosova duhet te ndërmerre masa urgjente ne përmirësimin e politikave qe nxisin zhvillimin ekonomik, duke krijuar kushte te favorshme për investime,

ngritjen e infrastrukturës ligjore te përshtatshme dhe te krijimit te sigurisë për te investuar kapitalin e huaj ne Kosove.

Për te ruajtur një stabilitet ekonomik te vendit është nevoja urgjente te krijohet një strategji gjithëpërfshirëse e te gjithë sektorëve, te ekonomisë, te infrastrukturës ligjore, sigurisë etj, qe te krijohen kushte te favorshme për investime. Punimi trajton çështjen si te dilet dhe si te intervenohet ne parandalimin e krizës ekonomike, ku për te evituar krizën ekonomike dhe financiare shteti i Kosovës duhet te ndryshon edhe politiken ekonomike, duke ndërmarrë masat ne drejtimin e ecurive ekonomike, kundrejt objektivave te dëshiruara, duke ndërtuar një ekonomi konkurruese, duke ngritur zhvillimin e strategjive te sektorëve profitabil, siç është zhvillimi i sektori i turizmit për te cilën ekziston potenciali, por i anashkaluar deri me tani nga planifikimet strategjike ekonomike. Punimi do te bazohet ne te dhënat e shpenzimit te parasë publike ne periudha te caktuar për te cilat do vlerësohet performanca e respektimit te legjislacionit dhe performanca e investimeve te parasë publike me qellim te ngritjes se zhvillimit ekonomik te vendit

Literatura:

1. <http://www.dw.de/kriza-ekonomike-globale->
2. Raporti Vjetor i punës 2013, BQK
3. <http://www.evropaelire.org/>
4. <http://arkivamediatike.com/>
5. Migrimi Kosovar, Agjencia e Statistikave te Kosovës, Prill 2014 Prishtine,
6. Migrimi dhe Zhvillimi Ekonomik në Kosovë, Njësia për zvogëlimin e varfërisë dhe menaxhimin ekonomik Rajoni i Evropës dhe Azisë Qendrore, 25 maj 2011.
7. Kriza ekonomike Globale, Analizë dhe implikime.
8. Hyrje ne historinë e ekonomisë, 2013,
9. Diaspora dhe Politika e Emigracionit, 2007
10. Strategjia për bashkëpunim dhe zhvillimin e vendit, Kosove 2014-2014, USAID,
11. www.telegrafi.com/ekonomi
12. <http://04online.net/slide/kriza-politike-atakoj-ekonomine> , 31 Gusht 2014.
13. Organizata Gallup, Sondazhi mbi remitancat
14. <http://www.gallup.com/poll/international-remittances>.
15. Raporti i Bankës Botërore “Memorandumi Ekonomik i një shteti: ‘Kosovo Unlocking Growth potential: Strategies, Policies, Actions’”, 2010
16. USAID dhe UNDP, “Studimi i Remitencave në Kosovë 2010”
17. Analize, nga Instituti GAP 2011.

BALISTIKA KRIMINALISTIKE

Mr. Dashmir Nasufi

1) HYRJE

Balistika kriminalistike ose ligjore është degë e shkencës kriminalistike e cila përpunon me mënyrat, mjetet, metodat shkencore ekzaminimin e provave materiale, që kanë lidhje të drejtëpërdrejtë ose të ndërsjelltë me armë zjarri, municionet dhe objektet ku kanë mbetur gjurmë. Balistika kriminalistike mbështetet në disa fusha si; Fushat e kimis, fizikës, ushtarake, mjeksisë, biologjisë etj .Objektët e përdorura nga autori i veprës penale janë :- Armë luftarake- Armë sportive- Armë gjahu që janë (Cifte / teke)- Armë speciale që përdorët në fusha të caktuara- Armë atipike jo standarte. Organët e procedurës në ngjarjet ku si mjetet për të realizuar qellimet e tyre kriminale, autorët përdorin armë zjarri, kërkohet për të përcaktuara: a). Përcaktimi i armës së përdorur për kryerjen e një krimi; b). A është ajo arma më të cilin është kryer krimi. Problemeve të mësipërme u jepet zgjidhje pas gjetjes, fiksimit, dhe marrjes së armës, predhave dhe gëzhgojave nga vendi i ngjarjes, fishekët si pjesë studimi kriminalistik bazuar ne armët që përdorin i klasifikojmë: a). Fishek për revole; b). Fishek për pistoletë; c). Fishek për pushkë. Fishekët ne vetëvete përbëhen nga: Predha dhe Gëzhoja. Predhat kanë përmasa të ndryshme në varësi të armës që përdorët. Nga përbërja e tyre ato i ndajmë: a). Sipas llojit të metalit të veshjës së tyre (Këmishëza); b). Sipas formës së majës (që mund të jetë ovale, e sheshtë, formë kryqi,gropëzuar); c). Sipas formës së truqit të tyre (që mund të jetë cilindrik apo komik); d). Sipas kalibrit në varësi të armës që përdorët.Kërkimi i predhës paraqete vështirësi të madhe se sa në rastet kur kërkohet gëzhonë. Kur predha ka goditur viktimën por nuk ka dal në krahun tjetër, është e domosdoshme ndërhyrja e ekspertit mjekut-ligjor për ta nxjerr atë në kohën e kryerjes sëautopsisë. Kërkimi, gjetja, fiksimi i predhës dhe i gëzhgojave në vendin e ngjarjes, bëhet sipas metodikëskriminalistike në përgjithësi dhe asaj balistike në vecanti.

Shenjat karakteristike të evidentuara në predhë janë :

- a). Gjurmët e shenjave të përsëritura, këto shenja tregojnë saktësinë e një veprimi të kryer ne vendin e ngjarjes.
- b). Gjurmët e shenjave të rastit, nuk kanë ndonje vlerë nëidentifikimin e predhës, por ato na cojnë në kërkimin e disa karakteristikave që nuk ekzistojnë dhe nuk formohen gjatë funksionimit të armës si objekt ekspertimit, sidhenja të rastit mund të jenë si : gërvishnja të ndryshme gjatë predhës, gjatë prodhimit, gjatë ambalazhimit,transportite

2. KERKIMI , FIKSIMI , MARRJA NGA VEND NGJARJA E PREDHES

Në ngjarje të ndryshme ku per te kryer krim janë përdorur armët e zjarrit, predha nuk i bindet vullnetit të autorit të krimit për tu fshehur. Në shumicën e rastëve predha gjendet ne kufomë, dyshek, mur, si ne objekte të ndryshme që ndodhën në vend ngjarje. Ndodh që predha të

coptohet mbasi takon pjesë të forta objektësh, predha e cila është prove problem457 në vend ngjarje konkrete konsiston në:

- a). Pranine e oksidit të barutit (që kane një ngjyrë të gjelbërt)
- b). Ekzistenca e një sasie ndryshku mbi sipërfaqën e vetë predhës

A). Marrja e predhave nga objekti ku kanë mbetur

- Në vend ngjarje duhet fiksohen këta tregues si: 1). Forma e vrimës së hyrjes së predhës që është: a). E rumbullakët b). Ovale c). Formë ylli d). Formë kryqi: 2). Forma e kanalit të plumbit nëobjektin e goditur 457roblem, dru ku është : a). Cilindrike b). Sidhe në formë hinike 3). Shpërndarja e pjesëzave metale të objektëve të goditur duke i matur keto nëmarrëdhënie me vrimën e hyrjes së predhës; 4).Brezi i fërkimit rotull vrimës e nga cila anë është e dukshme; 5). A ka në kanal in e vrimës së plumbit pjesëza të huaja të lëna në nga sipërfaqja e predhës, copa të ndryshme të këmishëzës së predhës .

B). Gjurmët që i shkaktohen predhës nga pëngesat që përshkon

Këto gjurmë formohen gjatë daljes së predhës prej tytës së armës nga takimi i saj me sipërfaqen e ndonjë objekti që ka keto shenja: a). Pjesëza që kanë hyrë në brendësi të shtresës së saj sipërfaqësore; b). Stampimi i relievit të sipërfaqës së pëngesave; c). Deformimi i predhës; d). Coptimi i predhës në disa pjesë

C). Ekzaminimi i predhave dhe paketimi i tyre

Gjatë këqyrjes së predhës në rradhë të 457rob i kushtohet vëmendje nëse kagjurmë blozë, pjesëza baruti të padjegura, lëndë të huaja, gjurmë gjaku, boje,ndryshku, xhama, etj. Gjatë këqyrjes fiksohen :1). Karakteristikat e ndërtimit të predhës2). Forma e majës3). Dimensionët e saj4). Pështa nëse është emundur5). Lloji i këmishës6). Mënyra embërthimit me gëzhjojën7). Sasi evjaskave & shenja të tjera të mundshme8).Kalibri i predhës9). Drejtimi i vjaskave, këndin dhe gjërësin e tyre.

Disa 457roblem që mund të zgjidhë ekspertit në lidhje më predhat janë: 1). Predha është fabrikuar apo është pordhim artisanal; 2). C‘farë tipi fisheku i takon predha e fiksuar në vendngjarje; 3). Nga cfarë arme është qitur predha; 4). A është qitur predha e fiksuar në vendin e ngjarjes nga arma e objektit; 5). A mund të deformohet predha në rrethanat e dhëna; 6). A ka gjurmë mbi trupin e predhës dhe a ka kaluar pengesa predha;7). A janë predhat dhe gëzhhojat object ekspertimi; 8). A është qitur me të njëjtën armë; 9). C‘farë kalibri është arma që ka qitur predhën a gëzhjojën.

3. IDENTIFIKIMI DHE KARAKTERISTIKAT E ARMEVE

3.1 IDENTIFIKIMI I ARMES ME ANE TE VJASKAVE TE PREDHA

Përcaktimi i llojit, modelit, dhe identifikimi i armës me anë të vjaskave bëhet sipas të dhënave të ndertimit dhe të gjurmëve që ekzistojnë në kanalin e tytës së armës nga e cila është qitur ajo predhë. Për të përcaktuar llojin dhe modelin e armës me anë të predhës do të bazohemi.- Në të dhënat e ndertimit të vetë predhës- Sasinë e viaskave- Drejtimi i pjerrtësisë së vjaskave,- Gjerësia e vjaskave dhe këndi i pjerrtësisë së vjaskave .

3.2 IDENTIFIKIMI I ARMEVE MBI BAZEN E SHENJAVE KARAKTERISTIKE NE GEZHOJE

1. Gjilpëra godet mbi kapsollen e fishekut që ndodhët në folenë e tij, duke bërënjë gropëzim karakteristik, gëzhjoja përplasët mbi kokën e shulit, kemi: Nxjerrësin,që shërben për të nxjerrë jashtë gëzhjojen ngafoleja e fishekut, Jashtëqitësin, i cili ndihmon për hedhjen jashtë nepërmjet dritares së gëzhjojës.

2. Për identifikimin e karakteristikave në gëzhjojëkombinohën karakteristika të përgjithshme dhe karakteristika individuale të armës: a). Me karakteristika të përgjithshme, do të kuptojmë atokarakteristika të tipit markës, dhe modelin e armës, që varët nga prodhimi i armëve; b). Me karakteristika individuale, janë të vecanta për armët, keto armës i jepen si pasaportë identifikimi në momentët e para. Ato janë të pranishme si rezultat i :- Funksionimit jo të mirë të armës - Karakteristikave dhe mekanizmave që kanë shërbyer për prodhimin - Veprimëve të mevonshme mbi keto armë, veprime keto të kryera nga vetedija ose jo nga autori i veprës penale, ose nga persona të tjerë të interesuar për mos identifikimin e armëve, etj

3.3 KARAKTERISTIKAT E LENA NGA KOKA E SHULIT MBI GEZHOJEN

Për të arritur në identifikim duhet të studiojmë qëndrushmërin e karakteristikavetë përfituara nga koka e shulit, kjo qëndrushmëri do varët nga disa faktor si: Karakteristikat e përfituara nga prodhimi, Karakteristika, të cilat lindin nga vecorit e bëra nga konstruktori, Vjetërimi i armës, si ndryshku , pastrimi i saj etj .

Këto vecori gjatë fabrikimit apo që i ka fituar gjatë më pas pasqyrohen mbi gëzhjojë e na lejon të identifikojmë armën që është goditur, kurse pasqyrimi i qartë i kokës së shulit ne gëzhjojë do të varët nga:

- a).Trashësia e fortësisë së materialit të gëzhjojës dhe të kapsollës,
- b).Papastërtia gëzhjojës/kokës së shulit,
- c). Ngarkesa jo e plot e barutit në fishekë

- d).Vëndosja e kapsollës sipas kërkesave të caktuara,
- e).Stampimet e fabrikes nje problemë seriozë.
- f). Llakimi i sipërfaqëve të gëzhojëve është pengesë.

3.4 KARAKTERISTIKAT E LENA NGA MAJA E GJILPERES NE KAPSOLLE

Gjilpëra godet kapsollën , duke krijuar mbi të një gropëzim , forma dhe përmasa është në varësi të përmasës së gjilpërës, që e godet, maja e gjilpërës është hemisferike, tek disa armë të tjera ajo është e sheshtë. Përmasat e majëve të gjilpërave janë tëndryshme në varësi të llojit të armëve që përdoret, e vetmja gjë e përbashkët është setë gjitha gjilpërat pas goditjes nga rrafësi lën mbi kapsolle nje gropëz, karakteristik për armët është: a). *Madhësia e gropëzës së hapur në kapsollë;* b). *Karakteristik në fund të gropëzës kemi : sipërfaqe të rrafshita, sferike, më reliev të thyer;* c). *Kur materiali i kapsollës është i fortë, gropëza do jetë e cekët në keto raste ndodhë edhe kur maja e gjilpërës nuk është e gjatë.*

Autorët e kimit ndërhyjnë mbi gjilpërën e armës duke eshtrembëruar, që e godasin memjete të forta.

3.5 KARAKTERISTIKAT E NXJERESIT DHE JASHTEQITESIT MBI GEZHOJE

Mbas realizimit të shkrepjes, gëzhoja lëviz nën veprimin e forcës shtytëse të gazrave të drejtimit të predhës, gëzhoja gjatë rrugës së saj kontakton me jashtëqitësin dhe del nga dritarja e armës: a). Shenjat e nxjerrësit , duke patur parasysh se modele të ndryshme armësh kanë pozicione të caktuara të nxjerrësit, ku përcaktojmë modelin e armës që ka realizuar qitjen; b). Shenjat e jashtëqitësit, jepen si gërvishtje, thellësia dhe shprehja e të cilave është në varësi të kontaktit që ndodh midis gëzhojës dhe jashtëqitësit si dhe sipas llojit të materialit të gëzhojës apo të fortësisë së saj, jashtëqitësi vndosët në raport të kundërt më nxjerrësin .

3.6 KARAKTERISTIKAT E BUZEVE TE JASHTEME NE FOLEN E FISHEKUT

Nga nje kqyrje e kujdesshme në pjesën e parë të gëzhojës, në një anë të saj vihen re disa gërvishtje dhe fërkime, të cilat shkaktohen në momentin kur shuli merr fishekun e radhës nga krëhëri dhe me forcë e fut atë në folenë e tij, dhe varet nga disa karakteristika që janë: a). Materiali i gëzhojës; b). Ashpërsimi dhe relievi i thyer i prerjës së fundit të tytës; c). Momenti i goditjes, forcës dhe kontakti gëzhojë-tytë.

3.7 KARAKTERISTIKAT E LENA NGA BUZET E KREHERIT MBI GEZHOJE

Krëhëri në të gjitha llojet e armëve shërben si një depozitë fishekësh, në momentin fillestar të mbushjes së armës, ndodh pikërisht kur fisheku shpëputët nga krëhëri, ky i fundit lë në buzët e tij gjurmë në formë gërvishtje, sidomos kur susta e ngritjes së krëhërit është shumë e fortë .

3.8 KERKIMI , ZBULIMI , FIKSIMI , MARRJA E GEZHOJAVE NGA VENDI INGJARJES

Gjatë qitjëve në përgjithësi armët automatike gëzhoja del vetë në menyrë të pa pavullnetshme. Gëzhoja nuk ngelen në vend-ngjarje ne raste kur: a). Kur qitja është bërë me armë automatike dhe jashtqitja nuk është bërë nën forcën e ndonjë pengese; b). Qitja është bërë me revolver; c). Qitja është bërë me armë gjahu dhe qitësi s'ka nevojë të bëj rimbushje; d). Qitja është bërë me armë të prodhuar në mënyrë artizanale.

Nga kqyrja e kujdesshme në pjesën e parë të gëzhjës, në një anë të saj vihen re disa gërvishtje dhe fërkime, të cilat shkaktohen në momentin kur shuli merr fishekun erradhës krëhëri dhe me forcë e fut atë në folenë e tij, dhe varet nga disa karakteristika që janë :a). Materiali i gëzhjës b). Ashpërsimi dhe relievi i thyer i prerjës së fundit tëtytës .c). Momenti i goditjes, forcës dhe kontakti gëzhjës-tytë.

Krëhëri në të gjitha llojet e armëve shërben si një depozitë fishekësh, nëmomentin fillestar të mbushjës së armës, ndodhë pikërisht kur fisheku shkëputët nga krëhëri,ky i fundit lë në buzët e tij gjurmë në formë gërvishtje, sidomos kur susta e ngritjes sekrëhërit është shume e fort .

Gjatë qitjeve në përgjithësi armët automatike, gëzhoja del vetë në menyrë të pa pavullnetshme. Gëzhoja nuk ngel në vend-ngjarje ne raste kur: a). Kur qitja është bërë me armë automatike dhe jashtqitja nuk është bërë nën forcën e ndonjë pengese; b). Qitja është bërë me revolver; c). Qitja është bërë me armë gjahu dhe qitësi s'ka nevojë të bëj rimbushje; d). Qitja është bërë me armë të prodhuar në mënyrëartizanale; e). Kur qitësi është i interesuar të gjejë dhe të mbledhë gëzhojat.

- Në vend-ngjarje duhet të jemi të kujdesshëm & të vlersojmë & rrethan negative nene keto raste kur:

Nuk gjenden gëzhojat që në fillimin e këqyrjës së vendit-ngjarjës, duhet të përcaktohet vendi i qitësit, dhe duhet të kërkojmë me kujdes aty. Rreth vrimës së hyrjes ka faktor plotësuës që dëshmojnë se qitja është bërënga distanca të afërta gëzhoje, që duhet kërkuar në një rreze prej 9 m. Gjatë kërkimit të gëzhjës të shikohet mundësia e rikoshetimit të saj. Kërkimi i gëzhjës në dhoma të mbyllura të bëhet në objekte në të cilët mund të hidhet gëzhoja.

– Para se të merrët gëzhoja fiksohet vendi i saj në procesverbal nga dy pika fikse:

a). Fotografi të shkallëzuar, b). Si dhe bëhet skica

– Paketimi i gëzhjave ka të bëjë me ruajtën e vetë provës. Gëzhoja paketohet në zarfa letre dhe mbi te vëndosen shënimet përkatëse.

– Cështje që zgjidhën nga ekspertimi gëzhjës janë: Cfarë lloj modeli është arma që ka qitur këtë gëzhjës, a është e një grupi gëzhoja objekt me atë model krahasues, gëzhoja objekt a është qitur nga një armë e dhënë, gëzhojat objekt janë qitur nga një apo më shumë armë, a janë pjese

përbërëse të një fisheku gëzhoja & predha e fiksuar, gëzhojat a kane dalur nga një krehër, a mund të përcaktohet se sa herë është qëlluar kapsolla e gëzhojës

3.9 RIKOSHETIMI I PREDHAVE

Shpesh në vend-ngjarje ndodhemi para ardhjes së një pasoje sirezultat i rikoshetimit të predhave, rikosheta ndodh dhe varet ngafaktorë të ndryshëm si :a). Natyra e predhës b). Forma e pjesës së përparme të predhës c). Shpjëtesia e lëvizjës së predhës d). Drejtimi dhe këndiqë formon në objektin e rikoshetimit e). Fortësia e objektit që rikosheton predha .

Nga pikpamja kriminalistike fenomeni i rikoshetimit nuk është studjuar me gjithë hollesit e fazat e tij. Vrojtimet eksperimentale nxjerrin disa konkluzione si:

a). Rikosheta në pëngesa të forta si guri, hekuri, betone të ndryshme, mermer,asfalt,

b). Si dhe ne raste kur kendi i takimit do të rritet më shumë se 60% - 70%

Ne rastet e rikoshetimit të predhës, shpejtësia e saj bie në mënyrë të theksuar, por forca e saj shpuese mund të paraqesë rrezik për jetën e njerzve

3.10 RESTAURIMI I NUMRAVE OSE SIGLAVE MBI ARME

Ndodh që në armën e gjetur në vend-ngjarje vërejmë fshirjën enumrave të serisë së këtyre, kjo realizohet me anë të limosjës ose gerryerjës me gur, frezë/ letër zmerile. Ky restaurim mund të bëhet mbicdo llojë metali duke përdorur një reaktiv të përshtatshëm, mbishkrimi ifshirë stampohet me metodën e rrahjës mekanike. Metalët e armëvetrajtohen me disa reagente si: acidi nitrik që reagon në zonat që nuk janë në tendosje. Teknika e përdorimit të reagentëve është e njëjtë në gjitha llojet e metaleve dhe konkretisht konsiston: a). Bëhet pastrimi i vendit ku ndodhen numrat e serisë më ujë të distiluar, bikarbonatnatriumi ose solvent për të larguar e pastruar vajrat e papastërtit e tjera; b). Pastrohët sipërfaqe e limuar me pambuk të lagur.

3.11 PERCAKTIMI I DISTANCES SE QITJES

Distancë quajmë largësin prej tytës së armës deri tek vrima e hyrjës së predhës ne objektin e dëmtuar në kriminalistik distancat, largësit e qitjës do të përshkallëzohen ose do të ndahen në:

1). Qitje me Puqitje është ajo qitje, kur gryka e tytës së armës në momentin e qitjës ndodhë e puthitur plotësishtë me sipërfaqën e objektit që goditët, sipasmenyrës së vëndosjës së grykës së tytës mbi sipërfaqën e objektit kemi:

a). Qitje me puqitje hermetike (të plotë), kur gryka e armës është mbështetur mbi sipërfaqen e objektit .

b). Qitje jo-hermetike (jo të plotë), kemi në ato raste kur gryka e armës prek lehësishtë sipërfaqën e objektit ose qitja bëhet me puthitje të pjeshme në pjesën e objektit të goditur.

Karakteristikat kryesore në këto llojë qitjesh janë: carjet në formë ylli ose shumëkëndëshi, stampimi i grykës së armës, shënjestrës në efektin etemperaturës së lartë, ekzistenca e një sasive të vogël bloze baruti

2). Qitje ne Distançë të afërt ,

është ajo qitje kur mbi sipërfaqën e objektit të dëmtuar, gjenden veprime të gjurmëve plotësuese të qitjës si veprim mekanik dhe termik i gazrave të barutit, gjurmë të blözës si dhe pjesëza të pa djegura, gjurmët e qitjes ne distancë të afërt janë:

a). Gjurmët e veprimit të gazrave të barutit; b). Gjurmë të blözërave të barutit; c). Gjurmët e vajrave të armës; d). Pjesëzat e barutit të padjegur ose të djegur plotësisht.

3). Qitje nga Larg , konsidërohet si rezultat i sipërfaqës së objektit të dëmtuar që nuk ka mbetur asnjë gjurmë tjetër përveçse vrimës së hyrjes së predhës.

3.12 PERCAKTIMI I VEND-NDODHJES SE QITESIT

Përcaktimi i vend-ndodhjes së qitësit do të varët nga provat materiale dheobjektët e dëmtuara të cilat fiksohen në vendin e ngjarjes, metodat më të përhapura janë :

a). *Me anë të vijëzimit të vendëve të goditura nga predha*;- kjo metode kosiston në bashkimin e dy pikave të goditjes kur predha ka prekur dyobjekte .

b). *Percaktimi i vend-ndodhjes së qitësit mendihmën e një tubi*;- kjo metode përdorët në rastet kur dy vrimat e hyrjes së predhës janë largë njëra tjetrës vetëm disa cm.

c). *Vijëzimi i skicës*;- bazë e kësaj metode është bashkimi me një vijë i vendëve ku ka kaluar predha, vijë e cila tregon fluturimin e kësaj predhe

d). *Metoda me anë të vijëzimit fotografik*;- në këtë rastë përdorët objektivi i aparatit i cili vendosëtnë pikë e takimit të predhës që përshkon vendin e goditur nga predha .

e). *Përcaktimi i vend-ndodhjes së qitësit me anë të llogaritjëve algjebrike dhe me metodën endërtimit gjeometrik*;- për të realizuar përcaktimin e drejtimit të qitësit me anëtë predhës është e domosdoshme që :- Predha tëketë shpuar dy objekte afër njëri-tjetrit -Predha të ketë kaluar njerin objekt kurse tjetërin të ketë lën vetëm goditje - Kur predha nuk ka kaluar matanë objektit të goditur, por kanali që ka bërë në këtëobjektë është disa herë më i gjatë se kalibri i vetë predhës

4. GJETJA, MARRJA PER EKZAMINIM DHE EKSPERTIMI I ARMEVE TE ZJARRIT

1. Gjetja e armës së zjarrit.

Gjatë kqyrjes së vendit të ngjarjes nëse janë përdorur armë zjarri, duhet gjetur edhe arma e kimit. Në rast kur kemi vetvrasje, vrasje apo vetvrasje të skenuara si vetvrasje, si rregull në

duart e viktimës ose në afërsi të tij mbetet arma e përdorur, autorët e krimi e hedhin armën në afërsi të vendit të ngjarjes me qëllim që të mos diktohen nga provat e krimit. Kufijtë e kërkimit të armës caktohen rast pas rasti duhet bërë shumë kujdes në kqyrje kur arma është fshehur.

2. Marrja e armës.

Para se kjo armë të merrët kryhën keto veprime: a). Përcaktimi i pozicionit të armës në lidhje me sendet që e rrethojnë; b). Matet distanca nga tyta në dy pika fikse të palëvizshme; c). Kur arma ndodhet afër viktimës duhet të matet në distancë, skicohet dhe fotografohet dhe shënohet në procesverbal .Pasi arma ngrihet, vendosen dy shenja në tokë (nga tyta tek qyta), që të dihet pozicioni i saj, arma është mirë që të merrët me doreza plastike, me qëllim që të mos prishen shenjat e gishtave mbi armë.

Duhet të kemi parasysh se nuk lejohet:

a). Ngritja e armës me shkop nga tyta; b). Prekja e kembëzës së shkrepjës, pasi mund të bëhet qitje aksidentale; c). Pasi merret arma, vendosët mbi një letër të bardhë; d). Arma dergohët në laboratorin e kriminalistikës.

3. Kqyrja e armës.

Para se të fillojë këqyrja e armës nga specialisti mbahët parasyshë :a). Pozicioni i rrafësit b). Nëse kafishek në fole apo në kreher, mbetje trunore, kocka, gjak etj.

4. Paketimi i armës.

Para se të paketohet arma kontrollohet nëse ka ose jo fishek, ndahet nga krëhri, si dhe mbështillet me letër të pastër të bardhë.

4.1 ZBULIMI I DORËS QË KA QITUR

Një nga problemët që haset shpesh në praktikën hetimore është përcaktimi i personit i cili mund të këtë përdorë ose jo armën e zjarrit, edhe pse është problem i vështirë, është gjetur një zgjidhje. Gjatë kryerjes së qitjes ndodhin efekte të ndryshme . Gëzhoja ku delhidhët jashtë dhe gjatë rrotullimit të shkaktuar nga forca midis nxjerrësit dhe jashtëqitësit, rrotullohet, shkundët dhe rrëzon mbi dorën e qitësit një sërë mbetjesh të barutit të padjegur kuvërtetojmë :a). Një shpërndarje të rastësishme të barutit mbi dorën e qitësit b). Ekzistenca dhe prania e grimcave të barutit të padjegur mbi dorën e qitësit c). Grimcat e barutit gjenden në pjesë jo koresponduese të hapësirave apo dritarës së xjerrësit.

Sasia e depozitimit në dorën e qitësit do varët nga :

a). Tipi i armës, b). Lloji i municionit të përdorur, c). Numri i qitjëve në njësinë e kohës, d). Koha që ka kaluar nga qitja e parë, e dytë e me rradhë, e). Koha që ka kaluar nga qitja deri në momentin e kqyrjes së dorës që ka gjuajtur.

4.2 METODAT E IDENTIFIKIMIT TE ARMEVE TE ZJARRIT ME ANE TE PREDHAVE E GEZHOJAVE

Legjislacioni Procedural Penal ngarkon ekspertin kriminalist në bazë të një vendimi të ardhur nga organi i procedimit brenda mundësive teknike, mundësive të tij profesionale dhe shkencore që disponon, t'iu përgjigjet këtyre pyetjeve të shtruara, në praktikën shumëvjeçare kriminalistike. Për identifikimin e predhave dhe gëzhgojave pyetjet bazë që bëhen janë: 1. Predha ose gëzhgoja a janë të fabrikuara apo prodhim artizanal; 2. Predha ose gëzhgoja c'farë tip prodhimi janë; 3. Predha ose gëzhgoja c'farë modeli dhe kalibri i përket; 4. predha ose gëzhgoja kujt lloji fisheku i përket; 5. A ka në predhë dëmtime të cilat vërtetojnë kalimin e saj nëpër pengesa; 6. A ka kaluar predha objektete forta si metal, dru, pjesë kockore etj; 7. C'fare pjesësh metalike janë fiksuar në vend-ngjarje; 8. Kujt modeli dhe arme i përketë predha.

PERFUNDIME DHE REKOMANDIME

Balistika kriminalistike ose ligjore është degë e shkencës kriminalistike e cila përpunon me mënyrat, mjetet, metodat shkencore ekzaminimin e provave materiale, që kanë lidhje të drejtëpërdrejtë ose të ndërsjelltë me armë zjarri, municionet dhe objektet ku kanë mbetur gjurmë.

Në ngjarje të ndryshme ku për të kryer krim janë përdorur armët e zjarrit, predha nuk i bindet vullnetit të autorit të krimit për tu fshehur. Në shumicën e rastëve predha gjendet në kufomë, dyshek, mur, si në objekte të ndryshme që ndodhën në vend ngjarje. Ndodh që predha të coptohet mbasi takon pjesë të forta objektësh.

Balistika kriminalistike është degë shumë e rëndësishme kriminalistike, e cila ka një rëndësi të vecante për zbulimin e veprave penale të kryera me armë zjarri. Për fat të keq, mendoj se në vendet ballkanike nuk është zhvilluar aq sa duhet dhe nuk i kushtohet aq shumë rëndësi kësaj lëmie, si dhe ekspertet kriminalistik nuk janë të trajnuar sic duhet, prandaj dhe kemi një numër të konsiderueshëm të veprave penale të kryera me armë zjarri të pa zgjidhura.

Mendoj se këto duhet të merret me seriozitet nga ekspertet e kësaj fushe për të arritur qëllimet kriminalistike, zbardhjen e këtyre veprave me anë të balistikës kriminalistike ligjore.

Bibliografia:

- 2- Analiza me aktivacion neutronik e mbetjeve të qitjeve me armëzjarri, 1979.
- 3- Avdejev, M.I.: Sudiebno medicinanseja ekspertiza zhivih lic, Moskva, 1968.
- 4- Begeja S.: Kriminalistika, Tiranë, 1971.
- 5- Bitri, P.: Patologjia morfologjike, Tiranë, 1975.
- 6- Balthazalt, V.: Precis de medicina legale, Paris, 1962.